

75
81019
КЪВАРЧАЙ-МАЛКЪАР КИТАП-ИЗЛЕМ ИНСТИТУТ

КЪВАРЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ ГРАММАТИКАСЫ

КЪВАРЧАЙ-МАЛКЪАР КИТАП БАСМАСЫ
НАЗЪЧЕК 1988

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР
ТИЛНИ
ГРАММАТИКАСЫ

ФОНЕТИКА
МОРФОЛОГИЯ
СИНТАКСИС

Редактор Н. А. БАСКАКОВ

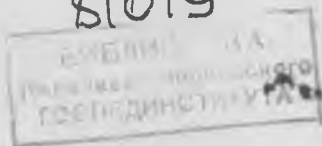
АВТОРЛА

Профессор **Н. А. Баскаков** (илму джаны бла башчы), филология илмуланы кандидаты, доцент **А. М. Аппаев**, **И. Х. Ахматов**, доцент **А. М. Байрамкулов**, **А. Ю. Бозиев** (артор коллективни башчысы), **С. А. Гочияева**, **М. Т. Жабоев**, **Б. Х. Мусукаев**, педагогика илмуланы кандидаты **А. Х. Соттаев**, филология илмуланы кандидаты **М. А. Хабичев**.

РЕДКОЛЛЕГИЯ

А. М. Аппаев, **А. М. Байрамкулов**, **А. Ю. Бозиев**, **А. Х. Соттаев**.

81019

*Улуу Октябрь социалист революцияны
50-джыллыгына джораланады.*

А Л С Е З

Къарачай-малкъар джазыу тил Уллу Октябрь социалист революция берген алапат саугъаладан бириди. Совет джыллада малкъар, къарачай совет социалист миллетлени экономикасы, политика джашауу, культурасы таймай ёседи, аны бла бирге аланы тил байлыкълары да айныйды. Къарачай-малкъар тилни иги ёсюб баргъанына бу Грамматика шагъатлыкъ этеди.

Къарачай-малкъар тилни грамматикасын джазыугъа Къабарты-Малкъар илму-излем институтну илму къуллукъчулары, Къабарты-Малкъар Кърал университетни малкъар тил бла литература кафедрасыны членлери, Къарачай-Черкес илму-излем эм Кърал пединститутну илму къуллукъчулары къатышхандыла.

Бу грамматика бийик окъуу заведениялада къарачай-малкъар тилни устазларына, илму къуллукъчулагъа, орта эм башланган школаны устазларына, аспирантлагъа, студентлеге, басмада ишлегенлеге, къарачай-малкъар тилни юсю бла ишлегенлени барысына да илму джаны бла болушлукъ этер мурат бла джарашдырылгъанды.

Бир-бир грамматика формаланы бла категорияланы юслеринден алимлени арасында бирчалыкъ болмагъаны эм энтда да даулашлы болгъанлары себебли, бу грамматикада ала толусунлай бир ызгъа келишгендиле дерге эркинлигибиз джокъду. Аны бла бирге, грамматиканы кёб адам джазгъаны ючюн, аны бёлюмлери барысы да бирча таб, иги джарашдырылгъандыла деб да айталмайбыз. Алай авторла эм редакция коллегия аллай башхалыкъла амал болгъан къадар бирге аз болурун, грамматика терминледе бирчалыкъны къарачай-малкъар тилни грамматика къурулушуну мардалары малкъарлылагъа, къарачайлыла-

гъа да не къадар джууукъ болурун табаргъа кюрешген-диле.

«Къарачай-малкъар тилни грамматикасын» профессор, филология илмуланы доктору, СССР-ни илму Академиясыны тил билимлени Институтуну тамата илму къуллукъчусу **Н. А. Баскаков** (битеу грамматикагъа эм фонетикагъа, морфологиягъа бла синтаксисге «Кириш сѣзлени»), филология илмуланы кандидаты **А. М. Аппаев** («Фонетиканы»), **И. Х. Ахматов** («Байлаулары, кесекчиклени, междометиялары»), доцент **А. М. Байрамкулов** («Синтаксисни»), **А. Ю. Бозиев** («Этимни»), **С. А. Гочияева** («Сѣзлеуню»), **М. Т. Жабоев** («Санауну»), **Б. Х. Мусукаев** («Сонграланы бла модалъ сѣзлени»), педагогика илмуланы кандидаты **А. Х. Соттаев** («Атны бла сыфатны»), филология илмуланы кандидаты **М. А. Хабичев** («Алмашны») джазгъандыла.

ҚИРИШ СӨЗ

1

Қырачай-малкъар тил — эки къауумгъа юлешинген бир миллетни тилиди. Қырачайлыла 1959 дж. 81 минг адам, малкъарлыла уа — 42 минге джууукъ адам боладыла. Малкъарлыла Север Кавказда Қыбарты-Малкъар Автоном Совет Социалист Республикада, къарачайлыла уа — Қырачай-Черкесск областда джашайдыла.

Қырачайлыланы бла малкъарлыланы джашаб тургъан джерлерине кёре, кеслерини тюрлю-тюрлю атлары болгъанды. Сёз ючюн, малкъарлыланы барысыны да атлары «таулула» деб джюрютгенлей, ала кеслери джашагъан тау ауузланы атларын джюрютгендиле: холамлы, бызынгылы, чегемли, бахсанчы д. а. к.

Қырачайлыланы бла малкъарлыланы башха-башха кърал административ автономиялада: малкъарлыланы Қыбарты-Малкъар АССР-де, къарачайлыланы уа — Қырачай-Черкесск АО джашагъанлары ючюн, аланы тиллери эм джазмалары бир бирден айырылыб тургъандыла. Бу арт кезиулге деричин къарачайлыла бла малкъарлыланы литература тилни джаны бла бираз башхалыкълары болгъандыла. Болса да джазманы — алфавитни бла орфографияны кёб болмай джарашдырылгъан мардаларыны мурдорунда эки халкъны тили да бирча айныргъа онг табады.

2

Уллу Октябрь социалист революциядан сора, 1924 джылда къарачай-малкъар тилни джазмасы латин графиканы, 1937 джылдан сора уа орус графиканы мурдорунда къуралгъанды.

Қырачай-малкъар халкъгъа энчи халкъ болур ючюн кёб заман керек болгъанды. Аланы халкълыкъ къуралыу халлары тамырлары бла узакъ, бурунгу ёмюрлеге кетеди эм да кесини

ёсюб келген джолунда булгарлыла бла, кипчакла бла, аланла бла къатышхан бир къауум ышанлары болгъанды.

Қъарачай-малкъар тил, кесини мурдоруну къруралыуу бла кипчак тил болгъанлай, ол къруралыб бошалгъынчы историяны узун джолу бла келгенди. Белгили болгъаныча, XI ёмюрде Восток Европаны джерин булгарлыла эм ол кезиуге кеслерини кючлерин тас этген хазарла алыб тургъанлай, половчула келгендиле. XI ёмюрден XIII ёмюрге дери половчула кеслерини кёчюб айланган джерлерине кёре, кеслерини кипчак тиллерини мурдоруну бир кесегин сакълагъандыла, аны бла бирге уа кеслерини кипчак тиллерини кърурулушундан сора да булгар эм огуз тилдеде болгъан энчиликледен да кеслерине къауум зат алгъандыла. Поволжъяда джашагъан булгарланы бир къаууму Восток Европагъа, бир къаууму уа Кавказгъа келиб, миллетле бла къатышхандыла.

Монголлары чабыууларындан сора, белгили болгъаныча, кипчакланы аслам къаууму Египетге къачханды, бир къаууму Балканны эм Орта Европаны джерине — юг-запад табагъа кыысталгъанды, половчуланы бир кесеги уа Кавказда къалгъанды. Кавказда аланла бла къатышыб, половчула алагъа кеслерини тиллерин алдыргъанды.

3

Қъарачай-малкъар тил, кесини фонетика, лексика, грамматика джаны бла бир къауум башхалыкълары болгъанлыкъгъа, кесини миллет тилин — кипчак тилни — тазалай сакълагъанды. Бусагъатдагы къарачай-малкъар тил бла кипчак тилни арасында фонетика бла морфологиядан болгъан башхалыкълагъа кърарайыкъ:

1. Кипчак тилни сёзлери jot «и» бла башланадыла. Болса да кёбюсюнде *дж* бла *ж* джюрюйдюле. Сёз ючюн: *йол* дегенни орнуна *джол*, *йер* дегенни орнуна *джер* деб джюрюйдю.

Қъарачай-малкъар тилде да, кипчак тилдеча, *дж* джюрюютюленди. Ол затны XI ёмюрде окъуна Махмуд Кашгари ачыкъ тохташдыргъанды. Малкъарлыланы бир къаууму *зол*, *зер* деб селешеди.

2. Огуз эм карлук тилдеде сёзлерини ахырларында тунакы *г* джазылады. Кипчак тилдеча, къарачай-малкъар тилде да *г*-ны орнуна кыысха *у* джазылады. Сёз ючюн: *дагъ* дегенни орнуна *тау*, *сагъ* дегенни орнуна — *сау* д. а. к.

3. Огуз тилде *г* бла *д* тауушланы орнуна *к* бла *т* джюрюйдюле, сёз ючюн: *гюн* дегенни орнуна — *кюн*, *дагъ* дегенни орнуна — *тау*. Сёзлени башлануулары *к* эм *т* тунакыла бла джазылмайдыла. Қъарачай-малкъар тилде *к* бла *т* кипчак тилдеча (*кюн*, *тау*) джюрюйдюле. Қъумукъ тилде уа, ол

тилге огуз тилни аслам къатышы болгъаны себебли, асламында **г** бла **д** (*гюн*, деб, *тау* деген'а алайлай) джюрюйдюле.

Кипчак тилгеге, артыгъыракъ да морфология джаны бла къаралса, аланы къурулушу ачыкъ кёрюнеди. Сёз ючюн, кипчак тилдеде **уу** тауушланы болушлукълары бла атны не этгенин билдирген формала толу хайырланаладыла: *озуу*, *келиу*, *кетиу* д. а. к.

Кипчак тиллени башда кёргюзтююннгенича, къысха сюзюб къарасакъ окъуна, къарачай-малкъар тил тюрк тиллени системасыны кипчак тиллерини къауумларындан болгъанын ачыкъ кёребиз.

Кипчак тиллени башхалары бла бирге келишген белгилери болгъанлай, къарачай-малкъар тилни кесини энчи башхалыкълары тюбейдиле: 1) фонетика къурулушунда къарачай-малкъар тилни диалектлери бардыла; а) **ч** таууш **ц**-гъа кёчюб джюрюгени. Сёз ючюн: *къач* дегенни орнуна *къац* деб, *ачхыч* дегенни орнуна *ацхыц* деб, *кючюк* дегенни орнуна *кюцюк* деб, *бычакъ* дегенни орнуна *быцакъ* деб айтылгъаны; б) **дж** тауушну **з** тауушха бурулуб джюрюгени, сёз ючюн: *джюз* дегенни орнуна *зюз* деб, *джыл* дегенни орнуна *зыл*, *джаз* дегенни орнуна *заз* деб айтылгъаны д. а. к.; в) тауушланы спирантланганлары — **б п-ф** тауушланы **ф**-ча эштилгени; *уруб* дегенни орнуна *уруф* деб, *чаб* дегенни орнуна *цаф* деб джюрюгени; г) **к**-ны **х** тауушха бурулгъаны, сёз ючюн: *акъ чепкен* дегенни орнуна *ах цефхен*; 2) бир къауум сёзлени башланган кезиулеринде эштилген **й** тас болуб кългъаны, сёз ючюн: *йахшы* дегенни орнуна *ахшы*, *Йахъя* дегенни орнуна *Ахия*; д) бир къауум алмаш аффикследе сёзню ахырына тюшген **н** тауушну тас болуб кълъуу, сёз ючюн: *ман*, *мен* дегенни орнуна *ма* не да *ме* деб, *сан*, *сен* дегенни орнуна *са*, *се* деб (биринчи бетни бирлик саныны алмаш аффикси), сёз ючюн: *келемен* дегенни орнуна *келеме* деб д. а. к. эм кёблюк санны аффикслеринде **р** тауушну кетгени, сёз ючюн: *атлар* дегенни орнуна *атла* деб кълалады.

2. Грамматика къурулушунда: а) иеликчи болушну аффикси кесини формасы бла тамамлаучу болушну аффикси бла бир кирик болгъаны, **-нынг/-нинг** дегенни орнуна **-ны/-ни**; б) санчы санаула башха тилледеча болмай, джыйырмаланыб саналулары; в) къарачай-малкъар тилни энчиликлеринден бирин кёргюзтген *кесим*, *кесинг*, *кеси* деген алмашланы болгъанлары; г) келлик, боллукъ заманны экинчи формасыны **-арлыкъ/-эрлик** деген, анга ушагъанлары бла **-лыкъ/,-лик**, **-рыкъ/-рик** эм **-ныкъ/-ник** деб келгени; д) озгъан заманны къысхартылгъан формалары, сёз ючюн: *джазаэм*, *джазыбэнг*, *джазыбэд* д. а. к. башхалыкъла.

Къарачай-малкъар тилни битеу башха энчиликлери ол тил бурундан окъуна кипчак-огуз, булгар тиллени барысы бла да байламлы болгъанын кёргюзтедиле.

Алай бла, къарачай-малкъар тил кипчаклагъа (половчула-

гъа) бек джууукъ болгъанын историядан эм тилни юсюнден болгъан битеу шартла ачыкъ кѣргюзтедиле. Къарачай-малкъар тил'а кесини айныб баргъан джолунда, тили бла кесине джууукъ эм байламлы (алан, булгар, эм да тил джаны бла джууукъ болмагъан адыга-черкес эм да сван) тилледен кирген бир къауум энчи башхалыкълары болгъанлыкъгъа, чесини кипчак мурдорун толусунлай сакълагъанды. Ол затла къарачай-малкъар тилге кипчак тиллени кеслерини ичлеринде болгъан, алагъа джууукъ келишген, бурунгу кипчак (половчу) тилле бла эм да бусагъатдагъы къумукъ, караим, татар тилле бла бирча, кипчак-половчу не да кипчак-огуз къауум тиллени бир бутагъыды деб айтыргъа онг бередице.

4

Къарачай-малкъар тил кесини ёсюб баргъан джолунда, бир джанындан тилни кесини ич законларыны болушлугъу бла, аны кибиг'а башха тиллени себинден, эки диалектге юлешинеди: 1) *ц-з* диалект; 2) *ч-дж ж* диалект.

Биринчи диалект Черек аузунда джюрюйдю. Анда *ч* таууш *ц-гъа дж/ж* тауушла уа — *з* тауушха буруладыла. Холам-Бызынги джанында *ц-з* эм *ч-дж ж* тауушла къатыш джюрюйдюле. Алай асламында *ч-дж ж* джюрюйдю.

Экинчи диалектни кесинде да бир бирден башхаракъ эки тюрлю сѣлешу барды: *ц-з*-ны орнуна *ч-дж*, не да *ч-ж* тюшюб келедиле.

Къарачай-малкъар литература тилни мурдору-*ч*, *-дж ж* тауушла тюшюб келген диалектди. Ол диалект къарачай-малкъар тилни бирлешдиреди.

Къарачай-малкъар тилде джюрюген диалектлеге бираз терен къарайыкъ.

Черек аузунда эм Холам-Бызынги аузунда къатыш джюрюген *ц-з* диалектни баш белгилери быладыла:

Фонетика джаны бла: а) *-ц -з* диалектни сѣзлеринде хар заманда *ч* тауушну орнуна сызгъырыб айтылгъан *ц* таууш джюрюйдю: *алчыкъ* дегенни орнуна *ацлыкъ* деб, *бичакъ* дегенни орнуна *быцакъ* деб, *ючюнчю* дегенни орнуна *юцюнцю* деб, *цап//чаб* дегенни орнуна *цап//цаф* деб, *кюч* дегенни орнуна *кюц*, *чоллакъ* дегенни орнуна *цоллакъ* деб д. а. к.; б) *ц-з* диалектде сѣзню аллында *дж* болса, зынгырдауукъ, сызгъырылгъан *-з* таууш болады. Сѣз ючюн: *джол//жол* дегенни орнуна *зол* деб, *джыл* дегенни орнуна *зыл*, *джыр* дегенни орнуна *зыр* деб, *джауурун* дегенни орнуна *зауурун* деб, *джан* дегенни орнуна *зан* деб д. а. к.; в) эринли къысыкъ *б.п* тауушланы ызларындан къысыкъ келсе, ала тунакы *ф*-гъа буруладыла. Сѣз ючюн: *чабхан* дегенни орнуна *цафхан* деб, *чыпчыкъ* дегенни орнуна *чыфчых* деб, *чепкен* дегенни орнуна *цефхен*, *къапчыкъ* дегенни

орнуна кьафцыкъ деб д. а. к.; г) **и, е, ю, ё** ачыкъланы аллында **к** тауушну базыгыракъ айтылыуу, сёз ючюн **ким** дегенни орнуна **ким** деб, **кийиз** дегенни орнуна **кийиз** деб, **кенг** дегенни орнуна **кенг** деб, **келин** дегенни орнуна **келин** деб, **кёл** дегенни орнуна **кёл** деб, **кёз** дегенни орнуна **кёз** деб, **кюн** дегенни орнуна **кюн** деб д. а. к.

Битеу башхалыкъланы кёргюзтген ол ышанла Черек ауузуну, Холам-Бызынги ауузуну сёлешиуонде джюрюйдюле. Болса да, Холам-Бызынги ауузунда эки диалект да къатыш джюрюйдюле.

Къарачайда, Чегемде, Бахсанда, **ц-з** таушла джюрюген биринчи диалектча болмагъанлай, **ч-дж** диалект джюрюйдю,

ф-ны орнуна **п б** эм **к**-ны орнуна хар заманда **к** джюрюйдю. Чегем, Бахсан ауузунда сёлешиуноу бла Къарачайда сёлешиуноу араларында **дж**-ны айтыуда уллу башхалыкъ джожьду¹.

Бир бирдеде **к/г** кысыкъла **х** тауушка кёчедиле: **кеткен//кетген, кетхен** деб айтылады.

Андан сора да, эки баш диалектни араларындагы башхалыкъладан бир къауумун кёргюзтейик:

1. **Ц-з** диалектде **баргъан эдим да** дегенни орнуна, **баргъыйым да** деб, биринчи бетни разылыкъ формасында джюрюген **м**-ны орнуна **н** тюшюб: **барайым** дегенни орнуна **барайын** деб, этимни аллай формалары кёб кере тюбейдиле.

2. Диалектледе **л, н** тауушла бир бирде сёзю ахырында эштилмей да къаладыла: **ол кече//кеце — о кече//кеце; баргъынчын//баргъынцын — баргъынчы//баргъынцы**. Кёблюк санны аффиксини ахырына **р** къошулуб да тюбейди, сёз ючюн: **адамла — адамлар, малла — маллар, айтадыла — айтадылар**.

Андан сора да аз башхалыкъла эки диалектни лексикасында да тюбейдиле.

5

Уллу Октябрь социалист революциягъа деричин, Россейни къалгъан миллетлерини тиллеринеча, къарачай-малкъар тилге да эс аз бурулгъанды.

Болса да, къарачайлыланы бла малкъарлыланы эм аланы тиллерини юсюнден бек алгъа XIX ёмюрню аллында белгили немецли джолоучу И. Клапротну ишлеринде джазылгъаны бел-

¹ Къараргъа: В. И. Филоненко, В. П. Сухотин и А. М. Аппаев. Материалы исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору, Нальчик, 1962, 9—20 бет; А. М. Аппаев. Диалекты балкарского языка в их отношении к балкарскому литературному языку. Нальчик, 1960.

гилиди. Ол Қавказдагы² халкъланы списогун эм къарачай-малкъар тилни³ биринчи глоссариясын джарашдыргъанды. Кавказны халкъларыны юсюнден толуракъ хапар XIX ёмюрню ахырында Р. Эрккерт⁴ джазгъанды.

Қъарачай-Малкъарны юсюнден орус алимлени М. Алейниковну⁵, В. М. Сысоевну⁶, биринчи энци джасмалары да ол кезиуде чыкъгъандыла. Алай илму джаны бла уллу магъаналары болгъан ишлени уа осетин эм башха иран тиллени юсю бла ишлеген Вс. Миллер⁷ джазгъанды. Ол кесини муратын осетин-лилени эл мюлкде джюрюген сёзлерини танг кесеги малкъар тилге сингнгенин даулашсыз кёргюзтгенди. Қъарачай-малкъар тилге тилни юсюнден тил-излем ишледен бирине Н. А. Карауловну⁸ грамматикасын санаргъа боллукъду.

Қъарачай-малкъар тилни Н. А. Караулов джарашдыргъан грамматикасыны төрт бёлюмю барды. Биринчи бёлюмден сора, автор малкъар тилден 1-ден 39-чу бетге дери, грамматикадан къысха очерк бериб, 39-чу бетден 40-чы бетге дери къысха текст келтиреди эм да эки глоссарий береди: 1) 41-чи бетден 50-ге дери бетледе орус-малкъар сёзлюк бла 51-чи бетден 60-чы бетге дери уа малкъар-орус сёзлюк бериледи.

Малкъар тилни грамматикасыны юсюнден Н. А. Карауловну биринчи сынауна, ол заманны белгиле тюркологлары А. Н. Самойлович⁹ эм бусагъатда джашаб тургъан венгерли алим Ю. Немет¹⁰, джетишимсиз джерлерин кёргюзтгендиле.

Н. А. Карауловну иши, малкъар тилни тинтиб джазыуда бир къауум терс джерлери болгъанлыкъгъа, малкъар тилни диалектлерини, фонетика къурулушуну, грамматика къурулушуну эм да сёз байлыгъыны юсюнден, илмугъа бек алгъа толу хапар

² I. Klaproth. Reise in den Kaukasus, Halle-Berlin, 1812, Bd. 2. Tatarische Stämme im Kaukasus, S. 503—536.

³ I. Klaproth. Reise in den Kaukasus, und nach Georgien, in den Jahren 1807 und 1808 auf Veranstaltung der Kaiserlichen Academie der Wissenschaften Zu St.—Petersburg, Bd. 2. Berlin, 1814; Французский перевод: Voyage au Caucase et en Georgie, Paris, 1832 содержит карачаевский и кумыкский глоссарий.

⁴ R. V. Erckert. Der Kaukasus, und seine Völker, Leipzig, 1888.

⁵ М. Алейников. Карачайские сказания. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, том 3, Тифлис, 1883.

⁶ В. М. Сысоев. Карачай в географическом, бытовом и историческом отношении. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, том 43, вып. 2, Тифлис, 1913.

⁷ Вс. Миллер. Осетинские этюды I—III, Москва, 1881—1887; его же. Кавказские языки, В—А, 2, 1894. 814—818 бет.

⁸ Н. А. Караулов. Булгары на Кавказе. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, т. 38, Тифлис, 1908, 131—180 бет; краткие изложения в Известия об-ва Археологии, истории и этнографии, т. XI, вып. 6. Казань, 1909. 49—66 бет, его же.

⁹ Рец. А. Самойловича. Записки Восточного Отдела русского археологического общества, т. XXI, Спб, 1913, 0152—0162 бет.

¹⁰ Рец. J. Nemeth. Zeitschrift der Deutschen Morgen ländischen Gesellschaft, Bd. 67. Leipzig, 1913, S. 548.

бергенди. Ол затланы тюркологла кеслерини тюрлю-тюрлю иш-леринде кенг хайырлангандыла. Вс. Миллерча, Н. А. Караулов да къарачай-малкъар тилде *ц-з* диалект эм *ч-дж ж* диалект болгъанын табханды.

Фонетиканы, грамматиканы эм лексиканы, аны кибиг'а къарачай-малкъарча джазылгъан текстлени бираз тюз эм тынгылы хапарларын венгерли алим В. Прёле къарачай¹¹ эм малкъар¹² тилни юсюнден, ол тилге деб энчи джазылгъан, кесини очерклеринде бергенди. В. Прёле ол тиллени (къарачай, малкъар) ара-ларында кёб башхалыкъла, келишмеулюкле бардыла деб алай санагъанды. Аны бла бирге уа къумукъ эм малкъар лексиканы юсюнден Ю. Немет¹³ бардыргъан тинтиб къараулада да ол башхалыкъла кёрюннгендиле.

В. Прёле къарачай-малкъар тилни, Ю. Немет'а къумукъ тилни кипчак (куман не да половчу) тил бла эм бир бирлери бла уллу байламлы болгъанларын тохташдыргъандыла.

Октябрь революциягъа деричин чыкъгъан башха ишледен бирлери — окъутур мурат бла чыгарылгъан, И. Акбаевну¹⁴ уллу болмагъан грамматикасы бла эм да тюзонлей къарачай-малкъар тилни юсюнден джазылмагъан Н. Ф. Катановну¹⁵ эки иши болгъандыла. Н. Ф. Катанов кесини ол белгили ишинде кёб тюрлю тюрк тиллени бир бирлери бла тенгleshдириб къарачаныны эм да Кавказ тиллени юсюнден бир кесек библиография¹⁶ материалы болгъаныны хайыры уллуду.

* * *

Къарачай-малкъар литература тилни мардалары, аны алфавитин, орфографиясын, терминологиясын, грамматикасын эм сёзлюгюн тохташдырыу бла байламлы болуб, къарачай-малкъар тилге тамамлы эм терен къарау, къарачай-малкъар тилни юсюнден тил билимни энчи бёлюмюню къуралгъаны Октябрдан сора башланганды.

¹¹ W. Pröhle. Karatschajisches Wörterverzeichnis, Keleti Szemle, Bd. X, Budapest, 1909, S. 83—150; еро же. Karatschajische Studien. Keleti Szemle, Bd. X, Budapest, 1909, S. 215—304. (I Karatschajische Laut und Formenlehre, S. 215—235; II Karatschajische Texte, S. 235—304).

¹² W. Pröhle. Balkarische Studien. I, Keleti Szemle, Bd. XV, Budapest, 1914—1915, S. 164—276 (Vorwort, S. 165—167; I. Laut und Formenlehre, S. 167—196; II Wörterverzeichnis, S. 196—270); еро же. Balkarische Studien. II, Keleti Szemle, Bd. XVI, Budapest, 1915—1916; S. 104—243 (Texte, mit deutscher Übersetzung und Kommenter).

¹³ Gy. Németh. Kumük tanulmányok I, Resr: Kumük es Balkar szójegyzek (Kumükisches und Balkarisches Wörterverzeichnis), Keleti Szemle, Bd. XII, Budapest, 1911, S. 91—153.

¹⁴ И. Акбаев. Ана тили. Тифлис, 1916.

¹⁵ Н. Ф. Катанов. Опыт исследования уранхайского языка, с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. Казань, 1903.

¹⁶ Кавказские языки, № ES, 20, 1904, 285—288.

1924 джылда миллет чеклени белгилеу бла миллет республикаланы эм да областланы кьуралгъанлары себсбли, мурдору латынча болуб, биринчи алфавит джарашдырылгъанды, кьарачай-малкьар тилден биринчи окьуу китабла, грамматикадан очеркле чыкьгъандыла. Кьарачай-малкьар тилни ёсдюрюючюн, аны диалектлерин билир ючюн экспедицияла кьуралгъандыла.

Кьарачай-малкьар литература тилни мардаларыны мурдорларын джарашдырыуда Джангы Алфавитни Битеусоюз Ара Комитетини магъанасы уллу болгъанды. Бираздан сора, ол ишни СССР-ни Академиясыны тил эм джазыу деген илму институт бардыргъанды. 1924 джылда латин алфавитни мурдорунда биринчи кьарачай-малкьар алфавит джарашдырылгъанды эм кьабыл этилгенди. 1934 джылда уа орфография¹⁷ джарашдырылгъанды. Орфографияны джарашдырыугъа У. Д. Алиев, А. К. Боровков¹⁸, аны кибигъа кьарачайлы, малкьарлы устазла эм да газетде ишлегенле джигер кьатышхандыла.

1937 джылда кьарачайлыла бла малкьарлыла джазыуну орус харфлагъа кёчюрююню юсюнден сёзню биринчи салгъанладан болгъандыла. Ол алфавитни биринчи проекти бла орфографияны джорукъларына¹⁹ тилни бла джазыуну институтунда тюрк тиллени бёлюмюнде кьаралгъан эди. (Бусагъатда ол СССР-ни илму Академиясыны тил билимни институтуду).

Алфавитни бла орфографияны проектин сюзгенде академик А. Н. Самойлович, А. К. Боровков, Н. К. Дмитриев, Ф. Г. Исхаков, Э. В. Севортян, Н. А. Баскаков, У. Д. Алиев, А. Т. Бозиев, Б. И. Гуртуев кьатышхан эдиле.

Кьарачай-малкьар литература тилни мардаларын тохташдырыуда ишлени тамамлау бла бирге кьарачай-малкьар тилни ёсдюрюю джолларына терен кьаралыб башлангъанды. Историаны, диалектологияны, грамматиканы эм лексикологияны баш вопросларына кьараугъа, аланы сюзюуге илму учреждениела кьатышхандыла. ВЦКНА бла СССР-ни ЦИК-де тилни бла джазыуну институтундан сора да, кьарачай-малкьар тилни тинтиб, ёсюю джолларын излеген, илму учрежденияладан бирлери Ленинградда Н. Я. Марр атлы, (бусагъатда СССР-ни ИА тил билимлерини институтуну Ленинграддагъы бёлюмюдю) тилни бла оюм этюню институту да болгъанды.

¹⁷ Карачаево-Балкарская орфография (проект) под редакцией Г. П. Сердюченко, Кисловодск, 1934. Кароблнациздат, 24 бети. (Северо-Кавказский краевой комитет нового алфавита — Северо-Кавказский горский Историко-Лингвистический институт).

¹⁸ А. К. Боровков. Об единой карачаево-балкарской орфографии. Известия АН СССР, Отделение общественных наук, № 5, М.—Л., 1935, 501—518 бетле.

¹⁹ Проект нового балкарского алфавита на основе русской графики. Составлен Алфавитной комиссией, Нальчик, 1937, 32 бет. (Кабардино-Балкарский отдел народного образования).

Ол 1929 эм 1931 джыллада къарачай-малкъар тилни юсюнден эки экспедиция къурагъанды. Ол экспедициялада тил билмни белгили алимлери В. И. Абаев, А. К. Боровков эм Р. Шаумян илму-излем ишле бардыргъандыла. Ол ишни ала бла бирге Къабарты-Малкъар АССР-ни миллет культурасыны илму-излем институту да (бусагъатда КъМАСССР-ни илму-излем институту), къарачай-малкъар тилни эм фольклорну материалларын джыйышдырыб, аланы сюзер ючюн кёб тюрлю экспедицияла къураб бардыргъанды. Аллаи экспедицияладан бирлери 1939 джылда болгъанды.

Ол экспедицияланы Къабарты-Малкъар Кърал педагог институт (бусагъатда КъМ Кърал университети) бла Къарачай Кърал педагог институт къурагъан эдиле. Бусагъатда да ала къарачай-малкъар тилни, литератураны эм фольклорну ёсю джолларын белгилеуде бек уллу излем иш бардырадыла.

Къарачай-малкъар тилни ёсдюрю мадарларын излеуде, Октябрден сора заманны ичинде кёб зат этилгенди. Къарачай-малкъар тилни миллет илму усталары ёсгендиле. Бусагъатда аланы хар бири къарачай-малкъар тилни башха-башха бёлюмлеринден: историясындан, диалектологиясындан, фонетикадан, грамматикадан, лексикологиядан эм лексикографиядан усталыкъла аладыла.

Къарачай-малкъар литература тилни ёсдюрюб, джарашдырыргъа бек керекли баш ишлеринден бири — ол илму грамматиканы джазыуду. Н. А. Карауловну бла В. Прёлени къарачай-малкъар тилни сюзюб къарагъанда кёргюзтген бир бёлек грамматика джазмалары, къарачай-малкъар тилни мардаларын тохташдырыуда тюз мурдор болаллык туююл эдиле. Аны себбли, Къарачай-Малкъарны илму организациялары СССР-ни Илмуларыны Академиясы бла бирге тилге хар бир джаны бла терен къаралыр ючюн, экспедицияла къурайдыла²⁰, къарачай-малкъар тилни илму грамматикасыны мурдорун саладыла²¹, У. Д. Алиевны²² биринчи магъаналы монографиясы эм бир къауум автор бирге джарашдырыб, къарачай тилни окъуу китаблары басмаланадыла²³.

²⁰ Балкаро-Карачаевская лингвистическая экспедиция. 1. Отчёт о деятельности Академии наук СССР за 1929 г., часть 2-я. Отчёт о научных командировках и экспедициях, Ленинград, 1930, 75—77 бет.

²¹ У. Д. Алиев. О принципах составления карачаево-балкарской грамматики. Записки Северо-Осетинского института, вып. I. Ростов Н-Д, 1928, 129—135 бет; лингвист. против анархии в языке (За улучшение языка национальной печати) «Революция и горец» № 6(8), 24—31 бет. О грамматических особенностях карачаево-балкарского языка.

²² У. Д. Алиев. Карачаево-балкарская грамматика (горско-тюркский язык), Кисловодск, Крайнациздат, 1930, 197 + 6 бет. + 1 таблица.

Къарачай-малкъар фонетиканы бла грамматиканы мурдорун илму джаны бла джарашдырыуда А. К. Боровковну уллу кыйыны барды. А. К. Боровковну къарачай-малкъар тилни, аны грамматикасыны бир къауум бѣломлерины юсюнден джазыб чыгъаргъан бир бѣлек ишлеринден сора да²⁴, ол толу илму грамматикасын джазгъанды. Алай болгъанлыкъгъа, ол энтда да чыгъарылмай турады²⁵.

Къарачай-малкъар тилни тинтиб билиуде В. И. Филоненко бардыргъан излем ишлени да магъаналары болгъанды. Ол малкъар тилни бир системалы (фонетика бла морфология)²⁶ грамматикасын джарашдырыб басмалагъанды, андан сора да тилни сиштаксисини юсюнден энчи статья джазгъанды²⁷. Къарачай-малкъар тилге уллу эс тыш къралланы тил алимлери да бурадыла. Къарачайлылагъа эм аланы тиллерине джораланган, уллу болмагъан бир бѣлек иш Турцияда чыкыгъанды²⁸, бу арт джыллада уа малкъар тилни ачыкъ тауушларыны юсюнден Стамбулда статья²⁹ эм да Висбаденде (Запад Германия) американы тюрколог О. Прицакны³⁰ къарачай-малкъар тилни къысха джазылгъан грамматикадан очерки чыкыгъанды.

Болса да, къарачай-малкъар тилни юсюнден тынгылы излем ишлени бек алгъа У. Б. Алиев³¹, А. Байрамкулов³², М. А. Ха-

²³ А. Д. Жаронин, А. К. Чанкаев. Учебник по изучению карачаевского языка. Микоян шахар. Каробллициздат, 1941, 298 бет.

²⁴ А. К. Боровков. Карачаевско-балкарский язык. Яфетинский сборник, т. VII, Ленинград, 1932, 37—55 бетле; (А. К. Боровков) Карачаевский язык. Малая советская энциклопедия, т. 5, егo же. 1936. 290 бети. Карачаевский язык. Большая советская энциклопедия 1937. 480—481 бетле.

²⁵ А. К. Боровков. Очерк карачаево-балкарской грамматики. Языки Северного Кавказа и Дагестана. Сборник лингвистических исследований, т. 1, М.—Л., 1935, 11—40 бетле.

²⁶ В. И. Филоненко. Грамматика балкарского языка. Фонетика и морфология. Нальчик. Каббалгосиздат, 1940. (Научно-исследовательский институт национальной культуры КБАССР).

²⁷ В. И. Филоненко. Вопросы синтаксиса балкарского языка. Ученые записки Пятигорского государственного педагогического института. т. XXI, Пятигорск, 1960 г.

²⁸ S. S. Ç a g a t a y. Karacay'ca birkaç metin, Ankara, Universitesi, Die ve Taris — Cografya Fakultesi Dergisi, IX, 3, Ankara, 1951, стр. 277—300; Balkar türkçesi Türk Ansiklopedisi, 5, H-35, Ankara, 1951, стр. 167—169.

²⁹ O. P r i t s a k. Die ursprünglichen türkischen Vokallängen in Balkarischen. J. Deny Armagani, Istanbul, 1956.

³⁰ O. P r i t s a k. Das Karatschajische und Balkarische. Philological Turcical Fundamenta, I, Wissbaden, 1959.

³¹ У. Б. Алиев. Употребление вопросительного аффикса в карачаево-балкарском языке. Ученые записки Кабардино-Балкарского государственного педагогического института, вып. 1, Нальчик, 1940, 125—131 бет; егo же. Причастие карачаево-балкарского языка, ученые записки Кабардино-Балкарского Госуниверситета, вып. 4, Нальчик, 1958;

бичев³³, Х. М. Хаджилаев³⁴, И. Х. Урусбиев³⁵ джазыб чыгъаргъандыла. Уллу магъаналы ол монографияла къарачай-малкъар тилни грамматика къурулушуна терен джол салгъандыла.

Къарачай-малкъар эм къабарты тиллени ишлерине къарау бла байламлы 1962 джылда Нальчикде илму сессия³⁶ бардырылгъанды. Анда къарачай эм малкъар джазыу тилде болгъан бир къауум башхалыкъларын джокъ этер муратда, къарачай-малкъар орфографияны³⁷ джангы проектине къаралгъанды, фонетика джаны бла болгъан энчиликлери тергеуге алыннганды

* * *

Къарачай-малкъар тилни лексикасын тинтиб биллуде да бир талай джеттишимле болдурулгъандыла. И. Клапротну³⁸, В. Прёлени³⁹ эм Ю. Неметни⁴⁰ диалектологиядан Октябргъа деричин чыкыгъан кысха сёзлюклери джеттишимегенден, толу сёзлюкле чыгъарыргъа керек болгъан эди. 1925 джылда къарачай-маякъар лексиканы бирге джыйышдырыр ючюн программа джарашдырылгъан эди⁴¹. 1926 джылда кенорюучюле

его же. О некоторых синтаксических сходжениях и расхождениях между сложным предложением русского и карачаево-балкарского языков. Сборник трудов Карачаево-Черкесского Государственного педагогического института, вып. 2. Нальчик, 1959, 121—146 бет.; его же. Вопросы сложного предложения в русском и тюркском языках, ч. I, Черкесск, 1959, 120 бети; ч. II. Нальчик, 1959 г., 90 бети; его же. Слово и части речи. Ученые записки Кабардино-Балкарского Государственного университета вып. 7, Нальчик, 1960, его же. Залог в глаголе русского и балкарского языков. Ученые записки Кабардино-Балкарского Государственного университета, вып. 9, Нальчик, 1960 г.

³² А. Байрамкулов. Къарачай тилде къош айтым. Труды Карачаево-Черкесского педагогического института, вып. 3, Нальчик, 1960 г.

³³ М. А. Хабичев. Местоимение в карачаево-балкарском языке. Черкесск, 1961 г.

³⁴ Х. М. Хаджилаев. Послелогии и послеложно-именные слова в карачаево-балкарском языке. Черкесск, 1962, 159 бети.

³⁵ И. Х. Урусбиев. Спряженне глагола в карачаево-балкарском языке. Черкесск, 1964, 232 бети.

³⁶ Вопросы описательных грамматик языков Северного Кавказа и Дагестана. Материалы объединенной научной сессии института языкознания АН СССР и Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института. Нальчик, 1963, 171 бети.

³⁷ Къарачай-малкъар тилни орфографиясы. (Орфография карачаево-балкарского языка). Кабардино-Балкарский научно-исследовательский институт. Карачаево-Черкесский научно-исследовательский институт. Нальчик, 1961, 25 бети.

³⁸ J. V. Klapproth. Voyage au Caucase et en Georgie, Paris, 1932.

³⁹ W. Pröhle. Karatschejisches Wörterverzeichnis. Keleti Szemle, Bd. X. Budapest, 1909, S. 83—150; его же. Balkarische Studien, II. Wörterverzeichnis. Keleti Szemle, Bd. XV, Budapest, 1964—1915, S. 196—270.

⁴⁰ Gy. Nemeth. Kumükisches und Balkarisches Wörterverzeichnis. Keleti Szemle, Bd. XII. Budapest, 1911, S. 91—153.

⁴¹ Программа по собиранию лингвистических материалов, необходимых для составления словаря балкарского (малкарского) и других тюркских говоров балкарского округа (Кабардино-Балкарский край) изучения местного края), М. 1925, 8 бети

61018

хайырланырча, уллу болмагъан биринчи орус-къарачай сёзлюк⁴², 1930 джылда туристлеге джарашдырылгъан сёзлюк⁴³ чыгъарылгъандыла. 1930 джыл башланганда къарачай-малкъар тилни лексикасы битеу лингвистика план бла тинтилиб, къаралыб башланганды⁴⁴. Аны бла бирча, лексикографияны эм лексикологияны юсюнден, ол бёломлеге тинтиб къарар ючюн материал джыйылыб тебрегенди⁴⁵. Черкескеде Къарачай-Черкесс илму-излем институт къарачай-малкъар тилни лексикасындан кёб материал джыйгъанды. Ол материалдан уллу орус-къарачай-малкъар сёзлюк джарашдырылыб бошалгъанды эм 1965 джылда «Совет энциклопедия» деген Кърал издательствода басмаланганды.

Къарачай-Черкесс педагог институтда (Къарачай шахар) П. И. Балтин, къарачай-малкъар-орус сёзлюкге лексикадан кёб материал джыйгъанды. Бек ахырында, бусагъатда да ВЦКНА-ны фондунда СССР-ни Илму Академиясыны архивинде 30 джыллада У. Д. Алиев джарашдыргъан къарачай-малкъар-орус сёзлюк чыгъарылмай турады.

Къарачай-малкъар лексиканы эм терминологияны юсюнден бир къауум тинтиу-излем ишле тыш къраллада да чыкыгъандыла.

Къарачай тилни⁴⁶ лексикасыны осетин эм башха кавказ тилле бла къатышыуу болгъанын кёргюзтген, Г. Шмидтни ишлери эм да къарачай-малкъар лексиканы⁴⁷ юсюнден къысха билдириулер бла Турцияда бир къауум китаб чыкыгъандыла.

⁴² И. Акбаев. Тылмач. Русско-карачаевский словарь, Баталпашинск. 1926.

⁴³ В. П. Антонов-Саратовский. Русско-балкарский разговорный справочник. (Кабардино-Балкарское Отделение общества пролетарского туризма), Нальчик, 1930, 160 бети.

⁴⁴ Н. Я. Марр. Балкаро-сванское скрещение. Доклады Академии Наук СССР, Серия 13, № 3, Ленинград, 1929, 45—46 бетл., а также в избранных работах, том 4, Ленинград, 1937, 196—197 бетл., Р. О. Шор. К вопросу о яфетическо-турецком языковом смещении, 1930, 43—44 бет.

⁴⁵ В. И. Абаев. Общие элементы в языке осетин, балкарцев и карачаевцев (из материалов балкаро-карачаевской экспедиции Академии Наук СССР, 1930—1931 гг.). Язык и мышление, 1. Ленинград, 1933, 71—89 бетл. Р. Шаумян. Балкарская лексика. (Материалы для балкарско-русского словаря). Языки Северного Кавказа и Дагестана, 1, М.—Л., 1935, 67—86 бетл. Русско-балкарский справочный словарь, Нальчик, 1940; С. С. Джикия. Об одном рукописном русско-карачаевском словаре. Сборник трудов Карачаево-Черкесского гос. педагогического института, вып. 2. Нальчик, 1959.

⁴⁶ G. Schmidt. Über die ossetischen Lernwörter im Karatschajischen. Annales, Academiæ Scientiarum Fennicæ, B-27:43, Helsinki, 1932, S. 364—395. еро же. Über die Kaukasischen Lehnwörter des Karatschajischen, Mémoires de la Société finno-ougrienne, 67, Helsinki, 1933, S. 465—471.

⁴⁷ S. Ş ç a g a t a y. Karaçay Halk. Edebiyatında Avcı Bineger Fuad Köprülü Armagam İstanbul, 1953, 93—112 бети (бет. 109—112 — Краткий глоссарий): R. Karça. Karaçay — Malkar Tüklerinde hayvançılık ve, bununla ilgili gelenekler, Ankara Üniversitesi Die ve Tarih — Coğrafya Fakültesi yayınları, 101, Ankara, 1954, VIII + 150 бетл.

Къарачай-малкъар тилни илмуда бек къарыусуз тинтилгени историясы бла диалектологиясыды.

Къарачай-малкъар тилни диалектлерин, тилде башхалыкъларын белгилеген бир къауум материал джыйылгъанлыкъгъа⁴⁸, Къарачай бла Малкъарны аланы башха тюрк халкъланы тиллери бла историялы байламлыкъларыны юсюнден иш бусагъатда тамамланмай даулашыулу болгъанлай къалады. Ол затланы тамамлауда къарачайлыла бла малкъарлыла къалай къуралгъанларыны юсюнден сессияда бир къауум джол кёргюзюпюннгенди. Сессияны материаллары⁴⁹ басмалангандыла.

Къарачай-малкъар тилни теория джаны бла тиштиб къарауда баш ишледен бирлери ана тилден эм орус тилден школлагъа китабла джарашдырыуду. Орус алфавит бла биринчи китабны К. С. Отаров⁵⁰ джарашдыргъанды. Бусагъатдагъы алфавит бла тилден башланган школлагъа китабла: А. Х. Соттаев⁵¹, А. Ю. Бозиев⁵², Х. Теммиев⁵³, М. Т. Жабоев⁵⁴, орта школлагъа уа — У. Б. Алиев⁵⁵, А. М. Байрамкулов⁵⁶ э. б. джазгъандыла.

⁴⁸ М. К. Милых. Об изучении карачаево-балкарских, кумыкских и по-гайских говоров. Труды первой диалектологической конференции, Ростов Н/Д, 1939, 118—120 бетл.; В. П. Сухотин. К характеристике говоров балкарского языка. (По предварительным данным экспедиции 1939). Учёные записки факультета языка и литературы Кабардино-Балкарского государственного педагогического института, вып. 1. Нальчик, 1940 г. 132—138 бетл.; А. М. Аппаев. Диалекты балкарского языка в их отношении к карачаево-балкарскому литературному языку. Тезисы, Ленинград, 1941, 4 бет; его же. Диалекты балкарского языка в их отношении к балкарскому литературному языку, Нальчик, 1960, 78 бет. (Кабардино-Балкарский научно-исследовательский институт). В. И. Филоненко, В. П. Сухотин, А. М. Аппаев. Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Тексты. Переводы. Комментарии. Словарь под редакцией А. Ю. Бозиева, Нальчик, 1962, 200 бет. (Кабардино-Балкарский научно-исследовательский институт).

⁴⁹ О происхождении балкарцев и карачаевцев. Нальчик, 1959, ср. также: Итоги научной сессии, посвященной проблеме происхождения балкарцев и карачаевцев.

⁵⁰ К. С. Отаров. Малкъар тилни учебниги, Нальчик, 1938 г.

⁵¹ А. Х. Соттаев. Малкъар тил. Башланган школлагъа китаб, биринчи класс. Нальчик, 1962, 180 бет.

⁵² А. Ю. Бозиев. Балкарский язык. Грамматика, правописание, развитие речи. Учебник для второго класса начальной школы, Нальчик, 1959, 76 бет.

⁵³ Х. Теммиев. Малкъар тил. Грамматика бла тюз джазыу. 3-ю класс. Нальчик, 1963.

⁵⁴ М. Т. Жабоев. Малкъар тил. Грамматика бла тюз джазыу, тёртювчю классха. Нальчик, 1964.

⁵⁵ У. Б. Алиев. Малкъар тилни грамматикасы, 1-чи кесек, фонетика бла морфология, Нальчик, 1939; 2-чи чыкъгъаны. Нальчик, 1958; Малкъар тилни грамматикасы, 2-чи кесек, синтаксис, Нальчик, 1939; 2-чи чыкъгъаны. Нальчик, 1958.

⁵⁶ А. М. Байрамкулов. Къарачай тилни грамматикасы, 1-чи кесек, фонетика бла морфология, Черкесск, 1958; Къарачай тилни грамматикасы, 2-чи кесек, синтаксис. Черкесск, 1962

Кърачай-малкъар тилни орус тил бла тенгледшириб тинтиу ана эм орус тилден китабла эм методиканы джарашдырылгъанларыны себебинден болунганды. Ол ишде А. Х. Соттаев⁵⁷ бла В. П. Сухотинни⁵⁸, Холаевны бла Скрипченкону⁵⁹ ишлери джарарчадыла. Ол чыгъармала кърачай-малкъар башланган, орта школлада ана эм орус тилни окъутууну методикасыны бир къауум вопросларына, аны кибиг'а кърачай-малкъар тилни бла орус тилни араларында бирге ушашлы эм келишмеген вопросларыны юсюнден джазылгъандыла.

Кърачай-малкъар тилни тинтиб, тенгледшириб, историялы план бла къарауну юсюнден айтсагъ'а, битен тюрк тиллени бла кавказ тиллени тинтилгенлерин кѣргюзтюрге боллукъду. Ол тиллени ичинде кърачай-малкъар тил, тюрк тиллени бирлери болгъаны себебли, башха тилле бла тенгледширир ючюн къаралыб тургъанды.

Кърачай-малкъар тилни юсюнден билдириулене, бирси кавказ тиллени арасында аны болумну юсюнден материалны биз Н. Ф. Яковлевни «Кавказны халкълары эм тиллери» деген джыйымдыкъ ишлеринде, У. Д. Алиевни «Кърачай. Историко-этнографический очерк» деген китабында (Ростов Н/Д, 1917), аны киби: Л. Дистелни⁶⁰, А. Дирраны⁶¹, А. Токчибашевны⁶², А. Кантемирни⁶³, Мырза Балны⁶⁴, Х. Эренни⁶⁵ эм башха тыш къраллы авторланы историядан, этнографиядан эм фольклордан тинтиу излемлеринде табаргъа боллукъду.

А. Х. Соттаев. Русский язык в балкарской школе. Нальчик, Каб.-балкгосиздат, 1940, 104 бет; его же. Методика преподавания балкарского языка в начальной школе. Нальчик, 1940; его же. К вопросу преподавания русского языка в балкарской начальной школе. Нальчик, 1960, 130 бет; его же. Некоторые вопросы методики преподавания балкарского языка (на балкарском языке). Нальчик, 1962, 160 бет.

⁵⁸ В. П. Сухотин. Строение слога в балкарском и русском языках. ученые записки факультета языка и литературы Кабардино-Балкарского государственного университета, Нальчик, 1940, 116—124 бет.

⁵⁹ А. З. Холаев, Н. С. Скрипченко. Учебник для 4 класса балкарских школ. Нальчик, 1963, 284 бет.

⁶⁰ L. Distel. Die Bergtateren des Baksantabes im Zentralen Kaukasus. Geist des Ostens. I, 914, S. 336—359.

⁶¹ A. Dirr. Kaukasische Märchen. Ausgewählt und Übersetzt von A. Dirr. Jena, 1920, XI, S.+294, (Карачаевская, № 57, бет. 199, татарская № 59, бет. 219) его же. Caspian folk — tales, London Toronto, 1925, XIII—306.

⁶² A. Topçhibachy. Les Bolgars et les Karatchais Actes du Congrès International des Orientalistes XXI, Paris, 1948, p. 176—177.

⁶³ A. Kantemir. The Caucasus, Munich, 1951

⁶⁴ Mirza Bala. Karaçay ve Balkar. Islam Ansiklopedisi, N. 57, Istanbul, 1952

⁶⁵ H. Eren. Anadolu da Kafkasya türkleri. Türk dili Arastirmalari yilligi Beleten, 1961. Ankara, 1962, C. 319—357.

Бек ахырында, тюрк тиллени тенглешдириб, история джаны бла тинтиб къарауда къарачай-малкъар тил кесини фонетика, грамматика эм лексика энчиликлери бла, бурунгу кипчак тил-леге, артыгыракъ да куман (половчу) тилге джууукъ келишген тилден бири болгъаны себебли, тюрлю-тюрлю тенглешдириу-леде магъаналы джерни тутады.

Къарачай-малкъар тилни тюрк тиллени къауумунда тутхан джерини юсюнден билдириуле П. А. Фалевни⁶⁶, А. Н. Самойловични⁶⁷, А. Е. Крымскийни⁶⁸, В. А. Богородицкийни⁶⁹, Н. А. Баскакову⁷⁰ тенглешдирилген-историялы материаллары бла джыйышдырылгъан тинтиу ишлеринде, аны кибиг'а тыш къраллы тюркологлары, монгол эм тунгус⁷¹ тиллени юсюнден Жан Денни тинтиу ишлеринде, А. Эмре джазгъан тюрк тиллени тенглешдириу грамматикасында⁷², тюрк тиллени истори-ги — А. Джафароглуну ишлеринде⁷³, тюрк тиллени тенглешдириу фонетикасыны⁷⁴ эм грамматикасыны⁷⁵ автору М. Рясненде, алтай тиллени къауумларына тинтиб къарагъан В. Л. Котвичде⁷⁶ эм Г. Рамстедте⁷⁷ бардыла.

⁶⁶ П. А. Фалев. Введение в изучение тюркских литератур и наречий. Ташкент, 1922.

⁶⁷ А. Н. Самойлович. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. Петроград, 1922; его же. Кавказ и турецкий мир. Известия общества обследования и изучения Азербайджана, № 2, Баку, 1926.

⁶⁸ А. Е. Крымский. Тюрки, их мови та литературы, I, Тюркськи мови, Вып. 2, Киев, 1930.

⁶⁹ В. А. Богородицкий. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань, 1934, 2-ое издание, М. 1953; его же. Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию, Казань, 1933.

⁷⁰ Н. А. Баскаков. Тюркские языки, М. 1960; его же. Введение в изучение тюркских языков. М. 1962.

⁷¹ J. Deny. Langues turques, langues mongoles et langues tongouses. «Les langues du monde. Paris, 1929; 2-ое издание, Paris 1952.

⁷² А. С. Эмре. Türk lehgelerinin mucayesli grameri I, Fonetik, İstanbul, 1949; его же.— Türkçenin yapilisi İstanbul, 1942.

⁷³ А. Сафероглу. Türk dili tarihi notlari, I—II, İstanbul, 1943—1947.

⁷⁴ М. Ряснен. Materialien zur Lautgeschichte der türkischen sprachen, Studia Orientalia, XV, Helsinki, 1949; русский перевод: М. Ряснен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Перевод А. А. Юлдашева, под редакцией с предисловием и примечаниями Н. А. Баскакова, М. 1960

⁷⁵ М. Ряснен. Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, Studia Orientalia, Bd. XXI, Helsinki, 1957.

⁷⁶ W. Kotwicz. Studia nad językati altajskini, Rocznik Orientalistyczny, t. XVI, Warszawa, 1953; Русский перевод: В. Котвич. Исследование по алтайским языкам, перевод А. И. Толкачева, под редакцией с предисловием и примечанием Н. А. Баскакова, М. 1962.

⁷⁷ G. J. Ramstedt. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, I, Helsinki 1957; II, Helsinki, 1952; Русский перевод II-ой части: Г. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание, перевод Л. С. Слоним, под редакцией с предисловием и примечаниями Н. А. Баскакова, Москва, 1957.

КИРИШ ЭСЛЕУЛЕ

Фонетика джанындан сёзню кьурауда кьарачай-малкьар тил сингармонизмни толусунлай сакълайды. Башха тилледен кирген сёзледен сора, хар сёз не базыкъ, не назик ачыкълы болады. Къарачай-малкьар тилни кесини сёзлеринде базыкъ ачыкъ таууш бла назик ачыкъ таууш бир сёзде келирге амаллары джокъду. Аны себебли, къарачай-малкьар школланы окъуучуларына *мат* — *мять*, *бил* — *был* дегенча орус сёзлени окъургъа кыйын болады. Къарачай-малкьар тилде сёзню кьурауда ачыкъ тауушла кысыкъ тауушланы кеслерине бойсундурадыла, сёз ючюн: *къал*, *къол*, *кёл*, *кюл*. Ачыкъ тауушланы сёз кьурауда былай келиулери сёзню магъанасын ачыкъларгъа болушадыла. Аны себебли, сёзню кьурауда кысыкъладан эсе, ачыкъланы кьуллукълары уллуду. Башда кёргюзтюлген *къал*, *къол*, *къул* деген сёздеде **а**, **о**, **у** ачыкъла базыкъ ачыкъ тауушла болгъанлары себебли, **къ**, **л**-ны базыкъ, *кёл*, *кел*, *кюл* деген сёздеде **ё**, **е**, **ю** ачыкъла назик ачыкъ тауушла болгъанлары себебли, **к** бла **л**-ны назик айтдырадыла.

Башда келген юлгюлеге кёре, базыкъ ачыкъ тауушла бла келген кысыкъла тамакъны теренинде, назик ачыкъ тауушла бла келгенле уа, тамакъны аллында кьураладыла.

Башха тюрк тилледеча, къарачай-малкьар тилде да ачыкъ тауушла сегиздиле. Ала сёзлени ал бёлюмлеринде тюрленмей эштиледиле, сёзню къалгъан бёлюмлеринде уа тюрленирге да боллукъдула. Сёзню къалгъан бёлюмлеринде келгенлерини фонетика магъаналарын тас этмей джюрюген **а/е** эм **ы/и** ачыкъ эринсизледиле. Къарачай-малкьар тилде сёз кьурагъан аффиксини тёрт ышаны барды: эринсиз ачыкъла **а/е**, **ы/и** эм эринли ачыкъла **ё/ю**, **о/у**, аны кибигъа этим атны кёргюзтген аффикседе эринли эм эринсиз да боладыла. Алай аланы фонетика кьаруулары сакъланмайды. Сёз ючюн: *болуу* (*уу*), *кетиу* (*иу*)

д. а. к.

Башда айтылганыча, сёз кзурауда фонетика ышанын толусунлай саклагъан *а, е, ы, и* боладыла.

Экинчи джанындан, къарачай-малкъар тилде сёзню бёлюмден кзуралыуу бу тубюнде келген юлгюлеге кёре, алты тюрлю болады:

1. Джангыз бир ачыкъ тауушдан кзуралгъан бёлюм; сёз ючюн, *э (Э, ол не сейир хапар эди)*. 2. Бир кысыкъ бла бир ачыкъдан кзуралгъан бёлюм, сёз ючюн, *де (Алагъа бюгюн джыйылыу боллукъду де)*, *ба-ла*. 3. Ачыкъ бла кысыкъдан кзуралгъан бёлюм, сёз ючюн, *ат, ал*. 4. Кысыкъдан, ачыкъдан, кысыкъдан кзуралгъан бёлюм, сёз ючюн, *таш*. 5. Ачыкъдан, кысыкъдан, кысыкъдан кзуралгъан бёлюм, сёз ючюн, *арт (хансны арт)*. 6. Кысыкъдан, ачыкъдан, эки кысыкъдан кзуралгъан бёлюм, сёз ючюн, *къарт, тарт*. Къарачай-малкъар тилде башда айтылгъан алты тюрлю сёз бёлюмден къалгъаны джангы болуб, башха тилледен (араб, тюрк, орус) киргендиле.

Къарачай-малкъар тилни ахыр башхалыкъларындан бири сёзде басымны сёзню ахыр бёлюмюне тюшююдю. Болса да этимни угъайлаучу формасы, бусагъат заманы, айланыу ол джорукъгъа сыйынмайдыла: *кълмеди, алан, къайрыса?*

Къарачай-малкъар тилни диалектлеринде башхалыкъ фонетикадады, алай ол да тереннге кирмейди. Ол башхалыкъ да асламында *ч-ц, дж, ж-з, п-ф* эм да *гъ, г-х* кысыкъладады. Аз башхалыкъла морфологияда бла лексикада да тубейдиле. Ол затла барысы да къарачай-малкъар тил бир тил болгъанын, фонетикасында, лексикасында эм грамматика кзурулушунда кипчак тиллени ышанларын саклагъанын белгили кёргозтеди.

ТАУУШЛА ЭМ АЛАНЫ ЮЛЕШИННИУЛЕРИ

Бир тил бир тилден башха болгъаныча, аланы тауушларында да башхалыкъ болады. Къарачай-малкъар тилни тауушларын орус тилни тауушлары бла тенглешдиргенде, биринде болгъан бир бёлек таууш бирсинде табылмайды не да ол эки тилде бир бирге ушагъан тауушлада окъуна бир энчи башхалыкъ эсленеди...

Сёз ючюн: *ёгюз, тюрлю, къаргъа, тенгиз* деген сёздедеги *ё, ю, къ, гъ, нг* тауушла орус тилде джокъдула. *Пыль, джыл* — биринчидеги *ы* экинчидегинден башха болгъаны да ачыкълады. Ол зат хар бир тилни кесини законларындан, энчи башхалыкъларындан чыгъады. Аны себебли, бир таууш бирси тауушдан башхады, кзуралыу джерлери, амаллары да башха тюрлю болады.

Тауушла тилде сёз кзуаргъа, сёзлени бир бирден айырыргъа джюрютюледиле. Сёзде бир тауушну башха таууш бла алышындырсакъ, сёзню магъанасы тюрлениб кетеди.

Сёз ючюн: *бал—джал—квал—тал—чал. бал—бол, бел—бёл, джар—тар, джор—тор, арба—арпа* д. а. к.

Сёзде тауушланы санлары тенг болмайдыла. Сёзле эки, юч, төрт, беш, алты эм андан да кёб тауушдан кьуралыргъа боллукъдула: *кеч, ёгюз, кюрек, кёмюк, чёмюч, чертлеуюк, чоллакъ, чокъуракъ* д. а. к.

Тилде тауушланы кьураргъа адамны ёпкеси, богъурдагы, гамагы, аузу, бурну, тишлери, эринлери, тынгылауугъу кьатышадыла. Сёз айтыла тургъан кезнуде, адамны тамагы бла хауа джорюйдю, хауаны болушлугъу бла таууш кьуралады. Сёзню айтыр ючюн, адам ёпкелерине хауа джыйыб, тышына чыгъарады. Сёлеше туруб, хауа тамакъ бла джорюмесе, бир зат да эшитилмейди. Алай бла сёз кьурау солуу бла бирге байланыбды. Таууш кьуралыр ючюн, джаланда хауаны джорюую тамамлыкъ этмейди. Аны кьурар ючюн, адамны башха санлары да кьатышадыла. Таууш кьурагъанда, богъурдакъда болгъан таууш сингирчикле садакъ джыясыча тартыладыла. Ала алай тартылыб тургъан заманда, ёпкеден чыкъгъан хауа аланы (таууш кьурагъан сингирлени) юслери бла джорюгенде, хауа аланы кьымылдатыб, таууш кьурайды. Сёз ючюн: **а, ы, э(е), и** — деген ачыкъ тауушла ол халда кьураладыла. Сёзню кьураргъа керекли тауушла бары да болур ючюн, тил тынгылауукъ, тишле, эринле, бурун кьатышадыла.

Ёпкеден чыкъгъан хауа бу башда айтылгъан, тилни органларыны ишине кёре, тюрлю-тюрлю тауушла кьурайды. Сёз ючюн: **б** — деген таууш эринле бир бирлерине кьысылыб, ёпкеден чыкъгъан хауа аланы бир бирден кюч бла айыргъан заманда кьуралады, **у** — деген таууш эринле тогъай болуб, алгъа созулгъан заманда кьуралады. Башха тауушла да ол халда кеслерини энчи джорукъларына кёре кьураладыла.

Ачыкъ таууш деб, хауа аууздан чыкъгъан заманда, не аз да тыйгъыча тюбемей, кеси аллына эркин чыгъыб кьуралгъаннга айтылады.

Ачыкъ тауушла джаланда ауаздан боладыла. Ачыкълагъа ушашыракъ ауазны кючу бла кьуралгъан кьысыкъ тауушла да бардыла (**ж, н, нг, л, р**), алагъа сонорлула дейбиз. Алай бу тауушла кьуралгъан заманда, ауаздан сора бир башха таууш да кьошулады. Зынгырдауукъ кьысыкъланы (**в, д, г, гъ, з, дж, у, й**) кьураугъа уа ауаз джаланда болушхан этеди. Тауушланы ауаз кьатышмай, шуулдаб кьуралгъанлары да барды (**к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш**). Алагъа тунакы кьысыкъла дейдиле.

ТАУУШЛАНЫ ЮЛЕШИНУЛЕРИ

Тилни тауушлары ачыкълагъа бла кьысыкълагъа юлешине диле. Ачыкъ тауушланы айтханда, аууздан хауа не аз да тыйылмай эркин джорюйдю. Кьысыкъ тауушланы айтхан кезнуде ва. хауа ауузда тюрлю-тюрлю тыйгъычлагъа тюбейди.

Эринлени къатышханына кёре	Эринсизле		Эринлиле	
	кенгле	тарла	кенгле	тарла
Къуралыууна кёре	къуралгъан джерине кёре			
базыкъла				
назыкле	э(е)	и	ё	ю

Къарачай-малкъар тилде хар бир сёзню ахыр бёлюмюню ачыкъ тауушу базыкъ болса, аны ызындан келген аффикследе ачыкъ тауушла да базыкъ боладыла. Сёз ючюн: *мал-чы-лар-ы-быз, къой-чу-лар-ы-быз, адам-лар-ы-быз, малкъар-лы-ла, тау-да-гъы-ла, къонакъ-лар-ы-быз-гъа, колхоз-чу-лар-ы-быз-да, къой-чу-лар-ы-быз-дан.*

Сёзню ахыр бёлюмюню ачыкъ тауушу назик болса, анга къошулгъан аффикслени ачыкъ тауушлары да назик боладыла.

Сёз ючюн: *эмен-ден-ди, эмилик-ден, эл-де-ги-ле, терек-чик-ле-ни, эркеч-лер-и-биз, терезе-лер-и-биз, эшик-лер-и-биз.*

Андан сора да, сёзню мурдорупу ахырындагъы ачыкъ тауушну эринли, эринсизлигине кёре, сёзге къошулгъан аффиксле да алай тюрленедиле.

Эринли ачыкъ тауушлагъа юлгюле: *тон-у-буз, отун-у-буз, къол-у-буз, кюйюз-ю-бюз, кюбюр-ю-бюз, бёрк-ю-бюз, сют-ю-бюз, кёз-ю-бюз, тюрт-ю-бюз.*

Эринсиз ачыкъ тауушлагъа юлгюле: *чынар-лар-ы-быз, эмен-лер-и-биз, элме-лер-и-биз.*

Ачыкъ тауушланы характеристикалары

Эринсиз ачыкъ тауушла

А эринсиз базыкъ ачыкъ тауушду, аууз кенг ачылыб, губ джыякъ иги да энше болуб, тилни арт джанында къуралады. Къуралгъан джерине кёре, **а** таууш тилни арт джанында къуралгъан ачыкъладанды. Ачыкъ тауушланы классификацияларында **а** базыкъ ачыкъ тауушха саналады. Ол тауушну айтхан заманда, эринле тогъай болмай, кенгерилиб айтылгъаны себебли, анга эринсиз базыкъ ачыкъ таууш дейдиле.

Къарачай-малкъар тилде **а** сёзню аллында, ортасында, ахырында да келеди: *адам, ачыкъ, алма, таракъ, къалакъ, талакъ, сыргъа, хурма, хуна.*

Ол бирси ачыкъ тауушладан эсе белгили ачыкъды, кескин эштиледи, кеси да бирсиледен эсе къб джюриютюледи. **А** таууш сёзде орнуна, басымгъа, башха тауушла бла келишиуюне кёре, айтымда терк, акъырын айтылгъанына кёре тюрлю-тюрлюдю.

Кёб бёлюмлю сёздеде бирден сора **а** болса, басым тышген **а** бирсиледен эсе ачыкъ, басым болмагъан бёлюмледе **а** андан эсе тунугъуракъ эштиледи: *адамла, балала, алма, алма, тартма, барма.*

А кёблюк санны аффиксинде да келеди: *шахар-ла, совхоз-ла, къой-ла.*

Ол болушланы джалгъаныуларында да келеди:

<i>адам-гъа</i>	<i>джамауат-ха</i>
<i>адам-да</i>	<i>джамауат-да</i>
<i>адам-дан</i>	<i>джамауат-дан</i>

А таууш **а, ы, о, у** базыкъ ачыкъланы бары бла да джюриюдю: *мал-чы-лар-ы-быз, къой-лар-ы-быз, ат-лар-ы-быз, бу-зоу-чу-лар-ы-быз.*

Аны юсюнден тауушланы тюрлениую деген бёлюмде толуракъ айтыллыкъды.

Къарачай-малкъар тилде **а** таууш орус тилде **а** тауушдан эсе, тамакыны терепинде къуралады.

Э(е) таууш аууз уллу ачылмай къуралады. **Э(е)** тауушну айтханда, туб джыякъ тил бла бирге **а**-ны айтхандан эсе ёрге бек кётюриюлюбдю. Къуралуу джаны бла къарагъанда, бу таууш **а** тауушдан эсе тар джер алады.

Э(е) тауушну айтхан заманда, эринле тегерек болмай, эки джанына кенге джайылыбдыла.

Э(е) сёзню аллында, ортасында, ахырында, тюрлю-тюрлю аффикслеринде да келеди: *элле, элге, юйде, кюзгюде, терек.*

Э(е) сёздеде **э(е), и, ё, ю** назик ачыкъ тауушла бла джюриюдю: *элек, терек, тюмен, тюрмен, ёзен, гебен, гёбел, ёзенги, джети, гёбелек.*

Э(е) эринсиз назик ачыкъ таууш сёзню аллында келсе, лжазмада **э**, сёзню бирси бёлюмлеринде уа **е** джазылады.

Сёз ючюн: *эл, эмен, эркеч, эмилик, экеулен, эгеч, элек, эрик лени, эллилени.*

Э(е) къарачай-малкъар тилде бирси ачыкъ тауушлача, **къ, гъ** ктысыкъ тауушла бла хазна джюриюмейди, аланы орнуна **к, г** ктысыкъла джюриюдюле: *керек, тегене, терек* д. а. к.

Къарачай-малкъар тилде эринсиз ачыкъ **ы** туб джыякъ ёрге кётюриюлюб, аны бла бирге тил да тынгылауукъгъа кётюрию-

люб эм бир кесек артха кетиб къуралады. Ол джаны бла **ы** кеси да тилни арт джанында къуралгъан ачыкъладанды. Ол себебли, **ы** базыкъ, тар къуралгъан, эринсиз ачыкъ тауушду. Қъарачай-малкъар тилде ол таууш аслам джюрюген ачыкъланы бириди, алай сёзлени аллында уа аз келеди; бу къауум сёзлени аллында **ы** таууш эштилгенича джазылады: *ындыр, ырбын, ыргъакъ, ышан, ычхынды, ынна, ыфчык, ыхтыр, ырахын, ыз, ыйыкъ, ырхы.*

Қъарачай-малкъар тилде **ы** таууш къысха айтылады, **ы** харф кёргюзтген таууш орус тилде **ы** харф кёргюзтген тауушдан башхады.

Ы таууш сёз тюрлендирген аффикследе да джюрюйдю: *ат-ны, бала-ны, ана-ны, китаб-ны, китаб-ым, китаб-ынг, китаб-ы* д. а. к.

Қъарачай-малкъар тилде башха тилледен кирген бир къауум сёзлени ал бёлюмлеринде эки къысыкъ таууш бир джерде келсе, айтхан кезиуде аланы аллында не да араларында **ы** таууш эштиледі:

а й т ы л ы у у

*ыстанкан
тырактор
тыратыуар
тырамвай
ыштыраф*

д ж а з ы л ы у у

*станкан
трактор
тротуар
трамвай
штраф*

И — эринсиз назик ачыкъ тауушду. Ол къуралгъан заманда тил ал тишлеге джууукъ болады, аны себебли **и** таууш тилни ал джанында къуралгъан ачыкълагъа киреди.

Ы тауушну къурагъандача болмай, **и** тил алгъа къысылыб къуралгъаны себебли, ачыкъланы ал бёлюмюне киреди, кеси да **ы**-ны джумушакъ вариантыды. Сёзюно аллында, ортасында, ахырында да кёб джюрюйдю. Сёз ючюн: *иш, ишчи, ирик, тирлик*; сёз тюрлендирген аффикследе да келеди: *ишчи-ни, эли-биз, кет-ди, бер-ди*. Сёзюно къурагъанда эм тюрлендиргенде да ол назик ачыкъ тауушланы (**и, э, ё, ю**) бары бла да джюрюйдю: *ишчилерибиз, кюбюрчеклерибиз*.

Э р и н л и а ч ы к ъ т а у у ш л а

О — базыкъ ачыкъ тауушду, эринлени болушлугъу бла къуралгъаны себебли, анга эринли базыкъ ачыкъ таууш дейдиле. **О** таууш къуралгъан заманда, тил **ы** бла **и** къуралгъандан эсе тёбенирекди, аны ючюн **о** орта кётюрюлюуде къуралгъан ачыкъ тауушду. Кеси да ол сёзюно аллында, ал бёлюмюнде, ортасында да келеди: *оракъ, орам, оноу, къонгуроу, томироу, хоншу.*

Къарачмай-малкъар тилде **о** таууш басым анга тюшсе, тюшмесе да, бирча айтылады.

У— эринли ачыкъ тауушду, **о** тауушча эринлени болуш-лугъу бла къуралады, алай андан тар айтылады. Ол сёзю алында, ортасында, ахырында да келеди: *узун, уллу, буз, туз, джудуз, кукурт, джугъутур* д. а. к.

Ё — эринли назик ачыкъ таууш **о** базыкъ ачыкъ тауушну джумушакъ тюрлюсюдо: *ёзен, ёгюз, кёк, кёл, кёгюрчюн, гёзенек.*

Ю — эринли назик ачыкъ таууш **у** — эринли базыкъ ачыкъ тауушну джумушакъ тюрлюсюдо: *гюл, джюрек, кюрек, кюйюз джюген, гюрбеджи, кюйрюч, кюбюрчек.*

Ачыкъ тауушланы таблицасы

Эринсиз ачыкъ тауушла	Кенг ачыкъ тауушла		Тар ачыкъ тауушла	
		<i>а</i>	<i>е</i>	<i>ы</i>
Эринли ачыкъ тауушла	<i>о</i>	<i>ё</i>	<i>у</i>	<i>ю</i>
	базыкъ ачыкъ тауушла	назик ачыкъ тауушла	базыкъ ачыкъ тауушла	назик ачыкъ тауушла

КЪЫСЫҚЪ ТАУУШЛА

Къысыкъ тауушланы юлешиниулер

Артикуляция джаны бла къысыкъ тауушланы ачыкъ тауушладан башхалыкълары:

а) ачыкъ тауушланы къурагъан заманда, таууш къурагъан органла толусунай къатышадыла; къысыкъ тауушланы къурагъан заманда уа аланы барысы бирден къатышмайдыла;

б) ачыкъ тауушла сёзде бёлюм къурайдыла, къысыкъ тауушла сёзде бёлюм къурамайдыла.

Къарачмай-малкъар тилде джыйырма бла алты кысыкъ таууш барды: *б, у, й, ч, з, дж, ж, д, к, къ, л, м, н, нг, г, зъ, р, п, с, ш, щ, ц, т, х, ф, в*. Кысыкъ тауушла да кеслерини джюрютюлюелерине кёре, эки къауумгъа юлешинедиле:

а) зынгырдауукъла: *б, в, у, д, з, й, г, зъ, л, м, ч, нг, р*;

б) тунакыла: *п, т, ф, с, х, ш, щ, ч, ц, к, къ*.

Эскертн у. 1. *Х* таууш джазылыуу бирча болганлыкыгъа, юч тауушну оронун тутуб джюрюйдю.

а) *Х¹ химия, нартох*;

б) *Х² тохта, тахта, нохта, махта, бахча*;

в) *Х³ (Н) — hoy, айхай*. Башха тилледен кирген сёзде (адам атла да): *Мухаммат, Махамет, Ибраһим*.

2. *Ц* кысыкъ таууш бусагъатда къарачай-малкъар тилде кёбюсюнде революциядан бери орус тилден не да аны юсю бла башха тилледен кирген сёзде джюрюйдю. Сёз ючюн: *революция, социализм*.

Къарачай-малкъар тилни бир диалектинде литература тилде *ч* таууш келген джерледе *ц* таууш айтылады: *цефген, целек, цибин* д. а. к.

Къарачай-малкъар тилни кысыкъ тауушларында ачыкъ тауушладача базыкълыкы, назиклик барды. Кысыкъ тауушладан сора келген ачыкъ таууш назик болса, кысыкъ таууш назик, базыкъ болса уа — базыкъ эштиледи. Къарачай-малкъар тилде *къ, зъ* кысыкъ тауушла кёбюсюнде базыкъ ачыкъ тауушла бла джюрюйдюле: *къама, къолан, къой, къанга, багъалы, багъыр, къагъыт, бугъа, тогъай, къалпакъ*; *к* бла *г* уа асламында назик ачыкъ тауушла бла джюрюйдюле: *кюрек, челек, кеме, кёгюрчюн, кюмюш, кертме, сенек, ёгюз, ёпке, ёрге* д. а. к.

Бу башда айтылган джорукыгъа кирмеген сёзле да барды ла: *кырдык, как, гокка* д. б.

Къарачай-малкъар тилде *б* таууш бир сёзде эки — юч кере бир бири ызындан келсе, ачыкъланы арасында *б* таууш «б» бла «в» тауушланы орта дараджасында $\frac{б}{в}$ болады. Сёз

кюн: *Ба* $\frac{б}{в}$ *-угент, бор* $\frac{б}{в}$ *-айла, би* $\frac{б}{в}$ *-лиотека, са* $\frac{б}{в}$ *-ы* бла,

тю $\frac{б}{в}$ *-ю* бла, *тё* $\frac{б}{в}$ *-е* башы д. а. к. Не да аллай сёзню бир

бёлкюмю тюшюб кетеди: *сабы* бла—*сабла, тюбю* бла—*тюбле*.

«В» таууш къарачай-малкъар тилге башха тилледен, артыкысыз да, орус тилни юсю бла киргенди. Аны себебли, кёбюсюнде орусдан кирген сёзде джюрюйдю. Сёз ючюн: *вагон, вокзал, большевик, Москва, Иванов* д. а. к.

Сонорла-бурунлула

М, н, нг тауушлагъа бурунлула дейдиле, нек дегенде, алааны айтхан заманда, таууш этдирген хауа бурун бла чыгъады. **М** таууш эринлени кючоу бла, **н** таууш тил бла тишлени баш джаны къошулуб, **нг** таууш'а тилни арг джаны тынгылауукъгъа тийиб, алай къураладыла. Сёз ючюн: *уммо, ундурукъ, ындыр, чунгур, къонгуроу*. Быладан сора да бир къауум къысыкъ сонорла-бурунсуз тауушла бардыла. Ала да быладыла: **р, л, у, й**. Бу тауушланы айтхан заманда таууш этдирген хауа ауузну ичи бла ётеди.

Р таууш сёзю аллында кёб келмейди. Келсе да, аллына бир ачыкъ таууш тартыб келирге суюючюдю. Сёз ючюн: *Рамазан—Ырамазан, разы—ыразы, резин—ирезин, рыс—ырыс* д. а. к.

Базыкъ эм назик къысыкъла

Б, в, г, д, ж, (дж), з, к, л, м, н, нг, й, р, с, у, ф, х, т тауушла базыкъ да, назик да боладыла. Сюз ючюн, *бал—бил, кырдык—кирдик, дау—деу, саб—себ, табан—тёбен, гырджын—гёбелек, мыга—мойюз*.

Къарачай-малкъар тилде ачыкъ, къысыкъ тауушла да артикуляцияларына кёре, бири бири бла байланыб джюрюйдюле. Ол бирчалыкъ бир сёзю ичинде не да эки сёз бири бири ызындан келген заманда кёрюнеди.

Тауушланы бири бирине алай ушаб келгенине тауушланы гармониясы дейдиле.

1. Базыкъ ачыкъ тауушдан сора базыкъ ачыкъ таууш джюрюйдю: *къа-быр-гъа, мал-чы-ла, о-рун-дукъ, са-бан-ла*.

2. Назик ачыкъ тауушдан сора назик ачыкъ таууш джюрюйдю: *иш-чи-лер-и-биз, ё-гюз-лер-и-биз, э-геч-лер-и-биз, юй-лер-и-биз*.

3. Къарачай-малкъар тилде базыкълыкъ, назиклик гармониядан сора да эринли гармония болады.

Эринли ачыкъ тауушдан сора эринли ачыкъ джюрюйдю. *кто-лу-му, кто-нгу-роу-у-буз-ну, ё-гюз-ю-бюз-ню, о-ту-ну-буз-ну, то-ну-буз*.

Эринсиз ачыкъладан сора эринсиз ачыкъла келедиле: *тенг-лер-и-биз, ат-лар-ы-быз, ки-таб-лар-ы-быз*.

4. Сёз зынгырдауукъ къысыкъ бла бошалса, анга къошулгъан джалгъауну аллындагъы къысыкъ да зынгырдауукъ болады. Сёз ючюн: *эл-де, колхоз-дан, сахар-гъа, Хабаз-гъа*.

Сёз тунакы къысыкъ бла бошалса, анга къошулгъан джалгъауну аллындагъы къысыкъ да тунакы болады: *ат-ха, ит-ке, къагъыт-та* алай, *итге, къагъытда*, деб джазылады.

Кысыкь тауушланы таблицасы

Къуралгъан джерине кёре		Эрпичиле	Эрпичиле	Эрпичиле	Тил тийшилле	Ал тийшилле	Орта тийшилле	Арт тийшилле	Тамакътыла	
Атылчула	Къуралгъан амалына бла ауазны къатышханына кёре.	Тунакыла	н		т		к	къ		
		Зынгырдауукъла	б		д		з			
		Аффрикатл			ц					
		Тунакыла Зынгырдауукъла				дж, ж				
Сыбрымычула	Бурунлу сонорлула	Бурунлу сонорлула	м					нг		
		Тунакыла			с		ш	х	п	
		Зынгырдауукъла			в		ж		зг	
		Созулмала								р, й

Э л и з и я деб сёз тюрленнген заманда аны бир тауушу дже-
рипден тас болгъанына, тюшюб кетгенине айтадыла. Сёз ючюн:
*аууз—аузунг, бурун—бурнунг, эрин—эрнинг, къарын—къар-
нынг.*

СИНГАРМОНИЗМ

Къарачай-малкъар тилни ачыкъ тауушларыны юлешиниу-
лерине кёре, сёз къурагъан бёлюмле, аны къурагъан, тюрлен-
дирген аффикследеги ачыкъла бирчалыкъны джюрютедиле.
Анга сингармонизм не да ачыкъ тауушланы бирчалыгъы
дейдиле. Сёзю ал бёлюмюню ачыкъ тауушуну базыкълыгъына,
назиклигине кёре, аны ызындан келген сёз бёлюмлени ачыкъ-
лары да алайдыла: *чал-гъы-чы-ла, сабан-чы-ла, окъуу-чу-ла,
колхоз-чу-ла, тамата-ла* д. а. к.

Башха тилден кириб, сингармонизмге бой салмагъан сёзле-
ге джалгъау къошхан заманда, джалгъауладагъы ачыкъла да
ол сёзю ахыр бёлюмюню ачыкъ тауушуна кёре боладыла: *сту-
дент-лер-и-биз, пионер-лер-и-биз, колхоз-чу-лар-ы-биз, маши-
на-лар-ы-биз.*

Къарачай-малкъар тилде сёзлени кёбюсю не къуру базыкъ
ачыкъ тауушла бла не да назик ачыкъ тауушла бла айты-
лады.

Базыкъ ачыкъ тауушла бла айтылгъан сёзле: *къанга-лар-ы-
-биз, джамычылары, таулары, отунчула, къойларыбыз.*

Назик ачыкъ тауушла бла айтылгъан сёзле: *биченчиле, тюл-
кючюкню, терекчикле* д. а. к.

Сёз бёлюмюню эм анда къысыкъланы джумушакълыгъы, къа-
тылыгъы ачыкъ тауушну базыкълыгъы, назиклиги бла бирге
байланыбды. Ол себеден, сингармонизмни законуна кёре, сёз-
ню арт бёлюмю ал бёлюмюне бой салыб келеди: *адам-лар-ы-
-биз-да-гъы, мал-чы-ла-ны-къы-ла, иш-чи-ле-ни-ки-ле.*

Сёзге аффикс къошхан заманда, сёзю ахыр бёлюмюню ачы-
гъыны базыкълыгъына, назиклигине кёре, къошулгъан аффикс-
деги ачыкъ да анга бой салыб, сингармонизмни джолуна кире-
ди: *студент-лер-и-биз-ни-ки, сюрюу-чу-лер-и-биз-ни-ки* д. а. к.

Тамырда базыкъ эм назик ачыкъ тауушлары болгъан сёзле
къарачай-малкъар тилде кёбюсюне башха тилледен кирген сёз-
ледиле; къошулгъан аффикследе ачыкъла да сингармонизмге бой
салыб келедиле: *коммунист — ком-му-нист-лер-и-биз, пионер —
пи-о-нер-лер-и-биз* д. а. к.

Башда айтылгъаннга кёре, аллында келген базыкъ ачыкъ
таууш ызындан келген бёлюмлени да базыкъла бла къурайды.
Назик ачыкъ таууш болса, ызындан келген бёлюмлени да на-
зикле бла къурайды. Сёз ючюн:

Аллында болсала	Ызындан келген бѐлюмледе
<i>а</i>	<i>а, ы</i> атлар-ы-быз, тамырланы
<i>ы</i>	<i>а, ы</i> ындыр-ла-ры, ыстауатлары
<i>э(е)</i>	<i>е, и</i> эллер-и-биз, тереклерибиз
<i>и</i>	<i>е, и</i> ишчи-ле-ни, ийнек-ле-ни
<i>о</i>	<i>а, ы, у</i> оракъ-лар-ы-быз, къол-лар-ы-быз отун-лар-ы-быз, къулакъ-ла-ры
<i>ѐ</i>	<i>е, и ю</i> ѐгюз-ле-ри
<i>ю</i>	<i>е, и, ю</i> юй-лер-и-биз, юркенлерибиз
<i>у</i>	<i>а, ы, у</i> улакъ-ла-ры, чурукъларыбыз

Бу башда кѐрюннген таблицаны башха тюрлю этерге да бол-
лукъду.

Сѐз ючюн: сѐзню ал бѐлюмюню ачыкъларыны бири **а, ы, о,**
у болса, анга къошулгъан аффикседе да **а, ы, у** боллукъду, не да
ал бѐлюмюнде ачыкъларындан бири **э(е), и, ѐ, ю** болса, къо-
шулгъан аффиксинде **е, и, ю** болады.

Бу башда кѐрюннген шартланы башха айтибиз десек:

а) базыкъ ачыкъ тауушладан сора базыкъ ачыкъ таууш
келеди;

б) назик ачыкъ тауушладан сора уа назик ачыкъ таууш
келеди.

АССИМИЛЯЦИЯ

Тилни законуна кѐре, сѐлешген заманда сѐзде сѐз бѐлюмле,
сѐзде тауушла да бир бирлерине бой саладыла. Сингармонизм
ачыкъланы бир бирге бой салгъанлары болса, а с с и м и л я -
ц и я уа тауушланы бир бирге ушашдырыб келгенлериди.

Ассимиляцияны эки тюрлюсю барды: толу ассимиляция,
джарты ассимиляция.

Толу ассимиляция болса, бир таууш бирси тауушка толу-
сунлай ушаб келеди: *джас-са, джюс-се,* джазгъанда уа: *джаз-*
-са, джюз-се. Сѐз ючюн, тюрлюндеги сѐзлеге къарайыкъ:

айтылууу	джазылууу	айтылууу	джазылууу
<i>отуннан</i>	<i>отун-дан</i>	<i>атта</i>	<i>ат-да</i>
<i>тоннан</i>	<i>тон-дан</i>	<i>чакъкъан</i>	<i>чакъ-гъан</i>
<i>меннен</i>	<i>мен-ден</i>	<i>таракъкъа</i>	<i>таракъ-гъа</i>
<i>къакъкъа</i>	<i>къакъ-гъа</i>	<i>кырдыкка</i>	<i>кырдык-га</i>
<i>къартта</i>	<i>къарт-да</i>	<i>келингенге</i>	<i>келин-нге</i>
<i>келгелли</i>	<i>келген-ли</i>	<i>тикке</i>	<i>тик-ге</i>
<i>баргъаллы</i>	<i>баргъан-лы</i>	<i>чыракъкъа</i>	<i>чыракъ-гъа</i>

Бир таууш бирине толусунлай ушамай, ызындан келген тауушну тунакылыгына, зынгырдауукълугуна кёре, бой салыб келгенге, толусунлай болмагъан ассимиляция дейдиле: *джюз-дю, къаз-гъа, ат-ха*.

Келген джерлерине кёре, аллында келген таууш ызындан келгенге, не да артда келген таууш алда келген тауушха бой салыб келгенге кёре, тилде эки тюрлю ассимиляция джюгюйдю:

1. Аллында келген таууш ызындан келген тауушха бой салдырыб келсе, анга прогрессив ассимиляция дейдиле, сёз ючюн:

айтылыу

*къолуннан
аузуннан
юсюннен*

джазылыу

*къолундан
аузундан
юсюнден*

2. Ызындан келген таууш аллында келген тауушха бой салдырыб келсе, анга регрессив ассимиляция дейдиле, сёз ючюн:

айтылыу

*толла
мингенген
кетгелли*

джазылыу

*тонла
минген
кетгенли*

Прогрессив ассимиляция

Аллында келген таууш ызындан келгенни кесине бой салдырыб келгенине прогрессив ассимиляция дегенбиз. Къарачай-малкъар тилде сингармонизмде да ол хални кёребиз.

1. Аллында келген ачыкъ таууш базыкъ болса, аны ызындан келген да базыкъ ачыкъ таууш болады, назик болса уа, аны ызындан келген ачыкъ таууш да назик болады. Сёз ючюн: *малчы-лар-ы-быз-гъа, ишчи-лер-и-биз-ге* д. а. к.

2. Сёзню тамыры зынгырдауукъ кысыкъ таууш бла не да ачыкъ таууш бла бошалса, анга джалгъаныб келген аффикс да зынгырдауукъ бла башланады, сёз ючюн: *колхоз-гъа, эл-ге, джаз-да, кюз-де, арпа-дан, арба-гъа* д. а. к.

3. Сёзню тамыры тунакы кысыкъ бла бошалса, анга къошулгъан аффикс да тунакы кысыкъ бла башланады. Сёз ючюн: *ат-ха, джаш-ха, от-ха, топ-та* (джазылгъаны: *тобда*), кепке (джазылгъаны: *кебге*), *кырдыкка* (джазылгъаны: *кырдыкга*), *аттан* (джазылгъаны: *атдан*) д. а. к.

Регрессив ассимиляция

Арта келген таууш аллындагы тауушну кесине бой салдырыб келгенине регрессив ассимиляция дейдиле.

1. Сёзде **з** зынгырдауукъдан сора **с** келсе, **з** таууш **с** тауушха бурулуб кетеди. Сёз ююн: *джаз-са — джасса, юз-се — юссе, къаз-са — къасса* д. а. к.

2. Тамыры **ч, ш** таууш бла бошалгъан сёзлеге **с** бла башланган аффикс къошулса, **ч—ш**-ча эштиледиле, джазылгъанда уа **ч с** джазылады:

эшилгени

*къашса
ишсе
ашса
ушса
чашсыз
чашса*

джазылгъаны

*къачса
ичсе
ачса
учса
чачсыз
чачса* д. а. к.

3. Сёзде **н, нг** тауушладан сора **б** келсе, **н** бла **нг** м-гъа бурулуб кетедиле. Сёз ююн: *танг бла — тамбла, кюнбет — кюмбет, тон бла — томбла*.

4. **Н** тауушдан сора **к, къ** — тауушла келселе, **н нг**-ча айтылады. Сёз ююн: *Аманкъол — аманкъл, терен къл — теренкъл, джюн кълек — джюнкълек*.

5. **К** бла **т** тауушланы аллында **к** болмай, **къ** болса, **къ**-ны орнуна **х** эштиледиле, джазылгъан'а **къ** этеди: *акъ-терек—ахтерек, акъ кълек—ахкълек* (бир *акъкълек* *джаиш*) д. а. к.

6. Сёзню ахырында келген **къ/к, п**-дан сора анга къошулгъан аффикс ачыкъ таууш бла башланса, тунакы таууш зынгырдауукъ болуб кетеди. Сёз ююн: *терек — терегим, таракъ—тарагъым, топ-тобу, сап-сабы*.

МЕТАТЕЗА

Къысыкъ тауушланы джерлерин алышындырыб, ары-бери кёчюб айтылуу формаларына метатеза дейдиле. Ол къылыкъ къарачай-малкъар тилде бир къауум сёзде тюбейди. Сёз ююн: *арбаз—абзар, ахча—ачха, ахчыч—ахчыч, быхчы—быхчы, бочха—бохча, асхакъ—ахсакъ, басха—бахса, бачха—бахча, тасха—тахса* д. а. к.

СЭЗНЮ БЕЛЮМЮ

Қъарачай-малкъар тилде сѣзню бѣлюмю ачыкъ таууш бла кысыкъ тауушдан къруралады. Қъарачай-малкъар сѣзню тамыры бир сѣз бѣлюмден, эки сѣз бѣлюмден не да андан да кѣбден къруралады. Сѣз ючюн: *ат, кѣл, кел, кѣпюр, челек, сенек, тому-роу, гюрбеджи* д. а. к.

Тюрленмегенлей, башха тилледен, артыкъсыз да орус тилден кирген кѣб бѣлюмлю сѣзле да кѣбдюле. Сѣз ючюн: *коммунизм, социализм, пионер, пролетариат, большевик, республика, физика* д. а. к.

СЭЗНЮ БЕЛЮМЛЕРИНИ КЕЧЮУ КЪЫЛЫҚЪЛАРЫ

Сѣзле бѣлюмледен кърураладыла. Бѣлюмле бир, эки, юч, тѣрт тауушладан къруралыргъа боллукъдула.

1. Ачылгъан бѣлюм джангыз бир ачыкъ тауушдан (сѣзню аллында) не да кысыкъ тауушха бир ачыкъ таууш къошуллуб болады. Сѣз ючюн: *а-на, ча-на*, д. а. к.

2. Джарты джабылгъан бѣлюм ачыкъ таууш бла башланыб, кысыкъ таууш бла бошалгъан бѣлюм болады. Сѣз ючюн: *ай, от, ун, ант, айт* д. а. к.

3. Джабылгъан бѣлюм деб кысыкъ таууш бла башланыб, кысыкъ таууш бла бошалгъан бѣлюмге айтадыла. Сѣз ючюн: *кѣуш, сют, тѣрт, кѣайт* д. а. к.

Сѣз бѣлюмлеге былай юлешинеди, сѣз ючюн: *мал-чы-ла, кѣой-ла-ны, иш-чи-ле-ден, сют-лю, кюч-лю, акъыл-лы, кѣой-чу-ла-ны-кѣы, би-чен-чи-ле-ни-ки* д. а. к.

Бусагъатда кърарачай-малкъар тилни лексикасына башха тилден кирген кѣб бѣлюмлю сѣз къошулгъанды. Ол сѣзле кърарачай-малкъар тилни базыкълыкъ, назиклик джорукъларына бой салмайдыла, сѣз ючюн: *секретариат, пионер, педагогика, геология* д. а. к.; сора эки кысыкъ таууш бла башлангъан сѣзле да киргендиле: *пленум, трактор, прокурор, протокол, практика, промышленность* д. а. к.

БАСЫМ

Эки не экиден да артыкъ бѣлюмден къруралгъан сѣзледе бир сѣз бѣлюм бирсиледен айырылыб, кючлюрек айтылады. Ол басым тюшген бѣлюмдю. Қъарачай-малкъар тилде сѣлешген заманда басым кѣбюсюнде сѣзню ахыр бѣлюмюне тюшеди. Басым сѣзлени магъаналарын орус тилдеча уллу тюрлендирмейди, болса да, кърарачай-малкъар тилде бир кѣауум сѣзледе басым сѣзню магъанасын тюрлендиреди. Сѣз ючюн:

атла:

кертме
джерма
секиртме
айланма
турма
тартма
түйме
алма
сюрме

этимле:

кертме,
джерма
секиртме
айланма
турма
тартма
түйме
алма
сюрме д. а. к.

Этимни буйрукчу эм угъайлаучу формаларында басым сёзю ал не да экинчи бёлюмюне тюшеди: *кёлчи, кёлчигиз, айтчыгъыз, барыгъыз, олтурчугъуз, ташыгъыз, кёлмейме, олтурмайма* д. а. к.

Къарачай-малкъар тилни джорукъларын алыб къарасакъ, басым эки тюрлю болургъа боллукъду: а) сёзде басым; б) сёз къурамда басым. Айтылгъаннга кёре, кёбюсюне басым сёзю ахыр бёлюмюне тюшеди. Эки тамырдан, юч тамырдан къуралгъан сёзде кёбюсюне сёзю бир бёлюмю басымлы болады. Сёз ючюн: *акътамакъ, ташкёмюр, ёребаш, джюзаякъ* д. а. к.

Этимлени угъайлаучу, хоулаучу формаларында да басым бирча туююлду. Сёз ючюн: *Хызыр колхозгъа кетди. Ол тюнене Малкъаргъа кетмеди.*

Хапарчы аффикслеге *кетди, барды, джазды* дегенча этимни озгъан заманыны формасындан сора къарачай-малкъар тилде басым туюмейди: *Биз ишлейбиз, чалабыз, чабабыз, ойнайбыз, окъуйбуз, келёбиз, джырлайбыз, барлыкъбыз, келликбиз* д. а. к.

БАСЫМНЫ КЕЧЮЮУ

Къарачай-малкъар тилде сёз къурагъан, сёзю тюрлендирген аффикслени сёзлеге джалгъана баргъанларына кёре, басым да аланы биринден бирине кече барады. Сёз ючюн: *мал, малчы, малчыла, малчылагъа, малчыладан; терек, терекле, терекленй, тереклегё, терекледё, терекледён* д. а. к.

Атладан, сыфатладан, санауладан сёз къурагъан аффиксле бары да басым аладыла. Сёз ючюн: *ишчи, окъуучу, суулү, алтынчы, къараракъ, къызгъылдым, кёжюрёк,* д. а. к. Сёзлеу аффикс **-ча** къошулгъан заманда уа басым аффиксни аллында бёлюмге тюшеди. Сёз ючюн: *малкъарча, орүсча, сабийча, джашча, къызча, къабартыча, уллүча,* д. а. к.

Айланыуда басым сёзю аллына кёчеди. *Азрет, къайры бараса? Билля, дерсинги окъудунгму?*

ФРАЗА ЗАСЫМ

Басым бир сёзню бир сёзден айыргъандан сора да айтымда сёзтутушланы да бир бирден айырады. Айтымны кёурагъан сёзлени хар бирини кесини энчи басымы болургъа, болмазгъа да болады. Сёз ючюн, сёзтутушлада басым джангыз бир сёзню бир бёлюмюне тюшюб къалыргъа боллукъду: *бийик юй, гор ат, газет окъуду, аны ючюн* д. а. к. — былада басым сёзтутушну не ал, не ахыр сёзюндеди. Аллай басымгъа ф р а з а б а с ы м дейдиле.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ АЛФАВИТИ БЛА ОРФОГРАФИЯСИ

Уллу Октябрь социалист революциягъа дери къарачай-малкъар халкъны миллет джазыуу болмагъанды.

Совет власть тау элдеде орналгъандан сора, къарачай-малкъар халкъны джазма джаны бла иши терк айшыб башлайды.

1924 джылдан башлаб, къарачай-малкъар халкъы араб графиканы кёююб, латин графикагъа кёчеди.

1937 джылда уа латин алфавитден орус алфавитге кёчеди. Орус алфавит бла къарачай-малкъар халкъы ол замандан бери хайырлапады.

Орус графикагъа кёчюнуу, башха халкълагъача, къарачай-малкъар халкъгъа уллу магъанасы болгъанды. Джангы алфавит къарачай-малкъар тилни орус джазыу тилни тынч окъургъа, иги билирге болушады.

Джазыуну кёураб бир ызгъа келтириу баш ишлени бирине саналады.

Къарачай-малкъар халкъны джазыу ишин кёураб ючюн биринчи кюрешгенле, анга биринчи къатышханла Энейланы Магомед, Алийланы Омар Дж., К. Самойлович дагъыда башхала боладыла.

1924 джылда Абайланы Исмаил бла Акъбайланы Исмаил букварь чыгъарадыла. Аны малкъар халкъны окъургъа, джазаргъа юйретиуде магъанасы болгъанды.

Къабарты-Малкъар партия организациясыны оноуу бла Нальчик шахарда Ленин атлы окъуу городок ачылады. Анда кёб джаны бла усталыкълары болгъан кадрла окъуб чыгъадыла.

Алийланы Омар Дж. 19—24—25 джыллада, башда айтылгъаныча, латин харфланы болушлугъу бла къарачай-малкъар алфавит чыгъарады. Ол алфавитде «Бирликде тирлик» деген бизни тилде биринчи китаб чыгъады.

Совет властын ючюу бла Къарачайда, Малкъарда зарфха уруучу машинала кёб боладыла. Газетле, журналла, тюрлю-тюрлю китабла эм башха чыгъармала басмаланадыла.

Бир къауум джылдан сора Совет Союзну халкълары латин графикадан орус графикагъа кечер ишни башлайдыла. Ол уллу цш Къарачайда-Малкъарда да барады Латин графикадан орус графикагъа кечгенден сора, орус алфавитни мурдорунда Алий-ланы Омарны, Отарланы Керимни къарачай-малкъар тилни юсюнден биринчи китаблары чыгъадыла.

Джангы алфавит школлада, ВУЗ-лада окъуучуланы, студентлени окъутуу ишин дженгиллетеди.

Тюрк тиллени кёбюсюнде джюрюген ачыкъ эм къысыкъ тауушла орус графиканы болушлугъу бла таб келишедиле, орунлары табадыла.

Бу кюнлеге дери джюрюген къарачай-малкъар алфавитде 37 харф барды. Тилде болгъан уллу тюрлениулени грамматика бла бирге орфография да кёргюзтеди. Алай 1937—40 джыллада жарашдырылгъан орфография тилни бусагъат болумундан бир аз артха къалыб, кесини бир бёлек тил джорукъларыны кючюн тас этгенди.

1960 джылда къарачай-малкъар тилни бирлешген алфавити бегинеди. Алфавитни талай харфыны сураты тюрленгенди. Ол себебден орфографиягъа джангыдан къаралыргъа тюшеди. Ол тюрлениуле къарачай-малкъар тилни тюз джазыуларында бир талай бирчалыкъ этер ючюндю, нек десенг, къарачай эм малкъар халкъланы тили бир болгъанлары себебли, алфавитлери, грамматикасы да, тюз джазыууда бирча болургъа керекди.

Къарачай-малкъар харфла	Харфланы атлары	Къарачай-малкъар харфла	Харфланы атлары
А а	а	П п	пэ
Б б	бэ	Р р	эр
В в	вэ	С с	эс
Г г	гэ	Т т	тэ
Гъ гъ	гъы	У у	у
Д д	дэ	У у	у (къысха у)
Е е	е	Ф ф	эф
Е ё	ё	Х х	ха
Ж ж	же	Ц ц	цэ
Дж	дже		
З з	зэ	Ч ч	чэ
И и	и	Ш ш	ша
Й й	й (къысха и)	Щ щ	ща
К к	ка	Ъ ъ	къаты белги
Къ къ	къы	Ь ь	джумушакъ
Л л	эл		белги
М м	эм	Э э	э
Н н	эн	Ю ю	ю
Нг нг	нгы	Я я	я
О о	о		

ОРФОГРАФИЯЛЫ БЕЛГИЛЕ

1. **Ъ** харф айырыу белгиге саналады. Қырачай-малқар тилни кеси сөзлеринде бу белги бир заманда да джазылмайды. Алай **к** бла **г**-ны **къ** бла **гъ**-дан айырыу ючюн **ъ** салынады. **К**-дан, **г**-дан сора салынса, ол эки харфны қытылыгынын билдирир ючюн джазылады, нек дегенде бизни тилибизде сөзню базыкъ эм назик ачыкъ тауушларына кёре, қысықъланы базықълары, назикклери да анга кёре, джюрютюлюнедиле.

2. Ол харф орус тилден кирген быллай сөзде джюрюйдю: *объект, съёмка, съезд, разъезд, подъезд, адъютант, субъект.*

3. **Ь** белги тауушну джумушатыр ючюн джюрюген харфды. Тюбегени дайым орус тилден кирген сөздедеди. Сөзде джюрюю формасы эки тюрлюдю, бири сөзню ортасында, экинчиси—сөзню ахырында. Қыру да қысыкъ тауушлағға джумушатыу қырыу береди: *январь, февраль, апрель, июнь, июль, секретарь, председатель, автомобиль, большевик, больница, пальто* д. а. к.

4. Малқар тилде сөзлени ахырына аффикс қышулған заманда, сөзню ахырындағы **ь** джумушақь белги тышоб кетеди: *автомобиль—автомобили, секретарь—секретары, апрель—апрелде, июнь—июнда* д. а. к.

ОРФОГРАФИЯНЫ ЮСЮНДЕН

Қырачай-малқар тилни тюз джазыу джорукълары морфология-фонетикалы тутхучланы юсю бла қыураладыла.

Морфология тутхуч бир кибик морфемаланы бир кибик джазылыуларын излейди.

Фонетика тутхуч сөзде бёлюмлени тауушларыны джюрюгенлерин ачықьлайды.

Сөзню аффикслеринде таууш тюрлениу да орфографияны бир мардасыды. *Гъан-ген, дан-ден, кган-нген, рыкъ-рюк, хан-ген* д. а. к.: *баргъан, кёрген, къуаннган, элгеннген, атхан, кетген.*

АЧЫҚЪ ТАУУШЛАНЫ ТЮЗ ДЖАЗЫУ

Қырачай-малқар тилде ачықь тауушла 8-диле. Аланы джюрюулерин тинтсек, былай боллукьду:

1. Сөзню ахыр бёлюмюнде **а, ы, о, у** тауушладан бири болса, анга қышулған аффиксле да базыкъ ачықьла боладыла. Сөз ючюн: *алма—алмаларыбыз, къарт-лыкь ийнар-ларыбыз*, д. а. к.

2. Сёзню ахыр бёлюмюнде ачыкъ таууш назик болса, анга къошулгъан аффиксде да назик ачыкъ болады. Сёз ючюн: *бир-ин-чи-ди, тёрт-юн-чю-дю, силк-ин-дир-ди*.

3. Эринли, эринсиз ачыкъ тауушланы сёзде джорюулери да алайды:

а) сёзню ахыр бёлюмюню ачыкъ тауушу эринсизлени бири болса, аффиксинде келген да аллай эринсизледен боллукъду. Сёз ючюн: *мал-чы-лыкъ, эл-ни, терек-сиз* д. а. к.;

б) сёзню ахыр бёлюмюню ачыгъы эринли болса, аффиксдеги да эринли болады. Сёз ючюн, *отун-чу-буз, ёмюр-люк, уу-чу-лукъ, бузоу-чу* д. а. к.

4. Башында айтылгъан джорукълагъа сыйынмагъан сёзле да бардыла. Асламында ол джорукъла бла келишмеулук сёзлени тюрлендиргенде бла къурагъанда болады. Сёз ючюн:

а) не тюрлю сёзде да беричю, орунлаучу, башлаучу болушланы аффикслери быладыла: *-гъа, -ге, -нга-нге, -ха-хе* (бер. болуш), *-да, -се* (орунлаучу болуш), *-дан, -ден* (баш. болуш). Аланы ичиде бир эринли ачыкъ джокъду. Юлгиюге бир талай сёзню болушлада тюрлендириб кёрейик: *джугъутур, джугъутур-гъа, джугъутур-да, джугъутур-дан; ёгюз, ёгюз-ге, ёгюз-де, ёгюз-ден;*

б) аны кибик этимлени заманлада тюрлендиргенде: *окъуй-ха, кюлеме, окъугъанма, кюлгенме* д. а. к.;

в) этимсыфатны озгъан заманында къуру да *-гъан (-ген), -нган (-нген), -хан* аффиксле къошуладыла: *тур-гъан, сана-гъан, кел-ген, иймен-нген, ачыулан-нган, чаб-хан, кюл-ген;*

г) *-ли (ле)* эм анга башха аффиксле къошулуб этим къурагъанда: *джокъ-ла, джукъ-ла, кёл-лен, джууукъ-лаш, къол-лукъ-лаш* д. а. к.;

д) *-ча* аффикс бла сёзлеу къурагъанда: *мени-ча, орус-ча, тюлкю-ча, бёрю-ча* д. а. к.

5. Къарачай-малкъар тилде эки ачыкъ таууш бир джерде тюбемейди. Сёз ючюн: *сабыр, мамыр, тегене, саулукъ, сибиртки, секиртме, тауушлукъ* д. а. к.

6. *А, э(е), о, у* ачыкъланы аллында *й* (къысха и) келсе, *йа, йэ, йо, йу* деген экишер харфланы орнуна *я, е, ё, ю* харфла джазыладыла. Сёз ючюн: *аякъ, къоян, таякъ, сюек, тюе, Европа, ёлка, Союз, боюн, чоюн, къоюн* д. а. к.

7. Сёзню аллында хар заманда да *э*, ортасында уа *е* джазылады: *этек, эмилик, эшик; тегене, теке, сенек* д. а. к.

8. *Ё* сёзню къуру да ал бёлюмюнде джазылады: *ёгюз, ёткюр, ёр, ёмюр*, д. а. к. Бу джорукъгъа сыйынмагъан — *май-мёз*.

9. Сёзню аффикслени кючу бла тюрлендирсе, *ы, и, у* ачыкъ тауушла *н, р* къысыкъланы арасындан тюшюб кетедиле. Аллай сёзле эштилгенлерича джазыладыла: *къарын—къарны, орун—орну, боюн—бойну, эрин—эрни, бурун—бурну* д. а. к.

КЪЫСЫҚЪЛАНЫ ТЮЗ ДЖАЗЫУ

Ачыкъ тауушланы джазылыу джорукъларына ушаш кысыкъланы да кеслерини джазылыу мардалары барды:

1. Сёзю ахырында *п, т* тунакыла эштилселе, ачыкъны аллында ала *б, д* зынгырдауукълагъа бурулуб кете эселе, *б, д* зынгырдауукъла джазыладыла: *китаб—китабы, тоб—тобу, чёб—чёбю, чаб—чабады* д. а. к.

2. Сёзю ахырындагы *къ, к* кысыкъланы аллында ачыкъ таууш болуб, сора алагъа къошулдукъ аффикс ачыкъ таууш бла башланса, эштилгенича, *г, гъ* джазылады. Сёз ючюн: *сенек—сенеги, кюрек—кюреги, билек—билеги, тилек—тилеги, къазыкъ—къазыгъы, къулакъ—къулагъы* д. а. к. Бу джорукъга сыйынмагъан: *хакъ—хакъы, халкъ—халкъы*.

3. *Ч* таууш бла тауусулгъан сёзге *ч* бла башланган аффикс къошулса, биринчи *ч*-ны орнуна, эштилгенича, *ш* джазылады: *эгеч—эгешчик, агъач—агъащы, къарылгъач—къарылгъащыкъ, джюлгюч—джюлгюшчюк* д. а. к.

4. *Ч* бла бошалгъан сёзге тилни аллы бла айтылгъан кысыкъ бла башланган аффикс къошулса, аффиксни аллында *ш* эштилгенликге, *ч* джазылады: *агъач—агъачдан, ач—ачдан, къач—къачдан*.

5. *К, къ* кысыкъла бла бошалгъан сёзге *г, гъ* бла башланган аффикс къошулса, аффиксни ал тауушу *къ, к*-ча эштилгенликге, *г, гъ* джазаргъа керекди: *такъгъыч, къакъгъан, чакъгъыч, тикгич* д. а. к.

6. Тунакы кысыкъ бла бошалгъан сёзге *г* бла башланган аффикс къошулса, аффиксни ал тауушу *к*-ча эштилгенликге, *г* джазылады: *тик-ген, кес-ген, ёт-ген, кёгет-ге* д. а. к.

7. *Н* бла бошалгъан сёзге *нг* бла башланган аффикс къошулса *нг* эштилгенликге, *н* джазылады: *тон—тоннга, келин—келинге, чабан—чабаннга* д. а. к.

8. *М, н, нг* кысыкъла бла бошалгъан сёзге башлауучу болушу аффикси къошулса, аффиксни ал тауушу *н*-ча эштилгенликге, *д* джазаргъа керекди: *отун-дан, келин-ден, адам-дан, кесим-ден, Чегем-ден, кенг-ден, дженг-ден, тенг-ден, кесин-ден* д. а. к.

9. *З* бла бошалгъан сёзге тунакы кысыкъ бла башланган аффикс къошулса, *з* с-ча эштилгенликге, *з* джазылады: *оз-са, буз-суз, келмез-се, бармаз-са, таз-сыз, къыз-сыз, къаз-сыз, джюз-сюн, буз-сун, къаз-сын, къаз-чыкъ, без-чик*.

Эскертиу. Биринчи сёз *з*-гъа бошалыб, экинчиси тунакы кысыкъ бла башланса, биринчи сёзю ахырында *с* эштилгенликге, *з* джазылады: *Къыз сёлешди, колхоз сабан*.

10. *Н* бла бошалгъан сёзге *м, б* бла башланган аффикс къошулса, аффикс къошулгъан сёзю аллында *м* эштилгенликге, *н* джазылады: *къоркъгъан-ма, секирген-ме, кёрюн-меди, келген-биз, баргъан-ма, джан-мады, он-бир* д. а. к.

11. **Н** бла бошалгъан сѣзге **л** бла башланган аффикс кѳошулса, эки **л** эштигенликге, **нл** джазылады: *боран-ла, кюн-люк, тон-ла, ойнагъан-ла, кѳачхан-ла, чабхан-ла, чабхан-лай, келген-ле, баргъан-лай, олтургъан-лай, эрин-ли, бурун-лу, орун-лу* д. а. к.

12. Этимлени ахырлары кысхартылыб айтылгъанлыкъгъа, аланы толу формасын джазаргъа керекди:

айтылыуу	джазылыуу
<i>барыгъа</i>	<i>барыргъа</i>
<i>барад</i>	<i>барады</i>
<i>келед</i>	<i>кеledi</i>
<i>баралла</i>	<i>барадыла</i>
<i>келелле</i>	<i>келедиле</i>
<i>бармам</i>	<i>бармазма</i>
<i>джазаем</i>	<i>джаза эдим</i>
<i>джазгъанем</i>	<i>джазгъан эдим</i>
<i>келгенек</i>	<i>келген эдик</i>
<i>окъугъанек</i>	<i>окъугъан эдик</i> д. а. к.

Эскертиу. Поэзияда эки форма да тубейди.

13. **Бу, ол** деген кѳргюзтючю алмашла болушлада джалгъансала, бирлик, кѳблук санда да тамырлары тюрлениб айтыладыла, джазылгъанлары да айтылгъанларычады: *бу, муну, мынга, мындан, была; ол, аны, анга, анда, андан, ала.*

14. **Мен, сен** деген бетлеучю алмашланы бериучю болушта джангызлыкъ санда экишер формалары барды, ол формала айтхан джазгъан заманда да джюриюдюле: *менге, сенге, манга, санга.*

15. Сѣзню тамырында бир кысыкъ таууш экилениб эштилсе, эки тупакы не да эки зынгырдауукъ джазаргъа керекди:

<i>аппа</i>	<i>муккур</i>	<i>амма</i>
	<i>гокка</i>	<i>Маммат</i>
	<i>гаккы</i>	<i>ынна</i>
<i>дуппур</i>	<i>чыккыр</i>	<i>элли</i>
<i>дуппукъ</i>	<i>зыккыл</i>	<i>мазаллы</i>
<i>баппу</i>	<i>исси</i>	<i>мыллык</i>

16. Сѣзню тамырында тунакы кысыкъдан сора келген кысыкъны зынгырдауукълугъу, тунакылыгъы ишекли эсе, тунакы кысыкъ джазылады: *аскер, эски, баста, устаз, сохта, тохта, чепкен, кѳаптал, шаптал.*

17. Сѣзню ахырындагъы кысыкъ бла анга кѳошулгъан аффиксни аллындагъы кысыкъ бирча болсала, экиленген кысыкъ джазылады: *джыл-лыкъ, мал-лыкъ, бал-лы, джел-ли,*

кѡл-ла, кѣл-ле; тон-ну, кюн-ню, тенг-нге, чарх-ха, танг-нга, завод-да, парторг-га; джазгъан-ны, келген-ни, адам-ма, тас-са, кес-се, кес-син; адам-мы? сом-му? битим-ми? кюнюм-мю?

Эскерти у. 1. Биринчи бетни бирлик санда иелик аффикси кѡшулгъан сѣзле бир *м* бла джазыладыла: атамы (тону), анамы (эгечи), къарындашымы (бѣркую) д. а. к.

2. Ахырында экиленнген кысыгы болгъан сѣзге аллай кысыкъ бла башланган аффикс кѡшулса, экиленнген кысыкъ джазылыб къалады: металлы, классыз, граммы? д. а. к.

18. Кѡш сѣзде биринчини ахырындагы бла экинчини алындагы кысыкъла бирча болсала, экиленнген кысыкъ джазылады: акъкъаш, акъкъол, къаббаш, таббаш.

19. *Дж* къарачай-малкъар сѣздеде *ж* уа башха тилледен кирген сѣздеде джазыладыла.

Эскерти у. Быллай сѣздеде эштилгенича *ж* джазылады: адеж, либже, кымыжа, къамыжакъ, ажым, жыгъар жугъур.

СѢЗЛЕНИ БИРГЕ, ДЕФИС БЛА ЭМ ДА БАШХА ДЖАЗЫУ

Бирге джазылгъан сѣзле

20. Джерни, элни, шахарны аты эки сѣзден кѡуралгъан заманда биринчи сѣзню басымы тас болуб къала эсе, аллай атла уллу харф бла башланыб бирге джазыладыла: *Къашхатау, Дыхтау, Бештау, Сарытюз, Акъкъая, Джемтала, Тырныауз, Ауарсырт, Алабаш, Акъбурун, Бийчесын, Ташкѣпюр* д. а. к.

21. Эки сѣзден бир магъананы тутхан сѣз кѡуралгъан заманда биринчини басымы тас болуб къала эсе, аллай кѡш сѣзлени бирге джазаргъа керекди: *ѣре баш—ѣребаш, уллу баш—иллубаш, къара къаш—къаракъаш, сары чач—сарычач, кѣк кѣз—кѣккѣз, юч мюйюз—ючмюйюз, тѣрт мюйюш—тѣртмюйюш, юч аякъ—ючаякъ, саз бет—сазбет, терс акъыл—терсакъыл, джети джыллыкъ—джетиджыллыкъ, кыыл тамакъ—кыылтамакъ, гаккы баш—гаккыбаш, темир баш—темирбаш, таш кѣмюр—ташкѣмюр, алты бармакъ—алтыбармакъ, кѣк кѣлек—кѣккѣлек, кѡш тиш—кѡшштиш* д. а. к.

22. Кѡш санаула; 11-ден 19-гъа, джюзле да 200-ден 900-ге дери бирер сѣз болуб, бирге джазыладыла: *онбир, онеки, онюч, онтѣрт, онбеш, оналты, онджети, онсегиз, онтогъуз, экиджюз, ючджюз, тѣртджюз, бешджюз, алтыджюз, джетиджюз, сегизджюз, тогъузджюз.*

Эскерти у. Онлукъла былай джазыладыла, *он, джыйырма, отуз, ктыркъ, элли, алмыш, джетмиш, сексен, токъсан.*

23. Быллай кѡш сѣзлеуле бирге джазыладыла: *бюгюн, дагъыда, бюгече, энгда, бюрсюкюн, къуруда, тамбла, джаланда, бусагъат, олсагъат, бирда* д. а. к.

24. *Эм да, не да, не уа* деген байлаула башха джазыладыла.

25. Соруучу, хапарчы аффиксле сёзю ахырында тюбеген заманда аллындагы сёз бла бирге джазыладыла:

Солтанмы келди? Сафар бламы келдинг? Ойнабмы келдинг? Хасан блабыз. Ахмат бламысыз? Қолхозчула блабыз д. а. к.

Дефис бла джазылган сёзле

26. Эки сёзден кьуралган кьош сёз, ол сёзлени хар бирини магъанасындан башха жангы магъана чыгъара эсе, дефис салыныб джазылады:

<i>ат-тууар</i>	<i>къанын-джанын</i>
<i>тукъум-джууукъ</i>	<i>кетер-кетмез</i>
<i>къой-эчки</i>	<i>джетер-джетмез</i>
<i>тийре-хоншу</i>	<i>анда-мында</i>
<i>къурт-къумурсха</i>	<i>ары-бери</i>
<i>аман-иги</i>	<i>арыб-талыб</i>
<i>эки-юч</i>	<i>кюйюб-бишиб</i>
<i>терс-тюз</i>	<i>сабий-балий</i>
<i>джаш-къыз</i>	<i>кече-кюн</i>
<i>оу-шау</i>	<i>улли-гитче</i>
<i>джатыб-къобуб</i>	<i>айтыр-айтмаз</i>
<i>кюлер-кюлмез</i>	<i>кюлюр-кюлмез</i>
<i>ата-ана</i>	<i>урушмай-тюйюшмей</i>
<i>атланыр-атланмаз</i>	<i>чыгъар-чыкъмаз</i> д. а. к.

27. Магъаналы сёзге ушаш магъанасыз сёз кьошулуб, кьош сёз кьуралса, дефис салыныб джазылады:

<i>кючден-бутдан</i>	<i>къатыш-къутуш</i>
<i>ахча-махча</i>	<i>хабыр-чубур</i>
<i>къол-мол</i>	<i>тууар-мууар</i>
<i>эшик-мешик</i>	<i>аи-маи</i>
<i>сагъат-магъат</i>	<i>мияла-чияла</i>
<i>тери-мери</i>	<i>бармакъ-чармакъ</i>
<i>ундурукъ-чундурукъ</i>	<i>юй-мюй</i>
<i>гаккы-маккы</i>	<i>джюн-мюн</i> д. а. к.

28. Бир затны эриклеген магъана берген кьош сёзле дефис салыныб джазыладыла:

<i>къуш-муш</i>	<i>дыгъар-дугъур</i>
<i>таркъ-туркъ</i>	<i>хырт-мырт</i>
<i>зынгар-зунгур</i>	<i>шаркъ-шуркъ</i>
<i>тарх-турх</i>	<i>доб-дуб</i> д. а. к.

29. Эки кере айтылган сөздөн кыуралган кыош сөз дефис бла джазылады:

<i>ойнай-ойнай</i>	<i>кюле-кюле</i>
<i>толу-толу</i>	<i>ариу-ариу</i>
<i>эркин-эркин</i>	<i>таб-таб</i>
<i>бешеу-бешеу</i>	<i>келе-келе</i>
<i>айта-айта</i>	<i>бара-бара</i>
<i>кызыу-кызыу</i>	<i>сууукъ-сууукъ</i>
<i>актылы-актылы</i>	<i>тынгылы-тынгылы</i>
<i>актырын-актырын</i>	<i>терк-терк</i>
<i>тынч-тынч</i>	<i>бир-бир</i>
<i>тебине-тебине</i>	<i>арый-арый</i>
<i>ийиле-ийиле</i>	<i>иймене-иймене</i>
<i>төгюле-төгюле</i>	<i>тынгылай-тынгылай</i>
<i>ёрге-ёрге</i>	<i>эниге-эниге</i>
<i>джылай-джылай</i>	<i>ой-ой д. а. к.</i>

30. Сыфатланы алларында *кыып, кыап, сап, кеппе-саппа* — дегенча кючлендирген кесекчикле келселе, дефис салыныб джазылады:

<i>кыып-кызыл</i>	<i>сап-сары</i>
<i>кём-кём</i>	<i>кеппе-керти</i>
<i>кыап-кыара</i>	<i>джап-джашил</i>
<i>сып-сыйдам</i>	<i>тюппе-тюз</i>
<i>кыуппа-кыуру</i>	<i>тёп-төгерек</i>
<i>боппа-бош</i>	

31. *Чиммакъ, аппакъ* бирге джазыладыла.

32. Цифр бла джазылган тизгинчи санауга аффикс кыошулса, дефис бла джазылады: 4-чю, 2-чи, 3-шер, 13-чю, 30-шар, 120-чы, 1-ер, 5-ге, 9-гъа, 8-де, 10-дан д. а. к.

33. Эки адам атдан джангы адам ат кыуралса, дефис салыныб джазылады: *Хаджи-Мурат, Солтан-Мурат, Муххамат-Амин, Солтан-Герий, Темир-Солтан, Али-Хаджи, Хаджи-Омар, Солтан-Хамид* д. а. к.

34. Эки, юч атдан кыуралыб болджаллы кыош сыфатла дефис бла джазыладыла: *Кыабарты-Малкыар* (республика), *социал-демократ* (партия), *Кыарачай-Черкес* (область), *орус-малкыар* (сөзлюк) д. а. к.

35. Сөзлени биринчи харфларыны атларындан кыуралган аббревиатурала болуш аффиксле бла дефис салыныб джазыладыла: *КПСС-ни, СССР-ни, ВЛКСМ-ге, РТС-де, ВУЗ-гъа* д. а. к.

Эскертиу. Аллаи сөзледе аффиксдеги ачыкъланы базыкълыгъы, назыклиги ахыр харфны окулганына кере болады.

Башха джазылгъан сёзле

36. Къош сёзну къурагъан юч сёз башха-башха джазылады: айры чёб баиы, марал чёб баиы, кючюк чапракъ д. а. к.

37. Эки сёзден къуралгъан къош сёзде биринчини басымы тас болман къала эсе, аллай сёзле башха-башха джазыладыла:

джумушакъ тюклю
чорбат чыбчыкъ
къаншау чапракъ
алма терек
сабан агъач
терек бахчи
эшик джабыу
юй керек

джаз тауукъ
геурге кюн
баш кюн
бараз кюн
орта кюн
байрым кюн
шабат кюн
ыйых кюн д. а. к.

38. Тамырлары бир, аффикслери уа башха болгъан, не да аффикс джангыз биринде болуб, бирсинде болмагъан эки сёзден къуралгъан сёзтутуш башха-башха джазылады:

джылдан джылгъа
барыудан барыб
алдан алгъа
артдан артха
келиуден келиу
аздан азны
кёбден кёбню
узакъдан узакъгъа
энигеден эниге
къралдан къралгъа
элден элге
игиден иги

ариудан ариу
джыл джылдан
биринден бирине
кюн кюнден
эл элден
бир бири
бири бир
биринден бири
бир биринден
ариу ариудан
аздан аз
табдан таб д. а. к.

39. Байлаула хар заманда да башха джазыладыла: колхозчула **эм** совхозчула; къойла **эм да** эчкиле; космосчула **бла** тюбешиу; биченликле **эм** сабанла; биченликле **эм да** сабанла; биченликле **бла** сабанла; биченликле **да** сабанла **да**; биченликле **не да** сабанла; **не** биченликле, **не** сабанла; биченликле **не** сабанла; **не** биченликле, **не уа** сабанла; кюн тийгенди, **алай болгъанлыкъгъа** сууукъду; кюн тийгенди, **алай болгъаны ючюн** сууукъду; кюн тийгенди, **алай'а** сууукъду; мында къар джауады, анда **уа** кюн тийиб турады.

40. Послелогла хар заманда да башха джазыладыла; ингирге **дери**, мени **ючюн**, сени **амалтын**, эгечим **бла**, атам **къатыш**, къышдан **сори**, аны **юсюнден**, сени **чакълы**.

41. Къуралгъан этимле башха-башха джазыладыла: окъугъан **эди**, билген **эди**, баргъан **эди**.

42. Джерни, элни, сахарны аты эки сёзден къуралгъан заманда, эки сёзде да басым тас болмай къалай эсе, аллай сёзлени

экисин да уллу харфла бла башлаб башха джазартгъа керекди *Огъары Малкъар, Огъары Теберди, Тёбен Мара, Ташлы Сырт, Акъ Суу, Ташлы Тала, Огъары Бахсан, Минги Тау, Инал Сырты, Тёбен Чегем, Ауар Сырты, Къызыл Къала.*)

Эскертиу. Юч сёзден къуралгъан эл, сахар атла да уллу харфла бла башланыб, башха-башха джазыладыла: *Бели Ала Къала, Айры Чат Башы, Тырын Аууз Башы.* Ол джорукъгъа сыйынмагъан сёз: *Элтаркъач.*

43. Тенгизлени, сууланы, кёллени атларыны биринчи сёзю уллу харф бла башланыб башха джазыладыла: *Къара тенгиз, Черек суу, Къара суу, Джегетей суу, Акъ суу, Балыкъ суу.* Бу джорукъгъа сыйынмагъан сёз: *Таммикёл.*

УЛЛУ ХАРФЛА

44. Уллу харф бла башланыб быллай сёзле джазыладыла:
а) джазылыб тебреген заманда биринчи сёз: *Колхозчула ишлейдиле. Гагарин Космосда учханды.*

б) Точкадан, соруу эм кётюрюч белгиледен сора биринчи сёз: *Къар джауады. Биз окъуйбуз. Билим алабыз. Джауун джауады. Джауун джауамыды? Джауа эсе, малланы джыйыгъыз! Терк болугъуз, марджа!*

в) Эки точкадан сора:

Туура сёз башлана эсе: *Къарт алгъыш аякъны кёлуна алыб: «Ишге юйренсинле кёллары, халкъ бла болсун джоллары...»*

Цитатаны башланган джеринде: *Ол китабны ачды да окъуду: «Минг сегизджюз отузунчу джылны кезиунде Пушкин Болдинде джашагъанды».*

г) Энци атла: адамланы атлары, тукъумлары: *Владимир Ильич Ленин, Алексей Максимович Горький, Солтан-Хамит, Рамазан д. а. к.*

Джаныуарлагъа аталгъан атла: *Акъкёлан (ийнек), Еребаш (ийнек), Бойнакъ (ит), Къошкъулакъ (ат).*

Суратлау литературада геройланы атлары (башха джерде ала бош атла боладыла): *Бёрю, Эшек, Тюлкю* (Крыловну басняларында), *Дед Мороз* (Островскийни «Снегурочкасында»).

География, астрономия атла (къралла, материкле, таула, суула, тенгизле, сахарла, элле, орамла д. а. к.): *Совет Союз; Европа, Москва, Кавказ, Араб (республика), Къара тенгиз, Малкъар, Казбек, Гагарин (орам), Волга, Ай, Джер, Чолпан, Марс, Джегетейли, Боюнсхала д. а. к.*

СССР-де сыйлаб аталгъан атла: *Совет Союзну Джигити, Социалист Урунууну Джигити.*

Революция байрамланы эм да унутулмазлыкъ кюнлени атлары: *Биринчи май — 1 Май, Тогъузунчу январь — 9 Январь. Джангы джыл.*

Белгили историяны ишлерини атлары: *Уллу Октябрь социалист революция, Париж Коммуна.*

Газетлени, журналланы, китабланы, чыгъармаланы, заводланы, фабриклени, совхозланы, колхозланы, кемелени д. а. к. атлары (ала кеслери да кавычкалагъа алынадыла): *«Правда», «Огонёк», «Шуёхлукъ», «Коммунизмге джол», «Кабардино-Балкарская правда», «Ленинни байрагъы», «Оракъ бла Чёгюч», «8 Март», «Нальчик» (совхоз), «Урунууда джигерлиги ючюн» (майдал), «Россия» (кеме), «Ленин» (ледокол).*

Партия, правительство, профсоюз организацияланы баш органларыны атлары (партия гитче харф бла джазылады): *Совет Союзу Коммунист партиясы, Совет Союзу Коммунист партиясыны Ара Комитети, КПСС-ни Ара Комитетини Президиуму, Джаш тёлюну Битеусоюзлукъ Ленинчи Коммунист Союзу, СССР-ни Баш Совети, Союзу Совети, Миллетлени Совети, СССР-ни Министрлерини Совети, СССР-ни Баш Сюдо, Професионал Союзланы Битеусоюзлукъ Ара Совети, Совет Аскер.*

Совет учрежденияланы, уллу окъуу заведенияланы, промышленность эм да сатыу этген д. а. к. организацияланы толу атларыны биринчи сёзлери: *Урунганланы депутатларыны совети, Къабарты-Малкъар кърал университет.*

Орденлени толу атлары («орден» бла «степень» деген сёзледен къалгъанлары): *Ленинни ордени, Къызыл Байракъны ордени д. а. к.*

Харфладан къуралгъан аббревиатурала, къысхартылгъан къош сёзле, къысхартылгъан джазыула

45. Учрежденияла бла организацияланы атларын белгилеген къысхартылгъан къош сёзле уллу харф бла башланыб, бирге джазыладыла, сёз ючюн: *Мосссовет.*

46. Харфланы атлары бла окъулгъан аббревиатурала уллу харфла бла джазыладыла, сёз ючюн: *СССР, КПСС, ТАСС.*

47. Къысхартылгъан сёзледен къуралгъан къош сёзле бирге джазыладыла, сёз ючюн: *обком, райком, местком, пединститут, профсоюз, комсомол.*

48. Къысхартылгъан джазыула (аланы хар заманда да толу окъургъа керекди) былай джазыладыла: *д. а. к.— дагъыда аны кибики, дж.—джыл, т.—том, т.—тонна, г.—грамм, кг.—килограмм, м.—метр, кв. м.—квадрат метр, м²—квадрат метр, км.—километр акад.—академик, доц.—доцент, проф.—профессор.*

Башха тилледен кирген сёзле

49. Башха тилледен эртде кириб фонетика къурамларын тюрлендирген сёзлени эштигенлерича джазаргъа керекди, сёз ючюн: *картоф, гардош, машок, сутка, минут, газет, школ. тюрме, капек д. а. к.*

50. Орус тилден не да аны болушлугуу бла кирген сёзле, фонетика кзурамларын тюрлендирмей квалгъан эселе, орус тилдеча джазылыргъа керекдиле, сёз ючюн: *офицер, столовая, мастерская, дежурный* д. а. к.

51. Орус тилден не да аны болушлугуу бла Совет властны джылларында кирген сёзле орус тилдеча джазыладыла, сёз ючюн:

<i>марксизм-ленинизм</i>	<i>демонстрация</i>
<i>партия</i>	<i>автор</i>
<i>комсомол</i>	<i>выставка</i>
<i>коммунист</i>	<i>база</i>
<i>кооператив</i>	<i>социализм</i>
<i>колхоз</i>	<i>диктант</i>
<i>коммунизм</i>	<i>сочинение</i>
<i>интернационал</i>	<i>директор</i>
<i>пролетариат</i>	<i>революционер</i>
<i>диктатура</i>	<i>критика</i>
<i>коллектив</i>	<i>клуб</i>
<i>сессия</i>	<i>театр</i>
<i>президиум</i>	<i>философия</i>
<i>трактор</i>	<i>класс</i> д. а. к.

52. **-ный (-ая, -ое), -ский (-ая, -ое), -ический (-ая, -ое)** дегенча суффикслерн, ахырлары болгъан сыфатла бла кзуралгъан сёзтутушла малкъар тилде былай джазыладыла: *Совет Союз* (Советский Союз), *автоном область* (автономная область), *Коммунист партия* (Коммунистическая партия).

53. **-ск** суффикс бла бошалгъан шахар атла атаучу болушда тюрленмейдиле, бирси болушлада уа аффиксени аллында *е* къошулады. Сёз ючюн: *Смоленск—Смоленскедэ, Курск—Курскедэ, Курскеге, Подольск—Подольскедэн*.

54. Орус тилден кирген сёзню ортасында джумушакъ, къаты белгиле джюриуген джерлеринде хар заманда да сакъланалдыла, сёзню ахырында уа **ь** джангыз атаучу болушда джазылады, сёз ючюн: *больница, председатель—председатели, секретарь—секретарны, Ставрополь—Ставрополда, Октябрь—Октябрдан, сьезд, подьезд*.

Эскертю. *Толь* дегенча сёзню *тол* дегенча сёзден айырыр ючюн, *толь-тольну* деб джазаргъа керекли.

55. Башха тилледен кирген сёзле тюрленнген заманларында, къарачай-малкъар тилни грамматика джорукъларына бойсуналдыла, сёз ючюн: *кино, кинону, кинода, киногъа, кинодан; учреждения, учреждениягъа, учрежденияда; партия, партияны, партиягъа; коммунизм, коммунизмге, коммунизмде*.

КЕЧЮРУЮНЮ ДЖОРУКЪЛАРЫ

56. Тизгинден тизгинге сѣзню бѣлюмлерин кѣчюредиле: *чо-март, къы-зыл, къа-рыл-гъач, кѣгюр-чюн, ап-па, Мам-мат, кий-ик, къый-ын.*

57. Сѣзню бѣлюмюн къурамагъан кесеги не да джангыз харф тизгинде къалмайды, джангы тизгинге да кѣчмейди, сѣз ючюн: былай кѣчюрюрге джарамайды: *чома-рт, те-рк, сы-рт, ха-нс. хау-а* д. а. к.

58. Аббревиатурала бла къысхартылгъан джазыулары (СССР д. а. к.) бѣлюб кѣчюрюрге джарамайды.

59. Аббревиатураланы, цифр бла джазылгъан санауланы аффикслерин (КПСС-ни, ДОСААФ-ха, 1-чи, 20-чы) айырыб кѣчюрюрге джарамайды.

60. **Ъ, ъ** белгиле кѣчюрген заманда аллындагъы къысыкъ тауушдан айырылмайдыла: *боль-ница, паль-то* д. а. к.

61. Къысхартылгъан ѣлчеу белгилени аллындагъы цифрленден айырыб кѣчюрюрге джарамайды: *17 м², 20 кг, 1945 дж., 60 км.*

62. Тиреден башха тыйгъыч белгилени джангы тизгинге кѣчюрюрге джарамайды.

Тизгинни ахырында скобканы не да кавычканы ачыб къояргъа джарамайды.

КИРИШ ЭСЛЕҮЛЕ

1

Морфология — сёзгю кьурулушуну, аны кьурагъан морфемаланы кьауумуну юсюнден илмуду. Морфология сёзгю — лексикологияны, сёзтутушну кьурулушуну эм айтымны юсюнден илму бла, эсе да синтаксис бла кьаты байланыбды, нек десенг сёз тилде, кьалай алай болса да, бир ангылауну береди, сёзтутушну не да айтымны члени болады. Алай бла, тилни лексикасыны эм аны сёзлюгюню юсюнден илмуну — лексикологияны морфология бла байлашдыргъан, кёб эм аз джюрютюлген сёз кьурулушну, морфология бла синтаксисни бирге байлашдыргъан сёз тюрлениулени — тилде муратны ангылатхан баш мадарлары болгъан сёзтутушланы бла айтымланы юслеринден илму да морфологиягъа — тилни формасыны юсюнден илмугъа киредиле.

Морфологияны баш эм ара проблемасы тилни кесеклерини юсюнденди. Тилни кесеклери аны сёзлюгю бла кьаты байлашыбдыла, нек десенг хар сёз, тилни хар кесеги айтымда кьалай болса да бир кьуллукъ этгени себебли, тилде энчи сёз бир урумгъа тилни бир белгили кесеги да, айтымны члени да болады. Аны себебли, тилни хар кесегине лексико-семантика джаны бла да, грамматика джаны бла да кьаралыргъа керекди.

Алай бла, морфологиягъа — тилни формаларыны юсюнден илмугъа киредиле: биринчиге, сёз кьурулушланы битеу системасы, экинчиге, айтымны членлерини бла сёзтутушну грамматикалы тутхучларыны тюрлю-тюрлю формаларыны кезиунде сёз тюрлениулени битеу системасы. Башхача айтханда, морфология тилни айныуун, сёзлюкню грамматикалы кьурулушун кёргюзтген, грамматикалы сёз формаланы битеу тутады. Тилни битеу формаларын бириуден сора да, ол формаланы айныу джолларын, аланы бир бирлери бла байланыуларын кёргюзтюу морфологияны борчуду. Аны себебли, илмуну, тилни кьура-

лыууну юсюнден бирси бѣломлеринича, морфологияны да историялы шартлары болургъа керекди.

Тиллени араларын бир бирлеринден бек узайтхан сѣзню морфологиялы къурулушу болгъанын белгилерге керекди. Хар тилни синтаксис къурулушун кѣргюзтген эм аланы баш синтаксисли единицалары болгъан сѣзтутуш бла айтым битеу тиллеге бирча джарашхан категорияла бола эселе, хар башха тилни морфологиялы категориясы уа аны кесини башха тюрлюлюгюн (энчилигин) кѣргюзтюб тохтайды. Къарачай-малкъар тилни морфологиялы къурулушун орус тилни морфологиялы къурулушу бла тенгешдириб къарасакъ, сѣзню къарачай-малкъар тилде бла орус тилде къурулушунда аланы бир бирден башха этген кѣб тюрлю энчиликлени кѣрлюкбюз.

X Къарачай-малкъар тилде сѣз къурау, сѣз тюрлендириу аффикслени къошуу бла, сѣзге сѣз къошуу бла къураладыла. Сѣзде аффикс не кѣб болса да, кесини кесеклерине тынч юлешинеди, кесини тамырын эм мурдорун тынч белгилейди, тѣреге кѣре. тамыр тюрленмейди. Битеу сѣз къураучу эм сѣз тюрлендириучю аффиксле тамыргъа къошулуб барадыла.

Орус тилде сѣзню къуралууу башха тюрлю болады. Мында сѣз къуралуу, сѣз тюрлендириу тюрлю-тюрлю мадарла бла болунады; бери сѣзню сѣзге къошуу да, аффиксле къошуу да киредиле. Орус тилде аффикслени сѣзге къошулуулары тюрк тилледен башхаракъды. Мында аффиксле, суффиксле, приставкала — префиксле формалыдыла, ол'а не тюрк тиллеге, не къарачай-малкъар тилге келишген зат туююлдю. Орус тилде сѣз къурауну бла сѣз тюрлендириуню баш мадарларындан бири кесинде бир ненча грамматикалы къуллукъну джюрютген ич эм тыш флексияды. Ич эм тыш флексияны болууу флексиялы тиллени джалгъаныучу тилледен башха этген ышанды. Флексиялы тилледе сѣзню морфологиялы къурулушу аланы джалгъаныучу тилледен бек ачыкъ башхартады, нек десенг ич эм тыш флексия къарачай-малкъар тилде санлы бирде бир тюбей эсе да, ала бу тилде джюрюген затла туююлдюле.

Хар тилни кесини энчилиги аны сѣз къурауда бла сѣз тюрлендириуде энчиликди, эсе да тилни бир-бир кесеклерини къуралуулары бла тюрленюу энчиликлериди. Башхача айтханда, хар тилде тилни кесеклери, аланы баш магъаналарыны баш шартлары бирча болгъанлыкъгъа, тиллени къуралууларында башхалыкъны тереннге элтген тилни кесеклеридиле.

2

Тилни кесеклерини бла аланы классификациялау хар тилде, аны бла бирча уа къарачай-малкъар тилде да алыкъа тамам тохташдырылмагъанды, даулашлыды, аны юсюнден къабыл этилген оноу джокъду. Тилни кесеклерини юч баш ышаны

бли — семантикасына, формасына эм күүлугуна кёре белги-
леб — таныб тебregenде, биз даулашсыз тохташдырылганга
санаган бир зат барды — ол да тилни кесеклерине тамыр сёз-
лени бла аффикслери болмаган биринчи кзуралган мурдор-
ланы юлешиюду: а) тилни магъаналы кесеклерине; б) магъана-
сыз, күүлукчу кесеклерине юлешиниу классификацияны
тюрк тиллени барына да, ол санда уа къарачай-малкъар тилге
да, бирча тохташдырылган классификацияга санарга бол-
лукду. Тилни магъаналы кесеклерине, затны эм грамматика
магъананы кёрюзтген сёзлеге саналган битеу тюркологла
тохташдырганла быладыла: атла, сыфатла, сёзлеуле, санау-
ла, междометияла, алмашла эм этимле. Тилни магъанасыз, джа-
ланда кзулукчу, грамматикалы магъанасы болган кесеклери-
не: кесекчиклени, сонгураланы, байлауаны санарга керекди.

Къарачай-малкъар тилни бир-бир кесеклери алыкка къарыу-
суз белгиленибдиле. Атны, сыфатны, сёзлеуню тилни ол кесек-
лерине санарга боллукду, аны себебли тилни кесеклерини бу
къаууму затны-ышанны кёрюзтген атланы къауумуна кири-
ге боллукъ эдиле. Атла, сыфатла эм сёзлеуле, не десенг да,
кзулукъ этиу шартларына кёре, тилни бир кесегини тюрлю-
тюрлюеридиле. Атланы бу къауумун субстантивли, атрибутивли
ангылауаны кёрюзтген санаула бла не да алмашла бла
тенгleshдириб къарасанг, аны айтымда кзулугуна къарамай,
таза да семантикалы план бла белгиленнгени кёрюнеди. Санау-
ланы, алмашланы ичлеринде да кесклерини кзулукъларыны
магъаналары бла атлагъа, сыфатлагъа, сёзлеулеге тенг болур-
ча кзуралганлары барды, сёз ючюн, *ол, аллай, анда, андан,*
мында д. а. к.

Тюз аныча этимни категориясыны да атны кзулугун толтур
ган формалары бардыла, юлгюге: *батыу, батхан, батыб*.

Междометияла бла мимемала дегенча тилни аллай кесекле-
рин тилни ат кесеклерине къошуу даулашлы болганлай къала-
ды. Болса да аланы ары къошдурган бир зат барды — ол да
междометиялагъа бла мимемалагъа, этимлеге къошулма, атла-
гъа къошулуучу аффикслени къошулууларыды. Тенгleshдириб
кёр: *ах!* — *ахла;* *таш* — *ташла* (ат да къой) — дегенча.

Мурдорлары бош эм къош тамырлача болган, аллай
сёзлени кесклерин алыб къарасакъ, аланы бек алгъа эки баш ке-
секге — магъаналы бла магъанасыз сёзлеге, андан сора уа атла-
гъа бла этимлеге тынч юлешингенлерин кёребиз. Атла да санау-
лагъа, алмашлагъа, междометияла бла мимемалагъа, сора
атла, сыфатла, сёзлеуле уа зат магъаналары болган сёз къауум
гъа юлешинедиле. Ахырында, кзулукчу, эсе да тилни магъа-
насыз кесеклерини юч разрядлары барды: кесекчикле, сонгура-
ла, байлаула. Алай бла, лексикада хар сёз, аны сёз кзураучу
не да сёз тюрлендириучю аффиксле бла джасалганына да
къарамай, тилни къайсы болса да бир кесегине этинирге
боллукду.

Хар сѣз: а) сѣзню лексикосемантикалы, эсе да аны семантика кыйматын — керти магъанасын кѣргюзтген категорияны, б) аны лексика кьуллугъун, эсе да сѣзню сѣзтутушда бла айтымдагъы башха сѣзле бла келишиу халын бирлешдириб джорюйдю. Сѣзню ол эки джаны да бир форма бла белгилепеди. Ол форма уа аны магъанасын кѣргюзтеди эм магъанасын бла бир болуб, сѣзню кьурагъан этеди. Сѣзню формасын кѣргюзтген, сѣз кесиди. Форманы кѣргюзтюр ючюн, сѣз битеу кесеклери бла бирге кесини материалъна таууш кьабугъунда болургъа керекди. Ала уа сѣзню кьуралыууну эки джанын да, не башха-башха, не да бирча кѣргюзтедиле, кеслери да форма бла магъананы бир эте диле. Сѣзню баш кесеклери аны кьурагъан морфемаладыла. Ол морфемала быладыла: а) тамыр морфема, б) сѣзню лексикосемантикалы магъанасын ачыкьлагъан морфемала, в) сѣзню башха сѣзле бла грамматикалы келишиуюн кѣргюзтген морфемала, г) сѣзтутушлада бла айтымлада сѣзню башха сѣзлеге джарашыуун ачыкьлагъан, сѣз тюрлендириучю категорияланы кѣргюзтген морфемала.

Тилни кесеклерин классификациялаууну юсюнден кьарагъанда, сѣзню керти кыйматын, магъанасын, аны лексика эм грамматика план бла кьарагъанда келишиу халын кѣргюзтген, ол тюрлю-тюрлю магъаналаны кѣргюзтген форманы да эсеблерге керекди.

Тилни кесеклерини классификациясын этгенде, биринчи кьуралгъан мурдорланы юслеринден, биз тохташдыргъаннга кѣре, келишмеулюк джокъ эсе да, тюрлю-тюрлю кьуралгъан сѣз кьураучу моделлени, ала бла бирча уа, тилни бир кесегин бир башха кесегине ѳтдюргенде, джангъдан кьуралгъан сѣзлени юлешинде иги да кыйналыргъа тюшеди.

Кьарачай-малкъар тилде тилни кесеклерин классификациялаууну юсюнден ишни тамамлау бир джанындан, сѣзню кьайдан чыкьгъанын белгилеу бла, сѣзню лексико-грамматика джаны бла тинтиб кьарау бла, экинчи джанындан'а, сѣзню кьурулушу бла, аны кьурагъан компонентле бла, аланы кьуллукълары бла кьаты байланыбды.

3

Джалгъаулу тиллеге кирген кьарачай-малкъар тилде сѣзню кьурамы бек тюрлю-тюрлюдю, алай болгъанлыкьгъа ол кесини тамам тинтирирге толу онг береди. Ол'а сѣзде битеу сѣз кьурагъан эм сѣз тюрлендирген аффикслени кючлери бла болунады.

Аны себебли, сѣз кесини кесеклерине эм аффикслени санларына кѣре не тюрлю болса да, ол кесини кьурагъан бѣлюмлеге тынч юлешинеди эм кесини тамырын бла мурдорун тынч ачыкьлайды. Сѣзню кьаллай грамматикалы формасы болса да, ол форма не тюрлю аффикс бла белгиленсе да, мурдор бла тамыр,

тёреге кёре, тюрленмегенлей къаладыла эм кеслерини фонетикалы бетлерин сакълайдыла. Битеу сёз къурагъан эм сёз тюрлендирген аффиксле, тамыргъа джабышдырылгъан этгенча, бошунлай кшошулуб къаладыла. Джалгъануулу тиллени тамырларына тохтамай тюрлю-тюрлю аффиксле джалгъанганлай барадыла, алай ол тамыргъа кшошулгъан хар аффикс, кесини магъанасына кёре, тынч айырылады.

Сёз къуралгъан заманда болуниган хар сёз мурдорну эм мурдорну къурагъан хар аффиксини магъанасы бла формасы тюрлю-тюрлю мурдорланы, тюрлю-тюрлю аффикслени айырыб ташыргъа онг бередити. Мурдорланы бла аффикслени алай джюрюулери, сёз къурагъан заманда кесини энчилиги болгъан семантикалы эм лексико-грамматикалы категорияны кёргюзтгенча, битеу барысына да бирчаракъ болгъан, морфологиялы эм синтакси-грамматикалы категорияны да кёргюзтеди.

Тилни кесеклери затны эм категорияны магъанасын тутхан сёзлени къурау система бла байланыбдыла.

Алай бла, тилни кесеклерини къайдан джаратылгъанларын, аланы не зат болгъанларын билир ючюн, тюрлю-тюрлю мурдорлагъа эм аланы къурагъан аффикслеге морфологиялы титиу этерге, ол мурдорланы аффикслени не къауумладан болгъанларын тохташдырыргъа, аланы тюрлю-тюрлю лексико-грамматикалы категорияла бла — тилни кесеклери бла келишиулерин билирге керекди.

Сёз къуралууланы, сёз тюрлениуленни формаларын болдургъан сёзню къурулушуну — тамыры, мурдорну, аффиксини юсюнден тил билим илмуну бёлюмюню — морфологияны къарамына кёре, сёз бу тюрбдеги баш затладан къуралыргъа боллукъ ду:

а) сёзню тамыры бир бёлюмден къуралгъан эсе, ол бир бёлюмлю тамырны кесинден; эки не да андан да кёб бёлюмден къуралгъан эсе уа, къуралгъан сёзден:

✓б) сёзню лексикалы эм затны кёргюзтген магъанасын ачыкълагъан лексико-грамматикалы сёз къураучу аффикследен; бери сёзню грамматика джаны бла тилни кесеклерине ётдюрюу да киреди. Мында сёзню тамыры бла лексико-грамматикалы сёз къураучу аффикслери биринчи мурдорну къурайдыла; ✓

✓в) къуулулгъун кёргюзтген грамматикалы сёз къураучу (форма къураучу) аффикследен: ала сёзге субстантив не да атрибутив ышанлы грамматикалы форманы бередила эм сёзню биринчи мурдору бла бирге аны экинчи мурдорун къурайдыла;

г) айтымланы бла сёзтутушланы ичинде бир сёзню бир башха сёз бла келишиуюн кёргюзтген сёз тюрлендириуюн аффикследен.

Тюрк тилде, аны бла бирге уа, къарачай-малкъар тилде сёз тамырны орус тилде сёз тамырдан иги да башхалыгъы не-

ди десенг, тюрк тилде да, аланы ичлеринде къарачай-малкъар тилде да битеу сёз тамырла (атладан, этимледен къуралгъанла да) энчи сёз болуб келедиле: мында атла баш болушда, этимле уа буйрукъчу формада экинчи бетде бирлик санда, юлгюге, *баш, къол*. Былайда *баш, къол* деген сёзледе аланы башны, къолну кёргюзтген лексикалы магъаналарындан сора да, аланы белгисиз (баш) болушда грамматикалы магъаналары да белгиленибди; *ал, кел* деген сёзлеге къарасакъ, былада хар этимни лексикалы магъаналарындан сора да, аланы экинчи бетде бирлик санда буйрукъчу болгъан грамматикалы формалары да белгиленеди. Орус тилде уа тюрлю-тюрлю грамматикалы магъаналары болгъан, нулевой формалы сёз тамырла санлаб бирде бир тюбейдиле. Алай бла, къарачай-малкъар сёз тамырланы орус сёз тамырладаи башхалыкълары педи десенг. къарачай-малкъар сёз тамырла айтымлада бла сёзтутушлада къуру лексикалы магъаналары бла угъай, грамматика магъаналары бла да энчи член болуб келаладыла. Орус тилде сёз тамырланы уа, бу башда айтылгъан санлаб бирден сора, кеслерини энчи не лексикалы не да грамматикалы магъаналары болмайды.

Сёз къурау не да сёз тюрлендириу къарачай-малкъар тилде фонетикалы къаты тохташдырылгъан сёз тамыргъа аффикслени кшошуу бла джалчытылады, орус тилде уа ол процесс андан тышында да сёзню алына кшошулуучу аффиксле бла — префиксле, приставкала бла бардырылады.

4

Сёзлени тамырлары не да тамыр морфемалары къарачай-малкъар тилде къуралмагъанла (биринчиле) не да къуралгъанла (экинчиле) боладыла. Биринчи тамыр морфемалагъа бир сёз бёлумден къуралгъан тамырла киредиле, юлгюге: *тил, тенг, акъ, аз, юч, мен, кет* д. а. к. Экинчи, не да къуралгъан тамыр морфемалагъа биринчи тамырдан бла джюрюшсюз аффикследен къуралгъан тамыр морфемала киредиле, юлгюге: *кёкюрек, семиз, сегиз, къайсы, кётюр!* д. а. к.

Башда айтыла келгенча, битеу биринчи эм экинчи тамырла да, тилин къайсы кесеги бла келишгенлерине кёре, кеслерини тыш джасалыуларына кёре, тюрлю-тюрлю нулевой формала чадыла. Сёз ючюн: магъаналарына кёре атла болгъан, нулевой формалы белгисиз (баш) болушдагъы тамыр морфемала (юлгюге, *иш, сёз, тиш*); белгисиз (баш) болушдагъы, нулевой формалы, тюз сыфат (юлгюге, *кёк, сары*) д. б.; нулевой формалы тюз сёзлеуле (юлгюге, *терк, кеч*); белгисиз (баш) болушдагъы, нулевой формалы санаула (юлгюге, *бир, он, тогъуз*); тюз ол грамматика формадагъы алмаш (юлгюге, *сен, бу, кеси*); экинчи бетде бирлик санда буйрукъчу, нулевой формалы этим (юлгюге, *ал, бер*).

Сёз кьурулуш системада сёз тамыр морфемагъа, аны биринчи, экинчи болгъанына да кьарамай, сёз кьураучу аффиксле кьошуладыла. Ол аффиксле кеслерини магъаналарына кёре, эки баш кьауумгъа юлешинедиле: 1) лексико-грамматикалы сёз кьураучу аффикслеге, 2) кьуллукъну кёргюзтген грамматикалы сёз кьураучу аффикслеге.

5

Сёз кьураучу аффикслени биринчи кьауумуна биринчи мурдорну кьураучу лексико-грамматикалы сёз кьураучу аффиксле киредиле. Ол аффикслени кючю бла сёз эм тилни кьайсы болса да бир кесегини сёз тамырда болуучу лексико-грамматикалы категориясы, тилни башха кесеклерини разрядына (кьауумуна) кёчеди не да сёзню семантикасы, тамыр морфема бла семантикалы байлашынуу сакълагъанлай, тюрлениб тохтагъды. Сёз кьураучу лексико-грамматикалы аффиксле хар заманда тамыр морфемагъа кьошуладыла эм, сёзню биринчи мурдорун кьурай, сёзню керти магъанасын тюрленмезча тохташдырады.

Кеслерини кьуллукъларына кёре, сёз кьураучу аффикслени бу кьаууму эки тюрлюге юлешинеди:

1) тилни бир кесегин бир башха кесегине тюрлендирир ючюн джюрютюлген аффикслеге. Была да эки кьауумгъа юлешинедиле: а) аты кёргюзтген тамыр морфеманы этим мурдоргъа тюрлендириучю аффикслени кьауумуна эм б) этимни кёргюзтген тамыр морфемаланы аты кёргюзтген мурдорлагъа тюрлендириучю аффикслени кьауумуна;

2) тамыр морфеманы магъанасын — семантикасын тохташдырыучу, модификациялаучу аффикслеге. Была да экиге юлешинедиле: а) джаланда этим мурдорлагъа кьошулуучу аффикслени кьауумуна бла б) джаланда ат мурдорлагъа кьошулуучу аффикслеге.

Аффикслени биринчи кьауумуна киргенле:

а) атладан, сыфатладан, сёзлеулден, санауладан, алмашладан, междометияладан эм минемаладан этим мурдорла кьураучу аффиксле, юлгюге: **-ла, -ле:** *баш — башла, джер — джерле, туз — тузла; -лан, -лен* аффиксле: *юй — юйлен, файда — файдалан; -а, -е* аффиксле: *оюн — ойна; -сын, -сан:* *джер — джерсин; -укъ, -юк:* *джол — джолукъ; ар, -ер:* *акъ — агъар, кёк — кёгер* д. а. к.;

б) битеу этимледен эм этим-тамыр морфемаладан ат мурдорла кьураучу аффиксле: **-акъ, -ек, -къ, -к:** *къон — къонакъ, бёл — бёлек; -ым, -им:* *ёл — ёлум, бил — билим; -ыш, -иш, -ш:* *ур — уруш, кир — кириш* эм башхала.

Экинчи кьауумгъа, эсе да модификациялаучулагъа киредиле:

а) джаланда атлагъа джалгъашыб, атха магъана берген аффиксле.

Атха, сыфатха не да сёзлеуге гитчелик тенглешидириу магъананы берген аффиксле: **-чыкъ, чик:** таш — ташчыкъ, тил — тилчик; **-ыракъ, -ирек:** аман — аманыракъ, сел — селирек эм башхала.

-лыкъ, -лик аффикс атда болгъан къыйматны кёргюзтюрге боллукъду: *джай* — *джайлыкъ*, *кёз* — *кёзлюк*, *баш* — *башлыкъ*, *кюн* — *кюнлюк* д. б.;

б) джаланда этимлеге джалгъаныб, алагъа тюрлю-тюрлю магъана берген аффиксле.

Этимни айырма формаларын къураучу аффиксле:

-ыш, -иш аффиксле этимни араш айырма формасын къурайдыла: *ат* — *атыш*, *чаб* — *чабыш*, *кел* — *келиш*; **-ын, -ин** аффиксле этимни къайтыучу айырма формасын къурайдыла: *сыр* — *сырын*, *бил* — *билин*; **-ыл, -ил** аффиксле этимни къатылыучу айырма формасын къурайдыла: *таб* — *табыл*, *дженг* — *дженгил*; **-дыр, -дир, -т, -ыр, -ир** аффиксле этимни къатылыучу айырма формасын къурайдыла: *бил* — *билдир*, *чал* — *чалдыр*, *аша* — *ашат*, *ич* — *ичир*, *ышы* — *ышыр*.

Этимлени аспект формаларын къурагъан аффиксле, юлгюге **-ма, -ме** деген аффиксле этимни угъайлаучу формасын къурайдыла: *ач* — *ачма*, *эт* — *этме* д. а. к.

Алай бла, сёзню биринчи мурдорун къурагъан лексико-грамматикалы сёз къураучу аффиксле, тил кесеклеге кёре, бирча туйюлдюле. Аланы бир къауумлары атны не да этимни нулевой формасы болуучу сёз тамыргъа къошулуб, аны тилни башха кесегине бурадыла: атны этимге, этимни уа атха. Бирси аффиксле уа джаланда сёзню магъанасын джасайдыла эм сёзлени халлерин тилни кесеклерине бурмайдыла.

Алай бла, лексико-грамматикалы сёз къурауну аффикслери бек алгъа сёзню кертн магъанасын ачыкълар ючюн джюрютюледиле. Ала сёзню магъанасын къуру ачыкълагъандан сора да, аны статикалы магъанасы эм ышаны болгъан тилни кесеклерини къауумундан (атладан), тилни кесеклерини динамикалы ышаны болгъан (этим) къауумуна кёчюре, ахырда тюрлендириб да къоядыла. Лексико-грамматикалы сёз къураучу аффикслени бир къауумлары джаланда атлагъа, бир къауумлары уа джаланда этимлеге джалгъаныргъа боллукълары себебли, ала башланган тамыр морфеманы не да мурдорну атладан, этимледен къайсыларына санаргъа тийишли болгъанын кёргюзтген шартла да боладыла.

Андан сора да лексико-грамматикалы сёз къураучу аффиксле къуру да тамыр морфемаларын атны бла этимни нулевой формаларына элтген шарт болуб къалмайдыла, ала лексико-грамматикалы къауумлау къылыкълдыдыла, тилни кесеклерин къурагъан мадар болуб да джюрютюлде; юлгюге: затланы атларын (атланы), затны статикалы ышанын (сыфатланы).

статикалы сан ышанны (санаулары), динамикалы ышанны (этимлени) кёргюзтедиле.

Сёзню биринчи мурдорун кзурагъан лексико-грамматикалы сёз кзураучу аффиксле кзарачай-малкзар сёзню джалгъаулу системасында аны керти магъанасын кзураб бошайдыла. Лексико-грамматикалы аффикследен сора кшошулгъан аффикслени бары да джаланда грамматикалы магъананы тутадыла. Былагъа уа функционально-грамматикалы сёз кзураучу аффиксле да, сёз тюрлендириучю аффиксле да киредиле.

Сёзню биринчи мурдору, лексико-грамматикалы сёз кзурауу ахыры эсе, сёзню лексико-семантикалы магъанасыны ахыр кзуралыуу эсе, сёзню экинчи мурдору уа сёзню айтымлада бла сёзтутушлада джюрютюлюучю формасы болады. Сёзню экинчи мурдорун аффикслени экинчи кзурауу кзурайды.

6

Сёз кзураучу аффикслени экинчи кзурауун функционально-грамматикалы сёз кзураучу аффиксле кзурайдыла.

Лексико-грамматикалы сёз кзураучу аффиксле кеслерини грамматика формаларыны системасын, тилни кесеклерини категорияларын эм бир кзурауу энчи категориялары: этим айырмаланы, атлары, сыфатлары, сёзлеулени гичелеу, тенгледирю формаларын кзурагъанда, функционально-грамматикалы сёз кзураучу аффиксле кеслерини грамматика формаларыны бла категорияларыны энчи системасын кзурайдыла. Ол системагъа, кеслерини грамматикалы магъаналарына кёре, тилни кесеклерини битеууне да джарашхан грамматикалы формала киредиле, сёз ючюн: а) сёзню субстантив формасы, б) сёзню ачыккълау — атрибутив (адъектив) формалары, в) сёзню атрибутивно-болумчу (адвербиальна) формалары.

Бу категорияла кеслерини грамматика магъаналарына кёре, тилни кесеклеринден эсе кенгдиле, нек десенг тилни кесеклери биринчи лексико-грамматикалы абстракция болуб, грамматикалы-категориялы хыйсабдан эсе, затны кёргюзтюнуу, лексика магъананы артыкъ бередила. Функциональна формала бираз абстракт категорияладыла, лексикалыдан эсе грамматикалы хыйсабланы артыкъ кёргюзтедиле.

Функциональна формала энди затны затлыгъын бла лексикалы джыйышдыруу магъананы мурдорун кёргюзтюнден эркин болгъандыла. Ала категорияльна-грамматикалы, иги да бийик абстракцияладыла, субстанцияны, субстанцияны атрибутун эм атрибутун атрибутун дегенча ангылаулары береди.

Тилни тюрлю-тюрлю кесеклерини субстантив эм атрибутив формаларын кѳурай, функционально-грамматикалы сѳз кѳурау чу аффиксле тилни кесеклерини баш разрядлары — атланы эм этимлени кѳргюзтген ышанларыдыла, нек десенг хар разрядны, эсе да атны, этимни да кеслерини энчи грамматикалы сѳз кѳурау чу аффикслери болады. Аны бла бирча ол аффиксле, кеслери атланы бла этимлени ачыкѳлагъан ышанла болгъанлай, тилни кесеклерин кѳурауда уа кѳатышмайдыла. Ала тилни биринчи мурдорда кѳуралгъан кесеклеринден джалаанда ала-ны энчи формаларын кѳурайдыла эм тилни кесеклерини бир тюрлю категорияларыны халларын тюрлендирмейдиле.

Алай бла, тилни кесеклерини баш разрядларыны хар бирини, эсе да атланы бла этимлени сѳзню экинчи мурдорун кѳурагъан кесеклерини энчи грамматикалы сѳз кѳурау чу аффикслери бардыла.

Кѳарачай-малкѳар тилде этим мурдорла кѳурау чу аффиксле быладыла:

1. Этимлени ат формаларын — масдарланы кѳурау чу аффиксле: **-у/-юу:** *джырла — джырлау, ойна — ойнау, кют — кютюу, ют — ютюу; -макѳлыкѳ/-меклик:* *ары - арымакѳлыкѳ. кеч — кечмеклик.*

2. Этимни атрибутив айгѳакѳлау формасын — этимсыфат кѳурагъан аффиксле: **-ар, -эр, -ыр, -ир:** *джаз — джазар, эт — этер, кѳал — кѳалыр, бил — билир* д. а. к.; **-лыкѳ||-лик, -лукѳ||-люк, -ныкѳ||ник, -юк, -рлыкѳ||-рлик:** *сал — саллыкѳ, кел — келлик, бол — боллукѳ, кюл — кюллюк, аша — ашарлыкѳ, биле — билерлик, кѳабын — кѳабынныкѳ, илин — илинрлик, кѳрюн — кѳрюнюрлюк; -гъан||-ген, -хан, -нган||-нген: *бар — баргъан, кий — кийген, бат — батхан, абын — абынган, мин — минген* эм башхала.*

3. Этимни атрибутив-болум формасын — этимчаны кѳурау чу аффиксле: **-й/-а/-э:** ал — ала, окѳу — окѳуй, кел — келе; **-ыб||-иб:** *бол — болуб, башила — башилаб* д. а. к.

Субстантив формаланы ачыкѳлауда бек баш амал сѳзтутушланы грамматика джаны бла кѳурауду.

Этимни — этимсыфатны атрибутив-айгѳакѳлау формаларыны баш ышаны, айгѳакѳлауда иеликчи болушну формасы болмагъанындады.

Этимни — этимчаны атрибутив-болум формалары тюрленмеген формаладыла, ала этим форманы динамика ышаныны ышанын кѳргюзтедиле.

Кѳарачай-малкѳар тилде атла кѳуар ючюн функционально-грамматикалы сѳз кѳурау чу аффиксле боладыла.

1. Атланы субстантив болмагъанларындан субстантив формаларын кѳурагъан аффиксле, сѳз ючюн: **-лыкѳ/-лик;** *ач — ачлыкѳ, ашы — ашылыкѳ.*

2. Субстантивлиледен атрабутив-айгъакълаучу формаларын къурагъан аффиксле, сѣз ючюн: *-гъы/-ги, -къы -ки, хы: къыш — къышхы, джай — джайгъы* д. а. к.; *-сыз// -сиз: кѣз — кѣзсюз, джер — джерсиз, суу — суусуз* д. а. к.; *-лы// -ли: тау — таулу, акъыл — акъыллы* д. а. к.

3. Атладан атрабутив — болум формаланы къурагъан аффиксле: *лай/-лей: суу — суулай; -ча: орус — орусча.*

Тилни тюрлю-тюрлю функционально-грамматика формалары сѣзтутушлада бла айтымлада тохташдырылгъан, бегиннген бир ишни толтурадыла. Сѣз ючюн, субстантив формала сѣзтутушлада бла айтымлада айгъакъланырыкъны-толтурууну эм башчыны къуллугъун толтуруб джурюйдюле, атрабутив-айгъакълаучу формала — айгъакълауну, хапарчыны эм атрабутив-болум болумну къуллугъун толтурадыла.

Алай бла функционально-грамматика сѣз къурауну аффикслери, сѣзню экинчи мурдорун къурай, сѣз къурауну системасын джарашдырадыла, эм ала сѣзтутушланы бла айтымлагъа член сѣзлени ичинде сѣзтутушлада не да айтымлада орнуна, болумларына кѣре, къаллай болса да бир къуллукъну тамамлайдыла. Сѣзтутушлада бла айтымлада грамматика джаны бла халлары былай боллукъдула: а) айгъакълау эм айгъакъланыу; б) толтуруу; в) башчы эм хапарчы.

7

Джалгъаучулукъну системасында къарачай-малкъар тилни аффикслерини ахыр къаууму сѣзтутушланы бла айтымланы ичинде башда айтылгъанча сѣзлени синтаксис халларын ачыкълагъан эм джарашдыргъан сѣзню тюрлендириучю аффикследи-ле.

Сѣзню тюрлениу системасы, не да сѣзтутушлада бла айтымлада сѣзлени бир бирге келишиулерин ачыкълагъан грамматика формаланы системасы къарачай-малкъар тилде, башха тюрк тилледеча, тѣрт категория болуб джурюйдю: санны категориясы (бирлик эм кѣблукъ), велик категориясы, бетледе эм болушлада тюрлендириуню категориясы.

Ол категорияла тилде къуллукъ формаланы ачыкълар ючюн джурюйдюле. Сѣз ючюн, тилни тюрлю-тюрлю кесеклерини атрабутив-айгъакълаучу формалары, ала айгъакълаучула болгъан кезиуде, тюрленнген сѣзде грамматика джаны бла джангъыдан джарашдырыулары болмайды, болса да, толтурууда джурюгенде уа болушланы аффикслери боладыла, хапарчы болсала уа — бетлени аффикслерин аладыла.

Санны, болушну эм бетни грамматика категориялары грамматика абстракцияны бек бийик дараджасыдыла. Сѣзню тамырында оюм, семантика аслам, грамматика джаны бла магъана бек аз эсе, тюрлю-тюрлю акъыл эм грамматика модификацияларын, лексико-грамматика эм функционально-грамматика сѣз

къураучу аффиксле къурагъан сёзню биринчи эм экинчи мурдорлары тюрлю-тюрлю оюм эм грамматикалы модификацияларын кёргюзте эселе, сёзню тюрлендирген аффиксле магъана джаны бла не аз да тюрлендирмей, сёзню грамматика джаны бла къуралыуун тамамлайдыла.

Сёзтутушлада бла айтымлада сёзлени бир бирге байланыуларын кёргюзтген сёз тюрлендириучю аффиксле кеслерини болумлары бла сёз къурагъан аффиксле бла бирча туююлдюле. Аланы асламысы джаланда субстантив формалагъа джалгъаныргъа боллукъдула. Алагъа санланы, бетлени, болушланы аффикслери киредиле. Ол аффиксле кеслерини грамматика магъаналары бла тилни кесеклерини атрибутив формаларын къурай, ол формаланы субстантив этедиле. Сёз ючюн: *келгенле — келгенге — келгеним*. Бетлени аффикслери тилни кесеклерини атрибутив-ачыкълаучю формалары бла келишедиле. Тилни кесеклерини субстантив категорияларын къурай, бетни аффикслери ол формаланы атрибутивли этедиле. Сёз ючюн: *Сен Ахматса (сен Ахмат болурсан)* дегенде, *Ахмат* бла *са(н)* деген бетни аффиксини араларында *дуруп//болур* деген байлау болгъанды. Ол *тур//дур* деген этимден этимсыфатны бусагъат-келлик заманыды. *Сен Ахматса* демеклик бусагъат заманда сени Ахмат болгъанынгы кёргюзтеди.

8

Алай бла, къарачай-малкъар тилде сёзню морфология джаны бла тинтиб къарагъанда, сёзтутушланы бла айтымланы членлери болгъан сёз сёзню абстракт магъанасы бла азыракъ, грамматика джаны бла бегирек джыйышдырылгъан, сёзтутушлада бла айтымлада халланы ачыкълагъан, сёз тюрлениулени абстракт категорияларын кёребиз. Сёзню тюрлениу категорияларына была киредиле: а) айтымда башчыны бла хапарчыны субъектив-предиктив байламлыкъларын кёргюзтген, санны категориясы; б) сёзтутушлада бла айтымлада айгъакълаучуну бла айгъакъланганны атрибутив байламлыкъларын билдирген категория; в) сёзтутушлада толтуруучуланы бла толтурулукъну эм айтымлада толтурууланы бла предикатны ачыкълагъан болушланы категориясы эм г) айтымлада башчыны бла хапарчыны субъект-предикат байламлыкъларын ачыкълагъан бетлени категориясы.

Ызы бла сёз тюрлендирген аффикследен сора, сёз тамыргъа джууукъ, сёзню экинчи мурдорун къурагъан сёз къураучу функционально-грамматика аффикслери келедиле. Экинчи мурдор субстантив эм атрибутив категорияла къурайды, ол сёзню тюрлендирген категорияла болмай, сёз затны затлыгъын берген магъана бла бегирек байланыбды. Болса да, ол байламлыкъ, семантика джаны бладан эсе, грамматика джаны бла кючлюрекди, не ючюн десенг, ол бек алгъа субстантив ышанны, ышаны ышанлыгъыны халларын кёргюзтеди.

Сёзю биринчи мурдорун къурагъан сёз къураучу лексико-грамматика аффиксле сёз тамыргъа бек джууукъ келишедиле. Сёзю биринчи мурдору тилни кесеклери, грамматика магъанасын, затны затлыгъын белгилеген сёзю энчи лексико-грамматика бёлюмлерин къурайды. Грамматика джаны бладан эсе, ол асламысында затны затлыгъын, магъанасын, семантика джанын иги ачыкълайды.

Бек ахырында, сёзю ёзеге къуралмагъан эм къуралгъан сёз тамыр болады. Тюрк тилдеде хар тамыр затны затлыгъын ачыкъ кёргозтюу бла бирге грамматиканы белгили формасын джюрютгенликге, сёз затны затлыгъын кёргозтюу аны баш магъанасыды.

Алай бла, башха тюрк тилледеча, къарачай-малкъар тилни къуралыуунда да грамматиканы бираз абстракт категориялары тамырдан иги да узакъдагъы аффиксле бла белгиленедиле. Не ол не башха формала тамыргъа къаллай бир джууукъ болсала, ала ачыкълагъан категорияладагъы затны затлыгъы, лексика магъанасы аллай бир аслам болады.

Тилни кесеклерини, лексико-грамматика категорияланы къуралыулары затлыкъ, грамматика ышанларыны джанындан сёзю тамыры бла эм да биринчи лексико-грамматика мурдору бла байланыбды. Тамыр сёз кеси хар заманда тилни къайсы кесегинден болгъанын кёргозтеди. Лексико-грамматика сёз къурагъан аффиксле уа ол муратны толу ачыкълайдыла.

Экинчи мурдорну юсюнден айтсагъ'а — анда тилни битеу магъаналы кесеклерини функционально-грамматика категориялары къуралады; сёзю экинчи мурдору къурагъан аффиксле, тилни кесеклерин къурамагъанлай, аланы бир бирлеринден айыргъан белгилери боладыла, не ючюн десенг, тилни хар кесегини функционально-грамматика формалары, кеслерини магъаналарына бла къуралыуларына кёре, энчи башхалыкъланы джюрютедиле.

Андан сора да, затны затлыгъына, сёзю магъанасына джалынчакъ болмай, сёз тюрлениулени абстракт категориялары да бардыла. Ол затла берилген материалда кёрюнедиле.

Алай бла, тилни кесеклерин ачыкълау иш хар бир тилде, ол санда уа къарачай-малкъар тилде да, сёзю къурулуш кесеклерин тюз айырыб, сёз къурауда бла сёз тюрлендириуде чыкъгъан, битеу лексико-грамматика эм функциональна категорияларын тинтиб билиу бла тамамланыргъа боллукъду.

9

Башда айтылгъанны джыйышдыра эм къарачай-малкъар тилни кесини энчилигин тергеуге ала, бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде битеу сёзле кеслерини семантика ышанлары бла эки къауумгъа юлешинедиле дерге боллукъду: 1) энчи магъаналары болгъанла;

2) энчи магъаналары болмагъан сёзле. Ол къауумладан биринчиси, эсе да энчи магъаналары болгъанлада да эки къауум барды: а) атла, б) этимле, экинчиси уа, энчи магъаналары болмагъан, къуллукъчу сёзледиле. Энчи магъаналары болгъан сёзле, къуллукъчу сёзле да лексико-грамматика джаны бла кесекленедиле. Энчи магъанасы болгъан тилни кесеклериин хар бири тюрлю-тюрлю функционально-грамматика формаланы джюриуети. Функционально-грамматика магъананы ала сёз-тутушлада бла айтымлада табадыла. Алай бла, сёзлени битеу грамматика бёлюмлери тилни кесеклерин юлешюуде быллай схемагъа джыйыладыла.

А. Лексико-грамматика категорияла

1. Энчи магъаналары болгъан сёзле: а) атла, сыфатла, сёзлеуле, санаула, междометияла бла мимемала; б) этимле.

2. Энчи магъаналары болмагъан не да къуллукъчу сёзле: кесекле, сонграла, байлаула.

Б. Функционально-грамматика категорияла

1. Атланы, сыфатланы, сёзлеулени, санауланы, междометияланы, алмашланы, этимлени субстантив категориялары.

2. Атланы, сыфатланы, сёзлеулени, санауланы, междометияланы, алмашланы, этимлени атрибутив-айгъакълаучу категориялары.

3. Атланы, сыфатланы, сёзлеулени, санауланы, междометияланы, алмашланы, этимлени атрибутив-болум категориялары.

Бир лексико-грамматикалы категориядан башхасына кёчюу, аны кибик тилни кесегини ичинде, сёзтутушлада эм айтымлада орун табхан функционально-грамматикалы форма лексико-грамматикалы эм функционально-грамматикалы сёз къурауну болушлугъу бла, айтымлада бла сёзтутушлада сёзлени араларын ачыкълау'а сёз тюрлендириуню болушлугъу бла толтурулады. Сёз къурауу бла сёз тюрлендириу ишни толтургъанда сёзле джангы грамматикалы формала ала, сёзню не керти джангы магъанасын (семантикасын), не да аны синтаксислик къуллугъун (функциясын), не да аны айтымда эм да сёзтутушда болумун (грамматикалыкъ байламыны амалыны ачыкъланууу) кёрютедиле.

Аны бла бирге тилни битеу кесеклерине эм аланы функциялы формаларына, уюб, тюрленмей тургъан категориялагъача къвараргъа джарарыкъ туююлдо. Тилни ёсююнде бир къауум тил кесекле энчиленедиле эм тохтаусуз тебиуню, ёсююню процессинде бола, тилни бир кесегини системасындан чыгъадыла эм тилни башха кесегини системасына кёчедиле. Хар тилни не да

бир белгили тиллени къауумуну энчи тюрлюлюкклери тиллени ёсюулерине кёре боладыла.

Алай бла къарачай-малкъар тилни бла орус тилни тил кесеклерини араларындагы башхалыкъланы халларын ача, биз аланы ма бу баш энчиликлерни кёргюзтюрге боллукъбуз.

Орус тил бла тенгleshдиргенде, башха тюрк тилледеча, къарачай-малкъар тилни атларыны баш энчиликклери быладыла:

а) орус тилде къуру атладан сора да, тилни башха кесеклеринде да тюбеген, аны кибиб грамматикалы байланыуну джюрютген род (родда келишнуге сыфатладан, алмашладан, санауладан, этимсыфатладан, этимлени бирси формаларындан д. б. къуралгъан айгъакълаула бла хапарчыла да бойсунадыла) къарачай-малкъар тилде джокъду, алай къарачай-малкъар тилде орус тилде болмагъан айгъакълаучу бла айгъакъланыучуну нелик категорияда келишнуулери барды;

б) тюрк тилледе эм аны ичинде къарачай-малкъар тилде битеу атла бирлик эм кёблюк санда да джюрютюледиле, орус тилни алыб къарасагъ'а, анда джаланда бирлик санда (*молоко, железо, мясо* и пр.) не да джаланда кёблюк санда (*ножницы* и пр.) джюрютюлген атла бардыла, аны бла бирге кёблюк санны категориясыны халында да башхалыкъла бардыла: къарачай-малкъар тилде кёблюкню категориясы бир белгили затланы къауумларын кёргюзтеди, орус тилде уа бир белгисиз кёблюкню ангылатыуну кёргюзтеди;

в) къарачай-малкъар тилде битеу атла адамгъа бла адам болмагъан затлагъа юлешинедиле, орус тилде уа бу юлешнуу бла келишмеген джанлы, джансыз затла деген эки къауумгъа бёлунедиле; алай бла, *джаныуарла* дегенча анг къарачай-малкъар тилде бла орус тилде башха-башха класслагъа тюшеди;

г) къарачай-малкъар тилде орусча болджалчы сыфатла баш эм иеликчи болушдагы атдан айгъакълаучу бла ючюнчю бетни иелик аффикси болгъан айгъакъланыучуладан къуралгъан, нелик конструкцияла бла бериледиле, юлгюге, (*орус.*) *колхозные овцы* — (къарач.-малкъ.) *колхозну къойлары*; не да (*орус.*) *колхозный трактор* — (къарач.-малкъ.) *колхоз трактору* д. б.;

д) къарачай-малкъар тилде сыфат айгъакълаучу болса, ол айгъакъланыучу бла келишмейди, орус тилде уа ол родда, санда эм болумда да келишеди, юлгюге, (къарач.-малкъ.) *колхоз тракторларына* — (*орус.*) *колхозным тракторам* д. б.;

е) къарачай-малкъар эм орус тилледе тенгleshдириуню дараджаларыны магъаналары, халлары да башха-башхадыла.

Тюз ма ол башхалыкъла, юлгюге, айгъакъланыучу бла айгъакълаучуда тюбегенле, къарачай-малкъар тилде санаула бла алмашланы айгъакъланыучула бла келишмеулеринде да орун табадыла, тенгleshдиригиз, юлгюге: *юч ат* «три лошади», *бу атла* «эти лошади» д. б.

Этим бла этим категориялада да к̄арачай-малк̄ар тил бла орус тилни к̄б башхалыкълары бардыла, аладан бек башлары быладыла:

а) к̄арачай-малк̄ар тил бла орус тилде бирча этим айырма (залог) формала джангыз да зорлаучу эм к̄айтыучу айырмала боладыла; андан сора да к̄арачай-малк̄ар тилде орус тилде болмагъан к̄атлаучу (понудит.) эм араш айырмала бардыла; аланы магъаналары орус тилде лексика мадарла бла бериледиле;

б) бу тилледе этим тюрсюнледе (виды) да аслам башхалык̄ла болгъаны ачыкъланады; орус тилде бу категория тамамланган эм тамамланмагъан, андан сора да бир керели эм к̄б керели формалары бла бериледиле, к̄арачай-малк̄ар тилде уа ол категория асламына с̄злени к̄ошуу бла, аналитикалык̄ халда к̄уралады, башхача айтханда, баш этим бла болушлук̄чу этимни тутушлары, ма бу тюрсюнлю категорияланы к̄урайдыла: 1) этилгенни терк эм созулуб этилгенине к̄ре халын тохташдыргъан к̄ауумла (болушлук̄чу этимле: *тур, джор, джат*); 2) этилгенни башланганына, бошалганына к̄ре, аны кирик ишни болумгъа к̄чююуне к̄ре халын тохташдыргъан к̄ауумла (болушлук̄чу этимле: *бол, к̄вал, к̄вой*); 3) ишни субъектден субъектге бурулуун тохташдыргъан к̄ауумла (болушлук̄чу этимле: *ал, бер, кет, бар*) д. а. к. к̄ауум тюрсюнле; к̄арачай-малк̄ар тилдеги башда к̄ргюзтюлген аналитикалык̄ тюрсюн формаланы к̄бюсю орус тилни приставкалы этимлерине тенглешедиле, юлгюге; *учуб кел* — «прилететь», *учуб кет* — «улететь», *учуб бар* — «полететь», *учуб чык̄* — «вылететь» д. б.;

в) к̄арачай-малк̄ар тил бла орус тилни арасында турушла бла заманланы системаларында да танг кесек башхалык̄ла бардыла; тенглешдирген тиллерибизде этимлени турушлары бла заманлары эм аланы магъаналары тенглешдириб к̄аралыргъа к̄ыйындыла, не ючюн десегиз, ол категорияланы тюрсюнлю категорияла бла байламлары болмагъанча к̄ыйын эм уллу башхалык̄лагъа тубейдиле, ол себеден, этимни хар формасыны магъанасы тиллени араларындагъы тюрлю-тюрлю планладагъы башхалык̄ланы тутхан кеси энчиликлери боладыла.

Ахырда тилни болушлук̄чу кесеклерини — кесекчилени, сонгураланы эм байлаулары юслеринден айтханда, к̄арачай-малк̄ар тилде — сонгурала, орус тилде уа — предлогла халлы болгъан башхалык̄ладан сора да, к̄арачай-малк̄ар тилде бойсундуруучу байлаулары бек к̄арыусуз ёсгенлерин белгилерге тюшеди; ол к̄арачай-малк̄ар тилни кесини халына к̄ре, орус тилден эсе, айтымны к̄урамында бойсундуруучу конструкциялары бернуде кесини башха мадарлары болгъанданды — ала да орус бойсунган айтымлагъа синтаксислик эквивалент болгъан, тилде бек джайылгъан этимсыфат эм этимча айланчлары системаларыдыла. Андан сора да орус тилде модальна кесек-

чикле эм ала кибик башха грамматикалы мадарла бла ачыкъ-ланган модальна хыйсабланы къарачай-малкъар тилде кёб тюрлю модальна кесекчикле кёргюзтедиле.

Къарачай-малкъар тилде сёзню морфология къурамыны тюрлюлюкleri эм къарачай-малкъар тилни морфологиясыны бла орус тилни морфологиясыны бир къауум энчи башхалыкълары аладыла.

А Т

АТНЫ МАГЪАНАСЫ

Магъанасы, грамматика ышанлары да бирча болуб, затланы атларын кѣргюзтген сѣзлени бирлешдирген тилни кесегине а т дейдиле.

ЭНЧИ ЭМ БОШ АТЛА

Атла тюрлю-тюрлю затланы энчи эм бош атларын кѣргюзтедиле.

Энчи атла

Къарачай-малкъар тилде энчи атланы къуралыулары тюрлю-тюрлю джолла бла болуб, тилни сѣз байлыгъын толтурадыла. Энчи атла тилни кесеклеринден къураладыла.

Тилде энчи атлагъа киредиле:

1. Адамны аты, тукъумуну аты, атасыны, анасыны аты, адамны чам аты: *Алийланы Солтан* (Алиев Солтан), *Малкъарланы Лейля* (Малкарова Лейля), *Къулийланы Къарабаш* (Кулиев Къарабаш).

Энчи атла джыйымдыкъ, джыйымдыкъсыз да боладыла: *Бек-Болат — Бекболат*, *Хаджи-Бекир — Хаджибекир*, *Хаджи-Мусса — Хаджимусса*, *Абдул-Манаф — Абдулманаф*.

Тиширыу атла: *Айджаякъ — Ай-Джаякъ*, *Джулдуз*, *Алтын*.

Джулдуз бла *Алтын* деген юлгюле тукъум атла энчи атла болуб джюрюгенини юлгюсюн кѣргюзтедиле.

Тукъум атла энчи атла болуб джюрюгенликге кеслерини бош ат магъаналарын тас этмейдиле. Къарачай-малкъар тилде энчи атланы санауладан къуралгъан адетлери да болады, алай ала къуру да тиширыу атла боладыла, сѣз ючюн: *Джюзтюмен — джюз тюмен*, *Мингсом — минг сом* д. а. к.

Бу башда юлгюлеге кѣре, къарачай-малкъар тилде энчи атла тукъум атладан эм санауладан къуралыргъа да боладыла.

Айджаякъ Бекболатха бир ариу чебген тикди Аслиджан Хаджимуссаны бла Мингосину нёгер этиб, къонакъгъа Ариуджан бла Джюзтюменнге барды. Акъкъаш Къараууздан иги эм ариу бузоула табады. Сарыджал чарихде Акъджалны, Чычхансыртны, Акътуякъны да озду. Бойнакъ, Къаракъулакъ, Сараякъ бирге болсала, стауатха бёрю басмайды. „Кёк къой териден этилген джырна бёркча, Минги Тау къашларын туююб, кесин хыны-хуну этиб, башына джангур блутланы гыла-мыла чырмагъанды“. (Аппаланы Х.) „...акъбаш хазырларындан эки къолу бла къадалыб... айтды“. (Аппаланы Х.) „...акъбет, къаракъаш къызны кёргюздю“. (Аппаланы Х.) Акъсуу, Къарасуу, Чириккёл алгъын Совет районнга кире эдиле. Исисуу бла Бештау бир джердедиле.

Къарачай-малкъар тилге энчи атланы кирмеклиги эки джол бла болгъанды:

1. Къарачайлыла бла малкъарлыла муслиман динни алгъандан сора, ма быллай атла киргендиле:

Эр атла: Мухаммат, Солтан, Ахмат, Абдул, Манаф, Халит, Хамид, Юсюб, Тахир.

Тиширыу атла: Фатимат, Сакинат, Халимат, Аминат, Муслимат, Хаулат, Жансурат, Лейля, Зухра.

2. Уллу Октябрь революциядан сора къарачай-малкъар тилге орус атла да киргендиле. Ала кёбюсюнде тиширыу атла болдыла: Зоя, Люба, Зина, Рая. Алай ол атла бизни тилде орусдача формалары бла Любовь, Раиса, Зинада деб джорюмейдиле.

Адамланы тукъумларын, атларын, аталарыны атларын кёрюзтген сёзле хар заманда ким? деген соруугъа джууаб береди.

Къарачай-малкъар тилде тууарлагъа, атлагъа, итлеге энчи ат берну бек эски заманладан бери джорюйдю.

3. Тууарлагъа, атлагъа, итлеге аталгъан энчи атла тукъум атладан эм тилни башха кесеклеринден къураладыла.

Сёз ючюн: тууарланы атлары: Акъкъаш (акъ — сыфат, къаш — ат), Къараууз — (къара — сыфат, аууз — ат), Айбаш (Ай — энчи ат, баш — тукъум ат), Гылджа, Агъаз, Чаука, Сарай д. а. к. Атланы атлары: Сарыджал (сары — сыфат, джал — ат), Хора, Джоргъа, Шайтан, Акъджал, Акътуякъ, Боран, Чычхансырт д. а. к. Итлени атлары: Бойнакъ (боюн — ат, акъ — сыфат), Къаракъулакъ (къара — сыфат, къулакъ — ат), Сараякъ д. а. к.

Тауланы, сууланы, кёллени, талаланы, джерлени энчи атлары эки сёзден къураладыла. Сёз ючюн: Исси Суу, Бештау, Акъ Суу, Къара Суу, Чирик Кёл, Минги Тау д. а. к.

Бу башда юлгю сёзле эки тукъум сёзден бир магъанасы болгъан энчи ат къурайдыла, алай ол эки сёзден къуралгъан

энчи атны кесеклерин башха-башха алсакъ, тукъум ат болуб къаладыла.

4. Энчи атлагъа газетлени, журналланы, китабланы, суратлау чыгъармаланы атлары да киредиле: «*Коммунизмге джол*» (малкъар тилде газет), «*Ленинчи джол*» (къарачай тилде газет), «*Шуёхлукъ*» (альманах), «*Джер джулдузла*» (Кациланы Хабуну китабыны аты) д. а. к.

Энчи атлагъа историяда болгъан затланы атлары да киреди: Улуу Октябрь социалист революция д. а. к.

Бу башда юлгюледе кёрюннген киби къарачай-малкъар тилде а) астрономияда энчи атла: *Кюн, Джер, Ай, Чолпан* д. а. к.; алай астрономияда тукъум атла да бардыла: *джулдуз* д. а. к.; б) географиядан энчи атла: *Москва, Нальчик, Къарачай, Бахсан, Чегем, Къызбурун, Малка* д. а. к.

Энчи атланы кёбюсю къарачай-малкъар тилни кесинде къуралгъандыла, бир бёлеги уа башха тилледен киргендиле.

Грамматика джанындан энчи атланы тукъум атладан башхалыгъы барды: энчи атла кёблук санны джалгъауларын алмайдыла, алай энчи атла айтымны бир туудукъ членлери болсала, хапарчы хар заманда кёблук санда болады. Сёз бир юдегини юсюнден баргъан заманда кёблук санда айтылыргъа да болады. Сёз ючюн: *Махмутлары келдиле* (Махмут юдегиси бла келди).

Тукъум атла

Къарачай-малкъар тилде затланы атлары бу разрядлагъа юлешинедиле:

1. Хайыуанланы, джаныуарланы, адамланы чарх кесеклерини атлары: *кёол, аякъ, бут, баш, къуйрукъ, тери, чач, къанат, бурун, туякъ, мойюз, мыйы, къарын, быдыр* д. а. к.

2. Ёсген, битген затланы атлары: *нартюх, будай, тары, арпа, картоф, быхы, сохан, сарымсах*.

Бир атны бир атдан ачыкъ айыртыр ючюн, сёзле къошулуб да айтыладыла, сёз ючюн: *нартюх къабукъ, будай урлукъ, алма терек, кертме агъач, хыяр къабукъ, харбыз таиш, быхы урлукъ, картоф къабукъ*.

3. Адамны юй джашауунда джюрюген затланы атлары: *джау, патеген, сют, юзmez, алтын, кюмюш, мамукъ* д. а. к.

4. Джылны, айны, кюнню, ыйыкъны атлары: *къыш, джай, джаз, кюз, кюн, танг, тюш, ыйыкъ* д. а. к.

5. Затны джерин кёргюзген атла: *юс, тюб, ич, тыш, ал, арт, джан, къаршы, баш, орта, орун, къыр, ахыр, къыйыр*.

Географиядан тукъум атла: *тау, тенгиз, кёл, айрыкам, дупур, ёзен* д. а. к.

6. Табигъатны болумларын кёргюзтген атла: *элия, боран, джел, джауун, къыш, джер титиреу* д. а. к.

7. Ишлени, болумланы кёргюзтген атла: *демонстрация, революция, уруш* д. а. к.

8. Общество-политика атла: *социализм, коммунизм, джыйылыу, кѳурулуш* д. а. к.

9. Сагъышны, кѳайгъыны, — зимни кѳргюзтген атла: *суйюнюу, ачыу, ашыгъыу, ойлашыу, оюм* д. а. к.

10. Аты болуб, кеси болмагъан эм ѳлчесиз затланы атлары: *ариулукѳ, тазалыкѳ, хомухлукѳ, аллах, шайтан, мѳлек, азаб, ахшылыкѳ, теренлик, джукѳалыкѳ* д. а. к.

11. Затны халын, болумун кѳргюзтген атла: *джюрюш, кюреш, джукѳу, ауруу* д. а. к.

Бизни тилибизде **ким?** деген соруу джангыз адамны юсюнден сорулады. Андан кѳалгъан атланы соруулары **не?** деген болады.

Кѳарачай-малкѳар тилде адамны юсюнден **не?** деб сорулургъа да тюшеди. Сѳз ючюн: *Фатимат не табды? Ахмат не болуб ишлейди?* Аны себебли, тилде **не?** деген сорууну кѳулугъу **ким?** деген соруудан эркинирекиди.

АТЛАНЫ КѳУРАЛЫУЛАРЫ

Кѳарачай-малкѳар тилде атла джангыз тамырдан не да тамыргъа аффикс кѳошулуб, не да эки тамырдан боладыла. Атланы кѳуралыулары эки тюрлюдю. Аладан бири морфологиялы, бири уа синтаксисли боладыла.

Кѳарачай-малкѳар тилде морфология джанындан атла тамыр, кѳуралгъан не да кѳош сѳзле боладыла.

Тамыр сѳзлени толу магъаналары барды: *кѳл, кѳз, мал, эт* д. а. к. Аллай атлагъа аффиксле кѳошулуб, джангы сѳзле кѳураладыла, сѳз ючюн: *кѳлчюк, кѳзлюк, малчы, сѳзлюк, джерчи, арбачы.*

Алагъа дагъыда аффиксле кѳошулуб, джангы сѳзле кѳурайдыла: *чабакѳ+чы — чабакѳ+чы+лыкѳ; джууаб+чы — джууаб+чы+лыкѳ; джер+чи — джер+чи+лик.*

Атла тилни хар тюрлю кесегинден да кѳуралыргъа боллукѳдула: *джолдаш* (джол); *ахшылыкѳ* (ахшы); *джабылулукѳ* (джабыу); *тамчы* (там); *экилик* (эки) д. а. к.

Бир бирде аффикс кѳошулмаса, тамырны магъанасы чыкмайды, сѳз ючюн: *зау+укѳ — зауукѳ.*

Тамыр сѳзню бизни тилде магъанасы чыкмай хазна кѳалмайды, ол да тилни кесеклеринден не ат, не сыфат, не этим, не сан, не сѳзлеу болады. Кѳуралгъан тамырны тамыр сѳзден башхалыгъы аффикследеди. Ол аффиксле кѳарачай-малкѳар сѳзде бирден оннга дери да боладыла. Кѳарачай-малкѳар тилде кѳуралгъан тамыргъа аффикслени кѳошулуулары ючюнчю бетде хапарчы ахыры кѳошулгъунчу барады. Андан сора сѳзню магъанасын тюрлендирил ючюн сѳзге кѳблюк санны аффиксинден башха аффикс кѳошулмайды, сѳз ючюн: *мал+чы+лар+ы+быз+ны+кѳы+ла+дан+ды+ла.*

Атны баш формасы бирлик санда баш болушда формасыды: *арба, ашыкъ, колхоз.*

Тамыр сёзге сёз къураучу аффикс къошулса, анга къ у р а л г ъ а н а т дейдиле. Атны къурау ючюн джюрюген аффиксле эки къауумгъа юлешиндиле: 1. Атладан ат къураучу аффиксле. 2. Этимледен ат къураучу аффиксле.

МОРФОЛОГИЯ ДЖОЛ БЛА КЪУРАЛГЪАН АТЛА

Атдан ат къурагъан аффиксле джюрюмлю бла джюрюмсюз аффикслеге юлешиндиле.

Атдан ат къурау

1. *-чы /-чи, -чу /-чо* аффиксле тамыр не да къуралгъан атха къошулуб, адам не тюрлю ишге уста, чемер болгъанын кёргюзтген атла къурайдыла: *къой+чу, джылкъы+чы, чурукъ+чу, джазыу+чу* д. а. к.

Ахшы башчы халкъ уютур, аман башчы джан улутур. (Нарт сёз.) *Атынг чабхын болса, къа ичи неге керекди.* (Нарт сёз.) *Къойчу кёб болса, къой мурдар болур.* (Нарт сёз.) *Тебердичи ариу хауалы джерледе джашайды. «...окъа чалыула тигилген чепкени бла... кюмюшчию къумукълу этген боялгъан муштугундан тютюн чыгъара... гурт тауукъ джайылгъанча... олтурады».* (Аппаланы Х.)

Бу аффиксле андан сора да адамны юсюнде болгъан бир шарайыбын кёргюзтедиле: *ётюрюк+чо, аманлыкъ+чы. Аманлыкъчы бла ётюрюкчию туугъан къарындашладыла.*

2. *-лы /-ли, -лу /-лю* аффиксле эки тюрлю магъананы ангылатадыла эм кёргюзтедиле:

а) бу аффиксле къошулгъан атла (сыфатла) зат биреуню болгъанын кёргюзтедиле: *ат+лы, акъыл+лы, туз+лу.*

Бир бирде къош сёзлеге да къошулады: *узун чач+лы, къара кёз+лю, акъ бет+ли;*

б) бу аффикслени экинчи магъанасы хар адамны бир джерден болгъанын, не да ол джерге байланнганын кёргюзтмекликди: *чегемли мыстындауну бек сюеди.*

Бу аффикс эки атха да къошулуб, аланы бир бирге байлагъан магъанада да джюрюйдю: *эрли — къатынлы, джашлы — къызлы, келинли — киеулю, аталы — аналы.*

Татлы тилли къозу эки ананы эмер. (Нарт сёз.) *Къолдан кючлю* бир урур, башдан *кючлю* минг урур. (Нарт сёз.)

3. *-лыкъ /-лик, -лукъ /-люк* деген аффиксле къурагъан атладан бу магъана чыгъады:

а) тамыр сёзге къошулуб, адам кийген не да джюрютген затны атын кёргюзтген ат къурайды, сёз ючюн: *баш+лыкъ, кёз+люк* д. а. к.;

б) джылны заманлары бла байланган джерлени атын кёр-
гюзтген атла кзурайды; сёз ючюн: *джай+лыкъ, кзыш+лыкъ,*
кюз+люк д. а. д.;

в) келир заманда затны не боллугун кёргюзтедиле: *кзоч-
хар+лыкъ, теке+лик, тон+лукъ, кёзгю+люк;*

г) абстрактлы ангыланган затланы атын кзурайдыла:
бай+лыкъ, джарлы+лыкъ, ашы+лыкъ, бешджыл+лыкъ
д. а. к.

«... джалган сёлешмегениме кесигиз да **шагъатлыкъ** этер-
сиз...» (Аппаланы Х.) «...ёхтемлигине **батырлыкъ** кзошу-
луб башлады». (Аппаланы Х.) «... **чабырлыкъ** басханча,
санлары муал болуб... юю таба бурулду». (Аппаланы Х.)
«... **мудахлыкъ** басыб, аны Хамит эслемесин деб джаллаб
дуппурну бир джанына аууб, аллында кёрюннген таулагъа кза-
раб тохтады». (Аппаланы Х.) «Элни джарлысыны башын
кзыйынлыкъ басхандан ауара болганлыкъгъа, меджигтеге
хазна адам келмейди». (Аппаланы Х.) «Хамит **джалчылыкъ**
болджалын бошаб элге тюшеригине кзууаныб... чабырларын
киеди». (Аппаланы Х.) «Джарыкъ кюн тийиб турганлай, кёк
булутла тауну артындан чыгъыб... мутхуз **салкынлыкъ** сала
... кюн батханнга ташайдыла». (Аппаланы Х.) «... хапар
тюшгенлей, аны битеу элге джетдирмей **тынчлыкъ** таб-
майдыла». (Аппаланы Х.) «...аладан **болушлукъ** излерге ёч
эди...» (Аппаланы Х.) **Айтылмазлыкъ** сёзге эс буруб,
айтыллыкъны унутма. **Терслик** кетер, тюзлюк джетер. (Нарт
сёз.) **Бирликде тирлик**. (Нарт сёз.) **Ашылыкъ** джерде
джатмайды, **аманлыкъ** суугъа батмайды. (Нарт сёз.)

4. **-чыкъ,/-чик, -чукъ/-чюк** аффиксле атлагъа кзошулуб,
гитчеленнген не да эркелетген, хиликгя этген магъананы джю-
рютген атла кзурайдыла: *кзыз+чыкъ, кзуш+чукъ, кёл+чюк,*
теке+чик, келин+чик.

Бу **кзартчыкъ** не айтыргъа кюрешеди. Бир кзара **ки-
шичик** сыртдан аууб барады. (Элбер — къамыжакъ.) **Джы-
лай-джылай** джюккючюк, аркзачыгъы **тюккючюк**. (Элбер —
урчукъ.)

5. **-даш** деген аффиксе атлагъа кзошулуб, джюрюмсюз
аффиксди), бирлешмеклик бла джууукълукъну кёргюзтеди:
джол+даш, кзарын+даш. Ашы болса **джолдаш** хар иши-
нги аны бла ойлаш.

Этимден ат кзурау

Этим мурдорлагъа аффиксле кзошулуб, атла кзураладыла:

1. **-гъыч,/-хыч, -хиц -гич, -гъуч/-хуч, -гюч** аффиксе этим-
леге кзошулуб, юйде керекли затланы атларып кзурайдыла,
сёз ючюн: *кзыр+гъыч, ач+хыч, кер+гич, ур+гъуч; тут+хуч.*
сюз+гюч.

Атны кзырыргъа **кзыргъыч** керекли болады. Киритни ачар

ючюн адамгъа **ачхыч** керекди. **Тутхуч** болмаса адамгъа къыйынды. Сют сауулгъандан сора, аны таза этерге **сюзгюч** керек болады. Чурукъла аякъны кысмаз ючюн **кергиш** керекди. Юйню чардагъына **басхыч** салыб чыгъадыла.

2. **-уу/-юу, -ыу/-иу, -у** бу аффиксле кшошулуб этимледен быллай магъанасы болгъан атла къураладыла, сёз ючюн: **бур+уу, сюр+юу, бар+ыу, кий+иу, тебсе+у.**

Буруу этилмеген джерде малла тынч джатмайдыла. **Сюрюу** иги семир ючюн, джаз джайлыкълагъа чыгъарадыла. **Барыу** быллай болады деб, экеулен стадионда чабышдыла. **Кийиу** кёзге ариу кёрюне эсе деб, биреу ариу кийимле алды. **Тебсеу** кёрюрге суйген бар эсе, таулу тойда болсун **Окзуу** суйген адам кече-кюн демей кюрешеди.

3. **-ым/-им, -ум/-юм, -м** аффиксле этимлени ахырларына кшошулуб, тюрлю-тюрлю магъанасы болгъан атла къурайдыла: **кычыр+ым, кий+им, ой+ум, ёл+юм, атла+м** д. а. к.

Алгъын заманда таулула километр дер орнуна бир **кычырым** дегендиле. Адам **оюм** этмей, ишни башларгъа керек туюлдою. Адам **кийим** бла танылмаз. (Нарт сёз.) Киштикге оюн, чычханнга **ёлюм**. (Нарт сёз.)

4. **-ма, -ме** аффиксле этимлеге кшошулуб, бир къауум затланы атларын къурайдыла: **джар+ма, ал+ма, сал+ма, бёл+ме, теш+ме, эш+ме.**

Хантус этерге тирменде нартюх **джарма** этедиле. Къыйын джерледен биченни **салма** этиб эндиргендиле. **Джангы** туугъан квозуланы джыяргъа бауда **бёлме** этдиле.

Джарма, салма, алма, бёлме деген сёзле, басым биринчи бёлюмге тышсе, этим боладыла.

5. **-ыкъ/-ик, ук/-юк, -къ/-к** аффиксле кшошулуб затны атын къурайдыла, сёз ючюн: **джырт+ыкъ, теш+ик, эш+ик, кзур+укъ, тур+укъ, тюркюр+юк, джанша+къ, теше+к** д. а. к.

Азыкъ аз болса, нёгер харам болур. (Нарт сёз.) Ай-джаякъны чуругъуну туюбу **тешик** болгъанды. Юйге **эшик** адамла джюрюр ючюн салынады. Кзуу **тёшек** джатаргъа тынч болады. Бийнёгерни айыу бла сермешиб, эрни **джыртыкъ** болгъанды. Агъач эм темир **кюрек** юйде бек керекли затладан бириди. **Билек** адамны тёрт санындан бириди. **Таракъ** джюн ишде таулу тиширыулагъа биринчи сауутлары болгъанды.

6. **-макъ, -мек:** **сокъ+макъ, ёт+мек.** **Джер сокъмакъ** болса, джюрюрге тынч болады. Тылы иги ийленсе, **ётмек** татыулу болады.

7. **-ч:** **суйюн+ч — суйюнч,** бир бирде бу сёз энчи атлагъа да киреди (Суйюнч деб адам ат болады).

8. **-ки:** **сибирт+ки.**

9. **-ыш/-иш, -уш/-юш** деген аффиксле этимден ат къурагъандан сора да этим айырмаланы да къурайдыла, сёз ючюн: **къагъ+ыш, ал+ыш, бер+иш, ур+уш, тут+уш, кюл+юш** д. а. к.

Тюнене бир джерде ауздан уллу **кѳагъыш-согъуш** барды. Октябрь байрамны кюнлеринде «Спартакны» клубунда **ту-туш** болду. Биреу биреуге: «Ал-бер дегенни кѳой да, **алыш-бериш** этейик»,— деди.

Джыйымдыкъ аффиксле

Къарачай-малкъар тил джалгъаулу тил болгъаны себебли, атдан этимден ат къаурауда эки эм андан да артыкъ аффиксле къошулуб, тюрлю-тюрлю магъанасы болгъан атла къурайдыла.

1. **-чылыкъ -чилик, -чулукъ -чюлюк**: баш + чылыкъ, мал + чылыкъ, къош + чулукъ.

Башчылыкъ кимде болса, оноу анда болур. **Малчылыкъ** бизни мюлкюбюзню бек хайырлы бѳлюмлеринден бирине сана-лады. **Джолдашчылыкъ** (джол + даш + чы + лыкъ) кючлю болса, джол терк бошалыр. Эринчек къатында **тиз + гин + сиз + лик** бек уллу болады.

2. **-макълыкъ -меклик**: чаб + ыш + макъ + лыкъ, кел + иш + мек + лик д. а. к.

Къош атла

1. Къарачай-малкъар тилде эки ат бирге келишиб, хар бири магъанасын тас этиб, формасын сакълаб бир башха магъана берилген къош ат къуралады.

1. Белбау, джол башчы, нарат агъач, къол къаб, сагъат бау, къол бычхы, таш макъа, алма терек, агъач къабукъ, бал четен, джун таракъ, гаккы сары, къайын ата, къайын къыз, эмчек улан, джел ауруу, къоян ауруу, ёнке ауруу, баш сюек, кёгет таш, эрик таш, кёз тешик, кёзбау, эркек кишитик, тюз кишитик, итбурун, чечек таб, бетджан, тейри къылыч, сабан чыпчыкъ, къой чыпчыкъ.

«Иги сёз джол нёгер болад». (Къазим.) «Сиз аман **къыз-байла**, къоркъмай не этигиз». (Таулу джомакъла.) «От джогъаны оту алгъынча джанад». (Къ. Кулиев.) «Алма терекчик бу джазда биринчи джолу чагъады». (Къ. Кулиев.) «Ышарыну, кёз джашны да кёб кёрдюк». (Къ. Кулиев.) «Ахмат кёк дарий къол джаулузгъу бла бетинде, бойнунда терин сюртдю». (Хубийланы О.) «Къара кюнледе тиширыуланы этек тублерине кириб тургъан — ол эр киши туюлдю». (Хубийланы Осман.) «Ташкётор бла Къарачай шахарны арасында дорбунчукълада ууакъ сабийле... бугъунчакъ ойнайдыла». (Хубийланы Осман.) «Аины джелмаууз тутханды». (Халкъ айтыу.) Гёджефни умбашы уулгъанда». (Джомакъладан.) «— Да кёнчекни элтирге уа не баш кюн, не геуюрге кюн, не бараз кюн, не орта кюн, не байрым кюн, не шабат кюн, не ыйых кюн келме, марджа». (М. Жабоев.)

2. Эки (не да андан кёб) ат бирге тагъылыб, экинчи сёзге 3-чю бетни аффикси къошулуб (изафет) къош атла къуралады-

ла: *кёз къарасы, кёз къабугъу, джаз башы, сют башы, эшик аллы, айры чёб башы, Тютю башы.*

Быллай къош сёзле биринчиде кёрюннген джол бла да къура-лыргъа боллукъдула: *сют баш, кёз къабукъ* д. а.

3. Сыфат бла ат бирге келиб, бир лексика магъананы тутадыла: *акътерек, къарагъач, джылтырауукъ къамыжакъ, уллу кёллюлюк, акъсакъал, джаши тёлю, кёкташ.*

Бу башда айтылгъан къош сёзле бир бирде джерлени, адам-ланы атларын да къурайдыла, сёз ючюн: *Сыйлыкъыз, Ариу-джан, Къарачач, Къарабаш, Акъкъаш, Къараууз, Еребаш, Къа-ракъулакъ, Акъбоюн, Салпыкъулакъ, Къашихтау, Акъкъая, Сарытюз, Бели-Ала-Къая.*

4. Атла бла этимсыфатладан: *джукъгъан ауруу, къурушхан ауруу, кюн батхан, кюн чыкъгъан, тюр болгъан, кёз кёрген, кван ичген, суу айыргъан.*

Бир бирде биринчи сёз (ат) башлаучу болушда болады: *уландан туугъан, эгечден туугъан, къарындашдан туугъан. «Хасан... кёлюрден ётюр, ат чапхан тюзге чыкъды». (Хубий-ланы О.) «Азрет... тоб аскер бла кюн батханнга кетгенди». (Хубийланы О.)*

Аз болсала да, бир бирде ат+этимсыфат+ат къошулуб, къош сёзле къураладыла: *Къой-Аугъан-Аууш.*

5. Санау бла атдан: *джюзаякъ, ючмюйюш, тёртмюйюш, бешиджыллыкъ, джетиджыллыкъ, бир зат, бир неме, экибыргъы, Бештау, алтыыр, экиджашар* д. а. к.

6. Ат бла этим атдан. Ол заманда этим атха -чу аффикс къошулады: *мал алыучу, ат алыучу, эски-бюскю алыучу, отун сатыучу, эт сатыучу, кёгет сатыучу.*

7. Ала ат кёблюк санда, бериучю болушда болуб да къура-ладыла: *атлагъа къараучу, бугъалагъа къараучу, къызлагъа къараучу, маллагъа багъыучу.*

8. Аллай сёзле ат бла этим бирге келишиб да къураладыла: *элбер, башкес, берюкес, юбсий* д. а. к.

Экиленнген атла

Экиленнген сёзле бир сёз къатланыб не да антонимле, сино-нимле болуб, аны кибиб бир сёз бирсини магъанасыны кесегин тутуб келген сёзтутушладан къураладыла. Экиленнген сёзле асламында джыйымдыкъ магъананы джюрютедиле, сёзню ти-рилтедиле, бир бирде битеу сёзтутушха къошакъ магъана бере-диле. Магъаналы сёз къатланса, сёзлеу къуралады.

Экиленнген атла къураладыла:

1. Формалары башха болуб, эки ушаш магъаналы сёзден (синонимледен) не да бир сёз бирсини магъанасыны кесегин кёргюзтюр джюрюгенде: *джер-джурт, кюч-къарыу, уруш-туйюш, къатын-къыз* э. б.

2. Тыш формалары башха болгъан, магъаналары бири бирине къаршчы тургъан эки мурдордан (антонимледен): *ата-ана, кече-кюн, сатыу-алыу, келим-кетим* д. а. к.

Келин келген джерде оюн-кюлкю уллу болады. Юйдеги уллу болса, аякъ-къашыкъ кёб керекди. Аш-суу джюрюмеген джерде, эсенлик-саулукъ болмайды. Джер-джурт болмагъан джерде, къурт-къумурсха джюрюмейди. Келин-къыз болгъан джерге къарт-къурт, ата-ана, джаш-къыз бек кёб джыйылады.

3. Экиленген сёзледен биринчи сёзню энчи магъанасы болуб, экинчи сёзню аллай магъанасы болмай, кеси да асламында ал таушундан къалгъанлары бла биринчи сёзге ушаб къураладыла: *къыз-мыз, тауукъ-мауукъ, аш-маш, эт-мет, сют-мют бала-мала, ат-мат, юй-мюй, чай-май, ахча-махча, къой-мой, эчки-мечки, джылкъы-мылкы, гырджын-мырджын* д. а. к.

Къысхартылгъан сёзле

Къысхартылгъан сёзледен ат къурау къарачай-малкъар тилге Уллу Октябрь социалист революциядан сора орус тилни юсю бла кириб башлагъанды.

Сёзлени къысхартыб джюрютюу тёрт тюрлю болады:

1. Сёзлени джангыз баш харфларындан къуралгъанла, сёз ююн: *КПСС* (Совет Союзу Коммунист партиясы), *РТС* (ремонт техника станция).

2. Сёзлени биринчи сёз бёлюмлеринден къураладыла, сёз ююн: *обком, райисполком, местком. Колхоз* правленни терезесинден чыракъ джарыкъ урады. *Бахсан* аузунда «Эльбрус» атлы *совхоз* къуралгъанды. *Комсомол* джашла бичен чаладыла.

3. Къысхартылгъан сёзлени ююнчю тюрлюсю бир сёзню ал бёлюмю бла бирси сёзлени баш харфларындан къураладыла, сёз ююн: *Къаб-Малкъ. АССР, Райфо.*

4. Биринчи сёзню ал сёз бёлюмюнден, экинчи кесеги уа сау сёзден къуралады: *Моссвет, парторганизация, профсоюз. Мени къарындашым окъургъа пединститутха, эгечим'а педучилищеге киргендиле.*

АТЛАНЫ ТЮРЛЕНИУЛЕРИ

Атны саны

Къарачай-малкъар тилде бирлик санны кёргюзтген аффикс джокъду. Бирлик санны магъанасын баш болуш джюрютеди. Кёблюк сан баш болушну формасына *ла| -ле* аффикс къошулуб къуралады: *мал — малла, адам — адамла, джаш — джашла, студент — студентле, сабий — сабийле, китаб — китабла.*

Кёблюк сан затланы санын (*джулдузла, алмала, терекле, ташла, табакъла*) не да къауумлугъун (*студентле, сабийле, устазла*) кёргюзтедиле. Бир бирде *-ла| -ле* аффикс джыйым-

дыкъ магъана бла бирге джангы сѣз къурау магъананы да джюрютеди: *Махмутлары келдиле* (Махмут юйдегиси бла не да Махмут тенглери бла деген магъанада).

Кѣблюк сан аффикссиз да билинеди. Санау бла ат сѣз-тутуш къурагъанда, аффикс керек болмайды, сѣз ючюн: *бир китаб, эки китаб, отуз китаб, минг китаб*. Аны кибики ат *аз, кѣб, бир ненча* деген сѣзле бла сѣзтутуш болгъанда да аффикс-*ла/-ле* тышуб къалады: *кѣб адам, бир ненча адам* д. а. к.

Атла джыйымдыкъ магъананы кѣргюзтген заманда, кеслери да айтымны бир туудукъ члешлери болсала, кѣблюк санны аффиксин алмайдыла: *къой макъырыб, къая оюлуб, тууар ёкюрюб, терек аууб, джылкъы кишнеб, тауукъ къангкъылдаб, тоб атылыб, тѣгерек тауушдан толду* десек, *кѣй, къая, тууар, терек, джылкъы, тауукъ, тоб* деген атла бир къойну, бир тууарны, бир джылкъыны, бир тауукъну, бир къаяны, бир терекни, бир тобну кѣргюзтмейдиле, ала кѣбню магъанасын тутадыла.

Бир бѣлек ат кѣблюк санны аффиксин алыб алмай да джюрюдю, сѣз ючюн:

а) веществу магъанасын джюрютгенле: *хауа, эт, туз, джюн, къар, суу; этле, тузла, суула;*

б) абстракция магъана джюрютгенле: *болушлукъ, шухлукъ, адамлыкъ, табигъат, аначылыкъ, ишчилик, устазлыкъ, къууанч, ачыу* д. а. к.;

в) илму терминле: *ленинизм, коммунизм, математика, химия, физика, кибернетика;*

г) энчи атла: *Москва, Кавказ, Азрет, Нафисат* д. а. к.

Бетлеучю аффиксли атла

Къарачай-малкъар тилде атланы ахырларына бетлеучю аффиксле къошуладыла. Атла бетлеучю аффикслени алсала, зат кимники болгъанын, къайсы бетде болгъанын кѣргюзтедиле, сѣз ючюн: *ат+ым* (атым) деген сѣзню алсакъ, мында эки кесек барды: *ат* отлайды десек, ол бир затны атын кѣргюзтеди, *-ым* деген аффикс'а ол кимники болгъанын билдиреди.

Бетлеучю аффиксле сѣзде ачыкъ тауушха кѣре тюрлю-тюрлю боладыла.

Къысыкъ таууш бла бошалгъан атлагъа бу аффиксле къошуладыла:

Бирлик сан

1-чи бетде: *-ым/-им, -ум/-юм: аш+ым, эгеч+им, кѣол+ум, кѣз+юм.*

2-чи бетде: *-ынг/-инг, -унг/юнг: эгеч+инг, аш+ынг, кѣол+унг, кѣз+юнг.*

3-чю бетде: *-ы/-и, -у/-ю: аш+ы, эгеч+и, кѣол+у, кѣз+ю.*

Кёблюксан

- 1-чи бетде: **-ыбыз/-ибиз, убуз/-юбюз:** аш+ыбыз, эгеч+ибиз, кьол+убуз, кёз+юбюз.
 2-чи бетде: **-ыгъыз/-игиз, -угъуз/-югюз:** аш+ыгъыз, эгеч+игиз, кьол+угъуз, кёз+югюз.
 3-чю бетде: **-(лар)+ы/-(лер)+и** аш+лары, эгеч+лери, кьол+лары, кёз+лери.

Ахырлары ачыкъ таууш бла бошалгъан атлагъа быллай бет аффиксле кьошуладыла:

Бирликсан

- 1-чи бетде: **-м:** ата+м, кешене+м, кьозу+м, кюзгю+м;
 2-чи бетде: **-нг:** ата+нг, кешене+нг, кьозу+нг, кюзгю+нг;
 3-чю бетде **-сы/-си, -су/-сю:** ата+сы, кешене+си, кьозу+су, кюзгю+сю.

Кёблюксанда

- 1-чи бетде: **-быз/-биз, -буз/-бюз:** ата+быз, кешене+биз, кьозу+буз, кюзгю+бюз;
 2-чи бетде: **-гъыз/-гиз, -гъуз/-гюз:** ата+гъыз, кешене+гиз, кьозу+гъуз, кюзгю+гюз;
 3-чю бетде **-(лар)+ы/-(лер)+и:** ата+лары, кешене+лери, кьозу+лары, кюзгю+лери.

Безлеучю аффиксле биреуню не да бир затны бир заты не да кёб заты болгъанын, кёб адамны бир заты не да кёб заты болгъанын билдиредиле. Аллай формаланы барысы да башында кёргюзтюлген аффикслеге сыйнадыла. Юлгюге: 1) *джашны китабы*, 2) *джашны китаблары*, 3) *джашланы китабы*, 4) *джашланы китаблары*.

Къарачай-малкъар тилни бетлеучю аффикслерини таблицасы

Сан	Бет	Ахыры ачыкъ тауушлу тамырдан сора	Ахыры кысыкъ тауушлу тамырдан сора
бирлик сан	1-чи	-м	-ым/-им, -ум/-юм
	2-чи	-нг	-ынг/-инг, -унг/-юнг
	3-чю	-сы/-су, -си/-сю	ы/-и, -у/-ю
кёблюк сан	1-чи	быз/-биз, -буз/-бюз	-ыбыз/-ибиз, -убуз/-юбюз
	2-чи	-гъыз/-гиз, -гуз/-гюз	-ыгъыз/-игиз, -угъуз/ -югюз
	3-чю	-ы/-и	-ы/-и

Зат адамны болгъанын кѣргюзтюр ючюн **-ныкъбы** деген аффикс да къошулады. Ачыкъ тауушлагъа кѣре **-ныкъбы** тѣрт тюрлю болады: **-ныкъбы/-кики**, **-нукъу/-нюкю** (*улакъныкъбы, терекники, къозунукъу, толкюнюкю*).

Бѣтлеучю аффиксле къошулуб келген сѣзле алмаш бла не да ат бла сѣзтутуш къурай эселе, зат **кимники**, **неники** болгъанын билдирген сѣз иеликчи болушда болады: *мени китабым, сени китабынг, аны китабы, столну аягъы*.

3-чю бетде аны быллай формасы да барды: *колхоз базары, стол аягъы* д. а. к.

Атланы болушлада тюрлениулери

Атланы болушлада тюрлениулерине атланы джалгъаны улары дейдиле. Атланы болуш формалары аффиксле блатанылады. Болушланы болушлугъу бла сѣзтутушда сѣзлени арасында тюрлю-тюрлю грамматикалы къарамла джюрютюлунедиле. Болуш формаланы энчи башхалыкъларына кѣре, тюрлю-тюрлю тилдеде атланы джалгъаныуларында тюрлююккле тубейдиле, башхача айтсакъ, болуш бир грамматикалыкъ къарамны джюрютсе да, анда бир бѣлек форма болады. Сѣз ючюн, орус тилде атланы джалгъаныулары юч тюрлю болады, болуш формалада алагъа тийишли морфология вариантла табыз. Флексия тилдеде болуш ахырла кѣб магъаналыдыла: орус тилде *Советов* деген атны ахыры **-ов** иеликчи (родительный) болушну да, кѣблук санны да, эркиши родну да кѣргюзтеди.

Къарачай-малкъар тилде, бирси тюрк тилледеча, сѣзле болушлада тюрленгенлеринде аллай къауумлагъа юлешинмейдиле, барысы да бирча болушланадыла. Болуш формада башхалыкъ джаланда фонетика джаны бла тубейди.

Болуш формала сѣзню тамалына (мурдоруна) энчи аффиксле къошулуб къураладыла, кеслери да джангыз бир магъаналы боладыла. Сѣз ючюн: **-да/-де** деген аффикс орунлаучу болушну белгилейди: *шахарда, элде; шахарлада, элдеде*. Ол аффикске бирлик, кѣблук сан да башха туюлду.

Болушны категориясы сѣз тюрлендириу категориягъа киреди. Атлыкъла этимледен болуш категория бла айырыладыла.

Къарачай-малкъар тилде алты болуш барды:

1) Баш болуш, 2) иеликчи болуш, 3) бериучю болуш, 4) тамамлаучу болуш, 5) орунлаучу болуш, 6) башлаучу болуш.

Магъаналарына эм баш синтаксис къуулукъларына кѣре, болушла эки къауумгъа юлешинедиле: кенгликни кѣргюзтгенле бла кенгликни кѣргюзтмегенле. Биринчи къауумгъа бериучю болуш (ол ишни не да къымылдау джетер джерин билдиреди), орунлаучу болуш (къымылдау болмагъанын кѣргюзтеди), башлаучу болуш (ишни не да къымылдау башланган джерин кѣргюзтеди) киредиле. Баш, иеликчи, тамамлаучу болушла экинчи къауумну къурайдыла. Алай ала ара-

дарында къаты чек салырча туююлдюле, не ючюн десегиз **бе-ри учю, орунлаучу, башлаучу** болушла кенглик къарамла бла бирге сёдегей объектни да кёргюзтедиле.

Б а ш б о л у ш

Баш болушда келген сёзлени болуш аффикслери болмайды. Баш болуш кёргюзтген сёзю болуш аффикси болмаганы себепли, ол сёз бизни тилибизде сёзю мурдоруна саналады, **ким? не?** деген соруугъа джууаб этеди.

Баш болушда келген сёзю баш къуллугъу айтымда башчы болмакълыкъды.

Баш болушда келген атла бир бирде тамамлаучу болушну алмашындырыб да джорюйдю: Мен **китаб алдым**. Былайда «китаб» деген атны аффикси джокъду, аны формасы баш болушдады, алай «мен китаб алдым» деген сёзлени келишиуюнде «китаб» толтуруучу болады.

И е л и к ч и б о л у ш

Иеликчи болушну баш магъанасы бир ат атха ие болуб келгенин кёргюзтмекликди. Бу болушда сёзле **кимни? нени?** деген соруулагъа джууаб этедиле:

адамны къолу, атны туягъы, юйню башы, къайынны бутагъы, столну аягъы, ананы баласы, институтну библиотекасы, колхозну трактору.

Иеликчи болушну тёрт тюрлю болуш аффикси барды. **-ны/-ни, -ну/ню, -ны, -ну** аффиксле атла базыкъ ачыкъ тауушлу сёзле иеликчи болушда тюрленнгенде къошуладыла, сёз ючюн: *салта+ны, тон+ну.*

-ни, -ню аффиксле атны назик ачыкъ тауушлу сёзле иеликчи болушда тюрленнгенде къошуладыла, сёз ючюн: *тиш+ни, къюч+ню.*

Т а м а м л а у ч у б о л у ш

Тамамлаучу болуш айтымда тюз толтурууну магъанасын джорютеди. Тамамлаучу болушдагъы атла биргелерине асламында кёчюучю этимни джорютедиле.

Тамамлаучу болушну аффиксин алмагъанлай, айтымда сёзле тюз толтуруу болуб да джорюйдюле, сёз ючюн: *Мен бир китаб алдым. Бу типографияда газет басмалайдыла. Тюрменде ун тартадыла.*

Айтымлада затны юсюнден белгисиз айтылыб къалгъаны себепли, **китаб, газет, ун** деген атла тамамлаучу болушда болгъанлыкъга, аффиксиз келедиле.

Мурдорда ачыкъ тауушланы келишиулерине кёре, тамамлаучу болушну **-ны/-ни, -ну/ню, -н** — деген болуш аффикслери болады. Ол болушдагъы атла **кимни? нени? кимиц? не-син?** деген соруулагъа джууаб этедиле.

Бериучю болуш

Бериучю болушдагъы атла айтымда асламына сѣдегей толтуруу, орунчу, заманчы, муратчы эм халчы болуму болуб да джорюйдюле.

Бериучю болушда джорюген атла кимге? неге? къайры? деген соруулагъа джууаб береди. Аны аффикслери: **-гъа, -ге, -ха, -хе, -нга, -нге, -на -не, -а. -е.**

Аман **адамгъа** ахшылыкъ этген, **итге** чарыкъ этген кибикди. (Нарт сѣз.) **Ахшылыкъгъа** ахшылыкъ хар кишини ишиди, **аманлыкъгъа** ахшылыкъ эр кишини ишиди. (Нарт сѣз.) Аман эшек **юйге** джууукъ джортар. (Нарт сѣз.) **Биреуге** къазгъан урунга кесинг тюшерсе. (Нарт сѣз.) **Бийге** ийнанма, **суугъа** тыянма. (Нарт сѣз.) **Джууургъанынга** кѣре аягъынгы узат. (Нарт сѣз.) **Джашха** тишинги ишартсанг, бишлакъ сунар. (Нарт сѣз.) **Кюлме джашха**, келир башха. (Нарт сѣз.) **иштикге** оюн, **чицханнга** ёлюм. (Нарт сѣз.) **Телиге** акътыл юйретген бла ёлгенге дарман берген бир кибикди. (Нарт сѣз.)

Орунлаучу болуш

Орунлаучу болушда келген атла асламына орунну эм заманны болумун кѣргюзтуб джорюйдюле, кеслери да бу соруулагъа джууаб излейдиле: **кимде? неде? къайда? къалайда? не джерде? не заманда?** Сѣз ючюн: **Къая ыранлада** кийikle, **джугъутурла** отлайдыла. **Бахсан башында**, **къалын** нарат тереклени **тюбюнде** татлы джилекле бишедиле. **Кюбюр ичинде** кюбюрчек, аны **ичинде** туюмчек (бууаз къатын). **Майда** кюнде ариу боладыла. **Сакъал текеде** да барды.

Ол соруулагъа джууаб берген сѣзлеге **-да / -де -нда / -нде** деген аффикследен бири джалгъанады.

Башлаучу болуш

Башлаучу болушда тюрлениб келген атла кимден? неден? къайдан? къачандан бери? дегенча соруулагъа джууаб бере, айтымлада сѣдегей толтуруучу, орунну болуму, заманны болуму, сылтауну болуму болуб джорюйдюле.

Студентле **дерсден** къайтдыла. **Къайыкъ джагъадан** джюзуб кетди. Бу бичакъ **къурчидан** ишленгенди. Урунган халкъ, партияны кючю бла, **ачлыкъдагъ**, **джахилликден** къутулду. Телеграмма **Москвадан** келгенди. Сырты **къазандан** къара, **тюбю** къардан акъ (къарылгъач). **Джандан** джансыз тууар, **джансыздан** джан тууар (гаккы). Бир къара киштик **сыртдан** аууб барады (къамыжакъ). **Къолдан** къараса — ай кибик, **эшикден** къараса — тай кибик (марал).

Башлаучу болушну **-дан, -ден-ндан/-нден** деген эки тюрлю аффикси барды.

Қъарачай-малкъар тилде атла болушлада тюрленнген заманда, аланы болуш аффикслери сёзлени бёлюмлерини ачыкъ таушланы базыкълыкъларына, назикликлерине кёре болады. Атланы болуш аффикслерини таблицасы:

	Б а з ы к ъ л а		Н а з и к л е	
	а-ы	о-у	э-(е)-и	ё-ю
Б.	тана	бузоу	эшек	кёз
И.	тана-ны	бузоу-ну	эшек-ни	кёз-ню
Б.	тана-гъа	бузоу-гъа	эшек-ге	кёз-ге
Т.	тана-ны	бузоу-ну	эшек-ни	кёз-ню
О.	тана-да	бузоу-да	эшек-де	кёз-де
Б.	тана-дан	бузоу-дан	эшек-ден	кёз-ден

Тамырлары, мурдорлары **н** эм **нг** бла бошалгъан атланы болушлада аффикслери:

	Б а з ы к ъ л а		Н а з и к л е	
	а-ы	о-у	э-(е)-и	ё-ю
Б.	сабан	танг	тенг	кёзлюк
И.	сабан-ны	танг-ны	тенг-ни	кёзлюк-ню
Б.	сабан-нга	танг-нга	тенг-нге	кёзлюк-ге
Т.	сабан-ны	танг-ны	тенг-ни	кёзлюк-ню
О.	сабан-да	танг-да	тенг-де	кёзлюк-де
Б.	сабан-дан	танг-дан	тенг-ден	кёзлюк-ден

Тамырлары, мурдорлары **б, д, с, т, х, ч, ш** тауушла бла бошалгъан атланы болушлада аффикслери:

	Б а з ы к ъ л а		Н а з и к л е	
	а-ы	о-у	э-(е)-и	ё-ю
Б.	тоб	чарх	тиш	нартюх
И.	тоб-ну	чарх-ны	тиш-ни	нартюх-ню
Б.	тоб-ха	чарх-ха	тиш-ге	нартюх-хе
Т.	тоб-ну	чарх-ны	тиш-ни	нартюх-ню
О.	тоб-да	чарх-да	тиш-де	нартюх-де
Б.	тоб-дан	чарх-дан	тиш-ден	нартюх-ден

Бетленнген атланы болушлада тюрлендирген болуш аффикслерини таблицасы:

	Биринчи бет	Экинчи бет	Ючюнчю бет
Б. И. Б. Т. О. Б.	анам анам-ы анам-а анам-ы анам-да анам-дан	ананг ананг-ы ананг-а ананг-ы ананг-да ананг-дан	анасы анасы-ны анасы-на анасы-ны анасын-да анасын-дан
Б. И. Б. Т. О. Б.	кёзюм кёзюм-ю кёзюм-е кёзюм-ю кёзюм-де кёзюм-ден	кёзюнг кёзюнг-ю кёзюнг-е кёзюнг-ю кёзюнг-де кёзюнг-ден	кёзю кёзю-ню кёзю-не кёзю-ню кёзю-нде кёзю-нден
Б. И. Б. Т. О. Б.	элегим элегим-и элегим-е элегим-и элегим-де элегим-ден	элегинг элегинг-и элегинг-е элегинг-и элегинг-де элегинг-ден	элеги элеги-ни элеги-не элеги-ни элеги-нде элеги-нден

Бу башда айтылгъанга кёре, къарачай-малкъар тилде атла-ны болушлада тюрлениу халлары бирди. Бир кесек башхалыкъ бетленнген атла болушлагъа салыннганда болады. Ол заманда не башхалыкъ болгъанын, бу тубюнде келген болуш аффиксле кёрюзтедиле.

Болушла	Болуш аффиксле	
	бетленмеген атлада	бетленнген атлада
Баш Иеликчи Бериучю	-ны/-ни, -ну/-ню -гъа/-ге, -на/-нге, -ха, -хе	-ы/-и, -у/-ю, -ны/-ни, -ну/-ню -гъа/-ге, -на/-не, -а/е, -ы/-и, -у/-ю, -н
Тамамлаучу Орунлаучу Башлаучу	-ны/-ни, -ну/-ню -да, -де -дан, -ден	-да/-де, -нда,/-нде -дан/-ден, -ндан/-нден

СЫФАТ

СЫФАТНЫ МАГЪАНАСЫ

Къарачай-малкъар тилде сыфат тилни кесеги болгъанын аны быллай энчи ышанлары ачыкълайдыла:

1. Сыфат затны сыфатлаб келсе, бир тюрлю аффикс алмайды. Ол не болушлада тюрленмейди, кёблук санны джалгъауун алмайды, анга бетлеучю аффиксле кшошулмайдыла. Болушлада, санда, бетде сыфат тюрленмейди. Аллай ышанла сыфат тилни кесеги болгъанын эм атдан не башхалыгъы болгъанын ачыкълайдыла. Сёз ючюн: *Къызыл байракъ юй башында ойнайды. Къызылланы байрагъы ёмюрде энше тюшмез.* Биринчи юлгюде *къызыл* сыфатды, экинчи юлгюде *къызылланы* деген сёз иеликчи болушну эм кёблук санны аффикслерин алыб, субстантивлениб, атны магъанасында джорюйдю.

2. Морфология джанындан сыфат затланы ышанларын тенгleshдирген дараджаланы джорюютеди. Аллай форма джангыз сыфатда, сёзлеуде болады. Ол джаны бла къарасакъ да, сыфат тилни кесеги болгъаны ачыкъланады. Морфология джаны бла джукъну кемлендириу, тенгleshдириу даража *-ракъ, -рек* аффиксле кшошуб къуралады. *Тау кырдык ёзен кырдыкдан кёгюрек болады. Бизни юйню къабыргъасы бизни юйню къабыргъасындан къалыныракъ кёрюнеди.* Бу айтымлада *кёгюрек, къалыныракъ* сыфатланы тенгleshдириу дараджасын кёргюзтедиле. *-рикъ, -рек, -ыракъ, -ирек* аффиксле, джорукъда джорюгенича, сыфатлагъа, сёзлеулеге кшошуладыла, тилни башха кесеклеринде аллай форма джокъду.

3. Сыфатны ючюнчю энчи башхалыгъы кюч формасыды. Ол зат бизни тилде узакъ ёмюрледен бери джорюйдю, сёз ючюн: *къап-къара, сип-сары, джап-джашил, къып-къызыл, тюппе-тюз, боппа-бош* д. а. к.

4. Сыфат тилни башха кесеклеринден магъанасы бла да айырылады. Затны сыфатын кёргюзтюу бла бирге, ол сёзлеуню къуллугъун толтура, ишни ышанын да кёргюзтеди. Сыфат айтымда сёзлеуню орнун алгъанлыкъгъа, кесини магъанасын тас

этмей джюрюйдю, сёз ючюн: *Ахшы джашчыкъ ахшы окъуйду*. *Ахшы* деген сёз *джашчыкъ* деген сёз бла байланыб, атны ышанын кёргюзтеди, *окъуйду* деген сёз бла байланганда ишни ышанын ачыкълайды; *ахшы окъуйду* дегенде да, *ахшы* сыфат магъанасын тас этмейди. Энци семантика башхалыкълары бла да сыфат кесини эм тилни бирси кесеклерини арасында чек салады.

СЫФАТЛАНЫ КЪАУУМЛАРЫ

Къарачай-малкъар тилни сыфатлары эки къауумгъа юлеши-недиле: тюз сыфатла бла болджаллы сыфатла.

Тюз сыфатла

Бир тюрлю аффикс къошулмай затны эс эм кёз тутхан ышанын танытхан сыфатлагъа тюз сыфатла дейдиле. Сёз ючюн: *къызыл, къара, акъ, кёк, мор, джашыл, сары, боз, къолан, семиз, арыкъ, терен, кенг, къалын, джукъа* д. а. к.

«Тууарла **къызыл** къумачха къарагъанча...» (Аппаланы Х.) «... **акъ** сархлы, **джашыл** абалы адам онг бутундан ауур асхай келе тура эди». (Аппаланы Х.) «... къарт болгъанын бюгюн кёргенча, кёрюк киби **акъ** сакъалындан сылады». (Аппаланы Х.) «Кюн батхан джанындан **уллу акъ** сабанны ортасында ёзенледе нарат чегетле, **акъ** къагъытха **къара** мерекеб тёгюлгенча къаралдыла». (Аппаланы Х.)

Тюз сыфатла затны теренлигин, узунлугъун, сайлыгъын, къысхалыгъын кёргюзтедиле: *терен суу, сай кёл, кенг юй, тар чурукъ, терен уру, узун джиб, къысха таурух, къысха сёз* д. а. к.

Терен суу джюзерге тынч болады. *Сай* кёлде къазла, баппушла кёрюнедиле. *Хоншу* кенг юйде той барады. Сюлеменни *тар чурукълары* аякъларын берч этгендиле. Бир джолда теке бла бёрю *терен* уругъа тжюгенде, бёрю текеге „къарындашым“ дегеню. Таулула *узун джибге* мантау дейдиле. *Узун сёзден къысха сёз* игиди.

Тюз сыфатла затны семизлик, арыкълыкъ, базыкълыкъ, инчгелик, къалынлыкъ дегенча ышанларын кёргюзтедиле: *базыкъ терек, базыкъ адам, икнге терек, семиз кёй, арыкъ эчки, арыкъ мал, къалын бушто, джукъа айран* д. а. к.

Бир *базыкъ* адам *базыкъ* терекни *инчге* быхчы бла кесе тура эди. Азрет *семиз* кёйлану *арыкъ* кёйладан айырыб, *оруннга джыя тура* эди. Биз кёшда бир *къалын джюуурт* идик.

Алай бла, тюз сыфатла затлыкъ магъанадан бошдула, кеслери да бир энчи затны ышанын кёргюзтюб кёймайдыла, сёз ючюн: *акъ* кёб зат болады: *акъ* кёлек, *акъ* къалпакъ, *акъ* къагъыт, *акъ* кёй д. а. к.

Болджаллы сыфатла

Къарачай-малкъар тилде болджаллы сыфатла аффиксни болушлугъу бла тилни тюрлю-тюрлю кесеклеринден къураладыла. Болджаллы сыфат, къайсы сёзден къуралса да, магъанасы аны бла байланыбды. Сёз ючюн: *къар, таш, туз, кёзлюк* деген атладан болджаллы сыфатла къураладыла: *къарлы тау, къарлы сырт, ташлы джер, тузлу кёл, кёзлюк адам*. Къарлы, ташлы, тузлу, кёзлюкю деген сыфатла къар, таш, туз, кёзлюк деген сёзлени магъаналарын тас этмейдиле.

«... *келбетли* къартны *унутханмысыз?*» (Аппаланы Х.) «... *нартлы* къулакъны Минги Тау таба къыйырлары ... *къысыкъ сыртлыкъны* ... ёлюкню кебинлигинча агъартханды». (Аппаланы Х.) «Ол бизни кибик *маллы, джерли* арамланы *къаласыды*». (Аппаланы Х.) «*Къарыусуз* юйлени тиширлары ... *чирик топракъбаш* юйлени ортасы бла тар орамга ташайдыла». (Аппаланы Х.) «... бир *келбетли* кёккёз джаш, сары чачы да ... *мангылайына* къатыб ... *къолу* бла кёргюзе айтды». (Аппаланы Х.) «*Сен айтхан хапардан, ол бизге джараулу адамды*». (Аппаланы Х.) «*Сен старшинадан эсе арбаз бириучю болурга тийишли* адам эдинг». (Аппаланы Х.) «...алай *акъылсыз* джаш'а болмаучу эдинг...» (Аппаланы Х.) «... *къашларын туюмчек этиб, тюлюкю бурнуна дженгил-дженгил узала*». (Аппаланы Х.)

Къарачай-малкъар тилде бир къауум сыфат атланы алларында келиб, затны бир тюрлю къылыгъын кёргюзтюб джурюйдю.

Къылыкъны кёргюзтген сыфатла кёбюсюнде джаны болгъан затланы сыфатлайдыла.

Юркек ат джыгъылыб бойнун сындырды. *Къоркъакъ* адам кече эшикке чыкъмайды, *акъылдан аджашырга* да болады. *Чочуучу* къадыр ёзенде отлайды. *Чибыучу* ат чаришде озду.

Къарачай-малкъар тилде сыфат алгъа, сыфатланнган затны кёргюзтген сёз аны ызындан келеди. Ол эки сёз бир бирине магъана бла болмаса, джалгъау бла байланмайдыла.

Джашил кырдык десек, экиси бирден сёзтутуш боладыла; *джашил* — сыфат, *кырдык* — сыфатланнган.

Сыфат кеси сыфатлагъан атны биргесине болса, сыфат не кёблюк санны джалгъауун алмайды, не гитчелик аффиксни увамайды не да болушлада тюрленмейди. Алай сыфатланнган сёз айтылмай къалса, аны джалгъаулары сыфатха джалгъанадыла, не ючюн десенг, сыфат атны орнун тутуб, аны къуллугъун этеди. Сёз ючюн: *къызыл байракъ; къызыл байракъны; къызыл байракъга; къызыл байракъда; къызыл байракъдан; къызыл байракъла; къызыл байракъчык* дегенде сыфат тюрленмейди. Къызыл субстантивленсе уа, атча тюрленеди: *къызыл, къызылда, къызылдан, къызылла, къызыллада* д. а. к.

Сыфатны айтымда баш кьуллугъу айгъакълаучу болмакълыкъды. Андан сора ол, атны орнун тутуб, айтымны кьаллай члени да болады. Сыфат, хапарчы аффикс (*-ды, -ду, ди, -дю*) кьошулуб, айтымда хапарчы болуб да джюрюйдю.

Джашил кырдык кёзге ариу кёрюнеди. Бу айтымда *джашил* сыфатды, айгъакълаучуду. *Къызылла* хорладыла. Бу айтымда *къызылла* деген сёз кызыл аскерчиле деген магъананы тутуб, субстантивлениб, айтымны башчысы болады. *СССР-ни байрагъы къызылды*. Бу айтымда *къызылды* кесине хапарчы аффиксни кьошуб, хапарчы болгъанды.

СЫФАТЛАНЫ КЪУРАЛЫУЛАРЫ

Къарачай-малкъар тилде сыфатла, башында айтылгъаныча, эки уллу къауумгъа юлешинедиле. Бир къаууму, аффикслери болмагъанлай, тамырларындан сыфатдыла. Аланы, магъаналары бла болмаса, формалары бла атладан башхалыкълары джокъду: *къызыл, акъ, къара, къуру, ачы, сай, кенг, тар, бийик, ачы, мысты, терен, кенг, базыкъ, инчге, джууукъ, узакъ, тыкъ, тюз, джассы, тири, гыбыр, чомарт* д. а. к. сёзлени кьошакълары джокъду, тамырдан сыфатдыла. Экинчи къауум'а сыфат къураучу аффиксле джюрютеди: *суу+лу, суу+суз, юрк+ек, сёз+лю, кёз+лю, кече+ги, бурун+нгу, тюнене+ги, былтыр+гъы* д. а. к.

Морфология джол бла къуралгъан сыфатла

Атдан сыфат къурау

Атладан сыфат этер ючюн тилде джюрюген аффиксле быладыла:

1. Сёзню ачыкъ тауушуну базыкътылгъына, назиклигине, эрилигине, эринсизлигине кёре, атны ахырына *-лы/-ли, -лу/-лю* аффикслени бири джалгъанады: *акъыллы адам, таулу джер, керекли иш, сютлю ийнек*.

Аллай сыфатла бир затны бир заты болгъанын кёргюзтедиле.

Бу башда айтылгъан аффиксле джангыз бир сёзге кьошулуб къалмай, сёзтутушлагъа да джалгъанадыла. Ол заманда аффикс экинчи сёзню ахырын алады: *бурма чачлы*.

Ол аффикслени экиленген сёзлени экисине кьошулгъан адетлери да барды: *аталы-аналы, эгечли-къарындашлы* д. а. к.

Ол аффикс кьошулуб, санауладан сыфатла къураладыла: *ючлю ууанык, бешли аджир* д. а. к.

Къарачайлы, *оруслу, малкъарлы, таулу, элли, сахарлы* дегенча сёзле магъаналары бла сыфатха джууукъ болсала да, атлагъа кечгендиле.

Эски тюрк тил бла джанлашдырыб къарасакъ, **-лыкъ** деген аффикс **-лы** деген аффиксни толу формасыды, сёз ючюн: *тонлыкъ* — бусагъатда *тонлу*. Тил устасы Махмуд Кашгарлыда бу аффикслени **-лыгъ, -лыкъ/-лик**, деген формалары тубейдиле: *къамышлыгъ ер*¹ — *къамышли джер*; бир бирде ол форма къарачай-малкъар тилде ыфатда табылады: *къашыкълыгъ агъа*², *къашыкълыкъ мугиз*³; **-лыкъ** (кесини къалгъан вариантлары бла) къарачай-малкъар тилде асламында ат къураучу аффиксди.

Шендююк къарачай-малкъар тилде, **-лы, -лыкъ** башха джюрюйдюле, **-лы** сыфатны, **-лыкъ** атны кёргюзтедиле. Сёз ючюн: *тон+лу* (сыфат), *тон+лукъ* (ат), *сый+лы* (сыфат), *сый+лыкъ* (ат); *окъ+лу* (сыфат), *окъ+лукъ* (ат); *кёлек+ли* (сыфат); *кёлек+лик* (ат); *кёз+лю* (сыфат), *кёз+люк* (ат); *къыш+лы* (сыфат), *къыш+лыкъ* (ат) д. а. к.

Бу аффиксле (**-лыкъ/-лик, -лукъ, -люк**) тюз сыфатлагъа къошулсала, аланы, сыфатлыкъдан чыгъарыб, ат этедиле: *къара+лыкъ, акъ+лыкъ, тюз+люк, терс+лик, терен+лик, кенг+лик* д. а. к.

2. **-сыз/-сиз, -суз/-сюз** бир затны бир заты болмагъанын кёргюзтеди: *акъыл+сыз* — *акъылсыз адам*, *джол+суз* — *джолсуз аууз*; *джер+сиз* — *джерсиз адам*, *сют+сюз* — *сютсюз ийнек*.

3. Къарачай-малкъар тилде атладан сыфат къурау ючюн, атны ахыр сёз бёломюню ачыкъ эм да къысыкъ тауушуна кёре, **-гъы/-ги, -гъу/-гю, -хы/-хи, -ху/-хю, -нгы/-нги, -нгу/-нгу** аффиксле къошулуб, заманны, затны къалайда болгъанын кёргюзтген сыфатла къураладыла: *былтыр+гъы* (тирлик), *джай+гъы* (туман), *ингир+ги* (джауун), *къыш+хы* (боран), *бурун+нгу* (къарам), *кюз+гю* (джыйын), *эртден+нги* (аязчыкъ).

Ат алгъа орунлаучу болушну аффиксин алыб, андан сора башындагъы аффикслени бирин къошаргъа болады: *юйде+ги* (китаб), *хурджунда+гъы* (ахча).

Аллай аффикслени болушлугъу бла сыфатла сёзлеуледен да къураладыла, сёз ючюн: *огъары* — *огъар+гъы*, *ары* — *ар+гъы*, *бери* — *бер+ги*, д. а. к. аффикс къошулгъанда, сёзлеуню ахырындагъы ачыкъ таууш тюзюб кетеди.

4. **-чы, -чи, -чу, -чю** аффиксле къошулуб, сыфатла къураладыла: *джукъу+чу* (сабий); *кюлкю+чю* (адам); *ауруу+чу* (къатын); *тил+чи* (адам) д. а. к.

Аллай сыфатла адамны бир затха хунерин, чемерлигин, нени ишлерге ёч болгъанын, затны не къылыкъда болгъанын, неге джарагъанын билдиредиле: *къобуу+чу суу, оюлуу+чу къая, чабыу+чу ат, макъырыу+чу кишитик, чочуу+чу къадыр*.

¹ С. Е. Малов. Памятники древнотюркской письменности, 1951, стр. 31.

² Махмуд Кашгари. Диуани лугати ат тюрк. I. Стамбул, стр. 410

³ Ол да анда, 416 бет.

Бу аффиксле кьошулуб кьуралгъан сёзле асламында атла боладыла: *кьуллукъчу, малчы, ишчи, колхозчу, совет аскерчи, къагъытчы, чурукъчу, арбачы, темирчи* д. а. к.

Этимден сыфат кьурау

Этимден сыфат кьураучу аффиксле кёб болсала да, ала джюрюмсюздюле.

1. Этим тамырлагъа *-к/-къ, -акъ/-ыкъ/-ик, -укъ-юк* аффиксле кьошулуб, сыфат кьурайдыла: *ач+ыкъ джер, ач+ыкъ адам; чири+к — чирик джер, чирик агъач, юрк+ек — юркек ат; къоркъ+акъ джаш; буз+укъ — бузукъ иш.*

Этим атлагъа кьошулуб: *чырмау+укъ — чырмауукъ ханс; чартлау+укъ отун; тентреу+юк мал.*

2. *-гъан/-ген, -гын/-гин, -нган/-нген, -гъун/ гюн, -хын/-хин, -хун/-хюн* аффиксле джалгъаныб, сыфатла кьураладыла, сёз ючюн: *ауру+гъан адам, чаб+хын ауруу* д. а. к.

3. *-чакъ/ чек:* *эрин+чек адам; кьубул+чакъ тиширыу; уял+чакъ къыз; джалын+чакъ адам; юйрен+чек сабий.*

4. *-хакъ/-гек:* *ас+хакъ — асхакъ: асхакъ къой; без+гек — безгек: безгек ауруу.*

Синтаксис джол бла кьуралгъан сыфатла

Синтаксис джаны бла кьуралгъан сыфатла тюрлю-тюрлю джолла бла боладыла. Аллай сыфатла кёбюсюнде эки сёзден кьураладыла.

1. Ол сёзню эки кесеги да ат болады (ат+ат), сёз ючюн: *ташбауур, темирбет, топракъбаш, къанджалбаш, джелбаш (адам).*

2. Сёзню бир кесеги сыфат, экинчи кесеги ат болуб (сыфат+ат) кьош сыфатла кьурайдыла, сёз ючюн: *терсакъыл (адам), акътуякъ (алаша), кёккёз (адам), къарабаш (токълу), кёкбаш, кьошмюйюз, кьошкъулакъ, татлытил (тиширыу).*

3. Сёзню бир кесеги сан, экинчи кесеги ат болуб (сан+ат) кьуралгъан кьош сыфатла да боладыла: *бешкъулакъ (шок), тёртмюйюз (къочар), экибаш (къозу), ючаякъ, бешкъарыш (чалгъы).*

Бу башда келген юч юлгюде кёргюзтюлген кьош сыфатла джазылгъан бирге этиб, басым да сёзню экинчи кесегине тюшюб айтыладыла.

4. Затны тюрсюнюн, бетин танытхан эки тюз сыфат бир бирине байланыб кьуралады, сёз ючюн: *кёксюл сары (тууар), джарыкъ кёк (уанык), къара мор (схарла)* д. а. к.

Бу тукъум кьуралгъан кьош сыфатла башха джазыладыла; басым эки тамырында да сакъланады, алай ол сёзню биринчи кесегинде кючлюрекди.

5. **-лы/-ли, -лу/-лю** аффикслени бири бла кьуралгъан сыфатны аллында аффикс болмагъан сыфат келиб кьуралады, сёз ючюн: *акъ туякълы* (алаша), *кёк кёзлю* (адам), *тёрт мююзлю* (кьочхар), *къош башлы* (теке), *къанджал башлы* (юй), *къош тишли* (джашчыкъ).

Бу тукъум кьуралгъан къош сыфатла башха джазыладыла; басымны ючю аллында сёзге тюшеди.

6. Къош сыфат кьуралгъанда, сыфатланы кыйырларына **лы/-ли, -лу/-лю** деген аффиксле болмаса, **-сыз/-сиз, -суз/-сюз** деген аффиксле къошулургъа джарамайдыла, не ючюн десенг, *бал бетли сакъал* — дерге боллукъду, *бал бетсиз сакъал* дерге уа болмайды. *Сары чурукълу* адам дерге боллукъду, *сары чурукъсуз* адам дерге уа боллукъ туююлду, *сары шинли джаш* дерге боллукъду, *сары шинсиз джаш* дерге боллукъ туююлду.

„*Джумушакъ джоренли*, *джашын бек суюген Мёлехан башха заманда бу затланы айгырыкъ болмаз эди...*» (Аппаланы Х.) «... кшошдан джангы тюшген *темир бетли чепкелери* бла, *акъ къабтллы*, *джелкелери джюльонген джашла бардыла*». (Аппаланы Х.) «... аны *алтын джюзюкю* джумдурукъларындан хамхоту кёб кере кыызгъанды», «... бир *акъ сархлы*, *джашил ибалы* адам, онг бутундан ауур асхай, келе тура эди». (Аппаланы Х.) «... *чимжакъ тоглу* къарт сюрюучю Ибрахимни сынны джанында ... кёрюб ... сорду». (Аппаланы Х.) «... *Файруз* бир *къара шинли тонну кийиб*, бети агъарыб, *суугъа келе тура эди*». (Аппаланы Х.) «... бир джанында *акъ сиблы* героху салына, *къара бухар* бёркюн кьолуна къагъыб, *джелпегейине кие биреулен...*» (Аппаланы Х.) «... алаша *къара шинли* адам чартлаб чыгъыб, кёзлери *джана*, туююшюрге *чабханча*, онг кьолун *силке* айтды...» (Аппаланы Х.)

7. Синтаксис джол бла кьуралгъан къош сыфатла бир сёз эки кере къайтарылыб да кьураладыла, сёз ючюн: *Колхозда ахшы-ахшы юйле ишленгендиле*. *Курсабайла бийик-бийик тауладан ауадыла*.

К ю ч с ы ф а т

Тилде тюз сыфатла къатланыб, кючленген форманы кьурау адетлери болады. Ол алай болур ючюн, сёзню биринчи кесегине **-дан, -ден** аффикс къошулады, сёз ючюн: *кызылдан кызыл*, *кёкден кёк* д. а. к.

Аны бла бирге, сёзню кьурулушуна кёре, сыфатны кёргюзтген сёзлени алларында **-къап, -къып, -кём, -джап, -сап, -топ, -кеп, -тюп, -тип** дегенча болушлукъчу кесекчикле къошулуб, кюч сыфатла кьураладыла; кесекчик бла сыфатны арасына сызчыкъ (-) тартылады.

« *Къап-къара бухар бёркю*, *улуу алтын бичагъы*, *алтын къамасы*, аны *кибик аллай бел бауу*, *героху*, *алтын хазырлары*,

имбашында джим-джим джылтырай погонлары, кёкюрегинде да бир бёлек медаллары — ол атлагъаны сайын ала да, сагъатны маятнигича, чайкъалыб зынгырдай эдиле». (Аппаланы Х.) **Къып-къызыл** байракъ эл Советни башына тагъылыбды. «Эфенди кём-кёк кёк абасы бла кёолунда сары минчакълары, кеси да кёзлерин толусу бла да ачмай, эншге къараб келеди». «... кём кёк кёгерсе да ... къарасырт чабакъларын джашырмайын кёргюзтеди». (Аппаланы Х.) **Сап-сары** чёплеу башла ариу къызылача бетлерин кюннге бурадыла, **джап джашил** кырдык джаз башында тау чатлада чыгъады. **Топ-толу** тузлукъ чыккыр джер юйде къыш келирин сакълайды. **Кеп-керти** сёзню Коммунист партия айтады. **Тюп-тюз** ёзенледе тракторла гюрюлдейдиле. **Сып-сыйдам** столну юсюнде китабла турадыла. **Тип-тик** тейше эчкиле отлайдыла. **Тёп-тёгерек** бишлакъланы Хаймашада этедиле.

Бир бирде бу болушлукъчу сёзчюкле **-па, -пе** деген кесекчикле къошулуб да айтыладыла.

Кепе-керти сёзню бюгюн Ахмат айтды. **Типпе-тик** джерден бюгюн бир эшек кетди. **Топпа-толу** чоюндан сют тегюлдю. **Тюппе тюз** джерде нартюх бахчала чайкъаладыла.

Сыфатдан алгъа бек, мардасыз, кючлю, тамам, асыры дегенча сёзле башха сыфатланы алларында келиб джюрюйдюле:

Бек уллу адамлагъа нартла саналгъандыла. **Мардасыз сууукъ** къыш Верхоянскеде болады. Малкъар тарлада **асыры исси** кюнле болмайдыла.

Чимакъ деген сыфат чиммакъ акъ деб да тюбейди.

„**Чыммакъ акъ** мангылайлы, кталам тартылгъанча, узун инше къара кташлары, бир кесек мудахыракъ **дум-къара** кёзлери, сакталы ктагы къылыгъы болгъанын билдире, бир кесек ёре буруларакъ джангы тюкленнген къаргъа балача, сакталына, мыйыгъына къара тюк уруб, аллай джашды». (Аппаланы Х.) «... **чыммакъ акъ** сарыхы бла хаджилени ортасында слтуруб ... силкинеди». (Аппаланы Х.) «... **чыммакъ акъ** бети, айлыкъ турмача къызарыб, джашил кёзлери ... чыгъаргъа тебрегенча джылтыраб, ... алтын башлы гулоч таягъы бла тюйюб тебреди». (Аппаланы Х.)

Сыфатны кётюртюю формасыны юсюнден, тюрк тилле бла юрешген алимлени тюрлю-тюрлю акъыллары барды. **Къап-къара** деген сёзню Н. А. Баскаков¹ «къара-къара», Н. К. Дмитриев² — «къап-къара», А. Н. Кононов³ — «бек къара» — магъанада кёчюредиле.

Сыфатны кётюртюю формасы эртдеги тюрк тиллени памятниклеринде да тюбейди. Махмуд Кашгари тюрк тиллени юсюнден джазгъанлы 700 джылгъа джууукъ болады, алай бизни

¹ Н. А. Баскаков. Қъаракъалпакъ тил, II кесек. М., 1952, 210 бет.

² Н. К. Дмитриев. Башкир тилини грамматикасы, М.—Л., 1948, 86 бет.

³ А. Н. Кононов. Узбек тилини грамматикасы. Ташкент, 1948, 118 бет.

тилибизде сыфатны ол формасыны джюрююунде тюрленген зат джокъду. Джанлашдырыгъа: *сап-сары*⁴.

Сыфатны къарыуун кетюрюр эм кемлендирир ючюн джюрюген аффиксле быладыла.

Ахыры ачыкъ таууш бла тауусулгъан сыфатлагъа **-ракъ/-рек**, къысыкъ таууш бла тауусулгъан сыфатлагъа да **-ыракъ/-ирек**, **-уракъ/-юрек** деген аффиксле джалгъанадыла. **Джю-тю+рек** балтаны алыб, *Сагъит отун этерге агъачха кетди. Аскерни бети кюннге кюйюб бир кесек къара+ракъ болгъанды. Керти+рек сёзю джыйылыуда Къоналий айтханды. Зугул+уракъ харбыз юлешгенде манга джетгенди. Къызыл+ыракъ чепкенни тойгъа Саламгерий кийгенди. «Къарт+ыракъ нёгери, джабышмакъ таякъны кыйыры бла тал терекни... тюрюнде къумурсха уяны къозгъай... айтды...» (Аппаланы Х.)*

Бизни тилибизде бир къауум сыфатны ахырына, джарашханына кёре **-сыл, -сул, -лдым, -сылдым, -судум** деген аффиксле джалгъаныб, сыфатны кемлигин кёрюзтедиле. **Акъ+сыл** кёлек джаз башында киерге иги болады. *Амиьатны кёк+сюл* джыйрыгъы барды. *Солтан къара+лдым* кталпакъ киеди. *Фатимат башына къызы+лдым* кюпес къысады. *Хусей юсюне кёк+сюлдюм* чепкен киеди. *Айшат къызыны башына саргъы+лдым* гюлменди къысады.

Аз, кесек, бек аз, дегенча сёзле сёзлени алларында келиб, сыфатланы кемлендириб джюрюген адетлери да болады: **Танг аз джарыкъ** бола башлагъанды.

⁴ Махмуд Кашгари. Дууаны лугаты ат тюрк. Стамбул, 1913, 13 бет.

СЁЗЛЕУ

СЁЗЛЕУНИО МАГЪАНАСЫ

Сёзлеу бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилни джарашыб тохтагъан тил кесеклерини бириди. Қъалгъан тюрк тилледеча, къарачай-малкъар тилде да сёзлеу тилни къалгъан кесеклеринден эсе кеч къуралгъанды. Бу затха, сёз ючюн, сёзлеунио тилни башха кесеклеринден къуралгъан тюрлю-тюрлю формалары шагъатлыкъ этедиле. Сёзлеулени кёбюсю тилни баш магъаналы кесеклеринден (атладан, санауладан, сыфатладан, этимледен) къуралгъандыла. Сёз ючюн, атланы, санауланы, сыфатланы д. а. к. тил кесеклени бир къауум болуш формалары тилде хаман сёзлеу магъанада джюрюю келиб, аладан чыгъыб сёзлеулеге кириб къалгъандыла: *алгъа, артха, бирге, алда, анда, мында, узакъда, бирден, кючден, джангыдан* дегенча.

Тилни кесегин айыргъан заманда юч тюрлю зат эсге алынады: 1) сёзню магъанасы; 2) аны грамматика (морфология) джаны бла къуралгъаны; 3) айтымда къуллугъу эм оруну.

Сёзлеуле деб тилде ишни не халда этилгенин ачыкълаучу, этилген ишге багъа бериучю сёзлеге айтадыла. Сёзлеу ишни магъанасына къатышмайды, этилген иш бла иш тийген затны арасында джюрюген къарамны ачыкълайды. Сёзлеу ишни не заманда этилгенин, къалайда этилгенин, не сылтау бла этилгенин д. а. к. ышанларын кёргюзтеди. Аны магъанасы тюрлю-тюрлю болумланы ачыкълауду.

Морфология джаны бла уа сёзлеунио баш ышанлары быладыла:

1) ала болушлада, санлада тюрленмейдиле. Сёзлеуле кёбюсюне тилни башха кесеклерини тюрленнген формаларындан къуралгъанлыкъгъа, кеслери тилни тюрленмеучю кесеклерине киредиле. Алай сёзлеулени болушлада, бетледе тюрленючюле-ри да тюбейдиле (анга тебен къараллыкъды);

2) аланы сёз къураучу аффикслери: *-лай, -лей, -ча, -тын, -тин* эм башхала;

3) сёзлеуно тилни башха кесеклери бла байламлылыгы, аладан кьуралыуу. Сёзлеу тюрлю-тюрлю джорукъла бла тилни бу кесеклеринден кьуралады: а) атладан: *адамча, бёрюча, кьумачлай, ингирде, кьолдан кьолгъа*; б) санауладан: *бирге, бирден, бир да*; в) алмашладан: *алай, былай, аныча, мунуча, олсагъатлай, бусагъатлай*; г) сыфатладан: *бошунча, джангыдан, игилей, ариулай*; д) этимлени формаларындан: *келе-бара, ойнай-кюле, келир-келмез*; е) сёзлеулени кеслеринден: *эндиге дери, бюгюнден ары, тамбла-бюрсюкюн*. Алай *бирге* ючно кьошсанг, *тёрт* болады дегенде *бирге* санау болады. *Азрет бла Хасан бирге ишлей-диле* дегенде уа *бирге* кесини санау магъанасын тас этгенди, сёзлеуге кёчюб тохтагъанды.

Айтымда сёзлеу болумну ачыкълагъан сёзча джурюйдю. Болум хапарчы сёзю ачыкъларыкъ болса, ол хапарчыдан алгъа келеди. Алай болмай, болумну магъанасы саулай айтымгъа багъа берирге керек эсе, ол айтымда башчыдан, хапарчыдан да алгъа келеди. *Москвадан кьонакъла тамбла келлик-диле. Тамбла бизни театрда концерт боллукъду.*

Алай айтымда болумну кёргюзтген сёзлеу бары да сёзлеу болуб бармайдыла. Сёз болумну кёргюзтгени бла бирге магъана джаны бла эм да грамматика ышанларына кёре бир системадан чыгъыб, сёзлеуно лексика эм да грамматика ышанларын алса, сёзлеуно категориясына кёчеди.

СӨЗЛЕУЛЕНИ КЪАУУМЛАРЫ

Сёзлеулени баш магъаналары ишни болумун, халисин ачыкълауду. Болумну сёзлеу эки тюрлю джаны бла ачыкълайды: бир къауум сёзлеуле ишге качество джаны бла багъа береди; ала ишни тюрлю-тюрлю халларын: не заманда этилгенин, къалайда, къалай этилгенин, не ючюм этилгенин кёргюзтедиле; бир къауум сёзлеуле уа ишни, процессни мардасын, чегин кёргюзтедиле. Ол себебден, магъаналарына кёре, сёзлеуле тюрлю-тюрлю къауумлагъа бёлюнедиле: 1) болумлаучу сёзлеуле; 2) орунлаучу сёзлеуле; 3) заманлаучу сёзлеуле; 4) сылтаучу эм муратлаучу сёзлеуле; 5) мардалаучу сёзлеуле.

Болумлаучу сёзлеуле

Бу къауумгъа ишни къалай этилгенин белгилеген сёзлеуле киредиле. Ала *къалай?* деген соруугъа джууаб этедиле: *эрлай, алай, акъыртын, джалкъасындан, тарс деб* д. а. к. Айтымда болумлаучу сёзлеуле этилген ишни ышанларын кёб тюрлю джаны бла ачыкъларгъа боллукъдула, ...*Ибрахим секириб турду, сора табкада, кир агъач аякъчыкъда эрлай кьурмачны алыб, ... амма-джукка* эте келиб, *биягъынлай* анасыны къатына чёкдю. (Аппаланы Х.)

Бу айтымда юч болумлаучу сёзлеу барды, ючюсю да ишни халисин тюрлю-тюрлю джанындан белгилейдиле:

1) *эрлай* деген сёзлеу ишни къалай этилгенин заманны магъанасы бла байламлы кёргюзтеди;

2) *амма-джукка* деген сёзлеу ишни къаллай амалны болушлугъу бла этилгенин кёргюзтеди;

3) *биягъынлай* деген болумлаучу сёзлеу бу ишни муну алындагъы иш бла не да башха иш бла ушаш болгъанын кёргюзтеди.

Болумлаучу сёзлеуле къарачай-малкъар тилде кёб тюрлю формалада джюрюйдюле. Ма аланы юлгюлери: *алай, былай, аныча, мунуча, бирден, бирге, биргелей, кеси аллына, бошуна, эрлай, дженгил-дженгил, тамам, джалкгъасындан, къараб къарагъынчы, тарс деб, керти кёлю бла, билмей* (биле) *тургъанлай, кёз кёре, оу-шау эте, чыртда, арымай-талмай, абына-сюрюне, экеулен болуб, башдан аякъ, кезиу-кезиу, кертиси бла, кёош-кёош, кючден-бутдан, биягъынлай, аз-аз, артдан-алдан, башха-башха.*

Ю л г ю л е:

Суула *алай* суху баралла, Тау ауузларын толтуралла. (Къ. Кулиев.) *Билмей тургъанлай Хасан келиб, бир джанына сюелди. Орамда адамла кёош-кёош сюелиб, ушакъ эте эдиле. Келигиз, джашла, бирден джырлайыкъ. Ибрахим атлы узайыб кетгинчи джумдуругъун кысыб, ызындан къараб турду, сора дженгил-дженгил солуй, къартны къатына келиб сорду...* (Аппаланы Х.)

Орунлаучу сёзлеуле

Ишни этилген джерин кёргюзтген сёзлеулеге орунлаучу сёзлеуле дейдиле. Ала къайда? къалайда? къайры? деген соруулагъа джууаб этедиле. Сёз ючюн: *анда, мында, ары, бери, алайда, былайда, онг джанында, сол джанында, онгда, солда, тёбентин, огъартын, эншге, алайтын, былайтын, узакъда, ичкери, тюрбюнде, къатында, алгъа, артха, ары-бери, анда-мында, орам-орам, орам сайын, узакъдан узакъгъа, джерджерде, тегерекде, тегерегинде, узакъ джары, хар къайда* д. а. к. Аллай сёзлеуле асламында тюрлю-тюрлю атланы болуш формалары боладыла.

Мында тойгъа къараргъа ууакъ, уллу да бек сюе эди... (Аппаланы Х.) *Ибрахим, ол къатына келгенлей артыкъсыз да къара тизгинлени онг джанындан сол джанына тиек бла тийиб, къадалыб окъургъа кюреше эди.* (Аппаланы Х.) *Джарлы чыпчыкъ, кыш къыртчин Сени юшютюб кёояр. Сенлей Джарлы бу къар кюн Къайда джылыныр, тояр?* (Къзим.) *Хуна, чалман ичлеринде кёет терекле бише тебреген кёетлерин кётюралмай, башларын эншге тутхандыла.* (Аппаланы Х.)

Биз бирге ёсгенек сабийликде, Школгъа бирге барыучек Биз анда чыгъыб къыш ингирликде Таулагъабирге ктараучек. (Къ. Кулиев.) Биз элге джетерге ингир болуб, анда-мында чыракъла джылтырай тебретиле.

Заманлаучу сёзлеуле

Ишни этилиб башланганын, этилиб бошалгъанын не да этиллик болджалын, ишни дагъыда аны кибики заман бла байламлы ышанларын кёргюзтген сёзлеулеге заманлаучу сёзлеуле дейдиле.

Заманлаучу сёзлеуле къачан? къачаннга дери? къачандан бери? не заманда? деген соруулагъа джууаб этедиле: *бюгюн, тюнене, тамбла, эртден, кеч ингирде, бусагъатда, бурун, былтыр, быйыл, энди, биягъында, алкъын, дайым, эртденбла, къышыда, джазгъыда, джайгъыда, къачда, къачхыда, къуруда, алгъын, алгъынлада, бир джолда, эртденбласында эм башхала.*

Заманлаучу сёзлеулени магъаналарында тюрлю-тюрлю фразеологиялыкъ сёзтутушла да джюрюрге боллукъдула, сёз ючюн: *танг аласында, кече арасында, хар заманда, алгъын джол, эртденден ингирге дери, джайны джай узуну, къышны къыш узуну, танг атар-атмаз, къачан эсе да бир, тамбла къалыб бюрсюкюн, кюндюзгю кюн, кеч-эртде болса да д. а. к.*

Заманлаучу сёзлеулени магъаналары тюрлю-тюрлю белгиленирге боллукъду.

1) ... Мухаммат-Амин Ибрахимге *эртдеден бери тиш билей эди.* (Аппаланы Х.)

Эртдеден бери деген сёзлеу ишни узакъ заманны баргъанын кёргюзтеди.

2) *Эртде-эртде* «нартла-гуртла» *деб болгъандыла.* («Къарачай фольклор».)

Эртде-эртде деген заманлаучу сёзлеу ишни бусагъатдагъы замандан кёб алгъын этилгенин кёргюзтеди.

3) *Элни ичине кирсенг, алгъы бурун къулагъынга келген тауушла — Къобан сууну тауушу, аны кибики джел уруб, нарат тереклени чайкъалгъан тауушлары.* (Аппаланы Х.)

Алгъы бурун деген заманлаучу сёзлеу ишни этилиб башланганын кёргюзтеди.

Андан сора, айтымдагъы болумларына кёре, заманлаучу сёзлеуле ишни тохтамай баргъанын, къысха заманны ичинде бошалгъанын, не да къачан эсе да бир этиллигин, дагъыда аны кибики ышанларын кёргюзтюрге боладыла: *Бизни шахарыбыз джылдан джылгъа ёсюб, уллудан уллу бола барады. Къараб къарагъынчы кийиниб, къызла киногъа кетдиле. Танг атханлай джолгъа чыгъарыкъбыз.*

Сылтаулаучу эм муратлаучу сёзлеуле

Сылтаулаучу сёзлеуле ишни, процессни сылтауун, себин кёргюзтедиле. Муратлаучу сёзлеуле ишни не мурат бла этилгенин ачыклайдыла. Сылтаулаучу эм муратлаучу сёзлеуле **нек? не ючюн? неге?** деген соруулагъа джууаб этедиле. Бу къауумлагъа кирген сёзлеуле кёб туююдюле. Сёз ючюн, сылтаулаучу сёзлеуле: *ол себебден, аны (муну) себебли, амалсыздан, бош алай, ачыудан, не эсе да, бошуна, бошунакъгъа, не ючюн десенг, иш этиб д. а. к.*

Муратлаучу сёзлеуле: *аны ючюн, муну ючюн, не ючюн, ачыугъа (анга ачыугъа, санга ачыугъа), не ючюн эсе да.*

Мардалаучу сёзлеуле

Бу къауумгъа кирген сёзлеуле ишни мардасын, дараджасын, чегин кёргюзтедиле. Ала **ненча? къаллай? бир?** деген соруулагъа джууаб этедиле: *аз, кёб, азчыкъ, талай, тамам, бир-раз, артыкъ, кем, чыртда, асыры, бир кере, бир къат, эки къат, тёрт къат, талай джолда, битеу, битеуден, къаллай бир, къуру, къуру да, мардасыз, хыйсабсыз.*

Мардалаучу сёзлеулени магъаналарында тюрлю-тюрлю сёз-тутушла да джюрюйдюле: *бир талай, ол къадар, бу къадар, не къадар, бир джангыз, джангыз бир, аны чакълы, муну чакълы, аны чакълы бир, муну чакълы бир, бир бёлек, аллай бир, быллай бир, джыл чакълы, сагъат чакълы, джолну джол узуну, къучагъы бла бир, уууч бла бир, юй толу бир, челек толу бир, аллындан артына дери эм былагъа ушаш кёб тюрлю сёзтутушла.*

*Мен сени тобукъларынгы къучакълаб джыларма, джюрегиме асыу болур, Къара булутла таилагъан тау киби, **Бираз** ырахат болурма мен анда. (Къ. Кулиев.) **Не къадар** кюрешише да, тишсиз къатын бла аны нёгери къара джыйрыкълы къатын кёзюнден кетмейдиле. (Аппаланы Х.) Солман сёлеширге умут этиб, **талай кере** аузун ачса да, джукъ да айталмады. (М. Хубиев.)*

СӨЗЛЕУЛЕНИ КЪУРАЛЫУЛАРЫ

Къурала келгенлерине кёре, сёзлеуле эки тюрлю къауумгъа бёлюнедиле: 1) тамал сёзлеуле; 2) къуралгъан сёзлеуле.

Тамал сёзлеуле деб бусагъатдагъы тилде къурам кесеклеге айырымазлыкъ, бурундан бери да лексика эм грамматика белгилерине кёре сёзлеу халда джюрютюлюб келген сёзлеге айтылады. Ала тилде кёб туююдюле: *эртде, энди, талай, бурун, кёб, аз, эм башхала.* Къуралгъан сёзлеуле деб тилни грамматикасыны тюрлю-тюрлю джорукълары бла къуралыб, лексика эм семантика белгилерине кёре сёзлеулеге къошулгъан

сёзлеге айтылады: *бююн, быйыл, былай, мында, бираз, алай бир, ол кьадар, онг джанында, алгъы бурун* д. а. к.

Сёзлеуле кёбюсюне эки тюрлю джол бла кьураладыла. Биринчиси, сёзлеулени морфологияны джорукълары бла кьуралгъанлары; экинчиси, синтаксисни джорукълары бла кьуралгъанлары.

Сёзлеуле бош эм кьош боладыла: а) *аз, кёб, анда, эртде* — бош сёзлеуледиле; б) *бююн, бюгече, быйыл, былтыр* (бу+кюн, бу+кече, бу+йыл) (джыл), *кеси аллына, керти кёлю бла* д. а. к. джыйымдык сёзлеуледиле.

Сёзлеулени морфологияны мадарлары бла кьуралгъанлары

Бу джорукъ экиге бёлюнеди.

Сёзлеулени сёз кьураучу аффиксле бла кьуралыулары.

1. **-лай, -лей** деген аффикслени болушлукълары бла сёзлеуле тилни тюрлю-тюрлю кесеклеринден кьураладыла. Сёз ючюн: а) атладан: *мирзеулей, ачхалай, кьумачлай*; б) сыфатладан: *саулай, игилей, аманлай*; в) алмашладан: *алай, былай* (ол, бу деген алмашладан); г) сёзлеулени кесклеринден: *алайлай, былайлай, олсагъатлай, бусагъатлай*.

Юлгюге: *Былай кьууанганынгы билсем, эртде да келлик эдим. Келтирген китабларымы саулай библиотекагъа бердим. Юсюмдегин тюкенден кьумачлай алыб тикген эдим. Ёретинлей ашагъанынг ичинге джукъмайды.*

2. **-ча** деген аффикс бла тилни тюрлю-тюрлю кесеклеринден тенгleshдирген, ушашдыргъан магъаналы сёзлеуле кьураладыла: *орусча, къарачайча, малкъарча, сенича, менича, эскича, джангыча, къысхача* д. а. к. *Шахарны къыйырындан киргенлей, къарачайча сёлешгенлеге тюбеш башладым.*

3. **-тын, -тин** аффиксле бурунгу тюрк тилледе джюрюген инструментлик болушну формаларыны аффиксидеридиле, алай бусагъатдагъы тилде сёз кьураучу аффикслеча джюрютюледиле: *джашыртын, алайтын, былайтын, тебентин, огъартын, ёретин, акъыртын* д. а. к. *Былайтын озгъан итлыла ипподромгъа бара эдиле.*

Морфология джорукъну экинчи тюрлюсю — сёзлеулени тилни тюрлю-тюрлю кесеклерини болуш формаларындан кьуралыуларыды. «Къайсы болса да бир атны болушларыны толу схемасы болады, аланы хар бири ол атны тюрленнген формасын кёргюзтеди. Сора, бир заманда турады да ол болуш формаланы бири тилде кьалгъан формаларындан эсе башхаракъ магъана алады, тамыры да ол тамалы сёзну тамыры бла байламлы тургъанлай, ол себеден, ол сёз саулай болушлары схемаларындан чыгъыб, алай тургъанлай, башха магъанада джюрюб

тебрейди»¹. Башха сёзле бла айтсакъ, тилни тюрлениучю категорияларындан бир сёзню къайсы болса да бир болуш формасы тилде хаман ишни болумун ачыкълагъан халда джурюй, сёз тюрлениучю системасындан чыгъыб, сёзлеучю категориясына кириб къалады. Бу джорукъ бла сёзлеуле тилни тюрленнучю кесеклериини барындан да къураладыла; кёбюсюне сёзлеуле тилни кесеклериини беричю, орунлаучю эм башлаучю болушларыны формаларындан айырылыб чыкъгъан тюрлениучю сёзледиле.

Атланы болуш формаларындан къуралгъан сёзлеуле:

1. Беричю болушну формасында атладан заманлаучю эм орунлаучю сёзлеуле къураладыла: *ингирге, алгъа, артха, юйге, эшикге, телисине, узунуна, бошуна, джылына бир д. а. к.*

Эртденбла эрте чыкъсакъ, ингирге джетерикбиз. Мени ючюн къаядан да Секирисе сен, отдан да Артха турмазса, джаудан да Къоркъмазса, таб аджалдан да. (Къазим.) Джылына бир келиучю эдинг, аны да къойдунг.

2. Орунлаучю болушну формасында бетленнген атладан орунлаучю эм заманлаучю сёзлеуле къураладыла: *ичинде, артында, аллында, къатында, джанында, тюбюнде, тышында, къыйырында, заманында, эртденинде, ингиринде. Сёз ючюн: Заманында келсенг, докторну табар эдинг.*

3. Башлаучю болушну формасында атладан болумлаучю, орунлаучю сёзлеуле къураладыла: *артдан, алдан, кючден, зордан. Сырт, бауур, джалкгъа* дегенча адамшы санлары бла байламлы атланы бетленнген формаларыны башлаучю болушлары: *сыртындан, бауурундан, джалккъасындан* дегенча сёзлеулени къурайдыла. *Ауругъан къабыргъасындан джатды.*

Алмашладан:

1. *Бу, ол*, деген алмашланы орунлаучю эм башлаучю болуш формаларындан: *анда, мында, андан, мындан* деген сёзлеуле къураладыла. *Мында* джашагъанланы кёбюсю заводну ишчилери эдиле.

2. *Бу, ол* деген алмашладан къуралгъан *алай, былай* деген сёзлени болуш формаларындан: *алайгъа, алайда, алайдан; былайгъа, былайда, былайдан* деген сёзлеуле къураладыла. *Аланй да олтуруб тургъан тиширыу мени анамды.*

Сыфатладан:

1. *Узакъ, джууукъ, бийик* деген сыфатланы беричю, орунлаучю эм башлаучю болушларыны формалары орунлаучю сёзлеуле къурайдыла: *узакъгъа, узакъда, узакъдан; бийикге, бийикде, бийикден; джууукъгъа, джууукъда, джууукъдан. Узакъдан келгенлени къонакъбайгъа джарашдырдыкъ.*

2. *Джангы* деген сыфатны башлаучю болушуну формасындан: *джангыдан* ишни къайтарыб этилгенин белгилеген сёзлеу къуралады. *Джюнню джангыдан тараргъа.*

¹ Н. К. Дмитриев. «Грамм. Башкирского языка», 107 бет.

3. Атладан къралгъан сыфатланы орунлаучу болушдагъы формалары заманлаучу сѣзлеулени къралдыла: *эртденнигде, иңгиргде, къышхыда, джайгъыда* эм башхала. *Эртденнигде чалыннган биченни дырыны джыйыла турады.*

Санауладан башында айтылгъан джорукъгъа кѣре сѣзлеуле джангыз бир деген санаудан къраладыла: *бирге, бирден. Бирден джырлайыкъ. Бирден турайыкъ.*

Сѣзлеулени атланы болушлада тюрлениучю формаларындан да кѣб тюрлю сѣзлеу къралгъанды: *тамблагъа, эртденблагъа, къышха, джайгъа* д. а. к. *Эртденблагъа* китабны окъуб чыкъдым.

Бир къауум сѣзлеулени болуш формаларындан сонграланы болушлукълары бла джангы сѣзлеуле къраладыла: *былтырдан бери, быйылдан ары, эндиге дери, бюгюнден ары, эртдеден бери* д. а. к.

Сѣзлеулени синтаксисни мадарлары бла къралыулары

Тюрлю-тюрлю сѣз тамалланы джалгъашдырыб, аланы экилендириб, не да магъаналы сѣзге магъанасыз сѣз болушлукъ этиб къралгъан сѣзлеуле синтаксисни джорукълары бла къралгъан сѣзлеуледиле; къысхасы, бу джорукъ эки — юч не да андан да кѣб сѣзден сѣзтутуш къраб, бир сѣзлеу магъана бердиреди. Бу джорукъ бла сѣзлеулени битеу къауумлары да къраладыла: орунлаучу сѣзлеуле, заманлаучу сѣзлеуле, болумлаучу, мадарлаучу эм сылтаулаучу сѣзлеуле. Къарачай-малкъар тилде алай къралгъан сѣзлеулени кѣб тюрлю тукъумлары тюбейдиле. Аланы тилде ачыкъ белгиленген формалары былайды:

- 1) тюрлю-тюрлю сѣз тамалланы джалгъашханларындан къралгъан сѣзлеуле;
- 2) магъаналы сѣзлеу бла болушлукъчу сѣзледен къралгъан сѣзлеуле;
- 3) экиленген тамалладан къралгъан сѣзлеуле;
- 4) эниклеген сѣзледен къралгъан сѣзлеуле;
- 5) идиома сѣзледен.

Сѣз тамалланы джалгъашханларындан къралгъан сѣзлеуле

Тилни тюрлю-тюрлю кесеклерине кирген эки сѣз бири бирине кшошулуб, сѣзлеую магъанасын тутхан бир сѣз берирге боладыла. Алай эки сѣз бир бирине джалгъашхан заманда, бирини кючю бла экинчиси фонетика джанындан тюрленирге болады. Андан сора, эки сѣз бир сѣзню къралгъан заманда, аланы экинликлери бирча квалмайды: джангы сѣзню ичинде бир сѣз бир сѣзню къайсы да болсун бир ышанын белгилейди. Бу джорукъну болушлукъу бла быллай сѣзлеуле къраладыла:

1. *Бу* деген кѣргюзтюучю алмаш *бла кюч, кеч, йыл (джыл)* деген атланы баш болушдагы формаларындан кѣуралган *бюгюн, бюгече, быйыл* деген сѣзлеуле.

Сиз, кѣк кенгинде кѣалган джулдузла! Бюгече кѣара кийигиз, Кѣара кийигиз, бийик, джулдузла, Кюйгенд сизни бек игигиз!.. (Кѣ. Кулиев.)

Ол сѣздеде сингармонизмни законуна кѣре *бу* деген алмаш фонетика джаны *бла* тюрлениб барады. *Бюрсюкюн, бирси кече* деген сѣзлеулени кѣуралулары да башында айтылганнга кѣреди.

2. *Бир* деген санау *бла аз* деген мардалаучу сѣзлеуно джалгъашханларындан *бириаз* деген жангы мардалаучу сѣзлеу кѣуралганды.

3. *Бусагъатда* деген сѣзлеу *бу* деген кѣргюзтюучю алмаш *бла сагъат* деген атны орунлаучу болушдагы формасы джалгъашыныб кѣуралганды. *Бусагъатда кѣк кенгинде джулдуз учду да, ѳчюлдю. Джулдуз учду да ѳчюлдю Кѣрдюм мен, кече ичинде Ма думп болду джулдуз, ѳлдю.* (Кѣ. Кулиев.)

Олсагъатлай, бусагъатлай деген сѣзлеуле *ол, бу* деген алмашла *бла сагъат* деген атдан *-лай* аффиксни болушлугъу *бла* кѣуралгандыла.

4. *Танг, эртден* деген атлагъа *бла* деген болушлукъчу сѣз кѣошулуб, *тамбла, эртденбла* деген сѣзлеуле кѣураладыла.

Сонграланы болушлугъу *бла* кѣуралган сѣзлеуле

Сонграланы кючлери *бла* сѣзлеуле кѣбюсюне тилни магъаналы кесеклеринден кѣураладыла. Айтымгъа кирген сѣзлени арасында джумушчулукъ этгенден сора да, сонграла, магъаналы сѣзлеге кѣошулуб, тюрлю-тюрлю болумланы ачыкъларгъа боладыла. Ол себебден, магъаналы сѣз *бла* болушлукъчу сѣзден кѣуралган сѣзтутуш айтымда болум сѣзню орнун тутады. Магъаналы сѣзлеге (атлагъа, санаулагъа, алмашлагъа, сѣзлеулеге д. а. к. тилни башха кесеклерине) кѣошулуб, сѣзлеуле кѣураучу сонграла кѣб тюрлюдюле: *бла, бери, дери, сайын, кибик, кѣре, ючюн, сора (да), юсюнде, ичинде* эм башхала. Бу джорукъ *бла* кѣуралган сѣзлеулени формалары тюрлю-тюрлюдюле.

1. *Бла* деген сонгра *бла* кѣуралган сѣзлеуле:

а) бетленнген атдан: *кѣлю бла, кѣучагъы бла (бир), юсю бла, кечеси бла, эки кѣолу бла, кертиси бла. Фатима манга кѣблю бла ачыуланыйб кетгенди;*

б) бирлик сандагы атны баш болушдагы формасындан: *сылтау бла, кюч бла, ариулукъ бла, эришлик бла* д. а. к.;

в) кѣблюк сандагы атны баш болушдагы формасында: *джылла бла, кечеле бла, кюнле бла, арбала бла, челекле бла* д. а. к. *Ауругъанны кечеле бла кѣатын сакълаб чыгъа эдик.*

2. *Ары, дери, бери* деген сонграла бла кьуралгъан сёзлеуле: *бюгюнден ары, бусагъатдан ары, тюненеден бери, тамблагъа дери, быйылгъа дери, бусагъатха дери, эртдеден бери, кёбден бери, бурундан бери, эндиге дери* д. а. к.

Кёбден бери джауун болмай, кюнбетде юйлени башлары замансыз саргъалыб тебрегендиле. (Аппаланы Х.)

3. *Сайын* деген сонгра бла кьуралгъан сёзлеуле:

а) магъаналары заман бла не да бир джер бла байламлы болгъан бирлик сандагъы атланы баш болушдагъы формалары бла *сайын* деген сонградан кьуралгъан сёзлеуле: *ингир сайын, эртден сайын, джыл сайын, кюн сайын, юй сайын, орам сайын* эм башхала. **Орам** сайын айланыб, элибизни сабийлерин школгъа джазыб чыкъдыкъ;

б) алмашладан сонграла бла кёб сёзлеу кьуралмайды. *Анча, мынча* деген санаула бла *сайын* деген сонградан *анча сайын, мынча сайын* деген сёзлеуле кьураладыла.

Кере деген сонграны болушлугъу бла: *бир кере, эки-юч кере, биринчи кере, эки кереге, юч кереге* дегенча сёзлеуле кьураладыла.

Экиленген тамалладан кьуралгъан сёзлеуле

Эки тамалдан бир магъаналы сёз кьурау кьарачай-малкьар тилде сёз кьурауну кёб джюрюген джорукъларыны бириди. Бу джорукъ сёзлеулени кьуралыуларында артыкъ да кёб тюбейди. Экилену джорукъ бла сёзлеуле тюрлю-тюрлю тамалладан кьуралыргъа боладыла. Сёз ючюн: 1) бир тамалны айландырыб эки кере айтылыуундан; 2) тыш формалары башха тюрлю болуб, магъаналары бирча не да бири бирине ушаш болгъан эки тамалдан (синонимли тамалладан); 3) формалары ушамагъан, магъаналары бири бирине кьаршчы тургъан эки тамалдан (антонимли тамалладан). Аллаи сёзлеулени кьурагъан сёзле тилни тюрлю-тюрлю кесеклеринден чыгъадыла (атладан, санауладан, алмашладан, сыфатладан, сёзлеулени кесклеринден, этимии формаларындан). Аллаи, экилениб джюрюген заманда, алгъыннгы лексика магъаналарындан чыгъыб, эки тамал да ишни болумун ачыкълагъан бир джангыз сёзну магъанасын алыб, сёзлеулени категориясына кёчюб кьаладыла.

Магъаналары бирча бири бирине ушаш тамалладан экилениб кьуралгъан сёзлеуле эки уллу кьауумгъа бёлюпедиле:

1. Эки кьурам кесегини да морфология кьуралыулары бирча болгъан сёзлеуле. Аллаи сёзлеуле кьуралыргъа боллукъдула:

а) бирлик сандагъы атланы, сыфатланы, санауланы баш болушдагъы формаларындан: *срам-орам, эл-эл, кезиу-кезиу, табакъ-табакъ, кьош-кьош, бир-бир, бирем-бирем, бешеу-бешеу, эки-эки, минг-минг. Къобузчу кьызла тойда къобуз кезиу-кезиу, бири бирин солугуб, согъа эдиле;*

б) *-сыз, -сиз, -суз, -сюз* деген аффикслени болушлуктары бла кьуралгъан сыфатладан: *учсуз-къыйырсыз, сансыз-эсебсиз* д. а. к.

Сёзлеулени бу къауумуна *сау-эсен, тынч-эсен, сау-саламат* деген сёзлеуле да киредиле.

2. Къурам тамалларыны морфология кьуралдулары тюрлю-тюрлю болгъан сёзлеуле. Аллай сёзлеуле кьуралыргъа боллукьдула:

а) бирлик сандагъы атны башлаучу болушдагъы формасы бла бериучю болушдагъы формасындан: *бетден бетге, аууздан ауузгъа, кюнден кюннге, узакъдан узакъгъа. Бизни келтирген машина узакъдан узакъгъа кетиб, кёзден ташайды;*

б) бирлик сандагъы атны баш болушдагъы формасы бла башлаучу болушдагъы формасындан: *кюн кюнден, сагъат сагъатдан, джер джерден. Шахарыбыз ёсюб, кюн кюннге уллу болуб барады;*

в) бирлик сандагъы сыфатны башлаучу болушдагъы формасы бла баш болушдагъы формасындан: *гитчеден гитче, ариудан ариу, эршиден эрши, ачыкъдан ачыкъ, бекден бек, акъырындан акъырын. Кулистанны джылы келе баргъанлыкъгъа, ариудан ариу бола бара эди;*

г) бирлик сандагъы тамалланы баш болушдагъы формасы бла орунлаучу болушдагъы формасындан: *бир бирде, джер джерде* д. а. к. *Бир бирде Хасан туруб тегерегине да къарай эди;*

д) бири фонетика джаны бла тюрленнген, бири тюрленмей къалгъан эки тамалдан: *анда-санда, кючден-бутдан, буришу-чуршу, къыйтыкъ-мыйтыкъ.* Бу сёзлеулени экинчи кьурам кесеклерини къарачай-малкъар тилде лексика магъаналары джокъду эм кеслери башларына тилде джюрюмейдиле.

Магъаналары бири бирине къаршчы тамалладан экилениб кьуралгъан сёзлеуле кёб туюлдуле. Ала кёбюсюне кьураладыла:

1. Бирча болуш формалы антонимли тамалладан: *эртден-ингир, кече-кюн, джаз-къыш, бир-эки, онгуна-солуна, джазда-къышда* д. а. к. не да:

2. Экиленнген сёзлеуледен: *анда-мында, къалай-алай, ёрге-эншеге, ары-бери, бююн-тамбла* эм башхала.

Экиленну джорукъ бла сёзлеуле этимчадан да кьураладыла («Этим формаладан кьуралгъан сёзлеулеге» къара).

Эриклеген сёзледен кьуралгъан сёзлеуле

Бу тукъум сёзлеуле этим формаладан кьуралгъан сёзлеуле бла байламлыдыла, не ючюн десенг, была *деб, этиб, эте* этимча формалы болушлукъчу сёзлеу бла кьураладыла. Быллай сёзлеуле тюрлю-тюрлю тауушланы эриклеген не да суратлау

сёзледен кьураладыла. Юлгюге: *Бир заманда «таркь-таркь» деб Къыямьтны юю табадан бир къарс чыкьды.* (Аппаланы Х.)

1. *Тёбен джанында кьулакьдан «гуу-гуу» деб танг аласына уянган тюлкю кьычырды.* (Аппаланы Х.)

Таркь-таркь деб, гуу-гуу деб деген сёзлеуле тауушну эриклеген сёзледен кьуралгъандыла.

2. *Джаш заманымда оу-шау эте, къалай болду эсе да, башымы тутаргъа кюрешдим.* . . (Аппаланы Х.)

3. *Алымчы бир уллу таякьны алыб, аны бла адамланы аякьларын сызыб да кюрешеди, алай болгъанлыкьгъа таякь аягьын ачитхан амма-джукка эте бир джанына джаллайды.* (Аппаланы Х.) *Оу-шау эте, амма-джукка эте* деген сёзлеуле суратлау сёзледен кьуралгъандыла.

Кёбюсуне сёзлеуле эриклеген не да суратлау сёзлени экиленген тамалларындан кьураладыла: *тарх-тарх деб, тарс-турс эте, чыкьтар-чукьур этиб.* Экинчи кьурам кесекде **а** таууш **у** тауушха да кёчеди.

Идиомаладан кьуралгъан сёзлеуле

Сёзлеулени бу кьауумлары башха-башха джазылыб, лексика джаны бла бир сёзлеу магъананы тутхан эки не да юч сёзден кьураладыла.

Аллай сёзлеулеге ма былача идиомала саналыргъа боллукьдула: *къачан эсе да, къайда эсе да, не эсе да, къачан болса да, къайда болса да, бир джерден да, ким озса да деб* д. а. к.

Этим формаладан кьуралгъан сёзлеуле

Сёзлеуле этимни жангыз эки формасындан кьураладыла: этимчадан бла этимсыфатдан. Этимчадан кьуралгъан сёзлеулени тышындан къарагъаннга этимчадан башхалыкьлары джокьду, алай аланы магъаналарында эм айтымдагьы джумушларында этимни ышанларындан джукь да къалмайды. Не ючюн десенг, сёзлеуге кёчген заманда, этимча кьошакь ишни магъанасын джюрютмейди, кьошакь ишни кёргюзтмейди, ишни халисин ачыкьлайды.

Айтымда, этимчаланы формалары алайлай къалыб, ич магъаналары уа этимчаладан айырылыб, ала сёзлеулеге кьошулуб къалыргъа боллукьдула. Этимчаладан кьуралгъан сёзлеулени формалары юч тюрлю болады: 1) жангыз этимчадан кьуралгъан сёзлеуле; 2) экиленген этимчаладан кьуралгъан сёзлеуле; 3) атла бла этимчаладан кьуралгъан сёзлеуле.

Джангыз этимчадан кьуралгъан сёзлеуле этимни система-сындан бир сёзню формасында айырылгъан сёзледиле. Сёз ючюн: *таймай, билмей, тохтамай, туракьламай* эм башхала.

Сёзлеуле эки этимчаны тамалларындан кьуралыргъа боладыла. Бу джорукь бла сёзлеуле магъаналары ушаш не да

къаршчы болгъан этимчаладан къураладыла. Синонимли тамалладан: 1) **-а, -е, -й** аффиксле бла къуралгъан этимчаланы тюз не да угъайлаучу формаларындан: *келе-келе, абына-сюрюне, ойнай-кюле, джылай-сарнай, арымай-талмай, урмай-сокъмай, кърмей-билмей* д. а. к. Қинодан чыкъгъандан *сора, ойнай-кюле юйге кеч джетдик*. 2) **-ыб, -иб, уб, -юб** аффиксле бла къуралгъан этимчаланы тюз формаларындан: *арыб-талыб, ойнаб-кюлюб* д. а. к.

Тилни тюрлю-тюрлю кесеклери бла этимчаладан къош сѣзлеуле къураладыла. Ала таймай сѣзлеу магъанада бирге джюрюген сѣзтутушладыла: *кѣз кѣре, аузун ачыб, талагъы туруб, бурнун салындырыб, эрнин-бурнун чюйюрюб, къашын-башын тюйюб, узакъ бармай, кѣб болмай, экеулен болуб* д. а. к.

Этимсыфатладан сѣзлеу хазна къуралмайды. Алай этимсыфат башха тил кесеклеге къошулуб, сѣзлеуле къуаргъа болукъду: *бир ургъанлай, биле тургъанлай, билмей тургъанлай* д. а. к.

Этимсыфатны бетленген формасы бла *сайын* деген сонградан быллай тукъум сѣзлеуле къураладыла: *келгени сайын, баргъаны сайын, олтургъаны сайын* д. а. к.

Этимни бетлениучю формаларындан да бир къауум сѣзлеу къуралады: *аз къалды, аздан къалды* деген сѣзлеуле *аз* деген сѣзлеу бла джангызлыкъ сандагъы этимни 3-чю бетдеги формасындан къуралгъандыла.

Этим тамалланы тюз формасы бла угъайлаучу формасындан: *келир-келмез, джетер-джетмез, тояр-тоймаз* д. а. к.

СѢЗЛЕУЛЕНИ ТЕНГЛЕШДИРИУ МАРДАЛАРЫ

Бир къауум сѣзлеуле сыфатлагъа ушаш тенглешдириу мардала къурайдыла. Тенглешдириу мардала сыфатладан не мадарла бла къурала эселе, сѣзлеуледен да ол мадарла бла къураладыла.

Бир ишни ышаны башха ишникинден эсе ачыгыракъ, толуракъ не да джартыракъ белгиленгеннин танытыр ючюн, тюз тенглешдириучю марда джюрюйдю. Тюз тенглешдириучю марда сѣзлеуледен **-ракъ, -рек, -ыракъ, -ирек, -уракъ, -юрек, -ерек** аффикслени болушлукълары бла къуралады. Сѣз ючюн: *алайыракъ, былайыракъ, биргерек, арыракъ, берирек, ёргерек, эншгерек, алгъаракъ, артхаракъ, эртдерек, кечирек, алгъыныракъ, азыракъ, кѣбюрек, артыгыыракъ, кемирек* д. а. к.

Айырма марда бир къауум сѣзлеуледен *эм, бек, асыры* деген кючлендириучю сѣзлеулени болушлукълары бла къуралады. Айырма марда бир ишни ышаны къалгъан ишледен эсе бийик дараджада болгъанын кѣргюзтеди: *бек ёрге, бек энше, бек узакъда, эм алгъа, эм артха, эм алгъы бурун, эм алгъын, бек эртде, бек кеч, асыры амалсыздан, асыры ачыудан, бек аз, бек кѣб* д. а. к.

СЁЗЛЕУЛЕНИ ТЮРЛЕНИУЛЕРИ

Қъарачай-малқъар тилде сёзлеуно болушлада эм бетледе тюрлениучю формалары барды. Сёз ючюн: *бюгюн, быйыл, былтыр, бюрсюкюн* дегенча лексика джаны бла таймай ишни заманын ачыкълагъан халда джюриуб, атладан чыгыб сёзлеулеге къошулгъан сёзле, грамматика джаны бла атлагъа ушаш, болушлада тюрленедиле.

Сёз ючюн:	Баш	<i>тамбла</i>	<i>быйыл</i>
	Иел.	<i>тамбланы</i>	<i>быйылны</i>
	Бер.	<i>тамблагъа</i>	<i>быйылгъа</i>
	Там.	<i>тамбланы</i>	<i>быйылны</i>
	Ор.	<i>тамблада</i>	<i>быйылда</i>
	Баш.	<i>тамбладан</i>	<i>быйылдан</i>

Бир къауум сёзлеуле бетледе тюрлениб, эм **-ды** байлаучукъну къошуб, айтымда хапарчыны орун тутуб джюриюдюле. Алай аллай сёзлеуле этимге кечмей, сёзлеулей къаладыла.

Сёз ючюн:	1. <i>алайма</i>	<i>алайбыз</i>	<i>алгъама</i>	<i>алгъабыз</i>
	2. <i>алайса</i>	<i>алайсыз</i>	<i>алгъаса</i>	<i>алгъасыз</i>
	3. <i>алайды</i>	<i>алайдыла</i>	<i>алгъады</i>	<i>алгъадыла</i>

Сёзлеуле иеликчи аффикслени да аладыла: *алайым, былайым, бюгюнюм, тамблам, бюгюнюбюз, бюгечебиз* д. а. к.

Сёзлеулени *алгъынлада, арыракълада, былайлада, алайлада, быйыллада, бир бирледе* дегенча бир къауум формалары санлада да тюрленедиле.

СЁЗЛЕУНО АЙТЫМДА КЪУЛЛУГЪУ

Сёзлеуле айтымда асламысына ишни болумун ачыкълаб джюриюдюле: *Хан кзызына хапар соргъанды, кзызы башдан аякъ болгъаныча айтханды.* (Таурухдан.) *Керекли кенгден танытыр.* (Нарт сёз.) *Эл сайын бирер ёгюзюм болгъандан эсе, бирер джууугъум болсун.* (Нарт сёз.)

Бу айтымлада кёргюзтюлген сёзлеуле хал, орун, марда бла байламлы болумланы ачыкълагъан сёзлеуледиле.

Андан сора, сёзлеуле айтымда башха членлени орунларын да тутадыла. Сёз ючюн:

1. **Х а п а р ч ы л а н ы:** *Кюн алыкъын эртдеди. Экибиз къайда да биргебиз.*

2. **А ч ы к ъ л а у ч у л а н ы:** *Эртде кишини таурухунлай болду. Шахардан келгенле тенгими тынч-эсен хапарын айтдыла.*

Сёзлеу ишни, процессни тюрлю-тюрлю болумларын, ышанлары ачыкълагъаны себбли, айтымда этим бла, аны формалары бла бирге джюриюдю. Этимни энчи формалары бла байламлы

болгъаныча, сѣзлеу аны этимсыфат, этимча эм инфинитив формалары бла да джюрюйдю. Сѣз ючюн:

1. Сѣзлеуню этимни энчи формасы бла байламлы келиую: *Къонакъла алыкъын келмей турадыла, энди келликдиле.*

2. Сѣзлеуню этимсыфат бла келиую: *Тюнене келген артистле Тебердиге озгъандыла.*

3. Сѣзлеуню этимча бла келиую: *Хамит эртденбла эртде къобуб, таугъа чыгъарыкъды.*

4. Сѣзлеуню инфинитив бла келиую: *Бу китабны эрлай окъургъа керекди.*

САНАУ

САНАУНУ МАГЪАНАСЫ

Қъарачай-малкъар тилде с а н а у тилни энчи джюрюген кесегиди. Ол тилни бирси кесеклеринден семантика эм бир кесек грамматика джаны бла да башхаракъды. Санау «затны бирлик-кёблук эм сан ышанын белгилейди»¹.

Санау къуру кеси айтылыб къалса, сан хыйсабдан башха магъананы тутмайды: *бир, эки, тёрт, онбеш* д. а. к. Алай аны сан хыйсабдан башха магъанасы болмаса, ол тилде керекли да туююл эди.

Санау *бир стол, эки къой, тёрт ийнек* дегенча затны бир белгилли санын; *биринчи август, ючюнчю кюн, алтынчы эшик, онунчу юй* дегенча затны тизгинде орнун; *экеу, ючеулен, тёртеу-тёртеу* дегенча затны къауум-къауум болмакълыгъын; *экишер алма, ючюшер килограмм, онушар адам* дегенча затны юлюш-юлюш этилгенин; *отоуну ючден бири, кертмени тёртден ючюсю* дегенча сау затны кесегин; *юч-тёрт, алты-джети адам, джюзге джууукъ юй* дегенча затны джууукъ санын кёрпюзтеди.

Бизни тилибизде санаула быллай тамырлыладыла:

<i>бир</i> — 1	<i>онеки</i> — 12
<i>эки</i> — 2	<i>онюч</i> — 13
<i>юч</i> — 3	<i>онтёрт</i> — 14
<i>тёрт</i> — 4	<i>онбеш</i> — 15
<i>беш</i> — 5	<i>оналты</i> — 16
<i>алты</i> — 6	<i>онджети</i> — 17
<i>джети</i> — 7	<i>онсегиз</i> — 18
<i>сегиз</i> — 8	<i>онтогуз</i> — 19
<i>тогуз</i> — 9	<i>джыйырма</i> — 20
<i>он</i> — 10	<i>джыйырма бла бир</i> — 21
<i>онбир</i> — 11	<i>джыйырма бла эки</i> — 22...

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, часть, 2, М., 1952, 225 бет.

Джыйырмадан ёрге санагъанда джюрюген санау тамырла:

<i>джыйырма бла он</i> — 30;	<i>джыйырма бла онбир</i> — 31, <i>джыйырма бла онеки</i> — 32, <i>джыйырма бла онюч</i> — 33...
<i>эки джыйырма</i> — 40; <i>эки джыйырма бла он</i> — 50;	<i>эки джыйырма бла онбир</i> — 51, <i>эки джыйырма бла онеки</i> — 52, <i>эки джыйырма бла онюч</i> — 53 ...
<i>юч джыйырма</i> — 60; <i>юч джыйырма бла он</i> — 70;	<i>юч джыйырма бла онбир</i> — 71, <i>юч джыйырма бла онеки</i> — 72, <i>юч джыйырма бла онюч</i> — 73 ...
<i>тёрт джыйырма</i> — 80; <i>тёрт джыйырма бла он</i> — 90;	<i>тёрт джыйырма бла онбир</i> — 91, <i>тёрт джыйырма бла онеки</i> — 92, <i>тёрт джыйырма бла онюч</i> — 93...
<i>джюз</i> — 100; <i>минг</i> — 1000;	<i>миллион</i> — 1 000 000; <i>миллиард</i> — 1 000 000 000.

Артдаракъда санау тамырладан *бла* деген байлау тайыб, башха тюрлениу болмай, 1957 джылгъа дери башдача санагъанбыз. 1957 джылдан башлаб, къарачай-малкъар тилде онла *бла* санау тохташдырылгъанды: *джыйырма* — 20, *отуз* — 30, *къыркъ* — 40, *элли* — 50, *алтмыш* — 60, *джетмиш* — 70, *сексен* — 80, *токъсан* — 90, *джюз* — 100.

Тилде джюрюген магъаналарына кёре, санаула быллай къауумлагъа юлешинедиле:

- 1) санчы санау: *бир, эки, тёрт, онбеш, джыйырма сегиз*;
- 2) тизгинчи санау: *экинчи, ючюнчю, онунчу, джыйырманчы*;
- 3) къауумчу санау: *биреу, ючеулен, оноулан, экеу-экеу*;
- 4) юлюшчю санау: *бешшер, алтышар, онушар*;
- 5) кесекчи санау: *экиден бири, бешден экиси, алтыдан бешиси*;
- 6) джууукъ санау: *беш-алты, тогъуз-он, джюз чакълы, джыйырмагъа джууукъ*.

Бизни халкъыбыз бир кезиуде бешге дери, бир кезиуде дже-

тиге дери, андан артхаракъда тогъузгъа, сора оннга дери санагъандыла. Джыйырмадан ёрге санаялмай'а кёб джашагъандыла.

Бизни тилибиз тюрк тилледен бириди, аны себебли ол бир башха тюрлю джол бла айнымагъанды. Биреу биреуге кесини сёзюн арсарсыз ийнаныулу, кючлю айтыр ючюн: *беш кере кёрдюм, джети кере урдум, тогъуз айланыб бардым, он энлеб джетдирдим, джыйырма кере тиледим* деб, санаулары, заманларына кёре, бек бийиклери бла хайырлангандыла. Бу тёре бизде бусагъатда да джюрюйдю эм аны бурунгулуладан къала келиб сакъланганнга санаргъа керекди. Санауну айныууну бюгюнню дараджасы бла хайырланыб,— *джюз кере бардым, минг кере айтдым* — деб бу эки бийик разрядлы сапла къошулгъандыла. Алай бла, 5, 7, 9, 10, 20, 100, 1000 хар бири кеси заманларында санауну джетиб тохтагъан башлары бола келмеселе эди, адамны ишексиз ийнандырыр ючюн айтырча, алагъа аллай бир уллу магъана бериллик туююл эди. Миллион бла миллиард джюзден бла мингден бийик разрядлы санла болгъанлыкъгъа, бусагъатда адам адамны ишексиз ийнандырыр ючюн, «миллион кере кёрдюм» — дегенча миллионну къошуб аз айтадыла, «миллиард кере айтдым» — деб, миллиардны къошуб'а айтмайдыла: халкъ алыкъа анга юйюрсюнмегенди.

Эмегенлени залимликлерин бютюн да кючлю кёргюзтюр ючюн, ала джомакълада *беш, джети, тогъуз* башлы деб, былай суратланадыла; нарт сёздеде — *тойгъан джерге тогъуз къайт, тулукъ тюбю тонкъайса, тогъуз гырджын чыгъар*,— дегендиле. Келиннге алгъыш этгенде: — «*Татымлы ашлы, джети башлы бол! Ахшыла бла сайлан, тогъуз атагъа айлан!*» — деучюдюле. «Джёрме» деген эски чам джырда былай айтылады:

Мени джёрмем багъанадан базыкъ эди.

Джангыз кеси тогъуз эрге азыкъ эди.

Аны ашаргъа бир къарыннга джазыкъ эди.

Мени джёрмем беш арбагъа джюк болур эд,

Чегиси уа джети арбагъа джиб болур эд,

Аны ашагъан арты бла тюб болур эд.

Джомакъла бизни кюнлерибизге дери не кёб тюрлениулеге тюбей келген эселе да, алада эмегенлени залимликлерин кёргюзтюр ючюн, *юч, беш, джети, тогъуз* башлы деб, джаланда экиге юлешинмеген санла тюбейдиле. Сёлешиуню кючлендирир ючюн деб, экиге юлешиннген бош санлагъа аллай бир магъана берилмегенди эм ол тёре бюгюнлюкде да сакъланыбды.

Кеси заманларында 3, 5, 7, 9 санауну бек кёбю бола келгенден туююл эсе, былагъа быллай бир магъана нек берилди деген соруу алыкъа сорулгъанлай къалыргъа керекди.

Эсде болмагъан эртде заманладан бери тилде джюрюй келиб, энди уа унутула баргъан, быллай айтылыула болгъандыла:

Бир деген — бир аллахны атыды;
 эки деген — бир адамны эки кёзю;
 юч деген — ючге дери тебсеякъ;
 төрт деген — төрткюллемей ат чабмаз;
 беш деген — беш бармакъгъа тюшген ычхынмаз;
 алты деген — алты къош бла сабан сюрген абчымаз;
 джети деген — джетегейле джети айлапмай танг атмаз;
 сегиз деген — семизге минген арымаз;
 тогуз деген — тогуз эрден къайтхан тул къатынны тогуз
 тюбсюз кёлге атсанг да къамамаз.

Бу айтылыулада санаулары бирден бешге дерисини джууаблары санланы затла бла кёргюзтюб, магъана джанларын ачыкълайдыла, эсе да эртдегили формаларын тюрлендирмегендиле. Алтыдан тогузгъа дери санаулары джууаблары уа, барысы да бир кибик кючлю тюрленмеген эселе да, джашауну эм ырысхы производствону ёсе баргъанына кёре, бизге тюрлениб джетгендиле.

Бу айтылыула бизни халкъыбызны биринчи атламларындан окъуна джюрюб башламагъандыла, болса да была джазыу тиллери болмагъан эртдегили ата-бабаларыбыздан санаулары эсде тутар ючюн деб эм джууабчылыкъ хунерге саналыб, кёлден төлюден төлюге ёте, бизни кезнуге дери джетгендиле.

Тюрк тилли халкълада *бир* деген сёз: *бир деген — бир аллахны атыды* деб, дин бла байлашыб джюрюгенди.

Санаулары бирден оннга дери — *бир, эки, юч, төрт, беш, алты, джети, сегиз, тогуз, он* деб хар бирини энчи аты барды. Ондан онтогузгъа дери санагъанда, бийик разрядлы сан, эсе да он алгъа айтылыб, аны ызындан алаша разрядлы санла, эсе да бирле айтылыб: *онбир, онеки, онюч, онтөрт, онбеш, оналты, онджети, онсегиз, онтогуз* деб саналадыла.

Джыйырмадан 99-гъа дери санагъанда да, алгъын бийик разрядлы санла, ызындан алаша разрядлы санла айтылгъанлай барадыла. Джыйырмадан 99-гъа дери санауда къарачай-малкъар тилде тюрк тиллени биринде да болмагъан бир төре болгъанды. Ол да бу формада санауду:

40-гъа — *эки джыйырма*, 60-ха — *юч джыйырма*, 80-нге — *төрт джыйырма* деб санагъандыла. Мында да бийик разрядлы санланы — джыйырмаданы алгъа, аланы ызларындан алаша разрядлы санланы — бирлени айтыб; эки сан разрядны арасында *бла* деген байлауну къошуб, алай санагъандыла: *эки джыйырма бла бир, юч джыйырма бла эки, төрт джыйырма бла юч* дегенча алай. Джыйырмадан огъаргъы бирси онлукъ санлагъа: 30 — *джыйырма бла он*, 50 — *эки джыйырма бла он*, 70 — *юч джыйырма бла он*, 90 — *төрт джыйырма бла он* деб джюрютгендиле.

Бу вариантда да, онладан ёрге санаб тебрегенде, 31 — *джыйырма бла онбир*, 53 — *эки джыйырма бла онюч*, 75 —

юч джыйырма бла онбеш, 99 — төрт джыйырма бла онтогуз деб, бийик разрядлы санла, джыйырма алгъа айтылыб, алаша разрядлы санла уа (бирден онтогузгъа дери) аны ызындан айтылыб (къош санаула: 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 джазылуларыча айтылгъан да бирге этиб) алай джюрютюлгендиле.

Джюзден ёрге санагъанда да хар сан разряд бир бирге бла деген байлау бла къошулгъанды: 144 — джюз бла эки джыйырма бла төрт не да бир джюз бла эки джыйырма бла төрт; 253 — эки джюз бла эки джыйырма бла онюч; 4561 — төрт минг бла беш джюз бла юч джыйырма бла бир; 6475 — алты минг бла төрт джюз бла юч джыйырма бла онбеш д. а. к.

Бу башда айтылгъанча бизде джазыу тил тохташдырылгынчы санагъандыла. Джазыу тил тохташдырылгъандан сора, санаудан (дженгиллетир хыйсабда) бла деген байлау кетиб: 31 — джыйырма онбир, 42 — эки джыйырма эки, 155 — джюз эки джыйырма онбеш, 4865 — төрт минг сегиз джюз юч джыйырма беш — деб саналыб, 1957 джылгъа дери тургъанды.

Къарачайлыланы бла малкъарлыланы санаулары битеу тюрк тилледен айырылыб, бу формалы башхаракъ болуб джюрюйдю.

Башда айтылгъаныча, *отуз, къыркъ, элли, алтмыш, джетмиш, сексен, токъсан* деб, джыйырмадан ёрге онла бла санау бизни литература тилибизге 1957 джылдан бери сингиб барады, кеси да, халкъ алыкъа битеу юйюрсюнмегениликге, джыйырма бла санаудан бу табыкъ бла онглуду, тынчды.

Аны себебли, къарачай-малкъар халкълары джыйырмадан ёрге бу формалы санауну кесини баш сёзлюк фондасына бир уллу чырмаусуз кийриб барадыла эм аны бла кенг хайырланыб башлагъандыла.

Онла бла санауну биз тюрк тилли халкъладан шёндю алдыкъ эсек, аланы этимологияларына да мындан арысында тюрк тилле бла бирге байламлы къараргъа керекди.

«Он» деген зат (10) битеу тюрк тилледе бир санны атына айтылыб *он* деб джазылады. Джаланда чуваш тилде *вунна*, татар бла башкир тилде *ун*, якъут тилде *уон* деб джюрютюле эсе, ол *он* деген сёзню фонетикалы тюрлюлеридиле. Аны себебли, бош санаулагъа энчи атла бирден тогузгъа дери угъай, оннга дери аталгъан болур, баям, дерге эркинбиз.

«Джыйырма» деген санаудан башлаб, токъсаннга дери онла бла санауну тюрлениулери кёбдюле. «Джыйырма» деген санауну кёб тюрлю тюрк тилли халкъла кеслерини тиллерини фонетикалы вариантлары бла белгилеселе да, бары да бир сёз тамырны эм бир санны айтадыла. «Джыйырма» деген сёзню къайдан чыкыгъанын киши да билмейди. Аны юсюнден Ф. Г. Исхаков, къарачай-малкъар тилден башха тюрк тиллени тенгleshдире келиб, былай айтады: «Он, эсе да, джыйырма, алгъын «эки он», «эгиз» деген магъанасын тутхан *эки + р + ми*

деген сёздэн кьуралгъан болур деб хыйсаб этерчады, тенгледир: тюркмен эм бир кьауум тюрк тилдеде *экиз*; татар тилде — *игез*; якут тилде — *игире*; монгол тилде — *икир*². Бу да умутду ансы, тамам тохташдырыу туююлдо.

Отуз деген сёзню этимологиясы алыкьын белгили болмагъанды.

Кьыркъ деген сёзню да этимологиясы белгили туююлдо, алай аны юсюнден В. А. Гордлевский былай джазады: «Тюрклюледе, Хаммер да эслегенге кёре, төрт эм кьыркъ деген сапаулары дин джанындан бир кючлери болгъанды, алай «төрт» эм «кьыркъ» деген сёзлени араларында бирлени бла онлары келишдирген бир тюрлю ушашлыкь джокьду. Алай бла, «кьыркъ» деген сёз белгисиз санны, кёблюкню, кёблюк санны кёргозтгенди. Эртдегили шаманлы тюркюлени джашауларында кьурманлыкьлары не да бир башха дин төрелени кезиулеринде «кьыркъ» деген сёзню уллу магъанасы болургъа боллукь эди. Дин бла байламлы магъанасын тас этиб, «кьыркъ» деген сёз (артда) кёблюк санны кёргозтюр ючюн джюрютюлюнюб тебренди»³.

Элли (50) деген сёзню этимологиясы да бюгюн белгили туююлдо. Бу сёзню (*эл*, эсе да *кьол*) деген сёз бла байлашдырадыла. Кьолну аты *эл* эсе, кьолда беш бармакь беш онну тутады да, бу санаугъа *элли* деб андан аталгъанды дейдиле. «...Мюлк кьураб джашау бекден бек айный баргъанда, — дейди В. А. Гордлевский, — 50 деген сан кьолну (*эл* деген сёзню) онгларын битеу тауусханды»⁴. Ф. Г. Исхаков да аны юсюнден кёб зат айтмайды: «Элли (50) деген сёзню, төреге кёре, *эл* деген сёз бла байлашдырадыла, алай ол затны алыкьын тамамлы тинтерге керекди»⁵. *Элли* (50) деген санауну (сёзню) джаратылыууну юсюнден тюркологияда хыйсабла бардыла, ансы толу джууаб джокьду. Къайсы эсе да бир тюрк тилде кьолну аты *эл* деб болмаса да, санауда адамла, кьол бармакьлары бла хайырланганларына даулаш джокьду. *Эл* деген сёзню, тюрк тиллени биринде болгъаны себебли, аны хыйсабха алмазгъа да джарамайды. Башда айтыла келгенича, *элли* деген сёзню къайдан чыкьгъанын, аны кьол бла байламлыгьы къалай болгъанын бизни тил тюрк тиллени кёбюсюнден ачыкь кёргозтеди дерге онг барды.

Эл деген сёз бизни тилибизде бек эртдеден бери джюрюген сёзю. Ол сёз кесини алгьыннгы магъанасын, баям, джалан да бизни тилибизде сакьлагъан болур. *Эл* деб къарачай-малкъар тилде кьол бармакьны кенглигине айтылады. Бир бармакьны

² Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Том 2, М., 1956, 179 бет.

³ Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Том 2, М., 1956, 180 бет.

⁴ Там же.

⁵ Там же, 182 бет.

кенглигине — бир эл, экини, ючно, тёртню бирге кенгликлери-не — эки, юч, тёрт, беш бармакъны бирге кенглигине беш эл не да бир тутум деб бизни тилибизде бююн да джюрютюледи. Эл деген сёз бек алгын джаланда бармакъны кенглигин бел-гилеген магъананы бериб, кесини ол магъанасын тюрлендирмей бизге дери джетгенди. Ол къолну битеу магъанасын бизни тил-де бир заманда да бермегенди. -ли деген аффикс къарачай-малкъар тилде атладан сыфат къураучу -лы, -ли, -лу, -лю деген аффикследен бириди. Бу аффиксле бизни тилде ат-ланы мурдорларына къошулуб, атла бир затха иелик этген-лерин кёргюзтююню кючю бла аладан сыфатла къурайды-ла: акъыл + лы, хунер + ли, тутхуч + лу, юлгю + лю, эл + ли, къо-накъ + лы, тон + лу, бёрк + лю д. а. к. Элли деген сёз да тилни бу законуу кючюнден къуралгъанды, аны морфологиялы къу-ралыуу тюрленмегенди. Эл — бармакъды, эл + ли — бармакълы деген магъанады, бармакълы уа — ол'а джаланда къолду.

Былайда табигъатны законуу кесин таптыб тохтайды, нек десенг биз бутакълы терек, балалы къоян, чепкенли джаш, бармакълы къол деяллыкъбыз, ансы терекли бутакъ, къоянлы бала, джашлы чепкен, къоллу бармакъ деяллыкъ туююлбюз. Мында да иш алайды: къолдан бармакъла джайыладыла, бар-макъладан къол'а джайылмайды. Бу закон — къолну аты эм ал-гъа элли деген сёз, бармакъны аты уа эл деген сёз болгъан бо-лурла деген хыйсабха келтиреди.

Эл деген сёз алгын, баям, он деген хыйсабда да джюрюген болур, нек десенг, къалай тюрлю айтсакъ да, бармакъла эки къолда ондула, халкъ андан ёрге санай билмеген заманда уа, бармакъла бла хайырланмай къутулаллыкъ туююл эди. Бар-макъны кенглигине эл деген эселе, бармакъла дер орнуна элле — элли, онла — онлу дерге боллукъ эдиле: миллетни джа-шаууну узунлугъунда аллай бир фонетикалы тюрлениуле болал-лыкъ эдиле.

Бизни тилибизде шёндю джюрюген къол, бармакъ деген сёзле элли — элле, онлу — онла деген сёзле санау магъанагъа кёчюб, ол сёзлени орунларына кеч туугъан болурла дерчады.

Алтмыш, джетмиш деген сёзлени къалай къуралгъанларыны юсюнден шёндю тамам, кесгин тохташдырылгъан зат джокъду, алай быланы юслеринден академик В. А. Гордлевский этген хыйсабха бой салыргъа керекди: ишни, баям, ол айтханчадан башха тюрлюдо дерге онг табылмайды. В. А. Гордлевский бы-лай айтады: «60 деген сан санауу къаллай эсе да бир джангы кезиуну ачады. . . 60 (алтмыш) деген сёзю «мыш» деген сёз бла белгилеу, баям, бийик онлукъланы айтыр ючюн, (адамла) он деген сёзю ангылагъынчы, анга юйюрсюннгюнчюннге дери кезиуге тюшеди»⁶.

⁶ Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Том 1, М., 1956, 182—183 бет.

Ф. Г. Исхаков аны юсюнден былай айтады: «*Алмыш* деген санауну составына аффиксни къуллугъунда кирген *мыш* деген сёз эм алгъын «он» деген сёзню белгилегенди деб хыйсаб этдиле»⁷,

Мыш, *-миш* деген сёзле шёндю аффикследиле, алай бир заманда ала, баям, он деген сёзню магъанасында джюрюген болурла.

Сексен, *токъсан* деген сёзлени ону болушлугъу бла къуралгъанлары туурады. Кертиди, он деген сёзге фонетикалы бек тюрленирге тюшюб, *сегиз*, *тогъуз* деген сёзлеге айырылмазча къошулгъанды, алай болгъанлыкъгъа мында ону болгъаны белгили кёрюнеди.

Джюз, *минг* деген сёзлени этимологиялары да ачыкъланмагъанды. Бу сёзле ол санлагъа аталыб къалгъан болурла.

Миллион, *миллиард* деген тыш къраллы сёзле бизни тилге кеч киргендиле.

САНАУЛАНЫ РАЗРЯДЛАРЫ

Санчы санау

Санчы санау затны бир тамам белгили санын кёрюздеди: *бир адам*, *эки китаб*, *беш стол*, *юч юй*, *джыйырма сом*, *алты ийнек* д. а. к.

Къуралыуларына кёре, была бош, къош эм джыйымдыкъ санаулагъа юлешинедиле. Санаулары бирден тогъузгъа дерисине бла оннга, отузгъа, къыркъгъа, эллиге, джюзге — бош санаула дейдиле. Санаулары онбирден онтогъузгъа дериси бла джыйырма, алтышдан токъсанга дери онлукъла, экиджюзден тогъузджюзге дери джюзлюкле къош санаула боладыла.

Бош эм къош санаула джазыуда бирге джазыладыла: *эки*, *алты*, *он*, *онбир*, *онтёрт*, *онджети*, *онтогъуз*, *джыйырма*, *элли*, *сексен*, *токъсан*, *экиджюз*, *бешджюз*, *тогъузджюз*.

25, 36, 43, 59, 77, 82, 94, 123, 1564, 22589 дегенча бирер башха сёз болуб джазылыб, бир санны кёрюзтген санаулагъа джыйымымдыкъ санаула деб аталады.

Минг, *миллион*, *миллиард* — санчы атладыла, джыйымдыкъ санаулада кеслери энчи сёзле болуб джазыладыла: *эки минг*, *бешджюз минг*, *алтыджюз минг* *къыркъ оналты*, *ючджюз миллион* *тёрт минг* *джетиджюз тогъуз*, *тёрт миллиард он миллион* *алты минг тогъузджюз джыйырма беш*.

Джыйырмадан ёргесинде онла бла, аладан алаша разрядлы санла башха-башха сёзле болуб джазыладыла: *джыйырма беш*, *отуз юч*, *къыркъ алты*, *элли сегиз*, *алмыш эки*, *джетмиш бир*, *сексен тёрт*, *токъсан сегиз*.

⁷ Анда, 180 бет.

Бир тукъумдан болгъан бир талай затны бир бири ызындан санагъанда, санчы санау затны аллында келсе, затланы пенча болгъанларын кѣргюзтеди: *бир къой, эки къой, юч къой, тѣрт къой*. Былайда тизилиб саналгъан затланы атларын айтмай, кѣбюсюнде *бир, эки, юч, тѣрт* деб санаб къоябыз.

Бир бири ызындан тизилиб саналгъан затла бир тукъумлула болмасала, биз аланы тизиб санагъанлыкъгъа, ахыр санлары барысыны бирге къошулуб бир битеу санны берлик туююлдюле — хар тукъум ат кесини санын кѣргюзтюрюкдю: *бир ат, эки эчки, юч къой, тѣрт ийнек, беш адам, алты юй, джети чалгъы* д. а. к. Мында 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 деб санла бири бирини ызындан тюз келгенликге, затла башха тукъумлуладыла, была джетидиле деб бир битеу сан къуаргъа джарамайды.

Санчы санау затны ызындан келсе, зат джаланда бирлик санда джюрюйдю; затны кѣблюгюн-бирлигин сан кеси кѣргюзтеди.

Санауну аллында келген затла бир тукъумлула эселе, санны къуру кесин айтыб санасанг да, затланы атларын да айтыб санасанг да, ала бир бири ызындан саналгъан бир зат болуб къаладыла, сѣз ючюн: суюсенг — *стол бир, стол эки, стол юч, стол тѣрт* деб сана, суюсенг'а — *бир, эки, юч, тѣрт* деб сана, ала бири бирини ызындан саналгъан тѣрт затны кѣргюзтгенден башха магъана бермейдиле.

Санауну аллында келген затла хар бири башха тукъумлула болсала, аланы тизиб санагъанда, сѣзню логикалы басымыны кѣчгенине кѣре, ала не бир тукъумлу затлача бир бири ызындан саналыб, бир битеу санны кѣргюзтедиле не да хар тукъумда затны ненча болгъанын билдириб, аланы башха-башха санларын кѣргюзтюб къоядыла. Сѣз ючюн: логикалы басым санауда болса, ол затны тизгинде санын кѣргюзтеди: *стол бир, шинтик эки, шкаф юч, кюбюр тѣрт*. Логикалы басым затны кесинде болса, затны хар тукъуму ненча болгъанын кѣргюзтеди: *стол бир, шинтик беш, шкаф юч, кюбюр тѣрт*.

Санчы санаула *-лы, -ли, -лу, -лю* сыфат джалгъаулану кючю бла сыфат къурайдыла, была кеслери да хайыуанланы джыл санларында ачыкъланадыла: *алтылы ёгюз, бешли алаша, тѣртлю ууанык, тогъузлу аджир*.

Бу сыфатла (*алтылы, бешли, тѣртлю, тогъузлу*) джангыз кеслери айтылсала, атны къууллугъун этедиле.

Санчы санаула этимсыфат бла къош сѣз къураб, сыфат боладыла: *экиджашар тана, тѣртджаргъан агъач, бешатылгъан шок, экили акъыл*. Бу сыфатла да джангыз кеслери айтылсала, атны къууллугъун этедиле.

Санчы санаула атла бла бирге къош сѣз къураб, сыфат болуб келедиле: *бешкъулакъ чоюн, ючакъкъ шинтикчик, ючемчек ийнек*.

Санчы санау *лаб, -леб* деген аффикслени алыб, керелеу магъананы береди: *мен санга бергенни сен ючлеб, онлаб окъуна къайтардынг*.

Санчы санау энлеб деген сёзю- **лзб**, **-леб** аффиксни кёшуб, кятлау магнананы да береди: *Сен манга этген бетсизликни, мен санга юч энлеб, он энлеб* (ючлеб, онлаб) *джетдиргенме*. Бу айтымда *ючлеб, онлаб; юч энлеб, он энлеб* деген сёзле, санауладан кьуралыб, бир белгили марданы кёргюзтген сёздиле.

Санчы санау затны ачыкляб, аны биргесине келсе, зат джаланда бирлик санда джурюйдю: *Бизге он адам келди. Стаятда джюз джыйырма джети мал джатады. Бу элде беш этажлы юч юй барды*.

Санчы санау кеси джангыз болса, атны кьуллугьун толтурады, болушлада бетледе да тюрленеди, аны бирлик, кёблук саны да болады: *джюзле онладан кёбдюле*; малкьар тилде джыйырма мала бла санагьан төре болгьанды; *кьойланы бешледен* (тюмен) *алгьанма; ийнекни ючге* (джюз) *бердим; бу биринг, бу экинг, бу онунг*.

Бир санда тарихле не кёб болсала да, бетледе бла болушлада джаланда эм артындагьы сан тюрленеди.

Санчы санау айтымда башчы болуб келеди: *сегиз төртден эки кере кёбдю; тогьузну тогьузгьа кьошсанг, онсегиз болады; төртден беш онгуду*.

Санчы санау айтымда толтуруучу болады: *оннга онну кьошсанг, джыйырма болады; тогьуздан тогьузну кьоратсанг, зат да кьалмайды; джыйырмада эки он барды; джетиден онбешге дери санадым*.

Санчы санаула айтымда **-ды, -ду, -ди, -дю; -дыла, -дула, -диле, -дюле** деген хапарчы кесекчикле кьошулуб, хапарчы болуб келедиле: *Бизни колхозда тракторланы саны сегизди. Урлукъ себиучю машиналаны саны тогьузду. Сегизни сегизге кьошханда чыкьгьаны оналды. Онсегизни алтыгьа юлешгенде чыкьгьаны ючдю. Алайда отлай тургьан ийнекле алтыдыла, кьойла тогьуздула, эчкиле экидиле, улакьла уа төртдюле*.

Айтымда башчы кьауум-кьауум этилген бир талай затны кёргюзте эсе, хапарчылыкь этген санаугьа кёблук санны **-ладыла, -ледиле** деген кьош джалгьаулары кьошуладыла: *Джашымы школда отеткалары ючле бла төртледиле, кьызымыкьыла уа бешледиле. Алмаланы бу кьауумлары алтыладыла, бу кьауумлары онладыла*.

Бу юлгюге кёре, санчы санау хапарчы болса, аны кёблук, бирлик санда болмакьылыгьы башчыны кёблук, бирлик санда болгьанына кёре болады. Санчы санау хапарчы болгьанда, бирлик санда джаланда айтымны башчысы ючюнчю бетде бирлик санда болса болады.

Санаулары джегилиулериинде заман категория болмайды.

Бир деген сёзгө энчи магъанасы

Қесини лексико-синтаксисли джюгюне кёре, *бир* деген сёз кёб тюрлю магъананы кёрюзтеди.

«Бир деген санчы санау тюрк тилде юч магъанада джюрю-тюдеди: 1) санчы санау «бир»; 2) белгисиз член; 3) энчи лексико-синтаксисли магъана берген зат»⁸.

Бир деген сёз т у у р а с а н н ы (бирни) кёрюзтеди:

Масхуд заводда бир кюннге эки марданы толтурады.

«... кралланы **бир** лагерге бирлешгенлери...» (КПСС-ни Программасы.) «... сора, **бир** джанына айланаракъ болуб, эл таба къараб тохтады». (Джарыкъ джолла.)

Бир деген санчы санау бирлик- кёблук джаны бла бир сёзгө белгилеб кьоймай, сау сёзтутушну белгилейди: *Бир сары тана бла бир боз кьойну кёрдюм. Хан джатар джерине бир кюмюш эшикни бла бир алтын эшикни ачыб кире эди.* (Джомакъ.)

Бир деген сёз санчы белгилелигин (артыгы-кеми болмагъанын) кючлендириб кертилейди. Бу магъанада *бир* деген сёз асламына сёзтутуш кзурайды: *Не кёб айландым эсем да, шахарда бир джангыз танышым тубемеди. Зурият шахарга джаппа-джангыз бир барганды. Ююю кзуруб къалмагъан, бир джангыз бир адам заманында келмеди! Омар Сочиде джаланда бир айны солугъанды.*

Затны даулашсызлыгын белгилер ючюн, *бир* деген сёз кёб кере кьайтарылыб да айтылады: *Манга шендю бир, бир, бир зат кереклиси джокъду.* Затны джангызлыгын бютюн да кючлендириб айтыр ючюн, *бир* деген сёзге бирликни, гитчеликни кёрюзтген **-чик** аффикс кьошулуб да айтылады: *Муссаны ненча джашы барды, алан? — Джаппа-джангыз бирчик! Бир деген сёзгө бла аны джангызлыгын кючлендирген сёзлени айтымда джерлерин алышындырсаңг, ала башха лексикалы магъанала бериб тохтайдыла. Сёз ючюн: джалан бир атлыны кёрдюм дегенде, джалан бир деген сёз джангызлыкны лексикалы магъанасын береди. Бир джалан атлыны кёрдюм дегенде уа, иеси атха джюк салмай миннгенин айыртыб кёрюзтеди. Айтымда сёзлени орунларын алышындыра барсаңг, дагыда башха лексикалы магъана чыгъа барлыкды, алай бла биз аланы барысыны да юсюнден айтмайбыз. Джангыз бла джалан деген сёзге бир деген сёз бла айтымда тенг джарашмайдыла: джалан бир теке, джангыз бир теке десек, мында джалан деген сёз да, джангыз деген сёз да бир кьулулукну толтурадыла, бир затны джангызлыгын белгилейдиге, аланы айтымда орунларын*

⁸ Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Том 1, М., 1956, 180—181 бет.

алышындырыб, *бир джалан теке, бир джангыз теке* дегенде уа, быланы лексикалы магъаналары бир бирден башха боладыла; *бир джангыз* деген биягъы затны бир болгъанын кѣргюзтеди, *бир джалан* деген'а текени туюю кетгенин кѣргюзтеди. Быланы дагъыда башха лексикалы ауаналары да бардыла, алай мында аланы юслеринден да айтмайбыз.

***Бир* деген сѣзню башха къуллукълары**

Бир деген сѣз айтымда айгъакълауну, болумну кючлендириб, белгисиз член болуб да джюриюдю.

Бу адамны мен бир заманда да кѣрмегенме. Биз бюгюн бир узакъгъа барыб келдик. Алан, сен бир къуджур адамса. Бир деген сѣз кючлендириу магъанасында, къайсы сѣз бла бирге сѣзтутуш къурай эсе да, айтымда аны аллында (араларында башха сѣз болмай) джюриюдю; аланы джерлерин алышындырсанг, *бир* ол магъанасын тас этеди: *бир таб тюшдю — таб бир тюшдю; бир иги кѣрюндю — иги бир кѣнюндю; бир ахшы китаб окъудум — ахшы бир китаб окъудум.*

«Белгисиз членни магъанасы бла айтымда къуллугъу *бир* деген сѣз бла къаты байлашыбдыла, аны себебли уа, ол сѣз, контекстха кѣре, санны да, белгисизликни да кѣргюзтеди»⁹. *Бизге бир адам келгенди* (бир адам). *Бизге бир адам келгенди* (ким эсе да бир). *Къызыккъ: «Бир адам конфет берди».* (Джарыкъ джолла.) *Аскерни мен бир кѣрдюм.* «*Зуриятны джюрегими къайда эсе да бир таша мюйюшчюкюнде джашырдым».* (Джарыкъ джолла.) *Хасанны эки, Османны уа бир джашы барды.*

Бир деген сѣз санны кѣргюзтсе, басымын кесинде сакълайды: *Кѣлегими бир тюймеси тюшдю. Машинаны бир чархы осалды. Мени бир къолум бир къолумдан къарыулуду.*

Бир къауум затны джангызлыкъларын белгилер ючюн, *бирни* къошуб тизиб джазгъан заманда, *бир* деген сѣз санны кѣргюзтгенликге, басым аны ызындан келген сѣзню ахыр бѣлюмюне кѣчеди: *Бу айтымны бир башчысы, бир хапарчысы, бир айгъакълаучусу барды.* Мында басым *бир* деген сѣзден *башчысы, хапарчысы, айгъакълаучусу* деген атланы ахыр бѣлюмлерине кѣчгенди.

Бир деген сѣз санын кѣргюзтген атланы дагъыда башха айгъакълау сѣзлери болсала, ала *бир* деген сѣзню бла атны ортасында боладыла, сѣз басым'а, сѣлешген адамны интонациясына кѣре, бирден не атны, не да аны айгъакълагъан сѣзню ахыр бѣлюмюне кѣчеди: *Сагъитни бир акъсыл кѣлеги, бир къаралдым пальтосу, бир кѣксюл бѣркю барды* дегенде, сѣлешген адам магъана бергенине кѣре, басым *акъсыл, къаралдым, кѣк-*

⁹ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, 168 бет.

сюл деген сёзлени, не да *кёлеги, пальтосу, бёркю* деген сёзлени ахыр бёлюмлерине кёчеди. *Бир* деген сёз бир затны санын кёргюзтюб, басымны уа кесинде сакъламаса, ол проклитика болуб, белгисиз членни кёргюзтеди: *бир адам* (ким эсе да); бир мал (не эсе да). Айтымда ол былай кёрюнеди: «*Эртде, бир заманда бир къаратон ханнга улан туугъанды*». (Джомакъ.) «*Эртде, эртде, эртде бир юнню бир джангыз къызы болганды*». (Джомакъ.)

«*Бир* деген сёз изафет конструкцияда айгъакъланган сёз болуб келсе, белгисиз членни магъанасын кесинде сакълайды»¹⁰. Сёз ючюн: *окъуучулары бири* дегенде, изафетдеча сайлау, эсе да юлешиу, сора къайсы эсе да бир окъуучу дегенча хыйсаб барды.

Бир деген сёзге *-эу, эулен* деген къауумчу аффиксле кёшүлүб, ол айтымны члени болуб келеди: *Биреуню бёркюн алсанг, бёркюнге сакъ бол.* (Нарт сёз.) *Биреулен билгенни биреулен да биледи.*

Бир деген сёзню айтымда кесини белгили джери болады. Ол (кеси джангыз) атны, сыфатны, санауну, этимни биргесине, ала бла байлашыб, аланы алларында келсе, кесинде басымны да сакъламай, белгисиз член болады; басым атны, сыфатны, санауну, этимни ахыр бёлюмлерине кёчеди. Сёз ючюн: *бир адам, бир къызыл, бир джыйырма, бир келдим* (бир келиу этди алай дегенча).

Атны, сыфатны, санауну, этимни айгъакълаб келген сёзле болсала, ала ненча болсала да, барысы да *бирни* бла айгъакълагъан сёзлерини арасында тюшедиле: *бир алапат ариу хайыуан, бир джарыкъ тор* (ат), *бир тамам джыйырма, бир таб сайладым.*

Бир деген сёз тилни ол кесеклерини ызларындан келсе, белгисиз член болмай, санны кёргюзтюб къояды, кеси да, ахырына хапарчы кесекчикни алыб, хапарчыны къуллугъун этиб тохтайды, тилни кесеклери уа бу позицияда бары да атны къуллугъун этедиле: *стол бирди, къара бирди, тогъуз бирди, сайлау бирди* д. а. к.

Бир деген сёз хапарчыны аллында келсе, не санны кёргюзтеди, не да, интонациягъа кёре, сейирсинмекликни кёргюзтеди, сёз ючюн, *ол бир келди дегенде*, интонациягъа кёре, эки магъана чыгъады: 1) *Ол бир келди* (эсе да бир келиб къалды); 2) *Ол бир келди!* (бир келиу этди дегенча сейирсиниу магъана).

Бир деген сёз бетлеучю, къайтарыб бетлеучю, кёргюзтюучю алмашладан бири бла келсе, алмашланы аллында позицияда джангыз деген санчы санауну, алмашладан сора позицияда келсе, санау андан ары бармагъанлыкъгъа, бир бири ызындан барыууу магъанасында джюрюйдю; аны ызындан адамны *эки, юч, төрт* деб санарыгъы келеди.

¹⁰ А. Н. Кононов. Там же, 168 бет.

1) *бир мен, бир сен, бир ол; бир биз, бир сиз, бир ала;*

не да

мен бир, сен бир, ол бир; биз бир, сиз бир, ала бир;

2) *бир кесим, бир кесинг, бир кеси; бир кесибиз, бир кесигиз, бир кеслери;*

не да

кесим бир, кесинг бир, кеси бир; кесибиз бир, кесигиз бир, кеслери бир;

3) *бир ол, бир бу, бир ала, бир была;*

не да

ол бир, бу бир, ала бир, была бир;

бир кесимдеги, бир кесибиздеги, бир кесибизниги, бир кеслерики; не бир? бир не?; ким эсе да бир.

*Бир деген сёз соруучу, белгисиз эм башха алмашла бла байлашыб, бирси алмашла блача, сёзтутуш кьурааргъа бол-
лукъду.*

Алача санаула бла да; бир экибиз, бир экигиз, бир экиси;

не да,

экибиз бир, экигиз бир, экиси бир.

Бир деген сёз энчи лексико-синтаксисли кьуллугъун сёзтутушха кириб, алай кьурайды. Бир деген сёзню сёзтутушда джерини алышынмакълыгы лексико-грамматикалы магъанасы болады. Ол а адам анга бек эс бурур затды. Сёз ючюн: Мен бир деген бла бир мен деген сёзтутушланы магъаналары бир тьююлдю: джерин алышындыргъаны себебли, бир деген сёзню бу эки сёзтутушда лексико-грамматикалы магъаналары башхадыла. Аламат неди десенг, мында бир деген сёзню джери алышынганды ансы, морфология кьурулушунда тюрлениую джокъду.

Бир деген сёзню морфологиялы тюрлениулери болсала, болмасала да, джери алышынса, не азчыкъ да болсун, аны лексикалы магъанасы тюрленеди. Бу юлгюню алыб кьарайыкъ:

мен бир

мен бирни

мен бирге

мен бирде

мең бирден

бир мен

бирни мен

бирге мен

бирде мен

бирден мен

Къарачай-малкъар тилде бир деген сёз айгъакълаучу бла айгъакълануучу сёзлени араларына хазна кирмейди, айгъакълаучу сёзлени (ала ненча да болсунла) алларында болады. Сёз ючюн: бир эски юй; бир сууукъ кьыш кечеси; бир кьарангы, джауунлу, кюз арты кече.

Бизни тилде *бир* деген сөз ачыкъялаучуну бла ачыкъялануучуну арасында, джаланда этимсыфат айланыудан къяуралгъан сөзтутушха кириб, энчи лексико-синтаксисли комплекс къяураб келсе, тюшеди: *Мен ёле тургъан бир джаныуар кёрдюм. Оноу этерге эси болгъан бир адам керекди. Тёрт отоуу болгъан бир юй табмай амал джокъду.*

Бу конструкцияда *бир* деген сөз этимсыфат айланчы аллында позицияда да келеди: *Мен бир ёле тургъан джаныуар кёрдюм. Бир оноу этерге эси болгъан адам керекди. Бир тёрт отоуу болгъан юй табмай амал джокъду.* Былайда да бирни джер алышындырыуу, аз-кёб болсун, лексикалы башхалыкъ (ауана) береди.

Этимча кирген сөзтутуш бла къяуралгъан айтымда *бир* деген сөз не тюрлю позицияда да этим бла байлашады, хапарчыны аллына тюшерге сюеди: *айлана-айлана бир турсун; ийнекни да отлата, бизни таба бир кел; мен келгинчи былай тура бир тур; къарай-къарай бир тур бахчагъа.*

Затны сыфат ачыкъяласа, *бир* деген сөз кесини энчи магъанасын тас этиб, сыфатны кючлендирир ючюн джюрюйдю. Былайда анга интонация белгиди дерге керекди: *бир аламат адам; бир сейирлик джомакъ; бир таб иш.*

Бир деген сөз, кеси магъанасын сакъламай, сөз къяураучу элемент болады: *бирликде — тирлик; мени биреуу бла ишим джокъду; бирси китабны берчи; кел, алан, бирге барайыкъ; ала бирча кийинедиле; сен бираз ишлерик болурса?; бирде мен шахаргъа бардым да...*

Бир деген сөзю мурдорунда кёб тюрлю жангы сөз къяуралады. Бу башда айтылгъан айтымлада, бирни мурдорунда къяуралгъан сөзледе бирни сан не да санау магъанасы джокъду.

Алай бла бир деген сөзю тюрлю-тюрлю магъанасы кёбдю. Тенгешдириб къарагъыз: *алай бир бар; джаза бир тур; бир айран бер; нелляй бирден бери; бир къадар сакълатдынг; бир тюрлю хыйсаб этмей; бир-бир бола; бир бирни ангыламай; бир бирле айтханча туююлдю; бир бирде алай да болады; бир заманда (къачан эсе да дегенча); ай мен бир джерден келеме (узакъдан деген магъанада); бирси — бирича болмай д. а. к.*

Сөлешген заманда *бир* деген сөз айтылмай да къалады: *бир сом бла джарым — сом бла джарым; къумачны бир метричи багъасы — метр къумачны багъасы; бир кило бла тёртджюз грамм — кило бла тёртджюз грамм; бир джыл озду — джыл озду.*

Ахырында бу айтымланы магъаналарына къарайыкъ: *Ханны бир ариу кызы келмегенди* (эксинден бири дегенча); *Ханны бир ариу кызы келмегенди* (барысы да эршиле дегенча); *Ханны бир ариу кызы келмегенди* (бири угъай, бир талай дегенча); *Ханны бир ариу кызы келмегенди* (бек ариуу — деген магъанада).

Бу төрт айтым бирча джазылгъанды, аланы магъаналары уа хар бирини башхады. Ол башхалыкъ *бир* деген сёзю тюрлю-тюрлю лексикалы магъанасы болгъандан бла сёз басымны кёчюучюлюгюнден чыгады. Бу айтымладан *бир* кетерилиб кълалса, ала кеслерини алгъыннгы магъаналарын сакълаяллыкъ туююлдуле.

Тизгинчи санау

Тизгинчи санау санчы санаудан къуралады. Тизгинчи санау къурар ючюн, санчы санау ахыр ачыкъ тауушуну базыкълыгъына, назиклигине кёре, *-ынчы/-инчи, -унчу/-юнчю, -нчы/-нчи* аффикследен бирин къошаргъа керекди: *алты — алты + нчы, джети — джети + нчи, алмыш — алмыш + ынчы, сегиз — сегиз + инчи, он — он + унчу, төрт — төрт + юнчю.*

Тизгинчи санау затны тизгинде орун кёргюзтеди — ол затны ачыкълайды, затны башха затладан айырыб танытхан бир амалы болады. Тизгинчи санау бу кылыгъы аны сыфатлагъа джууукъ болгъанын кёртюзтеди.

Сан не уллу да болсун, тизгинчиликни аффикслери эм артдагъы саннга къошуладыла: *отуз бешинчи, экиджюз элли экинчи, минг сегизджюз алмыш биринчи.*

Тизгинчи санау бирлик, кёблюк саны да барды: *Биринчиле бизни ишчиледиле, экинчиле уа — сиз къауумсуз. Ол джашла ючюсю да биринчиледиле. Бу къызчыкъ бешинчиди.*

Тизгинчи санау затны аллында айтылса, ол бир тукъумлу затланы тизгинде орунларын кёргюзтеди. Сёз ючюн: *биринчи машина, экинчи машина, ючюнчю машина* — дерге болады, ансы *биринчи машина, экинчи арба, ючюнчю адам* деб, башха тукъумлу затланы бир бири ызларындан тизиб айтыргъа джарамайды.

Тизгинчи санау затны ызындан айтылса, ол башха-башха тукъумлу затланы бир тизгинде орунларын кёргюзтеди. Сёз ючюн: *машина биринчи, арба экинчи, чана төртюнчю* — дерге болады, ансы *арба биринчи, арба экинчи, арба ючюнчю* демейдиле. Алай бла бу санау айтымда джерин тюрлендирсенг, аны лексико-синтаксисли магъанасы тюрленген этеди.

Тизгинчи санау тилде атны, сыфатны къуллугъун да этеди: *Биринчи экинчиден маджалды. Асият фермада биринчи ишчиди.*

Санау бу тюрлюсю айтымда башчы, хапарчы, толтуруучу болуб келеди.

Тизгинчи санау, бирси санаулача, болушлада, бетледе да тюрленеди.

Къауумчу санау

Къауумчу санау малкъар тилде **-ау, -эу, -оу, -ёу, -аулан, -эулен, -оулан, -ёулен** деген къауумчу аффикслени кючлери бла санчы санаудан къуралады.

Къауумчу санау соруулары да **-ау, -аулан** деген къауумчу аффикслени бирин алыб, **ненчаулан? ненчау?** деген сорууладыла. Аффиксле къошулган заманда, къауумчу санаулары да, аланы сорууларыны да ахыр ачыкъ тауушлары таяды: *эки — эк+еулен, эк+еу; алты — алт+аулан, алт+ау; ненча — ненч+аулан, ненч+ау*. Ахыр тауушлары кысыкъ болган къауумчу санауладан, аффиксле къошулганлыкыгъа, таууш къорамайды: *бир — бир+еулен, бир+еу; тёрт — тёрт+еулен, тёрт+еу; тогъуз — тогъуз+оулан, тогъуз+оу*.

Къауумчу санаулары историялы айныуларында **-ёу -ёулен** деген эки аффикс джюрюгенди. Бу аффикследе **ё** таууш *е* тауушха алышынганлы кёб болмайды. Бусагъатда да сёлешгенде **ё** таууш айтылады, джазгъанда уа *е* таууш джазылады — ол'а тауушлары бу алышынулары эртде болмагъанына шагъатлыкъ этеди. Бу аффикследе **ё** таууш тюрк тиллени кёбюсюнде сакъланыбды; къарачай тилде да турады.

Теория джаны бла санчы санаулары къайсысындан да къауумчу санау къураргъа боллукъду, алай малкъарлылары, къарачайлылары сёлешуу практикаларында санчы санаула бирден оннга, джыйырмагъа дери къауумланадыла.

Къауумлары бир талай болганларын белгилер ючюн, къауумчу санаула эки-эки айтыладыла: *экеу-экеу, ючеу-ючеу, тогъузоулан-тогъузоулан, оноулан-оноулан, джетеу-джетеу* д. а. к.

Къауумчу санаула джаланда адамлары юслеринден айтылганда джюрютюледиле, адамлада да, тереге кере, эр кишилени юслеринден айтылганда джюрютюледиле.

Къауумчу санау санчы санауча бир атны айгъакълаучусу болмайды, сыфатны къуллугъун этмейди. Сёз ючюн: *экеу-экеу адамла келедиле* демейбиз; *адамла экеу-экеу келедиле* дерге керекди. Бу санаула марданы кёргозтген сёзлеуно къуллугъун да этедиле, къатлапсала, асламында сёзлеу боладыла. Къауумлаучу санау болушлада да, бетледе да тюрленеди.

Къауумчу санау къауумлагъан затыны орнуна айтылыб къалады. Бу заманда ол айтымда атны джумушун толтурады. Сёз ючюн: *эки адам дерни орнуна экеулен* не да *экеу* деб къоюлады. *Экеулен озду*. Бу тере къауумчу санау алмашха джууукълашдырады. Къауумчу санау айтымда хапарчы болса, кёблукъ санда болады; *ала тёртеудюле, биз экеуленбиз, кёшдагъыла джетеулендиле*.

Биреу деген къауумчу санау кёблукъ саны болмайды. Ол сёз кёблукъ санда болса, кёблукъ сан магъанасын тас этиб, башха лексикалы магъананы береди: *Мен биреулени кёрдюм алай!*

Алан, ол биреулеге тюбедингми? Ол анда кетиб баргъанла ол биреуледиле. Бу айтымлада биреулени, биреулеге, биреуледиле деген сёзле къауумчу санаула туююлдюле; мында ала башха лексикалы магъананы тутадыла, алмашха джууукъдула.

Эки-эки айтылгъан къауумчу санауда басым биринчи сёзню ахыр ачыкъ тауушуна тюшеди: *экеу-экеу, тёртеу-тёртеу, бешеу-бешеу*.

Къауумчу санау айтымда башчы, хапарчы, толтуруучу, болум да болады: *тёртеулен экеуленден онглуду; бригадада адамла бешеу-бешеудюле; солдатла экеу-экеу болуб келедиле; ючеуленнге бешеуленни къошсанг, сегизеулен болады; сахаргъа барлыкъла ючеулендиле*.

Санауну бу тюрлюсю айтымда башчы не да сансыз член болса, аны хапарчысы хар заманда да бирлик санда болады: *Бешеулен келди, тёртеулен кетди. Алайда ючеу ишлейди, былайда экеу джазады. Биреуню ахшылыгъы экеуге джарады*.

Къауумчу санаула бетледе тюрленедиле.

Юлюшчю санау

Юлюшчю санау къурар ючюн, санчы санаугъа (аны ахыр тауушуну ачыкълыгъына, къысыкълыгъына кёре) *-ар/-эр, -ышар/-ишер, -ушар/-юшер, -шар/-шер* деген аффикслени бири къошулады: *бир+ер, алтмыш+ышар, сегиз+ишер, тогъуз+ушар, тёрт+юшер, алты+шар, джети+шер. Бир* деген юлюшчю санауну эки-эки айтханда, анга *-ер* аффиксни орнуна *-ем* къошулады: *бирер-бирер* дер орнуна кёбюсюнде *бирем-бирем* дейдиле.

Юлюшчю санау бир тукъумлу затланы тенг юлюшле этилгенлерин кёргюзтеди, кеси да асламына юлешинген затны биргесине айтылады: *экишер адам, ючюшер юй, алтышар сом, джетишер къой, онушар ийнек, джыйырмашар машина*.

Юлюшчю санау, джашауну практикасына кёре, магъанасы бир кибик болмагъан, не да башха-башха тукъумлу затланы бир юлюш этиб бирге айтылырын суймейди; юлешинген затла башха-башха тукъумлу болсала уа, алагъа не бир ат атаргъа, не да хар затдан юлюшню башха-башха кёргюзтюрге керекди. Сёз ючюн, биз экеуленнге бирер китаб, бирер ийнек, бирер машина бере эсек, былань не хар тюрлюсюнден неичашар бергени-бизни айтыргъа керекди, не да барысына да джарагъан бир ат атаб, аны айтыргъа керекди. Биз былагъа «ючюшер зат бердик» — десек, *зат* деген сёз китабны да, ийнекни да, машинаны да битеу алмашындыргъан аты болуб, *ючюшер* дерге онг береди.

Юлюшчю санау юлешинген затны аллында айтылса, санау юлешинген затны айгъакълаучусу болады, ат бла бирге болушлада да тюрленмейди: *Бригадада онушар адам барды*;

Экишер адамны шахаргъа ийгендиле; Алтышар китабдан беш къысым этдик.

Юлюшчю санау юлешиннген атдан сора айтылса, юлешиннген ат кёбюсюнде башлаучу болушда болады: *Китабладан тёртюшер бердик; Шинтикледен онушар джетди; Столладан бирерин алдыкъ д. а. к.*

Бу позицияда юлюшчю санау атны кзуллугъун кесине алыб, болушланы барында да тюрленеди; тюрленнгенде, асламында ююнчю бетни бирлик саныны бетлеучю аффиксин алады: *Юлешдик да алмаланы экишери джетди; Окъуучулагъа тетрад ладан ючюшерин бер; Алмаланы ючюшерден квалгъанын ящикге джыйыгъыз.*

Юлюшчю санау кеси джангыз болса, атны кзуллугъун этеди.

Санауну бу тюрлюсюню бирлик, кёблюк саны да болады, кеси да айтымны башчысы, хапарчысы, толтуруучусу, болуму да болады: *Эки колхозда да бригадада ючюшердиле; Экишерледен ючюшерле кёбюле; Къойланы ючюшерден (тюмен) алдым; Столларымы сатаргъа элтген эдим да, тёртюшерден (сом) бермей къайтарыб келеме; Бешишерледен (сом) юч кёлек алдым.* Бу айтымлада юлюшчю санаула кёблюк сандадыла.

Юлюшчю санау не уллу санны кёргюзтсе да, джалгъаула бек артдагъы саннга къошуладыла: *отуз бешишер, экиджюз алтыш джети шер, юч минг тогъузджюз джетмиш алтышар* д. а. к.

Санауланы бирсилерича, юлюшчю санау бетледе тюрленеди.

Бу санаула тилде эки-эки айтылыб да джюрюйдюле: *бирер-бирер келигиз; экишер-экишер юлешейик; ючюшер-ючюшер этерге керекди; тёртюшер-тёртюшер тохтагъыз* д. а. к.

Санауланы бу тюрлюсюню эки-эки айтылыуунда къатлау магъана да, тизгнликни магъанасы да сезиледи.

Тилде юлешуу хыйсабны санчы санауну эки-эки айтыу бла да бередила: *юч-юч этигиз; беш-беш салайкъ; эки-эки бюклегиз.*

Санчы санауну эки-эки айтыб, аладан экинчи санауну башлаучу болушха салыб да юлюшчюлюк магъананы бередила: *картофланы он-он машокдан тебеле этигиз дерни орнуна, он-ондан тебеле этигиз дейдиле; эки-экиден салыб, он алманы юлеш.* Кертиди, былай айтылыула бусагъатда кёб джюрюмейдиле, алай тилде уа бардыла.

Кесекчи санчы санаула

Кесекчи санауланы формаларында бла тилде джюртюлюлеринде санчы санауладан бир кесек башхалыкълары бар эсе да, ала санчы санауланы сорууларына джууаб этиуле-ри бла санчы санауланы къауумуна тийишедиле.

«Кесекчи санаула санчыланы бир тюрлюсюдюле — башхача айтханда, ала бири числитель, бири знаменатель болгъан эки кыйматлы (качествулу) сыфатны синтаксисли келишиуюдле»¹¹.

Кесекчи санаула бири числитель, бири знаменатель болгъан эки санны грамматикалы байлашыуундан кьураладыла. Ала хар заманда да бирден аз боладыла; аны знаменатели башлаучу болушда, числители уа, ючюнчю бетни джангызлыкь санында аффиксин алыб, баш болушда боладыла: $\frac{5}{6}$ алтыдан беши-

си (беши); $\frac{6}{7}$ джетиден алтысы; $\frac{9}{15}$ — онбешден тогъузусу (тогъузу); $\frac{2}{100}$ — джюзден экиси; $\frac{1}{1000}$ — мингден бири; $\frac{33}{45}$ —

кыркь бешден отуз ючюсю.

Кесекчи санны алгъын знаменатели, аны ызындан'а числители айтылады. Ала ат бла бирге джазылсала, хар заманда да аланы джерлери атдан сора болады: *китабны экиден бири; юйню ючден экиси; километрни бешден ючюсю д. а. к.* Джазыуда, селешинде да кесекчи санау ачыкьлагъа ат санауну ызындан тюшеди.

Кесекчи санаулары тилде джюрюулеринде да, айтымда кьуллукьларында да бу башда айтыла келгенледен сора, санчы санауладан башхалыкьлары джокьду.

Къ а ты ш к е с е к л е сауну бла кесекни бир бирге синтаксисли байлашыуу бла кьураладыла.

Къатыш кесеклени тилде хайырланган заманда, алгъын сауну, ызы бла знаменателни, ахырында уа числительни окъур-

гъа керекди: $1\frac{2}{10}$ — бир сау бла ондан экиси, $4\frac{3}{5}$ — төрт сау

бла бешден ючюсю, $3\frac{3}{6}$ — юч сау бла алтыдан ючюсю. Мын-

да бла деген байлау санау джыйырмамала бла саналгъан кезинден төре формада джюрютюлгенди, алай энди ол байлауну къатышдырмай къоядыла: алай табды, онглуду. Къатыш кесекледе саула ненча болгъанларын сауну орнундагъы сан кеси кергютеди.

Къатыш кесекле бла бирге, ала ачыкьлагъан ат келсе, ат саулары бла кесеклени араларындан башха джерни алмайды: *эки сау ётмек бла джарты, юч метр бла метрни төртден бири, сегиз метр бла метрни ючден экиси.* Къатыш кесекле бла бирге, ала ачыкьлагъан затланы атлары келселе, сауну кергюзтген

¹¹ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М., 1940.

затны аты асламысында атаучу болушда, кесеги кёргюзтюлген затны аты уа тамамлаучу болушда, «бла» деген байлау бла байлашыб, сау санны бла кесек санны арасында айтыладыла: *эки харбыз бла харбызны бешден бири* дегенде, *харбыз* — сау-ну кёргюзтген затны атыды, *харбызны* — кесеклеге юлешинген затны атыды, «бла» деген сёз'а сауну бла кесеклени кёргюзтген затланы бирге байлайды. Быланы башха тюрлю сёз тизгин этиб джазаргъа да, мындан «бла» деген байлауну кетерирге да къару джокъду.

Къатыш кесек «джарым» деген сёз бла бирге къуралса, сау-ну кёргюзтген затны аты айтылады, джарымны кёргюзтген затны аты уа айтылмайды, «бла» деген байлау да сёзтутушдан кетмейди: *тёрт километр бла джарым* дегенде, сауланы кёр-гюзтген затны аты *километр* деген сёз бла деген байлауну кю-чю бла, сауланы да, кесеклени да кёргюзтген зат кеси болады. Бу сёзтутушну да бир башхача сёз тизгин этиб джазаргъа къару джокъду.

Къатыш кесекле бир санны къурагъанлары себебли, сёзле бла айтханда, сёзтутуш къураб къоядыла. Аллай сёзтутуш, затны кёблюгюн-азлыгъын кёргюзтюучю айгъакълаучу болгъандан сора да, атны къуллугъун этиб, болушлада тюрленеди. Быллай сёзтутушну болушлагъа салсанг, болушлада кесеклени числи-тели тюрленеди: *Джолоучула джолну километр бла километрни бешден экисин баргъанда, кёпюрге джетдиле. Ала беш километр бла километрни ючден биринден кёб бармай, солургъа тохта-дыла.*

Сау санны кёргюзтген ат да, кесеклени числителни да болуш-лада бирге да тюрленедиле: *Джашчыкъ эки алманы бла алманы тёртден бирин ачады. Ящик джаудан джети килограммны бла килограммны ючден экисин къоратханбыз.*

Санчы санаула *джарым, джарты* деген сёзле бла бирге джарашыб, кесекчи санауну къауумуна къошуладыла. Быланы тилде джюрюулеринде башхалыкъ джаланда олду — мында числителни орнуна *джарым, джарты* деген сёзле болушлада да, бетледе да кеслери тюрленедиле: *Юч метр бла джарым къумач алдым. Азамат сагъат бла джарымдан мында боллукъду. Асият ётмек бла джартыны туураб, столгъа салды.*

Бош кесекни числителни *кесек, юлюш* деген сёзлени ючючю бетде бирлик санда формалары бла джарашыргъа да бола-дыла. *Кесек, юлюш* деген сёзлени алларында числител атаучу болушда бет джалгъаусуз джюрюйдю; аладан сора келсе, чис-лител бет джалгъауну кеси алады: *кило бла килону ючден бир юлюшю* — не да кило бла килону юч юлюшден бири; *эки хууан бла хууанны тёрт этгенден юч кесеги* — не да эки хууан бла хууанны тёрт кесегинден ючюсю.

Бош кесекле тилде къуру кеслери джюрюуселе, болушлада бетледе да аланы джаланда числителлери тюрленедиле.

Онлукъ кесекчи санаула

Онлукъ кесеклени джазылыу формалары башха эсе да, окъулуулары бла тилде джюрюулеринде бош эм къатыш кесекледен башхалыкълары джокъду. Сёз ючюн: 0,1 — ондан бири;

$\frac{1}{10}$ — ондан бири; 20,17 — джыйырма сау бла джюзден онд

джетиси; $20\frac{17}{100}$ — джыйырма сау бла джюзден онджетиси д. а. к.

Джууукъ санау

Джууукъ санау затны бир тамам белгили санын кёргозтмейди. Ол къайсы болса да бир саннга джууукълукъну кёргозтеди.

Муну морфология къурулушу джаланда санчы санаугъа кёблукъ санны аффикслерин къошуу бла джалчытылынады: *Мухтар шахардан сагъат ючлеге келликди; Сагъат джетиледе-сегизледе атланьыргъа керекди.*

Джууукъ санауну синтаксисли къуралыуу былайды:

а) аз санны ызындан кёб санны айтыб, санчы санауну эки айтыу бла: *бир-эки адам; төрт-беш килограмм; беш-алты китаб; тогъуз-он хайыуан; отуз-отуз беш сом.* Джюзле, мингле, миллионла, миллиардла ненча айтылыргъа керек болгъанын кёргозтген алаша разрядлы санла айтыладыла: *юч-төрт джюз адам; беш-алты минг къой; тогъуз-он миллион джан; къыркъ-къыркъ беш миллион сом;*

б) санчы санау атаучу болушда болуб, чакълы, дегенлей деген сёзле бла бирге джарашыб: *Сюрюуде джюз чакълы мал барды; Сагъат он-онбир дегенлей кетмей джарамаз;*

в) санчы санау бериучю болушда болуб *джууукъ, дери* деген сёзле бла бирге джарашыб: *джюзге джууукъ; джыйырмагъа дери;*

г) санчы санау башлаучу болушда болуб *аслам, артыкъ, кем* деген сёзле бла байлашыб: *ондан аслам; джыйырмадан артыкъ; джюзден кем (кемирек).*

Бу юлгюлени барысына да *бир* деген сёзню къошуб айтыргъа да боллукъду.

Быллай джууукъ санладан сора ат хар заманда да бирлик санда джюрюйдю.

Джууукъ санаулары синтаксисли къуралыуларыны белгили шарты — санчы санауну джаланда джууукълукъну кёргозтген атны аллында болуууду: *джюз чакълы китаб; тогъуз-он адам; юч-төрт джюз тетрадь; джыйырма чакълы мал; миннге джууукъ къой; миллиондан аслам сом.*

Бу сёзтутушлары башха тюрюлю тизиб айтыргъа джарамайды. Бетледе, болушлада да быланы къуру да ахыр сёзлери тюрленедиле.

Джууукъ санаула тилде джалан кеслери джюрюселе, атны къуллугъун да этедиле, айтымда башчы, хапарчы, толтуруучу да боладыла.

Джууукъ санаулары эки-эки айтылычуларын болушлагъа, бетлеге салсанг, экиси да тюрленирге да боладыла: *экини-ючню, тёртден-бешден, алтыгъа-джетиге, эким-ючюм, тёртюн-бешинг, алтысы-джетиси.*

Тилде джангыз кеслери джюрюгенде бу санаулары бирлик, кёблюк санлары да болады, алай быланы кёблюк санлары тилде аз джюрюйдюле: *Джюзге джууукъладан джыйырмагъа джууукъла аздыла; Колхозну маллары битеу бир онбеш минг чакълыдыла; Бахча къазгъан джерде джугарла бир тогъуз-он чакълыдыла, машокла уа, баям, отуздан асламдыла.*

Тергеу

Санауну айтымда къуллугъун тергеудеча ачыкъ кёргюз-тюрге кёб джерде онг табылмайды. Аны себебли, тергеуню юлюгерин мында бермекликни магъанасы барды.

Арифметикалы примерни тергеген заманда, действияны ангылатыр хыйсабда, къошаргъа, къоратыргъа, керелерге, юлеширге деген терминлени хайырланабыз. Керелеуден чыкъгъанын кертилей, *болады* деген сёзню да къошабыз. *Болады* деген сёз, мында болушлукъчу этим болуб, хапарчыны кесегин къурайды. *Болады* деген сёз тергеуде айтылмай да къалады, алай ол сёзню магъанасы акъылда туруб турады. Ол сёзню орнуна тергелиб чыкъгъан санлары ахырларына *-ды-ду, , -ди, -дю* деген хапарчы кесекчикледен кереклиси къошулады, не да сан аласыз айтылыб да къалады. Бир къауум юлтюге карайыкъ.

Къошуу

Экини экиге къошсанг, тёрт болады; онну оннга къошсанг, джыйырма болады; джетини джетиге къошсанг, онтёрт болады; беш мингни беш мингнге къошсанг, он минг болады; къырккъны отузгъа къошсанг, джетмиш болады.

Къоратыу

Алтыдан ючню къоратсанг, юч къалады (болады); сегизден бирни къоратсанг, джети къалады; тогъуздан бешни къоратсанг, тёрт къалады; мингден джюзню къоратсанг, тогъузджюз къалады; алтмышдан отузну къоратсанг, отуз къалады.

Керелеу

Алты кёре алты — отуз алты, сегиз кере беш — къыркъ, он кере он — джюз, джети кере джети — къыркъ тогъуз, сегиз кере сегиз — алтмыш тёрт.

Тогъузну ючге юлешсенг, юч болады; отузну экиге юлешсенг, онбеш болады; джюзню оннга юлешсенг, он болады; сексенни тёртге юлешсенг, джыйырма болады; джюзню бешге юлешсенг, джыйырма болады.

Ахча санау

Малкъар тилде ахча санауда джаланда беш сёз тамыр барды. Ала да: *капек, шай, апасы, сом, тюмен*. Андан тышында адам эс бурурча, бир къош сёз барды — *къара сом*.

Бу сёзлени къыйматлары быладыла: *капек* — бир капек; *шай* — беш капек; *апасы* — джыйырма капек; *къара сом* — джыйырма бла беш капек; *сом* — джюз капек; *тюмен* — он сом.

Шай, апасы деген сёзле къаджар тилден киргендиле. *Тюмен* деген сёз монгол тилден алынганды, кеси да *минг* деген магъананы тутады.

Ахча тергеу бизде капекле бла былай барады: *бир капек, эки капек, юч капек*. Капекден ёрге санауу тизими былайды: *бир шай, эки шай, юч шай, апасы, къара сом, алты шай, джети шай, эки апасы, тогъуз шай, сом джарым*, не да *джарым сом, онбир шай, юч апасы, онтёрт шай, юч къара сом, тёрт апасы, онсегиз шай, сом*. Сомдан ёрге санагъан заманда, хар онлукъну тюменле бла санайдыла: *бир тюмен, эки тюмен, беш тюмен, тогъуз тюмен, он тюмен*, не да *джюз сом*. Джюзден ёрге санагъан заманда, тёреге кёре, сомла бла санайдыла, алай *он тюмен, джыйырма тюмен* дегенча тюменле бла санау да алыкъа джюйдю.

Малкъарлыланы малчылыкъда джюрюген санаулары

Малкъарлыланы малчылыкъда джюрютюлген санауларыны къачан къуралгъаны, аны керти иеси не миллет болгъаны, ол миллет къайсы ёмюрледе джашагъаны бизге белгили туююлдю. Аланы толугу билир ючюн, илму излем ишни да киши бардыргъан болмаз. Басмаланыб бир заманда да чыкъмагъаны себебли, бу санауу юсюнден биз айтыргъа суюмей къойгъан хыйсабла да кёбдюле. Санауу биз биринчи кере басмагъа беребиз, аны къуралыуундан бла этнография материалча магъанасындан бир къауум зат айтыб къоябыз, нек десенг аны юсюнден тинтиу иш бардырыла турады.

Санауу джаланда элли сёзден къуралгъан санчы санауду, кеси да, баям, тизгинчи, юлюшчю, къауумчу, кесекчи дегенча алай къауумлагъа юлешинирча айныугъа джетишалмай, аны алгъын джюрютген миллетни миллетлиги бла бирге ёлгенди. Ол алай болмай, бу санауу джюрютген миллет сау болса эди, санауу миллетни ырысхы производствосу бла бирге ёсюб, элли сёзден кёбге айнырыгъына сёз джокъ эди.

Санау малкъарлыланы къой санауларыды. Ырысхы производство (малчылыкъ) айныб, эллиге дери санау тамамлыкъ этмей тохтагъанында, миллет миллетлигин тас этгени себебли, санауну эллиден ёрге айныталмай, санагъан затларын (къойлары) бир-бир джиберирни орнуна эки-эки, артда уа тёрт-тёрт окъуна джибериб санагъандыла. Малкъарлы къойчулары къойлары ненча джюз болсала, къойчу, таякъда бичакъ бла анча хыр этиб, джаза билмеселе да, джюзлени ненча болгъанларын эслеринде аны бла тутхандыла.

С а н а у н у М а л к ъ а р д а д ж ю р ю т ю л г е н
т ю р л ю с ю б ы л а й д ы

1 — дуу	26 — думафинджа
2 — чыпар	27 — чыпармафинджа
3 — ыхсыс	28 — ыхсымафинджа
4 — ас	29 — ыстыфинджа
5 — дыс	30 — ахшей
6 — дууардыс	31 — думахшей
7 — чыпардыс	32 — чыпармахшей
8 — ыхсырдыс	33 — ыхсымахшей
9 — ысдыс	34 — ыстахшей
10 — энсей	35 — удаджи
11 — думенсей	36 — думауда + джи
12 — чыпарменсей	37 — чыпармауда + джи
13 — ыхсыменсей	38 — ыхсымауда + джи
14 — ыстенсей	39 — ыстыуда + джи
15 — эртин	40 — ста + джи
16 — думертин	41 — думаста + джи
17 — чыпармертин	42 — чыпармаста + джи
18 — ыхсымертин	43 — ыхсымаста + джи
19 — ыстертин	44 — ыстыста + джи
20 — шпор	45 — науджи
21 — думашпор	46 — думанауджи
22 — чыпармашпор	47 — чыпарманауджи
23 — ыхсымашпор	48 — ыхсыманауджи
24 — ыстышпор	49 — ыстынауджи
25 — финджа	50 — сыды.

Бу санауда тауушлары джюрютюлген халлары тюрк тилли тауушларыны джюрютюлюу джорукъларына сыйынмайдыла: былада сингармонизмге бой салыу джокъду, мында агглютинациядан эсе флексия онгледу. Санауну тауушларына фонетика джаны бла къарасакъ, бу санау тюрк тилли миллетники болмагъаны ачыкъ кёрюнеди.

Санауну морфологиялы кьуралыуу былайды. Элгиге дери санау бешишерден тюрлениб барады, эсе да бешле-бешле болуб саналады. Муну бу кылыгы санауну иеси миллет, санагъанда, кьол бармакъланы кенг хайырланган заманны кьргюзтгениге ушайды.

Санауда битеу да онтёрт сёз тамыр барды: *дууу, чыпар, ыхсыз, ас, дыс, энсей, эртин, шпор, финджа, ахшей, ударджи, стаджи, науджи, сыды*. Была бош санладыла. Санауну быладан бирсилери, эсе да отуз алтысы кьош санауладыла. Хар бешинчи санны кесини энчи аты барды, аны себебли санау хар бешинчи саннга биринчи төрт сёз кьошулуб, алай кьуралыб саналады. Алай бла хар кьош сан эки тамырдан кьуралады. Кьош санланы барында да биринчи тамыр биринчи төрт сёздөн бири болады. Хар бешни кьргюзтген сёз бла биринчи төрт сёз не кеслерини тамырларын бузмай, не да бузуб, тилде бир белгили тохташыб бошаламагъан джалгъаулары кючлери бла кьошулуб, бирге джазыладыла.

Сёз тамырлары тюрлю-тюрлю бузулууларындан сора да бир джорукъга сыйынамагъан быллай джалгъаула тюбейдиле: экинчи беш сёзде — *ар* — 6-да, *р* — 8-де; ююнчю беш сёзде — *м* — 11-де, 12-де, 13-де; төртюнчю беш сёзде — *м* — 16-да, 17-де, 18-де; бешинчи беш сёзде — *ма* — 21-де, 22-де, 23-де; алтынчы беш сёзде — *ма* — 26-да, 27-де, 28-де; джетинчи беш сёзде — *ма* — 31-де, 32-де, 33-де; сегизинчи беш сёзде — *ма* — 36-да, 37-де, 38-де; тогъузунчу беш сёзде — *ма* — 41-де, 42-де, 43-де; онунчу беш сёзде — *ма* — 46-да, 47-де, 48-де;

Дууу — 1, *ыхсыз* — 3, *ас* — 4 деген сёзле бешден ёрге санагъанда тюрлениб барадыла.

Тёрт деген санны аты *ас*, баям, кеси заманында *ыс* болгъан болур, нек десенг, санауну төртден ёргесини барысында да *ас* деген сёз *ыс* деб джорюйдю: *ысдыс, ыстенсей, ыстышпор, ыстыфинджа, ыстахшей, ыстыудаджи, ыстыстаджи, ыстынауджи*. Тёртню кьргюзтген — *ыс* деген сёзге кьошулгъан сёз тамыр кысыкъ таууш бла башланса, *ыс* деген сёз *ты*, ачыкъ таууш бла башланса уа *т* деген джалгъауну алыб тохтайды.

Алай бла бу санауда ачыкъ кьорюннген, кьош санла кьурагъан алты джалгъау барды: ***ар, р, м, ма, ты, т.***

Бир деген санны кьргюзтген *дууу* деген сёз бла санла кьурагъанда, эки ачыкъ таууш бир джерге тюшмейди.

Юч деген санны кьргюзтген *ыхсыз* деген сёз кьош санланы кьурагъанда, кесини ахыр кысыкъ тауушун — *с*-ни тас этеди, нек десенг, муну бла кьош санла кьурагъан джалгъаула не кысыкъ тауушлула боладыла не да кысыкъ таууш бла башланадыла. Эки ачыкъ тауушну бир джерге тюшерин кябыл этмеген төре тюрк тилникиди эм санаугъа бу джорукъ, баям, тюрк тилни юсю бла кирген болур.

Санауну кьуралыууну былай кьатыш-кьутуш болгъанлай

кѣалгъаны, аны грамматикалы оформлениасы болурча айныууна джетишалмай ѓлгенине шагъатлыкѣды дерге керекди.

Лексика джаны бла кѣарагъанда, бу санау басмадан чыкѣмай, аууздан ауузгѣа ѓтюб тургъаны себебли, кѣб тюрлю айтылады. Алай, санаугѣа таблыкѣгѣа деб, бу санау бла хайырланган малчыла барысы да отуз алтыдан отуз тогѣузгѣа дери бла кѣыркѣ бирден кѣыркѣ тогѣузгѣа дери санауладан *джи* деген кесекчикни айтмай кѣоядыла. Ол кесекчик керти да санаугѣа адам онгсунмазча чырмау болады.

Бу санау тюрк тилли миллетни санауу болса эди, сингармонизмге бойсунургѣа эм джалгъаныулу болургѣа керек эди. Мында биз ол джорукѣланы табмайбыз. Ол алай эсе уа, бу санауу джюрютген миллет, баям, тюрк тилли миллет болмагъанды.

МЕЖДОМЕТИЕ

МЕЖДОМЕТИЯНЫ МАГЪАНАСЫ

Башха тилледеча, къарачай-малкъар тилде да адамны болгъан ишге джюрегинден къууаннганын, джарсыгъанын, ыразылыгъын, ыразы болмагъанын, ийнаннганын, ийнаныргъа экили болгъанын, сейирсиннгенин, бир затдан джийиргеннгенин эм къоркъгъанын кѣргюзтген сѣзле бардыла. Алагъа междометияла дейдиле. Междометияла тилни бир тюрлю кесегин къурайдыла. Кесекчиклеча, байлаулача, ала да айтымны члени болмайдыла, нек десегиз, аланы энчи лексикалы магъаналары джокъду. Болса да, ала адамны болгъан ишге къалай къарагъанын ачыкъ кѣргюзтедиле, сѣз ючюн, *тфу, пуй* деген междометияла адамны бир затдан джийиргеннгенин, бир затха ачыуланнганын кѣргюзтген болмаса, аны бир затдан элгеннгенин не да бир затха къууаннганын кѣргюзтмейдиле. Не да *оллох* деген междометие адамны бир затха сейирсиннгенин кѣргюзтген болмаса, джийиргеннгенин'а кѣргюзтмейди. Болса да бир-бир междометияла кѣб магъанада да джюрюйдюле, сѣз ючюн, *уй* деген междометие адамны сейирсиннгенин, къоркъгъанын да кѣргюзтюрге боллукъду. Адам биреуге къараб сейирсиниб: *Бу адам нечик мазаллыды* дегенни орнуна «*оллох*» деб къояргъа да боллукъду. Мында *Олло-ох!* деген междометие толу айтымны орнуна айтылады. Алай эсе уа, междометияла адамны сейирсиннгенин, къууаннганын, джийиргеннгенин д. а. к. кѣргюзтген къысха айтыладыла дерге боллукъду.

Междометияланы, тилни башха кесеклерине кирген сѣзленича, джангызлыкъ-кѣблюк сан, бет, болуш дегенча грамматикалы магъаналары джокъдула.

МЕЖДОМЕТИЯЛАНЫ КЪУРАЛУУЛАРЫ

Междометияла къуралыуларына кѣре кѣб тюрлю боладыла. Аланы бир къаууму бурунгу заманда башындан окъуна тилге междометие болуб киргендиле. Бу къауумгъа: *а! ы! о! Ох!* де-

генча междометияла киредиле. Алагъа баш (эртдегили) междометияла дейдиле. Междометияланы къуралыу джаны бла экинчи къауумуна тилни башха кесеклеринден къуралгъан междометияла киредиле. Алагъа къуралгъан междометияла дейдиле.

Баш междометияла бирер ачыкъ тауушдан (*О! А! Ы! У!*), бир ачыкъ бла къысыкъ тауушдан (*Ах! Ох!*), бир къысыкъ бла ачыкъ тауушдан (*Ха! Хо! Ту! Фу!*), бир ачыкъ таууш бла къысха **и**-ден эм **у**-дан (*Ай! Ой! Оу!*) не да орталарында бир къысыкъ тауушлары бла эки ачыкъ тауушдан (*Ыхы!*) дагъыда анга кёре къураладыла.

Быллай междометияла бир бири ызларындан къайтарылыб-къайтарылыб созулуб да айтыладыла: *А-а! О-о-о! Ха-ха-ха! Ох-ох-ох! Оллох-оллох!* д. а. к.

Къуралгъан междометияла толу магъаналы сёзледен, сёз-тутушладан, ол угъай, айтымладан окъуна къураладыла. Сёзле, сёзтутушла не да айтымла кётюрюлюб айтылсала, магъаналарын тас этиб, междометияла болуб къаладыла: *Тоба-тоба! Хайда! Аллах-аллах! Ай юйюнге! Ай таланган! Ах кюнюм! Эшда да! Угъай да! Ма санга! Бар алай! Кёрмейсе аны! Къара-къара! Къара анга!* дегенча междометияла киредиле. Юлгюге: *Тоба-тоба! Не аман болду. Асто, бу не тюрлю эте турады! Аллах-аллах, Мусса! Аллай гёре да болады да!* (О. Этезов.) *Кёремисе аны! Эшикни джабды да кёйдю! Угъай да, хорламаз дей эдинг да!* (Хабиб.)

МЕЖДОМЕТИАЛАНЫ МАГЪАНАЛАРЫНА КЁРЕ ЮЛЕШИНИУЛЕРИ

Междометияла кеслерини магъаналарына кёре, эки уллу къауумгъа юлешинедиле.

1. Аланы биринчи къауумуна адамны эштгенине, кёргенине сейирсиннгенин, ийнанмай экили болгъанын, бир затны эсине тюшюргенин, къууаннганын, чамланнганын дагъыда аллай башха къарамларын кёргюзтген междометияла киредиле. 2. Аланы экинчи къауумуна уа биреге айланыб сёлешгенин, къычыргъанын, чакъыргъанын, джануарланы чакъыргъанын эм къыстагъанын, къысхасын айтсакъ, адамны сёз негерине къарамын кёргюзтген междометияла киредиле.

1. Адамны кёргенине, эштгенине тюрлю-тюрлю къарамларын кёргюзтген междометияла

Кёрген, эштген затларына адам къалай къарагъанын тюрлю-тюрлю баш эм къуралгъан междометияла да кёргюзтедиле.

Бу междометияланы бир къаууму айтымдан энчи бёлюнуб, кётюрюлюб айтылгъанларына кёре эм айтымны магъанасына кёре, тюрлю-тюрлю магъананы тутадыла, сёз ючюн: *„Э-э, ишни кырты этиб кёйдунг да!“* деген айтымда ол междометие

созулуб, айтымдан бѣлюноб айтылады, анга кѣре адамны ыразы болмагъанын кѣргюзтеди. Ол адамны сабийге хыны этгенин кѣргюзтюрге да боллукъду: „Э, кѣремисе сен аны! Сирнеклеге тие турма деген эдим да!» Быллай айтымлада «Э» деген междометие къысха, хыны айтылады. «Э» деген междометие адамны сѣз нѣгерини айтханына ийнанмай, экили болгъанын не да сейирсиннгенин да кѣргюзтеди. Алай бла междометияны магъанасын ачыкълауда аны къалай айтылгъаныны магъанасы улуду.

Э джаш, челеклерими да орамда къоюб, туугъанлы кѣрмеген джериме не айтыб кирликме? (О. Этезов.) Э киши, Лаудан тамаша хапар айтды: ол аскер бла келген Чокга эфенди, аскер тѣгерегин алыб тургъанлай, чыпчыкъ болуб кѣкге учуб кетгенди дейди (О. Этезов.) дегенча айтымлада «Э» адамны сѣз нѣгерине айланыб сѣлешгенин кѣргюзтеди. Ол'а «Э»-ни междометияланы биринчи къауумуна киргенча, экинчи къауумуна да киргенин кѣргюзтеди. Аллай междометияла дагъыда бардыла.

Междометияланы магъанасы аны джаланда къалай айтылгъаны бла (интонация бла) ачыкъланыб да къалмайды.

Междометияны къаллай къуллукъда келгенин айтымны магъанасы да ачыкълайды, сѣз ююн: *А-а! Энди эсиме тюшюрдюм, тюзсе. А-а-а, Нанаш, деб военком джарыкъ тюбеди анга (О. Этезов.)* деген айтымланы биринчисинде «А» деген междометие адамны бир затны эсине тюшюргенин, сѣз нѣгерине дженгдиргенин, экинчисинде уа аны шагърей адамына джарыкъ тюбегенин кѣргюзтеди.

А, хомух, былай тур! Мен барайым (О. Этезов.) деген айтымда «А» деген междометияны орнуна «Ай», «О», «Уй», деген междометияланы хайырланыргъа да боллукъду. Ма аны алайлыгъын кѣргюзтген юлгюле: *А, марджа, чыгъар десенг эди уа. (О. Этезов.) ... Ы, марджа, тебер, тебер, айыбдаң къутул. (Хабиб.)*

Мында «А» «Ы» деген башха-башха междометияла бир магъананы тутадыла. Алай бла бир междометие кѣб тюрлю магъананы кѣргюзтгенча, башха-башха междометияланы бир къаууму да бир магъананы кѣргюзтедиле.

Аны себебли, междометияланы бу къауумуна киргенлерин, магъаналарына кѣре, дагъыда бир тюрлю къауумлагъа юлеширге онг болмайды.

Междометияла тилде артыкъ кѣб туююлдюле. Аланы биринчи къауумуна *Ай! Ха! Ха-ха-ха! О! О-о! Пфуу! Пуу! А! А-а! Ы! Оу! Оу кюнюм! Оллох! Аллах-аллах! Ах! Хы! Хым! Эй! Хоу! Эх! Ой! Эй'я!* деген междометияла киредиле.

Юлгюле: *Хау, сен айтды эсенг! (О. Этезов.). —Ах-ха, деди Абдул.— Энди биз хайт десек, душманла бизден ычхынырыкъ туююлдюле. (О. Этезов.) Ха-ха-ха! Зекериягъа да алайчыгъын ангылатырса. («Шуѣхлукъ» № 18.) — Ха, табын'а энди айтдынг, Нуху,— деди тилкъау Сары. (О. Этезов.)*

Тоба-тоба! Темирге джан салган дуня да кёрдюк да! (О. Этезов.) **Ай,** джазыкъ, не бек къарыусузланганса! (О. Этезов.) **Аха!** Алай эсе уа, ала бизден къутулмазла. («Шуёхлукъ», № 18.) **Ой,** Малкъарым, Малкъарым... мени атыб къоймагъын. (С. Макитов.) **Оу эшигим,** къол ызынгы билселе, мен хариб! **Оу кюнюм,** э киши, кёлегинг урходук болуб турады да,— дей симсиреди. («Шуёхлукъ» № 18.) **Пах, пах, таланган!** — деб секириб ёрге турду... (Хабиб.)

2. Адамны биреуге айланыб сөлешгенин, джаныуарланы чакъыргъанын, кыстагъанын кёргюзтген междометияла

а) **Хей! Ай! О хахай! Ой! Эй!** дегенча междометияла биреуню биреуге айланыб сөлешгенин, кычыргъанын, чакъыргъанын кёргюзтедиле: **Эй,** джаш, мен сени излей эртденли ненча джерге джетдим. (О. Этезов.) **Хей,** алан, турчу ёрге. («Шуёхлукъ», № 18.) **Эй,** Элбуздукъ, аракъыдан тоюб, энди сыра ичергеми бараса? (О. Этезов.) **Хей,** марджа, **хей,** сабыр болугъуз. (Хабиб.) **О хахай,** джамауат, **о хахай,** джамауат, сойдула, таладыла, чачдыла,— дей, хахай этиб элге кирди. (Хабиб.) **Ай джаш,** бер бери бер!

б) Юй хайыуанланы чакъыргъанда, кыстагъанда: **Чу-чу-чу! Уш! Хыр! Кючю-кючю! Кюс! Ксю-ксю!** дегенча междометияланы хайырланадыла: Мухадинни анасы хар эртден сайын тауукъларын «**Чу-чу-чу!**» деб чакъыра эди. Ала ушакъ эте турган заманда, агъачны арт джанында «**учух-учух**» деген таууш чыкъды. (О. Этезов.)

в) Бери **Ш-шш! Чюш-ш!** дегенча междометияла да киредиле: **Ш-шш! Эшдиресе!**

г) Саламлашыуну, саламлашыб айырылыуну эм адамны джюрекден ыспас этгенин кёргюзтген междометия сёзле бла айтмыла: **Сау кел! Кюнюнг ахшы болсун! Сау бол! Салам алейкум!**

Была кеслерини лексикалы магъаналарын тас этиб, междометиягъа джууукъ болуб барадыла. Сёз ючюн: **Сау бол! Джарасы сау болганды** деген эки айтымны тенгleshдирейик. «Сау бол» деб ыразылыкны билдириуню бла «Сау болганды» дегени арасында башхалыкъ уллуду.

ЭРИКЛЕУ СЕЗЛЕ

Башха тилледеча, къарачай-малкъар тилде да эриклеу сёзле бардыла. Магъана джаны бла угъай, джашауда болган тауушлагъа кёре, къуралганларына кёре, ала междометиялагъа ушайдыла. Дуняда тауушла бек кёб тюрлю боладыла, аны себебли, аланы тюрлендирмей, эштилгенлерича айтыу, анга кёре уа джазыу да кыйынды. Болса да адам ол тауушланы бир тюрлю сёз бла айтмай къоймайды. Джел ургъан, эшик къагъыл-

гъан, таякъ сыннган, шкок атылгъан, тюрлю-тюрлю джаныуарла кычыргъан дагыда анга кёре кёб тюрлю тауушла къарачай-малкъар тилде эриклеу сёзлени кючю бла кёргюзтюледиле. Дуняда тюрлю-тюрлю тауушла кёб болгъанча, тилде эриклеу сёзле да кёбдюле.

Эриклеу сёзле кеслерини лексико-грамматикалы эм логикалы шартларына кёре, тилни энчи лексико-грамматикалы къауумун къурайдыла.

Аланы кеслерини энчи лексикалы магъаналары эм морфологиялы формалары барды.

Тилде аланы кючю бла джаны бар, джаны джокъ затланы тауушларын да кёргюзтюрге боллукъду. Сёз ючюн, «кукуруку-кууук» деген эриклеу сёз хоразны кычыргъанын, «мяу» деген эриклеу сёз киштикни макъыргъанын, «хам-хам» деген эриклеу сёз итни юргенин, «уммо-о-уммо-о» деген эриклеу сёз ийнекни ёкюрденин кёргюзтедиле. Тауукъ бала «чиб-чиб» деб чюйюлдейди, къаргъа «къакъ-къакъ» деб кычырады, къой «ма-а», деб макъырады, чибин «джыз-з» деб джызылдайды, чыпчыкъла «чуу-чуу» деб чууулдайдыла, киштик «хур-хур» деб хурулдайды, тауукъ балаларын «гурт-гурт» — деб чакъырады д. а. к.

Къарачай-малкъар тилде джаны болмагъан затланы тауушларын кёргюзтген эриклеу сёзле артыгъыракъ да кёбдюле. Сёз ючюн, джауун «шыр-шыр» деб джауады, шкок «тарх» деб атылады, темир «зынг» деб зынгырдайды, джел «шуу-шуу» этиб шууулдайды, суу «горф» деб тёгюледи, таякъ «заркъ» деб сынады, къазан «боркъ-боркъ» деб къайнайды, къауурала «чаркъ-чаркъ» этиб джанадыла, хуна «дыгъар-дугъур» деб оюлады, къамчи «штаб» деб тнеди д. а. к.

Башда келтирилген юлгюле кёргюзтгениге кёре, бир-бир эриклеу сёзле айтымда бир не да эки кере эштилиб келедиле, юлгюге: шкок *тарх* деб атылды; шкок *тарх-тарх* деб атылды; таякъ *заркъ* деб сынды; таякъ *заркъ-заркъ* деб сына эди дерге боллукъду.

Бир-бир эриклеу сёзле уа кёбюсюнде эки кере айтыладыла: джауун *шыр-шыр* этиб джауады; къазан *боркъ-боркъ* этиб къайнайды; чыпчыкъла *чуу-чуу* деб чууулдайдыла.

Эриклеу сёзле айтымда эки тюрлю къуллукъда джюрюйдюле.

1. Ала айтымны хапарчысыны къураучу кесеги боладыла, сёз ючюн: *Гырхы сакъаллы къартчыкъ, къолуна да фонарны алыб, мур-мур этеди.* (Хабиб.) Бу айтымны *мур-мур этеди* деген хапарчысы: *мур-мур* деген эриклеу сёз бла *этеди* деген болушлукъчу этимден къуралгъанды. Ол айтымны: *Гырхы къартчыкъ, къолуна да фонарны алыб, мур-мур эте чыкъды* деб, тюрлендириб айтыргъа боллукъду, ол'а эриклеу сёзню этимни башха (мур-мур эте) формасында да келгенин кёргюзтеди.

2. Эриклеу сёзлени айтымда экинчи къуллукълары аланы халчы болумну къуллугъунда келнулериди. Сёз ючюн: *Заркъ!* деб стаканла бир бирге тийдиле. (Хабиб.) *Къайнар*

суу болган къазанны кѳолуна алыб, Гиргокѳа юйню ортасында ары силдей, бери силдей кетиб, «горф!» деб стол тюбюне кѳуйду, (О. Этезов.) деген айтымлада заркѳ, горф деген эриклеу сѳзле халчы болумну кѳуллугъун толтурадыла.

Бир-бир эриклеу сѳзледен кѳарачай-малкѳар тилде этим, ат эм сыфат кѳуаргѳа болады: *зынг-зынгырдайды — зынгырдау — зынгырдауукѳ;* *шуу-шуу — шуулдайды, шуу-шуу этеди — шуулдау — шуулдауукѳ;* *чуу-чуу — чуулдайды, чуу-чуу этеди — чуулдау — чуулдауукѳ.*

Кѳарача-малкѳар тилде *джайралыб, тозураб, кѳайырылыб, мугурайыб* (турады) дегенча сѳзле да бардыла. Ала адамны эм джаныуарланы тыш суратларын кѳргюзтедиле. Алагѳа суратлау (суратлау-эриклеу) сѳзле деб атаргѳа боллукѳду. «Заркѳ», «доп-доп», «зынг», «тарс» деген сѳзле бир тюрлю тауушну эриклеб кѳуралган эселе, ала адамны эм башха джаны бла затланы тыш сыфатларын кѳргюзтедиле эм аланы эриклеб кѳуралгѳандыла. Андан тышында ала да эриклеу сѳзлеча айтымда не болум не да хапарчы болуб келедиле. Айтымда ол кѳуллукѳларына кѳре эм аладан да этим бла ат кѳуаргѳа болгѳанына кѳре, эм бир затны тыш сыфатын суратлагѳанларына кѳре, грамматикада алагѳа эриклеу сѳзле бла бирге кѳаралады.

Алай бла, башдагѳы юлгюле кѳргюзтгенлерича, аберини этген тауушун эм тыш суратын кѳргюзтген сѳзле айтымда кѳуллукѳларына эм бир затны эриклеб кѳуралууларына кѳре бирге ушайдыла. Ала, междометиялача, адамны этген, кѳргюзтген затына не кѳз бла кѳарагѳанын кѳргюзтмейдиле, аны себебли междометиягѳа кирмейдиле, тилде кеслери энчи лексико-грамматикалы кѳауум кѳурайдыла.

А Л М А Ш Л А

АЛМАШЛАНЫ МАГЪАНАЛАРЫ

Алмашланы юслеринден тил илмуда кѣб тюрлю акъыл барды. Бир къауумла алмашланы тилни кесегине санамайдыла¹, башхала да алмашланы алмаш атлагъа, алмаш сыфатлагъа, алмаш санаулагъа, алмаш сѣзлеулеге, алмаш этимлеге юлешиб, аллындагъылача тилни энчи кесеклерине къошмайдыла². Тил алимлени кѣбюсю алмашланы тилни энчи кесегине тергейдиле.

Алмашланы тилни энчи кесегине тюрлю-тюрлю ышанла бла айырадыла. Русистле, тюркологла да алмашланы бек эртден бери къуру магъана ышан бла айырадыла³.

В. А. Гордлевский бла А. К. Боровков алмашланы магъана синтаксис ышанла бла бѣледиле⁴. У. Д. Алиев бла И. А. Батманов алмашланы тилни энчи кесегине айыргъан заманда морфология ышанны баш ышаннга тергейдиле⁵.

Тюркологланы кѣбюсю алмашланы магъана, морфология, синтаксис ышанла бла айырады⁶.

¹ А. М. Пешювский. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, 154 бет.

² Л. В. Щерба. О частях речи в русском языке. Избранные работы по русскому языку. М., 1957, 64 бет.

³ А. Х. Востоков. Русская грамматика СПб., 1835, 84 бет; А. Казем-Бек. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1839; Грамматика алтайского языка. Казань, 1869, 20 бет; П. М. Мелиоранский. Краткая грамматика казах-киргизского языка, ч. I. СПб., 1894.

⁴ В. А. Гордлевский. Грамматика турецкого языка. М., 1927; А. К. Боровков. Учебник уйгурского языка. Л., 1935.

⁵ У. Д. Алиев. Карачаево-балкарская грамматика. Кисловодск, 1930, 77 бет. И. А. Батманов. Части речи в киргизском языке. ВЯ, 1955, № 2, 77 бет.

⁶ А. Н. Самойлович. Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка. Л., 1925, 31 бет; Н. К. Дмитриев. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, 43 бет; Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, П. М., 1952, 151 бет; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, 67 бет; У. Б. Алиев. Малкъар тилни грамматикасы, I к. Черкесск, 1958, 28 бет; М. А. Хабичев. Местонимие в карачаево-балкарском языке. Черкесск, 1961 г.

Алмаш тилни энчи кесегиди, ол кенг магъанасы болгъан кёр-гюзтючю, соруучу, ачыкълаучу, белгисиз, угъайлаучу сёзледен къралады.

Алмаш лексика магъанасы, форма ышанлары, контексте джюрютюлюуюу бла кеси башха лексико-грамматикалы категория кърарайды. Алмашны магъанасы контекстни ичинде ачыкъланады; тилни аталгъан кесеклерине киреди, алача сёз кърарайды, тюрленеди.

Алмаш айтымны ичинде тилни башха аталгъан кесеклерича тюрлю-тюрлю иш толтурургъа боллукъду: башчыны, хапарчыны, толтуруучуну, ачыкълаучуну, болумну, алай ол аны ючюн не ат, не сыфат, не санау, не сёзлеу, не этим болмайды, алмашлай кралады.

Тилни кесеклерин бир биринден айыргъан заманда сёзню айтымны ичинде крэйсы член болуб келгени ышаннга саналмайды. Сёз ючюн: *таш юй, биринчи машина, бу адам* деген сёзтутушлада *таш, биринчи, бу* айгъакълаучу членледиле, морфология джаны бла уа *таш* — атды, *биринчи* — тизгинчи санауду, *бу* — кёргюзтючю алмашды.

Кърарачай-малкър тилде магъаналарына, формаларына, айтымда джюрютюлгенлерине кёре бетлеучю, крйайтарыб бетлеучю, кёргюзтючю, соруучу-байлаучу, белгили, белгисиз, угъайлаучу алмашла бардыла.

БЕТЛЕУЧЮ АЛМАШЛА

Бетлеучю алмашла тилде бек эртдеден бери джюрюйдюле. Кърарачай-малкър тилде ала бетлеучю эм да иелик джалгъауладан алгъа чыккыгъандыла.

Кърарачай-малкър тилни бетлеучю алмашлары:

Бирлик сан

Кёблюк сан

1) *мен*

1) *биз*

2) *сен*

2) *сиз*

3) *ол*

3) *ала*

Мен деген бетлеучю алмаш бла сёлешген адам кесин, *сен* деген бла нёгерин, *ол* деген бла сёз кимпи юсюнде эсе, аны кёргюзтеди. *Биз* деген алмаш бла сёлешген адам кеси бла нёгерлерин, *сиз* деген бла нёгери бла бир не да талай адамны, *ала* деген бла да арлакъда тургъан, сёзлери этилген адамланы кёргюзтеди. Бу джаны бла кърарасакъ, бетлеучю алмашланы лексика магъаналары бетни кёргюзтюдю.

Бетлеучю алмашла кеслеринден сора грамматика сёз кърарачу эм да сёз тюрлендириучю джалгъауланы кршоадыла.

Сёз кырау

Тартыучу форма

Бу форма **-ныккы**, **-ники** деген тартыучу джалгъаула кыошулуб кыралалды:

Бирлик сан

Кёблук сан

- 1) *мен-ики*
- 2) *сен-ики*
- 3) *а-ныккы*

- 1) *биз-ники*
- 2) *сиз-ники*
- 3) *ала-ныккы*.

Меники уа кыра ишни кычлю этеди. (Байрамуккыла-ны Х. Б.) *Байдымат сеники* боллугъуна мен ишексизме. (Хубийланы О.)

Бетлеучю алмашланы тартыучу формалары бир белгисиз зат бир белгили бетники болганын кёргюзтедиле.

Орун форма

Орун формалы алмашла бир белгисиз зат бир белгили бетники (затныккы) болганын кёргюзтедиле, кеслери да **-дагкы**, **-деги** деген аффиксле бла кыралалдыла.

Бирлик сан

Кёблук сан

- 1) *мен-деги*
- 2) *сен-деги*
- 3) *ан-дагкы*

- 1) *биз-деги*
- 2) *сиз-деги*
- 3) *ала-дагкы*

Амал табсам, мендеги аз насыбны юлешир эдим онгсугъа хар кылайда. (Байрамуккыланы Х.) *Андагкы* бушуу, эр джю-рек анда джана турады, эски джыр! (Кы. Кулиев.)

Ушашдырыучу форма

Алмашла бу формада белгили бетни белгисиз бет бла тенг-лешдиредиле, не да белгили бетни ишин белгисиз бетни иши бла ушашдырадыла, кеслери да **-лай**, **-лей** деген аффикс кыошу-луб кыралалдыла:

Бирлик сан

Кёблук сан

- 1) *мен-лей*
- 2) *сен-лей*
- 3) *ал-лай*

- 1) *биз-лей*
- 2) *сиз-лей*
- 3) *ала-лай*

Кыонаккы келсе, сенлей келсин. *Аллай* китабла бизни эл туюкенибизде бардыла.

Тенглеш форма

Тенглеш формалы алмашла белгили бетни бир белгисиз бет (зат) бла тенглешдиргенин кѣргюзтедиле, кеслери да **-ча** деген аффиксни болушлугъу бла кѣураладыла:

Бирлик сан	Кѣблюк сан
1) <i>мени-ча</i>	1) <i>бизни-ча</i>
2) <i>сени-ча</i>	2) <i>сизни-ча</i>
3) <i>аны-ча</i>	3) <i>ала-ча</i>

Бизнича суучукъладан кѣураладыла черекле. (Къ. Кулиев.) **Аныча** урунган кѣыз, аныча кесин бегитген кѣыз саулай бизни районда да джокъду. (Гочияланы Дж.)

Джокълукъ форма

Бу форма **-сыз, -сиз, -суз, -сюз** деген джокълукъну кѣргюзтген аффиксле кѣошулуб кѣуралады, кеси да адамны, затны джокълугъун кѣргюзтеди:

Бирлик сан	Кѣблюк сан
1) <i>мен-сиз</i>	1) <i>биз-сиз</i>
2) <i>сен-сиз</i>	2) <i>сиз-сиз</i>
3) <i>ол-суз</i>	3) <i>ала-сыз</i>

Менсиз да элде джууукъ-тенг джетиширикди, — деб Асланга кѣарады. (Хубийланы О.) Энди мен **сенсиз** барырма. (Къ. Кулиев.) **Гитче эсек да, бизсиз болмаз эдиле тенгизле!** (Къ. Кулиев.)

Гитчелик форма

Бу формалы алмашла **-чыкъ, -чик, -чукъ, -чюк** деген гитчеликни кѣргюзтген аффиксле кѣошулуб кѣураладыла, кеслери да бетге (затха) гитчелик магъананы бередиле: *менчик, сенчик, олчукъ* д. а. к.

Сѣз тюрленю

Бетлеучю алмашлагъа кѣблюк санны, иеликни, болушну, халпарчылыкъны джалгъаулары кѣошуладыла.

С а н. Бирлик санны джалгъауу болмайды. Бетлеучю алмашлада кѣблюк санны кѣргюзтген эки тюрлю джалгъау барды. Кѣблюк санда биринчи, экинчи бетни алмашларын кѣргюзтген джалгъау з-ды: ¹ *би-з, си-з*. Ючюнчю бетде кѣблюк санны джал-

¹ Н. К. Дмитриев. Грамматика кумыкского языка. М.—Л., 1940, 77 бет.

гъауу **-ла** болады: *а-ла*. Къарачай-малкъар тилде кёблюк санны **-ла, -ле** деген джалгъауу къалгъан тюрк тилдеде кёблюк санны кёргюзтген **-лар, -лер** деген джалгъауладан чыгъады. Бетлеучю алмашланы къалгъан формалары да кёблюк санда **-ла, -ле** деген джалгъауланы къошадыла: *меникиле, сеникиле, аныкъыла, сенлейле* д. а. к. Бюгюн **сизникиле** бара эселе, тамбыласында бизникиле барлыкъдыла. (Хубийланы О.) Мени дауум джокъду, джаным, кийимле **сеникиле** эселе. (Ертенев А.)

И е л и к. Къарачай-малкъар тилде иелик билдириучю болуш бла иелик эм да тартыучю джалгъаула бла бериледи. Бу джорукъ алмашлада да болады: *мени тенгим*; иелик джалгъау къуру ючюнчю бетни алмашына къошулады: *олум, олунг, олу; олубуз, олугъуз, алары; аларым, аларынг, алары; аларыбыз, аларыгъыз, алары.*

Ачыкъ тауушха бошалгъан тамырладан сора иелик джалгъаула быладыла:

Бирлик сан

- 1) *-м*
- 2) *-нг*
- 3) *-сы/-си, -су/-сю*

Кёблюк сан

- 1) *-биз/-быз -буз/-бюз*
- 2) *-гъыз/-гиз, -гъуз/-гюз*
- 3) *-лары/-лери*

Къысыкъ тауушха бошалгъан тамырдан сора иелик джалгъаула да боладыла:

Бирлик сан

- 1) *-ым/-им, -ум/-юм*
- 2) *-ынг/-инг, -унг/-юнг*
- 3) *-ы/-и, -у/-ю*

Кёблюк сан

- 1) *-ыбыз/-ибиз, -убуз/-юбюз*
- 2) *-ыгъыз/-игиз, -угъуз/-югюз*
- 3) *-лары/-лери.*

Огъары элде бир кёб джууугъубуз бар эди. Аларыгъыз келгенмидиле? Бизникилери къайдады?

Бетлеучю алмашланы къуралгъан формалары да иелик джалгъауланы аладыла: *мендеги-нг, сендеги-си, бизникича-гъыз, андагъы-лары* д. а.

Б о л у ш. Бетлеучю алмашла, аланы грамматика сёз къураучю формалары да иелик джалгъаулары болсала, болмай къалсала да, болушлада тюрлендиле.

Баш	<i>мен</i>	<i>сендеги</i>	<i>бизничагъыз</i>	<i>аныкъыла</i>
Иелик.	<i>мени</i>	<i>сендегини</i>	<i>бизничагъызны</i>	<i>аныкъыланы</i>
Бер.	<i>меннге</i>	<i>сендеги</i>	<i>не</i>	<i>бизничагъызгъа</i>
	<i>манга</i>	<i>ге</i>		<i>аныкъылагъа</i>
Там.	<i>мени</i>	<i>сендегин</i>	<i>бизничагъызны</i>	<i>аныкъыланы</i>
Орун.	<i>менде</i>	<i>сендегинде</i>	<i>бизничагъызда</i>	<i>аныкъылада</i>
Башл.	<i>менден</i>	<i>сендегинден</i>	<i>бизничагъыздан</i>	<i>аныкъыладан.</i>

Мендегинг юйюгюзге къайтса, анга иги хапар соруб, болумну ангылатырса. Сен билмейсе, **биздегини** киеую бир иги адамды.

Эскертиу. Ючюнчю бетни алмашы ол баш болушдан квалган болушлада **-ан** деген тамалгъа (мурдоргъа) кечеди; бериучю болушла, бирлик санда 1-чи, 2-чи бетни алмашлары эки формада джюрюйдюле.

Хапарчылыкъ. Бетлеучю алмашлагъа хар не тукъум джалгъау кшошулса да, аладан сора хапарчы джалгъау кшошулады. Хапарчы джалгъаула быладыла:

Бирлик сан	Кёблук сан
1) <i>-ма/-ме</i>	1) <i>-быз/-биз, -буз/-бюз</i>
2) <i>-са/-се</i>	2) <i>-сыз/-сиз, -суз/-сюз</i>
3) <i>-ды/-ди, -ду/-дю</i>	3) <i>-дыла/-диле, -дула/-дюле</i>

Юлгюле: *сенса, олду, мендесиз, бизникисиз, андагъыды, сизничадыла д. а.*

Алмашланы барысы да тюз магъаналарын айтымны ичинде башха сёзле бла байланыб табадыла. Бетлеучю алмашла айтымны хар не тюрлю члени да болуб келедиле: башчы, хапарчы, толтуруучу, айгъакълаучу, болум.

Башчы. *Мен бюгюн таудан келгенме. Сен менсиз алай джеринг бла квал. (Къулийланы Къ.) Бизникиле усталыкъ кёргюзтюрге уллу Парижге келгендиле. (Хубийланы О.) Сенлейле ёледиле деб кшуугъун квагъыт квалай ийнандырсын мени. (Къулийланы Къ.)*

Айгъакълаучу: *Мени джюрегим кшуанмай квалмаз Сени атынг айтылыб турса. (Къулийланы Къ.) Сеничаны ишин бек сюеме. (Байкъулланы А.-К.)*

Толтуруучу: *Бизникиледе джокъду буюкъган. (Хубийланы О.) Манга ийнанмагъанлыкъ эте эсенг, ма Биймырзагъа сор, ол аны джезин ачар. (Аппаланы Х.)*

Болум: *Ол да сенлей ишлесин.*

Хапарчы: *Менме,— дейди,— кийиклеге оноучу. (Хубийланы О.) Джюрегим сендеди мени. (Малкъ. поэт. ант.) Аладады бийик квалам мени. (Къулийланы Къ.)*

КЪАЙТАРЫБ БЕТЛЕУЧЮ АЛМАШЛА

Къарачай-малкъар тилде къайтарыб бетлеучю алмашла быладыла:

Бирлик сан	Кёблук сан
1) <i>кесим</i>	1) <i>кесибиз</i>
2) <i>кесинг</i>	2) <i>кесигиз</i>
3) <i>кеси</i>	3) <i>кеслери</i>

Кесим этген акъ келекни кёзлеринге чырмачы. (Бийнегерден.) **Кеси** джыгъылган джыламаз. **Кесигиз** кетсегиз да дуниядан, джюрегигиз джырда квалганды. (Къулийланы Къ.)

Кеси деген алмаш куман тилдеги *кенси* деген алмашдан чыккынды, магъаналары бирди. Къарачай-малкъар тилни бу къауум алмашлары *кес* деген тамалгъа иелик джалгъаула къошулуб къураладыла. Талай заман ётгенден сора, къайтарыб бетлеучю алмашлада иелик джалгъаула тамыр бла бир тутуш болуб, сёз тюрлендириучюледен лексика сёз къураучу джалгъаулагъа кёчгендиле. Чынг алгъа ала иеликни кёргюзтген эселе, арт ала уа бетни кёргюзтюб къойгъандыла. Мындан мурат: иелик джалгъаула тура туруб сёз къураучу джалгъаулагъа кёчген ышанлары да барды.

Къайтарыб бетлеучю алмашла аджымсыз ишни къайсы болса да бир белгили бетдеги адам этгенин кёргюзтедиле. Бу алмашла да кеслерини толу магъаналарын айтымны ичинде табдыла ансы, сёз ючюн, *кесим* деб айтыб къойсакъ, *бир кесек* деген магъана бла *мен кесим* деген магъанада айтылгъаны ачыкъ болмайды.

Сёз къурау

Кеслерини морфология къурамлары бла къайтарыб бетлеучю алмашла тилни къалгъан кесеклеринден башхадыла. Къайтарыб бетлеучю алмашла кеслеринден сора тартыучу, орун, тенгешдириу джалгъаулану къошадыла.

Тартыучу форма

Бирлик сан

- 1) *кесим-ики*
- 2) *кесинг-ики*
- 3) *кеси-ники*

Кёблюк сан

- 1) *кесибииз-ники*
- 2) *кесигиз-ники*
- 3) *кеслерин-ники*

Сени хапарынгы эштгенлей, кесимикин унутдум. (Х. Аппаланы.) *Темирчи: «Тели эсенг, кесингикинден алыб халкъныкына къуйсанг'а?»* (Ходжа.) *«Катюшаны» хар ким кесиникине санаб джырлай эди.* (Хубийланы О.)

Орун форма

Бирлик сан

- 1) *кесим-деги*
- 2) *кесинг-деги*
- 3) *кесин-деги*

Кёблюк сан

- 1) *кесибииз-деги*
- 2) *кесигиз-деги*
- 3) *кеслерин-деги.*

Кесимдеги сурат ариуду. Анга *кесиндеги* да джетерикди. *Кесигиздеги* ишни тындырсагъыз, бизге келиб бир болушугъуз.

Тенглик форма

Бирлик сан

- 1) *кесим-ча*
- 2) *кесинг-ча*
- 3) *кеси-ча*

Кёблюк сан

- 1) *кесибиз-ча*
- 2) *кесигиз-ча*
- 3) *кеслери-ча*

Сенден сора кёрмеген эдим **кесимча** асыл джюрекли.
(Малкъ. поэз. ант.) Деу Алауган **кесича** деу табмайды. (Малкъ.
поэз. ант.) **Кеслерича** оноуларын этерле. (Малкъ. поэз. ант.)

Сёз тюрлениу

С а н. Кеслерини ал формаларында къайтарыб бетлеучю ал-
машла кёблюк санны джалгъауун алмайдыла. Кёблюк санны
джалгъауу джангыз ючюнчю бетдеги алмашха къошулады:
кес-лер-и.

Кёблюк санны джалгъауу тартыучу, орун, тенглеш формала-
дан сора да къошулады: *кесимики-ле, кесимдеги-ле, кесингча-ла*.
Юйюгюзню **кесигиздегиле** джыйсынла. **Кесингчала** кёб таб-
мазса, излесенг.

Болушлада тюрлениу. Къайтарыб бетлеучю алмаш-
ла болушлада тюрленедиле:

Бирлик сан

Баш	<i>кесим</i>	<i>кесинг</i>	<i>кеси</i>
Иел.	<i>кесими</i>	<i>кесинги</i>	<i>кесини</i>
Бер.	<i>кесиме</i>	<i>кесинге</i>	<i>кесине</i>
Там.	<i>кесими</i>	<i>кесинги</i>	<i>кесин</i>
Орун.	<i>кесимде</i>	<i>кесингде</i>	<i>кесинде</i>
Баш.	<i>кесимден</i>	<i>кесингден</i>	<i>кесинден</i>

Кёблюк сан

Баш	<i>кесибиз</i>	<i>кесигиз</i>	<i>кеслери</i>
Иел.	<i>кесибизни</i>	<i>кесигизни</i>	<i>кеслерини</i>
Бер.	<i>кесибизге</i>	<i>кесигизге</i>	<i>кеслерине</i>
Там.	<i>кесибизни</i>	<i>кесигизни</i>	<i>кеслерин</i>
Орун.	<i>кесибизде</i>	<i>кесигизде</i>	<i>кеслеринде</i>
Баш.	<i>кесибизден</i>	<i>кесигизден</i>	<i>кеслеринден</i>

Малкъарча *кесим, кесинг* деген къайтарыб бетлеучю алмаш-
ла иеликчи, бериучю, тамамлаучу болушлада былай айтылады-
ла: (иел.) *кесимми, кесингни*; (бер.) *кесимме, кесиннге*; (там.)
кесимми, кесингни. Малкъар формала да (иел.) *кесимни, ке-
синни*; (бер.) *кесимге, кесинге*; (там.) *кесимни, кесинни* де-
ген формаладан чыгъадыла.

Хапарчылыкъ. Къайтарыб бетлеучю алмашланы хар тюрлю формаларындан сора да хапарчы джалгъаула къошуладыла: *Тамам да кесиди: бети, башы, чачы.* (Ертенланы А.) *Кесингсе устаз. Башха иш'а кесингдеди, Хасан.* (Хубийланы О.) *Баргъан мен кесимме. Сен кесиммикисе.*

КЁРГЮЗТЮУЧЮ АЛМАШЛА

Кёргюзтюучю алмашлагъа *бу* бла *ол//о* саналадыла. Бу эки алмашланы бири — *бу* джууукъдагъы затны, экинчиси *уа* — *ол* узакъдагъы затны кёргюзтедиле. Кёргюзтюучю алмашланы тамырлары, ал формалары бетлеучю алмашланы ал формалары бла келишеди:

<i>бу</i>	<i>мен</i>
<i>ол//о</i>	<i>ол</i>

Кёргюзтюучю алмашланы магъаналары айтымны ичинде башха сёзле бла байланыб ачыкъланадыла. Кеслери да айтымда айгъакълаучю член боладыла. Алай ала айгъакълаучю член болгъанлыкъгъа, алмашдан сыфатха кечмейдиле, алмашлай къаладыла. Тилни кесеклерини сёзлери айтымда тюрлю-тюрлю членле болуб келирге боллукъдула, алай айтымны члени деген ышан бла сёзлени тилни кесеклерине юлешмейдиле.

Кёргюзтюучю алмашланы магъаналарын иги ачыкъ этерючюн, алагъа не логика басым салыргъа керек болады: *бу адам, ол юй*, не да аланы алларына *ма, майна, майна ма* деген кючейтиучю кесекчиклени къошаргъа керекди: *ма бу, ма ол, майна ол, майна ма ол.*

Джашауугъуз татлы болсун ма бу той кибик. (Къулийланы Къ.)

Кел, Къарачач, ма ол джолгъа барайыкъ. (Къаншаубий.)

Сёз къурау

Кёргюзтюучю алмашлагъа лексика сёз къураучю, грамматика сёз къураучю, сёз тюрлендириучю джалгъаула къошуладыла. Кёргюзтюучю алмашла кеслеринден сора санауланы лексика сёз къураучю джалгъауларын аладыла, алай аны ючюн деб ала санау болмайдыла, алмашлай къаладыла, не ючюн десегиз, алмаш магъана тайышыб, башха магъананы алмайды. Кёргюзтюучю алмашлагъа кеслеринден сора да, лексика сёз къураучю джалгъаула къошулуб, аладан сора да грамматика сёз къураучю джалгъаула къошуладыла.

1. Тартыучю форма: *му-нукъу, а-ныкъы. Бу китаб мунукъу болур деб тура эдим.*

2. Орун форма: *мын-дагъы, ан-дагъы. Андагъы келсе, ызымдан иерсе.*

3. Орун кёргюзтюучю алмаш: *би-ягъы* (бу джаны), *берги* (бу джерги), *аргъы* (о джерги). Былагъа да грамматика сёз къураучю джалгъаула къошуладыла. *биягъыныкъы.*

биягъыдагъты, биягъыча, биягъынлай, биягъылай, биягъычыкъ, биягъысыз; бергиники, бергидеги, бергича, бергилей, бергичик, бергисиз; аргъыныкъты, аргъыдагъты, аргъыча, аргъылай, аргъычыкъ, аргъысыз. ҚзанаMAT ачыулу джарсыу этиб **биягъыча** джолгъа чыкъды. (Малкъ. джом.) Қзартла да кюн тууишда **биягъынлай** олтурадыла. **Биягъы биягъынлай** этиб, джашланы азыкъларын ашаб кетгенди. (Қъарач. фольк.) Тюнене ишчиле ишге **бергисиз** баргъан эдиле. Қитаблада **аргъыдагъты** игиди. **Аргъы** тау да ары аусун, **берги** тау да бери аусун. (Малкъ. поэз. ант.) Былайда ары, бери деген сёзлени юсюнден да айтыб къояйкъ: ары, бери деген алмашлада **а, бе** — кёргюзтюучю алмашладыла, (о, бу); **-ры, -ри** деген кесеклери уа эски атлануучу болушну джалгъауларыдыла. Была сёзлеулеге кечгендиле.

4. Ушашдырыучу форма I: **былай** (булай), **алай**. Была сёзлеулеге кечгендиле, алай кеслеринден сора грамматика сёз къураучу джалгъауланы къошадыла: **былайдагъты, былайдагъыныкъты, былайдагъыча, былайдагъычыкъ, былайдагъысыз, былайлай; алайдагъты, алайдагъыныкъты, алайдагъыча, алайлай, алайсыз. Ким эди былайдагъты?** (Ертенланы А.) **Алайдагъты** элмиле джарашыб тынгыладыла. (Байкъулланы Д.) **Былайлай** ёлсе, санга термиле, ким джумар эки кёзюмю. (Малкъ поэз. ант.)

5. Ушашдырыучу форма II: **быллай** (муну+лай), **алай** (аны+лай). Ушашдырыучу аффиксле не баш болушдан, не да иеликчи болушдан сора къошуладыла. Грамматика сёз къурау формала: **быллайныкъты, аллайныкъты, быллайдагъты, аллайдагъты, быллайчыкъ, аллайчыкъ, быллайсыз, аллайсыз. Быллай** нартюх кёбден бери болмагъанча алайды. (Байрамкъулланы А.) Хар джерде да комсомолчуладан **быллай** бригада къуралсала, таб боллукъ эди. («Қызыл Қъарачай».)

6. Тенглеш форма: **буча, олча, мунукъуча, аныкъыча, мындагъыча, андагъыча. Мени да мунукъуча** бир иги телевизорум барды.

7. Сан кёргюзтюучю алмашла: **мынча, анча, муну чыкълы**. Бу алмашла затны белгисиз санларын кёргюзтедиле. **Мынча, -анча** деген алмашлада **-ча** деген аффикс лексика сёз къураучу болуб бошагъанды да тамалгъа джангы магъана алдырады. Быланы ызындан грамматика сёз къураучу аффиксле къошуладыла: **мынчаныкъты, анчаныкъты, мынчадагъты, анчадагъты, мынчасыз, анчасыз** д. а. **Тогъузунчу классда отуз сохта барды. Анча сохта онунчу классда да барды. Мынча адам мында не этеди?**

8. Джыйымдыкъ сан кёргюзтюучю алмашла **-у** бла **-улан** деген аффиксле къошулуб къураладыла: **мынча-у, мынча-улан, анча-у, анча-улан**; кеслери да адاملаны белгисиз джыйымдыкъ санларын кёргюзтедиле. Джыйымдыкъ сан кёргюзтюучю алмашла кеслеринден сора грамматика

сёз кьураучу аффикслени да аладыла: *мынчауланникъбы, анчауланникъбы, анчауландагъбы, мынчауландагъбы, мынчауланча, анчауланча, мынчаулансыз, анчаулансыз. Мынчаулансыз тоб ойнаргъа боллукъ туююлдою,— деб Казбек алты бармагъын кёргюзтдою.*

9. Сан юлюш кёргюзтуючу алмашла. Сан юлюш кёргюзтуючу алмашла сан кёргюзтуючу алмашлагъа **-шар** деген юлюшчю санаулары аффикси кьошулуб кьураладыла: *мынчашар, анчашар.* Сан юлюш кёргюзтуючу алмашла бир белгили санны кесеклеге юлешингенни кёргюзтедиле. *Трудоденнге оналтышар кило мирзеу джетеди. Къоншу колхозда да трудоденнге анчашар джетгенди.* (Алийланы У.)

10. Тизгинчи сан кёргюзтуючу алмашла. Бу алмашла сан кёргюзтуючу алмашлагъа (мынча, анча) тизгинчи санаулары **-нчы** деген аффикси кьошулуб кьураладыла. Тизгинчи сан кёргюзтуючу алмашла затны (бетни) тизгинде орнун кёргюзтедиле. *Чабышыуда Умар ючюнчю болуб келгенди. Анчанчы болуб Марзий да келгенди.*

Тизгинчи сан кёргюзтуючу алмашла грамматика сёз кьураучу аффиксле бла: *мынчанчыныкъбы, анчанчыныкъбы, мынчанчыдагъбы, анчанчыдагъбы, мынчанчыча, анчанчыча, мынчанчычыкъ, анчанчычыкъ, анчанчысыз.*

11. Сан кёргюзтуючу джыйымдыкъ алмашла. Сан кёргюзтуючу джыйымдыкъ алмашлагъа *быллай бир, аллай бир, бу къадар, о къадар* деген сёзтутушла саналадыла. *Аллай бир кюрешиек, биз да ишибизни толтурлукъбуз.* (Байрамкъулланы А.) *Къарагъан адамны: бу арыкъ, къарт кишичик бу къадар хазнаны къалай кётюрюб джюрюйдю деб кёлуне келликди.* (Аппаланы Х.)

Грамматика сёз кьураучу джалгъаула бла: *быллай бирники, аллай бирники, бу къадарныкъбы, быллай бирдеги, аллай бирдеги* д. а. к.

12. Гитчелик форма. Кёргюзтуючу алмашланы гитчелик формалары **-чукъ** деген гитчеликни кёргюзтуючу аффикс кьошулуб кьуралады: *бу-чукъ, ол-чукъ.*

13. Джокълукъ форма. Джокълукъ формалы кёргюзтуючу алмашла затны джокълугъун кёргюзтедиле, кеслери да кёргюзтуючу алмашлагъа **-сыз, -суз** деген джокълукъ аффиксле кьошулуб кьураладыла: *бу-суз, ол-суз, была-сыз, ала-сыз.*

Сёз тюрлени

1. Сан. Кёргюзтуючу алмашланы кёблукъ санлары **-ла, -ле** аффиксле кьошулуб кьуралады. Кёблукъ санны аффикси кёргюзтуючу алмашланы хар сёз кьураучу аффиксинден сора да джалгъанады: *бы-ла, а-ла, му-нукъу-ла, аны-къы-ла, андагъы-ла, мынчанчы-ла, олчукъ-ла* д. а. к. *Была суулу джерледиле. Аланыкъбыла келмей къалгъандыла* д. а. к.

2. И елик. Бетлеучю алмашлагъача болмай, кѣргюзтюучю алмашлагъа, аланы хар тюрлю формаларына бирлик, кѣблюк санда да иелик джалгъаула тагъыладыла:

Бирлик сан		Кѣблюк сан	
<i>бу-м</i>	<i>о-м</i>	<i>былар-ым</i>	<i>алар-ым</i>
<i>бу-нг</i>	<i>о-нг</i>	<i>былар-ынг</i>	<i>алар-ынг</i>
<i>бу-су</i>	<i>о-су</i>	<i>былар-ы</i>	<i>алар-ы</i>
<i>бу-буз</i>	<i>о-буз</i>	<i>былар-ыбыз</i>	<i>алар-ыбыз</i>
<i>бу-гъуз</i>	<i>о-гъуз</i>	<i>былар-ыгъыз</i>	<i>алар-ыгъыз</i>
<i>бы-лары</i>	<i>а-лары</i>	<i>былар-ы</i>	<i>алар-ы</i>

Таблицада берилген *былары*, *алары* деген алмашла юч магъанада джюрюйдюле: 1) зат бир болуб, иеси кѣб болады; 2) ие бир болуб, затлары кѣб болады; 3) иелери кѣб болуб, аланы затлары кѣб болады.

3. Болушлада тюрлениу. Кѣргюзтюучю алмашла бирлик, кѣблюк санда иелик джалгъаула къошулсала, къошул-масала да болушлада тюрленедиле.

Баш	<i>бу</i>	<i>о</i>	<i>бум</i>	<i>осу</i>
Иел.	<i>муну</i>	<i>аны</i>	<i>буму</i>	<i>осуну</i>
Бер.	<i>мыннга</i>	<i>аннга</i>	<i>бума</i>	<i>осуна</i>
Там.	<i>муну</i>	<i>аны</i>	<i>буму</i>	<i>осун</i>
Орун.	<i>мында</i>	<i>анда</i>	<i>бумда</i>	<i>осунда</i>
Башл.	<i>мындан</i>	<i>андан</i>	<i>бумдан</i>	<i>осундан</i>

Бу деген алмаш, баш болушдан къалгъан болушлада, **б** таууш ызындан къошулгъан **н** тауушну кючю бла **м**-гъа айланады; **у** деген эринли ачыкъ таууш'а орунлаучу, башлаучу болушлада ызындан келген эринсиз ачыкъ **а**-ны кючю бла **ы** тауушха бурулады. *Муну айранындан джауу кѣб, Муну бузугъундан сауу кѣб.* (Малкъ. поэз. ант.) *Мыннга кѣб ахча да берилгенди.* (Малкъ. джом.)

О деген алмаш баш болушдан къалгъан болушлада ызындан келген джалгъаулада эринсиз ачыкъ тауушну ушашдырыу кючю бла **а**-гъа бурулады. *Кязим да бу джырны андан этеди сени юсюнгден.* (К. Мечиев.) *Аладан да ётуб келirme мен саннга.* (Къ. Кулиев.)

Кѣргюзтюучю алмашланы къуралгъан формалары да болушлада тюрленедиле. Быланы ичинде артыкъсыз да биз эс бѣллюк алмаш формала быладыла:

Баш	<i>мунукъу</i>	<i>мындагъы</i>
Иел.	<i>мунукъуну</i>	<i>мындагъыны</i>
Бер.	<i>мунукъу</i> ^{<i>гъа</i>} <i>на</i>	<i>мындагъы</i> ^{<i>гъа</i>} <i>на</i>
Там.	<i>мунукъун</i>	<i>мындагъын</i>
Орун.	<i>мунукъунда</i>	<i>мындагъында</i>
Башл.	<i>мунукъундан</i>	<i>мындагъындан</i>

Көргүзтүчкү алмашла иелик жалгъаула бла

Тар- Тыу Ф	мунку-м (-нг, -су, -буз, -гъуз, -лары) анкыкты-м (-нг, -сы, -быз, -гъыз, -лары)	быланыктылар-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -ы) аланыктылар-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -ы)
Орун. Ф	мындагы-м (-нг, -сы, -быз, -гъыз, -лары) андагы-м (-нг, -сы, -быз, -гъыз, -лары)	быладагы-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -лары) андагылар-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -ы) быладагылар-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -ы)
Тени- леш. Ф.	анкы-м (-нг, -сы, -быз, -гъыз, -лары) мунча-м (-нг, -сы, -быз, -гъыз, -лары)	алача-м (-нг, -сы, -быз, -гъыз, -лары) мынчалар-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -ы) былчаклар-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -ы)
Сан Ф	мынча-м (-нг, -сы, -быз, -гъыз, -лары) анча-м (-нг, -сы, -быз, -гъыз, -лары)	мынчалар-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -ы) анчалар-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -ы)
Джыл- ым. Сан Ф.	мынчаулан-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -лары) анчау-ум (-унг, -у, -убуз, -угъуз, -лары)	
Ушаш. Ф. I.	былай-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -лары) алай-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -лары)	былайыр-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -ы) алайлар-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -ы)
Ушаш. Ф. II.	былай-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -лары) алай-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -лары)	былайлар-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -ы) алайлар-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -ы)
Челник Ф	бучугъ-ум (-унг, -у, -убуз, -угъуз, -лары) очугъ-ум (-унг, -у, -убуз, -угъуз, -лары)	бучукълар-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -ы) д. а. к.

Муну тургъан джерин барыб бир кёреим дегенди эм аны ызындан джаширтын баргъанды. (Малкъ. джом.) Былайны эллерини ариулукъларын эслеяламысыз? (Хубийланы О.) Былайладан узакъ къайры барлыкъды ол. (Ертенланы А.) Андагъына бусагъатда джукъ айтмагъыз. Аллайлагъа айтырыбыз — нарт сёз эски болмагъанды: «Сен биреуге къабыр къазсанг, ары кесинг тюшерсе». (Къулийланы Къ.)

4. Ха парчылыкъ. Кёргюзтюочю алмашла, аланы къуралгъан формалары да, иелик джалгъау къошулса, къошулма-са да, битеу болушлада (тамамлаучу болушну санамай) бирлик, кёблукъ санда да хапарчы джалгъауланы аладыла. Мени кёрген хапарым ма буду. (Малкъ. джом.) Ма сени къарындашларынг быладыла. (Малкъ. джом.) Ишни уллусу ма быларындады — деб Ахмат артмакъланы ортагъа салды. Аллайладыла колхозланы къаласы (Къулийланы Къ.) д. а. к.

СОРУУЧУ-БАЙЛАУЧУ АЛМАШЛА

Соруучу-байлаучу алмашла эки магъанада джюрюйдюле: соруу магъанада — **ким? не? къайсы?**; байлаучу магъанада — **ким, не, къайсы**.

Ким? деген соруу адамлагъа бериледи. **Не?** деген соруу адамдан башха джаны болгъанла бла затлагъа бериледи. **Къайсы?** деген соруу хар неге да бериледи.

Къарачай-малкъар тилде бурунгу соруучу алмаш **къа** — **къа-лай**, **къа-чан** деген сёзде тюбейди; **къай** — **къай-сы**, **къай-да**, **къай-дан**, **къай-ары**, **къай-ры** деген сёзде, **къан** — **къал-лай** деген сёзде джолугъадыла.

Соруучу-байлаучу алмашла къалгъан алмашладан магъаналары, айтымда джюрююлер, морфология ышанлары бла айырыладыла.

Алмашланы башха къауумларыча, тилни къалгъан кесеклерича, айтымны ичинде тюрю-тюрю член болгъанлыкъгъа, не уа тилни аталгъан кесеклерини джалгъауларын къошханлыкъгъа, соруучу-байлаучу алмашла алмашлыкъларын юслеринден атыб, тилни къалгъан кесеклерине кечмейдиле.

Ким деген алмаш кесинден сора грамматика сёз къураучу джалгъауланы къошады: **кимники**, **кимдеги**, **кимча**, **кимлей**, **кимчик**, **кимсиз**; кесинден сорада, ма бу айтылгъан формаладан сора да не тукъум сёз тюрлендиручю джалгъауланы да алады:

1. **Сан**: **кимле**, **кимникиле**, **кимдегиле**, **кимчала** д. а. к.
2. **Иелик**: **кимим**, **кимдегим**, **кимдегинг**, **кимчасы** д. а. к.
3. **Болуш**: **ким**, **кимни**, **кимге**, **кимни**, **кимде**, **кимден**, **кимиси**, **кимисини**, **кимисине**, **кимисин**, **кимисинде**, **кимисинден**.
4. **Ха парчылыкъ**: **кимсе?** **кимникисе?** **кимдегиди?** **кимчады?** **кимниди?** **кимгеди?** **кимингди?** **кимдегингди?** д. а. к.

Бу ат кимники болуб келди? (Биджиланы А.) **Суратлада кимдеги ариуду?** **Аскер кимча селешеди?** **Кимледе барды бизни-**

килеча ариу джерле? Сен кимникилеге айтаса? Кимине сѐлешдинг? (Байрамкзулланы А.) Кимибизге айтхан эди? Ол письмола кимлерингден келгендиле? Мен сени таныялмайма. Кимсе? (Кзулийланы Къ.) Малкѳар джомакѳланы джигитлери кимдиле? (Малкѳ. джом.)

Ким? деген соруу атлагѳа, бетлеучу, бетлеб кѳайтарыучу, кѳргюзтюучу, белгили, белгисиз, угѳайлаучу алмашлагѳа бериледи. Андан тышында да бу кѳарачай-малкѳар тукѳумланы соргѳан заманда да джюрюйдю: к и м л а р ы? *Ботталары.*

Не? деген соруу кѳргюзтюучу, белгили, белгисиз, угѳайлаучу алмашлагѳа, атлагѳа, сыфатлагѳа, санаулагѳа бериледи, кеси да атланы, сыфатланы, санауланы лексика сѳз кѳураучу аффикслерин кѳшады: *нечи? нели? нерек? ненча? ненчау? ненчаулан? ненчашар? ненчанчы?*; грамматика сѳз кѳураучу аффикслени кѳшады: *неники? недеги? ненча? нелей? нечик? несиз? ненчаныкѳы? ненчадагѳы? ненчачыкѳы?.. ненчаулан-ныкѳы? ненчауландагѳы?.. ненчанчыныкѳы? ненчанчыдагѳы?*; быланы барындан сора да не бирем башха, не бир бири ызындан санны, иеликни, болушланы, хапарчылыкѳны аффикслерин алады:

1. С а н: *неле, неледиле, неникиле, нелляйла, нечикле... Ким билсин, неле сѳлешди, неле айтды.* (Кзулийланы Къ.)

2. И е л и к: *нем, нелерим, нелеринг, нелляйыгѳыз, ненчауланыгѳыз, ненчашарлары, ненчанчыгѳыз...*

Мени *нем* башхады ол кѳауумладан. (Байрамукѳланы Х.)

3. Б о л у ш: *не, нени, неге, нени, неде, неден* д. а. к.

Неге кѳууанырма да мен дунияда сенсизлей. (К. Отаров.)

4. Х а п а р ч ы л ы к ѳ: *неме, негесе, недеди, недегиди, нечикди, негизди, ненчанчыгѳыздандыла, ненчауланларындадыла* д. а. к.

Мартыновну сылхыр огѳу неди.

Сызгѳырыб, Машукдан ѳтген джелди.

Недиле падчахны сууукѳ кѳзлери... (Кзулийланы Къ.)

Кѳайсы деген алмашда **-сы** деген ал бурун иелик аффикс болуб, экинчи, лексика сѳз кѳураучу аффиксге бурулгѳанды. Кѳайсыдан сора кѳошулгѳан грамматика сѳз кѳураучу аффиксле: *кѳайсы-ны-кѳы, кѳайсы-дагѳы, кѳайсы-ча, кѳайсы-чыкѳы, кѳайсы-сыз, кѳайсын-чы.*

Кѳайсыдан сора кѳошулуучу сѳз тюрлендириучу аффиксле:

1. С а н: *кѳайсыла, кѳайсыныкѳыла, кѳайсыдагѳыла... кѳайсыла игидиле?*

2. И е л и к: *кѳайсым, кѳайсыдагѳынг, кѳайсынчыгѳыз...*

Эмеген: «Хайда айт, **кѳайсыгѳызны** алгѳа ашайым» — дегенди. (Малкѳ. джом.)

3. Б о л у ш: *кѳайсы, кѳайсыны, кѳайсы- $\frac{гѳа}{на}$, кѳайсын, кѳайсыда, кѳайсыдан* д. а. к.

Сен къайсыны бёркюн къаблагъанса? Къайсыда тохтагъанса?

4. Хапарчылыкъ: къайсыды, къайсындагъыды, къайсынчыса, къайсыныкътыды, къайсыдагъысыз д. а. к.

Сосурукъаны экинчи оюну къайсыды? (Малкъ. джом.)

Къайда? къайдан? деген алмашлагъа да хапарчы аффикс къошадыла: къайдаса? къайданды?

Къалай? къаллай? деген алмашланы да кёб тюрлю формалары болады: къаллайгъа? къалайда? къалайдан?

Къаллай деген алмаш кесинден сора грамматика сёз къураучу эм да сёз тюрлендириучю аффикслени къошады: къаллайныкъты, къаллайдагъты...

БЕЛГИЛЕУЧЮ АЛМАШЛА

Белгилеучю алмашла соруучу алмашлагъа **да** деген байлам къошулуб ким да, не да, къайсы да, не **хар** деген сёз бла бирге келиб *хар ким, хар не, хар къайсы*, не да тилни башха кесклерини сёзлеринден къураладыла: *битеу, сау, бары, хар бары, битеу бары, болгъан, болгъан бары*. Ким да, не да, къайсы да белгилеучю магъананы этимлени хоулаучу формалары бла келселе бередила. Ол себебден, белгилеучю алмашла кеслерини тюз магъаналарын контекстде табадыла.

Къалгъан алмашлача, белгилеучю алмашла кеслеринден сора грамматика сёз къураучу аффикслени тагъадыла: *кимники да, кимдеги да, хар кимсиз...; неники да, недеги да, нечик да...; къайсыныкъты да, къайсыдагъты да, къайсыча да, къайсычыкъ да...; хар кимники..., хар неники, хар недеги...; хар къайсыча, хар къайсыныкъты..., хар биримики..., барыныкъты, барындагъты, болгъанныкъты...* д. а. к.

Белгилеучю алмашла, аланы къуралгъан формалары да бирлик, кёблукъ санда, нелик аффикслери болса, болмаса да болушлада тюрленедила, кеслери да тамамлаучу болушдан къалгъан болушлада хапарчы аффикслени къошадыла.

1. Сап: *кимле да, кимленикиле да, недегиле да, къайсыла да, барыныкътыла...*

2. Иелик: *кимим да..., ненг да..., къайсыбыз да..., хар кимим..., хар барынг..., хар къайсынг, хар кимдегинг дагъыда аныча.*

Сени **хар ненг** да бек игиди.

3. Болуш: *кимим да, кимини да, кимиме да, кимими да, кимимде да, кимимден да* д. а. к.

Ненги да къой да, бу ишни бир тындыр.

4. Хапарчылыкъ: *хар биримсе..., битеуюгюздю..., битеуюмсе, барысыса...* д. а. к.

Хар **кимники** келгенди. Хар **къайсыдагъы** белгиледи. Хар не джарашханды. Хар **киминги** айтханына тынгъыла. Хар **бирибиздеги** джашау игиди. **Битеуюбюз да** Махаргъа барыб келебиз. **Барыгъыз да** школну иги бошадыгъыз д. а. к.

УГЪАЙЛАУЧУ АЛМАШЛА

Къарачай-малкъар тилде угъайлаучу алмашла соруучу алмашланы не да *кими, джукъ, зат* деген сёзлени ызларындан *да* деген байлам келсе къураладыла: *ким да, не да, къайсы да, киши да, джукъ да, зат да.*

Угъайлаучу магъананы бу тукъум алмашла этимни угъайлаучу формасы бла келселе бередила. Ол себебден угъайлаучу алмашла кеслерини тюз магъаналарын айтымны ичинде табадыла. Угъайлаучу алмашланы айыргъан заманда синтаксис ышан баш ышаннга саналады. Айтымда угъайлаучу этимле тюрлю-тюрлю функциялада джюрюйдюле.

Сёз къурау

Угъайлаучу алмашланы морфология тюрлениулерини белгилеучю алмашлададыла.

Угъайлаучу алмашла грамматика сёз къураучу аффиксле бла (бу кезинде ала этимни угъайлаучу формасы бла келирге керекдиле):

Кишикни келмегенди. Бир кишича да этмеди. Джукъсуз да болма д. а. к.

Сёз тюрлениу

1. С а н. *Киши, джукъ, бир зат* деген сёзле угъайлаучу алмашланы магъаналарында келедила, кёблук санны джалгъауун алмайдыла. Кёблук санны джалгъауу *ким да, не да, къайсы да* деген угъайлаучу алмашланы *ким, не, къайсы* дегенлеринден сора къошуладыла: *кимле да, неле да, къайсыла да.*

2. И е л и к. Угъайлаучу алмашла иелик аффикслени къошадыла:

ким-им (-инг, -и, -ибиз, -игиз, -лери) да;

кимлер-им (-инг, -ибиз, -игиз) да;

не-м (-нг, -си, -биз, -гиз, -лери) да;

нелер-им (-инг, -и, -ибиз, -игиз, -и) да;

къайсы-м (-ынг, -сы, -ыбыз, -ыгъыз, -лары) да;

къайсылар-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -ы) да;

киши-м (-нг, -си, -ибиз, -игиз, -лери) да;

джукъ-ум (-унг, -у, -убуз, -угъуз, -лары) да;

бир зат-ым (-ынг, -ы, -ыбыз, -ыгъыз, -лары) да.

3. Б о л у ш д а т ю р л е н и у. Угъайлаучу алмашла, иелик аффикс къошулса, къошулмаса да болушлада тюрленедила.

Баш *къайсы да* *къайсысы да*

Иел. *къайсыны да* *къайсысыны да*

Бер. *къайсы $\frac{гъа}{на}$ да* *къайсысына да*

Там. *къайсын да* *къайсысын да*

Орун. *къайсыда да* *къайсысында да*

Башл. *къайсыдан да* *къайсысындан да*

Баш	киши да	кишим да
Иел.	кишини да	кишими да
Бер.	кишиге да	кишиме да
Там.	кишини да	кишими да
Орун.	кишиде да	кишимде да
Башл.	кишиден да	кишимден да

Тоба, ол джашны уа бизни элде кишини джаратмагъан ханары барды. (Гочияланы Дж.) Кишиден хаух джукъ тилерик тьююлме. Елсе да кишиге къара сомун берлик тьююлдо. (Хубийланы О.)

Угъайлаучу алмашла кеслеринден сора хапарчы аффикс алмайдыла.

БЕЛГИСИЗ АЛМАШЛА

Байлаучу, белгилеучю, угъайлаучу алмашла бетлеучю, къайтарыб бетлеучю, кёргюзтучю, соруучу алмашладан эсе артда къуралгъандыла.

Белгисиз алмашла соруучу-байлаучу алмашлагъа эсе да, болса да, да болсун, эсе да бир, бир эсе да, бир болса да, бири да болсун деген сёзтутуш къатышыб къураладыла.

Соруучу-байлаучу алмашладан къуралгъан белгисиз алмашла быладыла:

ким эсе да, ким эсе да бир, ким болса да, ким да болсун, не эсе да, не эсе да бир, не болса да, не болса да бир, не да болсун, не зат эсе да, не зат эсе да бир, не зат болса да, не зат болса да бир, не зат да болсун, ненча эсе да, ненча эсе да бир, ненча болса да, ненча болса да бир, ненча да болсун, ненчанчы эсе да, ненчанчы эсе да бир, ненчанчы болса да, ненчанчы да болсун, нелляй эсе да, нелляй болса да, нелляй да болсун, нелляй бир эсе да, нелляй бир болса да, нелляй бир да болсун, неме, ненчаулан эсе да, ненчаулан эсе да бир, ненчаулан болса да, ненчаулан да болсун, ненчашар эсе да, ненчашар эсе да бир, ненчашар болса да, ненчашар да болсун;

къайсы эсе да, къайсы эсе да бир, къайсы болса да, къайсы болса да бир, къайсы да болсун, къайсы бири да болсун;

къалай эсе да, къалайгъа эсе да, къалайда эсе да, къалайдан эсе да, къалайтын эсе да, къалай болса да, къалайгъа болса да, къалайда болса да, къалайдан болса да, къалайтын болса да, къалай да болсун, къалайгъа да болсун, къалайда да болсун, къалайдан да болсун, къалайтын да болсун;

къайда эсе да, къайда эсе да бир, къайда болса да, къайда болса да бир, къайда да болсун, къайдан эсе да, къайдан болса да, къайдан болса да бир, къайдан да болсун, къайры эсе да, къайры эсе да бир, къайры болса да бир, къайры бол-

са да, къайры да болсун, къайсылары эсе да, къайры ары бол-
са да, къайры ары да болсун, къайсынчы эсе да, къайсынчы
болса да, къайсынчы да болсун;

къаллай эсе да, къаллай эсе да бир, къаллай болса да,
къаллай болса да бир, къаллай да болсун, къаллай бир эсе да,
къаллай бир болса да, къаллай бир да болсун.

Ким болса да сени джанынга тийген болурму? — деб киш-
тик соргъанды. Ким да болсун, байгъа ышанган адамгъа на-
лат болсун. Кимники эсе да бир ат арбазгъа кирди.

Кимдеги эсе да бир арбаны юсюнден сѐлешедиле. Хасан не
эсе да айтыргъа излейди. Не болса да болсун, Апанас Бий-
мырзаны къулагъына не зат эсе да бир затны шыбырдады.

Не затчыкъ эсе да иги эслемедим.

Тауджан ауругъанындан нелляй эсе да билиб кел.

Ишчилерингден ненча болса да джибер.

Алий тизгинде ненчанчы эсе да бир къарагъызы.

Отрядны ненчашар эсе да кесекге юлешдиле.

Къайсы эсе да бир адам келиб кетди.

Бу адамны мен къайда эсе да кѐрген эдим.

Быланы тышында тилни башха кесеклеринден талай сѐз
бир деген белгисиз артыкъ бла бир тутуш сѐз къураб, кесле-
ринден ал магъаналарын атыб, белгисиз алмашлагъа кѐчген-
диле: биреу, биреулен, бир бирле, бир зат, бир джукъ, бир
бѐлек, бир къауум, бир талай, бир киши, бир адам.

Сѐз къурау

Белгисиз алмашла кеслеринден ~~сара~~ грамматика сѐз къу-
раучу джалгъаулары къошадыла:

кимники эсе да, кимдеги эсе да, кимча эсе да, кимлей эсе
да, кимчик эсе да, кимсиз эсе да, нещики болса да, недеги
болса да, ненча болса да, нелей болса да, нечик болса да, не-
сиз болса да, къайсыныкты болса да, къайсыдагъы да болсун,
биреуленники, биреулендеги д. а. к.

Белгисиз алмашла сѐз тюрлендириучю джалгъаулары къо-
шадыла.

1. С а н. Битеу белгисиз алмашланы кѐблук санлары бар-
ды: кимле эселе да, неле эселе да, кайсыла эселе да, кимни-
киле эселе да, къайдагъыла эселе да...

2. И е л и к. Белгисиз алмашланы барына да иелик ' джал-
гъаула къошаргъа боллукъду: кимим эсе да, нем эсе да, къай-
сым эсе да, къайсым болса да, каллайынг да болсун, къалайы
эсе да, ненчам эсе да, ненчауларыбыз болса да, ненчанчыгъызы
да болсун, бир затым, бир адамым д. а. к.

Иелик аффикс алмаша кьошулса, сёз къайсы болса да бир белгили бетни (субъектни), затны (объектни) юсюнден болады: *киминг эсе да келиб кетди*.

Хапарчы аффикс (алгъын иелик джалгъаулары экинчи тюрлюери болгъанды) алмашны ызындан келген байламгъа кьошулургъа боллукъду. Ол кезиуде сёз къайсы болса да бир бетни юсюнден болады: *Джашауунг кёб болсун ким эсенг да!*

Иелик аффикс алмаша кьошулуб, хапарчы аффикс байламгъа кьошулургъа боллукъду. Ол кезиуде не бет (субъект) затныкы (объектни) болады, не да зат (объект) бир бетники (субъектни) болады: *кимим эсенг да*, (объект-субъект-никиди), *кими эсем да* (субъект-объект-никиди).

Башында айтылгъанча, иеликни иеликчи болушдагъы алмашла да кёргюзтедиле: *кимни эсе да кёю, нени болса да иеси* д. а. к.

3. Болушлада тюрлениу. Белгисиз алмашла бирлик, кёблук санда да, иелик аффикслери болса, болмасала да, болушлада тюрленедиле. Болуш джалгъаула алларында келген соруучу-байлаучу алмашлагъа кьошуладыла:

Баш	<i>ким эсе да</i>	<i>нем болса да</i>	<i>бир зат</i>
Иел.	<i>кимни эсе да</i>	<i>неми болса да</i>	<i>бир затны</i>
Бер.	<i>кимге эсе да</i>	<i>неме болса да</i>	<i>бир затха</i>
Там.	<i>кимни эсе да</i>	<i>неми болса да</i>	<i>бир затны</i>
Орун.	<i>кимде эсе да</i>	<i>немде болса да</i>	<i>бир затда</i>
Башл.	<i>кимден эсе да</i>	<i>немден болса да</i>	<i>бир затдан</i> д. а. к.

4. Хапарчылыкъ. Соруучу-байлаучу алмашдан къуралгъан белгисиз алмашланы экинчи компонентлери (эсе, болса) кеслеринден сора хапарчы аффикслени (бурун иелик джалгъаулары экинчи тюрлюери) кьошадыла. *Эсе бла болса -э, бол, де* болушлукъчу этимле бла *-се, -са* деген шарт турушну аффиксине юлешинедиле.

Баш	<i>ким эсем да</i>	<i>нем эсенг да</i>
Иел.	<i>кимни эсенг да</i>	<i>неми эсем да</i>
Бер.	<i>кимге эсе да</i>	<i>неме эсе да</i>
Там.	<i>кимни эсе да</i>	<i>неми эсе да</i>
Орун.	<i>кимде эсек да</i>	<i>немде эсек да</i>
Башл.	<i>кимден эсегиз да</i>	<i>немден эсегиз да</i>

Хапарчы аффиксле: **-м, -нг, -кё, -гиз**. Ючюнчю бетни бирлик, кёблук санда да хапарчы аффикси джокъду.

Белгисиз алмашлада *неме* деген алмаш бусагъатда къарачай-малкъар тилде джюрюген сёз къураучу, сёз тюрлендириучю аффикслени да кьошуб, битеу тилни кесеклерине проекция болуб келеди:

немечи, немелик, немели, немерек, немесыман, неменича, немешар, неметиу, неметиучю, неметирге, неметмек, неметеди,

неметир, неметирик, немете, неметиб, неметгенди, неметибди, неметген эди, неме эсе, немете эсе, неметсе, неметген эсе, неметген, неметгинчи, неметгенли, неметгенликге, немедеги, немеча, немелей, немечик, немесиз, немеси, неме, немени, немеге, немеде, немеден, немеси, немесини, немесине, немесин, немесинде, немесинден д. а. к.

Битеу алмашла, аланы хар тюрлю формалары соруучу аффикслени кьошаргъа боллукъдула.

Муну тышында алмашланы юсюнден эсге алыныб кьаллыкъ зат — ол аланы айтымны ичинде функцияларыды.

Алмашла контекстни ичинде баш болушда келселе, башчы, иеликчи болушда — айгъакълаучу; кьалгъан болушлада толтуруучу (сёзлеуге кёчюб келселе — болум) боладыла.

Баш болушда алмашланы тартыучу, гитчелик, джокълукъ формалары айтымда башчы, толтуруучу; орун формалары — башчы, айгъакълаучу; тенглеш, ушаш формалары — айгъакълаучу, болум болуб келедиле.

Айтымны ичинде хапарчы болур ючюн, алмашла кеслеринден сора не хапарчы аффикслени кьошадыла, не да, болушлукъчу этимле бла келиб, хапарчыны джумушун толтурадыла: *китаб сеникиди, китаб сеники боллукъду*.

ЭТИМ

ЭТИМНИ МАГЪАНАСЫ

Этим джашауда болуна тургъан не да болгъан ишни, кымылдауну, ёсюуну, болумну, халны юсюнден анг берген тил кесегиди. Къарачай-малкъар тилде этимле ишни, кымылдауну, болумну кёргюзтюуну тюрлю-тюрлю джоллары бла кёб формалыдыла эм джашауда керти болгъан затланы джюрюшлерин (динамика) танытадыла. Алай ол тюрлю танытыу джашауда болуна тургъанны тюз сураты болуб къалмайды, адамны мыйысында джарашдырылыб, затланы ишлерини, кымылдауларыны, ёсюулерини, болушларыны, халларыны юсюнден акъылдагъы, эсдеги анг болады.

Секир, кес, джукъла дегенча этимле аланы тындыргъан затланы кымылдаууну (секир), ишини (кес), болумуну (джукъла) юсюнден билдиредиле.

Суу, отун, къыз дегенде уа затланы юсюнден айтылгъанын ангылайбыз.

Алай бла, атла затланы статикасын билдире эселе, этимле уа затланы динамикасын кёргюзтген сёзледиле.

Этим лексика, семантика, грамматика джаны бла да кесн энчи тил кесегиди, атладан башхады, кёб тюрлююгю бла аладан байды.

Башында айтылгъаныча, бусагъатда къарачай-малкъар тилде этим кымылдауну, болумну, халны эм башха тюрлю ишлени юсюнден бек кёб магъаналы англаны джюрютеди. Аланы бир бирден толу айырыб, хар бирини энчи магъанасын ачыкъларгъа кыйынды. Болса да, иш кёргюзтюу джаны бла этимни быллай къауумлагъа юлеширге онг барды:

1. Къарыу салыныб этилинген ишни магъанасын джюрютген этимле, сёз ючюн: *сындыр, джырт, къаз, джаз, ач, ат, ур, бур, теи, эш, боя* д. а. к. кёчюучю этимле.

2. Кючю башха затха тиймеген кымыл-

дауну магъанасын джюрютген этимле: *къач, секир, бар, кел, кет, атла* д. а. к. Была кечмеучю этимледиле.

3. Болумну, халны кёргюзтген этимле: *олтур, джукъла, джыла, къууан, тынғыла* д. а. к. Магъаналары бла ала да кечмеучю этимледиле.

4. Эсдеги ангны магъанасын джюрютген этимле: *башлат, ташлатдыр, орнат, махтатдыр, алгъышла, бирлеш, изле, ачыулан, къучакълатдыр, тутушдур*. Ала биринчи юч къауумну этимлерине аффиксле къошулуб къураладыла, асламында аллай этимлени тамырлары джюрютген магъанадан чыгъыб, башха ангны кёргюзтедиле, кеслери да кёб къурамлыдыла. Сёзю тамыры баш ангны тута эсе, аллай къуралгъан этим'а андан терен, мыйыда джарашдырылгъан, джаланда эс, акъыл бла билинген анг болады.

Эсдеги ангны магъанасын джюрютген этимле къарачай-малкъар тилде малкъарлыланы бла къарачайлыланы литература лексикасында бек уллу джерни аладыла. Аланы къуралуулары адамны эслигини айныгъаны бла байламлыдыла.

5. Эриклеген магъаналы этимле. Башда кёргюзтюлген этимлени хар бирини мурдорунда магъана бир тюрлю бир керти ангны танытады. Эриклеген магъаналы этимлени мурдорлары уа бир затны таушуна ушашдырылыб, аны эриклеген халда къураладыла, мурдорлары керти бир ангны магъанасын джюрютмейдиле. Сёз ючюн: *боркъулда, тыпырда, къангкъылда, мурулда, хырылда, гюрюлде, кишне* д. а. к.

6. Тюрлениу магъаналы этимле. Ол къауум кирген сёзле тууулууну, бир зат башха затха айланганын ангылатхан этимледиле, кеслери да кёб тюрлюлде, асламында затны атын билдирген сёзледен къураладыла. Сёз ючюн: туудукъ чыгъыу процессни билдирген этимле *къозу* деген сёз бла къураладыла: *къой къозлады, ийнек къозлады, байтал къозлады, къатын къозлады*. Ала таб деген этим тамыр бла да къураладыла: *сабий табды, тай табды, джумуртха табды*. Бир бирде *тёлюленди, бузоуланды, къозуланды* деб да айтылады. *Бузоуланды, къозуланды* дегенча сёзле уа тилде бек аз тюрлюлде.

Бери бир болумдан башха болумгъа кечген процессни кёргюзтген этимле да киредиле, сёз ючюн: *ёс, ёл, айыкъ, айны, къартай, джашна*.

7. Болушлукъчу этимле. Бери кесини энчи сёз магъанасын тас этген не да ол джаны бла къарыусузланган этимле киредиле: *эди, де (деб, деген)*.

Аланы лексика магъаналары бир башха сёз бла сёзтутуш къурагъанда ачыкъ болады. Бир заманда ала да толу магъаналы этимле болгъандыла; андан бери кёб тюрлениулене сынаб, узакъ джолну джюрюб, эндиги формаларына киргендиле.

Къарачай-малкъар тилни бир-бир этимлерини тамырлары этимни эм башха тил кесекни магъаналарын бирге джюрютедиле.

Сёз ючюн, этим бла атны магъанасын джюрютюрге боллукъдула: *ат, къой, джар, джара, чач, той, къыз* д. а. к.

Этим бла сыфатны магъаналарын джюрютгенле: *акъ, ач, къара* д. а. к.

Эндиги къарачай-малкъар тил орус этимлени кёчюрюу джол бла джангы этимле къуаргъа суюди, артыкъ да бек аны публицистикада эслейбиз, сёз ючюн: *кёбейтирге, басмаларгъа, айнытыргъа, джарыкъларгъа, ишлендирирге, байыкъландырыргъа, сюзерге* дегенча этимле бусагъатда кёбдюле.

Башында этимни сёз магъанасыны, аны атланы магъанасы бла тенглендиргенде табылгъан ышанларындан айтылыб къалгъанды. Этимни аладан башха ышанлары, джанылары да кёбдю. Алагъа этимни былай семантика-грамматика категорияларын санаргъа керекди: этимлени турушу, заманы эм бетледе бла санлада джегилиюу, кёчюлюк бла кёчмеулюк категория, айырма категория, этим тюрсюнлени категориясы, хоулагъан, угъайлагъан, соруулагъан категория.

Кёчюлюк эм кёчмеулюк категория къарачай-малкъар тилде этимлени лексико-семантика ышанларындан бириди. Ишни кючю бир затха тнерге, тиймезге да боллукъду. Сёз ючюн: *ал, ач, окъу, джаз, ич* дегенча этимле кеслерини баш сёз магъаналарындан сора да башха, къошакъ магъана джюрютедиле, бир ишни кючю бир затха тийгенин, бурулгъанын кёргюзтедиле: *китабны ал, китабны окъу, эшикни ач, письмо джаз, айран ич*. Ала кёчючю этимледиле.

Этимлени бирси къауумуну иш кючю уа затха тиймейди, затны болумун, къымылдагъанын кёргюзтуб къояды, сёз ючюн: *олтур, тур, къоб, джукъла, кел, кет, чаб, къач* д. а. к. Ала кёчмеучю этимледиле.

Айырма ишни этгенин (субъект) бла ишни кючю джетгенин (объект) арасында джюрюген халланы кёргюзтген этим категорияды. Ишни субъект кеси тындыргъанына не да биреуню юсю бла этгенине кёре, этим кесине къошакъ магъана кийиреди. Сёз ючюн: *Солтан китабны окъуду*. Былайда ишни Солтан кеси тындырады. Ол ишни Солтан башхагъа этдирсе уа, этимни формасы тюрленирге тюшеди: *окъутду*. Бир ишни бир бёлек субъект тамамласала, этимге джангы магъана — биргеликни ышаны къошулады, сёз ючюн: *Джашла тутушдула*. Этим айырма ишни кючю субъектге не да объектге тийгенине кёре да къуралады. *Махта — махтан, кий — кийин, джыкъ — джыгъыл* дегенча этимлени тенглендириб къарагъыз. Эшни этген сакъынылмай, иш кеси аллына этилинсе, субъектни орнун объект алыб, зорлаучу айырма къураллыкъды, сёз ючюн, бу эки айтымны тенглендириб къарайыкъ: *Мариям ийнек сауду. Ийнек саууду*.

Къарачай-малкъар тилде магъанасы бла айырма этимлени лексико-семантика ышанына саналады, не ючюн десек, ол этимге къошакъ магъана бериб, аны кенгертеди. Ол себебден,

айырма формалагъа морфология джаны бла къаралгъанда, ала этимден жангы этим къурагъан амалгъа саналыргъа тыйыш-лыдыла.

Бусагъатда къарачай-малкъар тилде айырма магъаналаны лексикализацияланыб баргъанын эслерге боллукъду. Айырма формала къуралгъан этимлени категориясына айлангандыла. Сёз ючюн: *келтир, махтал, джууун, къайтар* деген этимле, айырма формаланы джюрютгенликге, кёчюулук эм кёчмеулук магъаналы этимледен къуралгъан жангы сёз магъанасы болгъан этимледиле. Бир бирде уа айырма форма, сёз ючюн, араш айырма форма, атха бурулуб да кетеди: *уруш, согъуш, тутуш, алыш-бериш, кириш*.

Тюрсюнню категориясы да этимни семантика ышаны болады. Ол этимни магъанасын ишни баргъанына кёре ачыкълайды, кеси да асламында сёзтутуш халда къуралады: *окъуб чыкъ, джазыб ат, айтыб къой*.

Ала кибик этимни лексико-семантика ышанларын угъайлау бла соруу категория да кёргюзтедиле. Угъайлау категория ишни этилинмегенин, этилирге амал болмагъанын не да аллай бир иш керти да болмагъанын билдиреди, сёз ючюн: *бармагъанды, бармайды, кёрмегенди, кёрмейди, келалмагъанды, тубеялмагъанды*.

Сёлешгенге ишни этилингени, этиле тургъаны, этиллиги белгили болмаса, этим соруу форманы алады: *Къонакъларыгъыз келгенмидиле? Ала бюгюн келлик болурламы?*

ЭТИМНИ АЙТЫМДА КЪУЛЛУГЪУ

Этимни айтымда баш къуллугъу хапарчылыкъды, сёз ючюн: *Адам умут бла джашайды. Адамгъа табынма, аманнга джалынма. Сабий кёргенин унутмаз.* (Нарт сёзле.)

Этим айтымны бирси членлерини къуллугъун этерге да боллукъду: *Колхозну малын иги кютген Азретди (кютген — башчыды). Азрет къызын джырларгъа юретеди. Амин тебсерге устады (джырларгъа, тебсерге — толтуруучуладыла). Мени тенгим окъургъа кетгенди (окъургъа — болумду) д. а. к.*

Этимсыфат айтымны баш эм сансыз членлери да болады: *Акъырын баргъан арымаз (баргъан — башчыды, атны магъанасында келгенди). Къачханны къуугъан джетди (мында да этимсыфат атны магъанасында келгенди; къачханны — толтуруучуду, къуугъан — башчыды). Аурумагъан эркиши башына джаулукъ къысмаз (аурумагъан — айгъакълаучуду).*

Этимча сёзлеуню магъанасында джюрюб, айтымда болум болады: *Солтан атха секириб минди. Ачыу соруб келмейди д. а. к.*

Этимле къуралыу халлары бла юч къауумгъа юлешинедиле: а) бош этимле; б) къуралгъан этимле; в) джыйымдыкъ этимле.

Джангыз, таза бир тамырлы этимле бош этимлеге саналадыла: *ал, бер, кел, кет, къач, чаб, таб* д. а. к.

Аллай тамырға аффикс кьошулса, кьуралгъан этим болады: *алдыр, бердир, чабыш*.

Эки этимден не да ат бла этимден кьуралгъанлагъа джыйымдыкъ этимле дейдиле: *чыгъыб кет, алыб кел, ашай бар, кёре тур; къатын ал, эрге чыкъ, дауур этме, кьуллукъ эт*.

ЭТИМЧИ СЕЗ КЪУРАУ

Къарачай-малкъар тилни этимлерини кьуралмагъанлары, кьуралгъанлары да барды.

Кьуралмагъан этимле асламында джангыз бир сёз бёлюмню тутадыла. Алада сёз кьураучу аффикс болмайды, башхача айтсакъ, ала кьошакъсыз, таза этимледиле, кеслери да тилде бурундан бери джюрюйдюле. Аллаи этимле бир 200-ге джетедиле. Аланы кьауумлаб къарагъанда, былай юлешинедиле:

а) *ау, буу, джау, джуу, кьуу, сау, туу, уу, де;*

б) *аз, ал, акъ, ат, ас, ач, эм, эт, эн, эш, эз, ёс, ёт, ёл, ич, оз, ор, ой, онг, юр, юз, ур, уч, ий, ют;*

в) *бат, бакъ, бит, бар, бер, буз, бас, биш, бол, бел, бил, бич, бур, бюк, баз, букъ, джан, джар, джай, джат, дженг, джек, джет, джут, джыкъ, джый, джакъ, джыр, джаз, джаб, джюз, джюр, джул, джон, джой, кеб, кер, кёб, кет, кют, кий, кюй, кел, кир, кес, кюл, кём, кеч, кёч, къаз, къан, къый, кьур, къат, кьуй, къакъ, къыр, къыз, къач, къус, къош, къыл, къал, къон, къаб, къоб, къыт, къой, къыс, мин, сал, сыр, сыкъ, сор, сат, сун, сокъ, суй, сёк, сой, сюр, сыз, себ, сукъ, соз, сын, синг, сюз, там, теб, туй, той, теш, той, тын, тый, тай, тыкъ, тик, тёк, тур, тиз, тёз, тат, тюш, тал, тол, таб, такъ, чёк, чек, чакъ, чач, чал, чыкъ, чаб;*

г) *бюрк, джырт, къайт, джорт, сюрт, тарт, тюрт, къыркъ, къоркъ, саркъ, силк, керк, черт;*

д) *айт, элт, зшт, юрк, арт.*

Мында берилген юлгюге кёре, этимлени биринчи кьауумдагы сёзле не ачыкъ бла не да кьысха **у** бла бошаладыла; экинчи кьауумда: ачыкъдан сора кьысыкъ келеди; ючюнчю кьауумда (анга барысындан да кёб этим киреди): кьысыкъ + ачыкъ + кьысыкъ; тёртюнчю кьауумда: кьысыкъ + ачыкъ + эки кьысыкъ; бешинчи кьауумда: ачыкъдан сора эки кьысыкъ келеди (аллай этимле аз тюбейдиле).

Ол этимле барысы да сёз кьураучу аффикследен тазадыла. Алада бир тюрлю кьошакъ джокъду деб кьояргъа джарамаз, не ючюн десегиз бирси тюрк тилле бла не да аланы тиллерини кьуралыу тизимине ушашлы тилле бла башында келтирилиб берилген этимлени тенгleshдириб, иги эс буруб, тинтиб къарагъанда, ол этимлени иги кесегинде сёзню эки элементин — тамырны бла аффиксини таныргъа боллукъду, тюзюрек айтханда, бусагъатда кенг джюрюген аффикс ачыкъ табылмаса да, тамыр-

да бир кьошакъ болгъаны эсленеди, бир бирде уа аффикс та-
мырдан айырылыб, белгили окъуна болады. Бир ненча юлгю:

Сын — бурун тюрк тилде ол магъананы *сы* деген этим джю-
рютюб болгъанды: *сы+н* (*н* — аффиксди).

Джырт — къар.-малкъ. тилде *джыр* (узб. тилде йыр деб
этим барды) *джырт* ол этимден къуралгъанды: *джыр+т*,
йыр+т (*т* — аффиксди).

Сюрт — ол къар.-малкъ. тилде эндиги *сюр* (*къыста*, *кетер* де-
ген магъанада) деген этимден къуралгъанды: *сюр+т* (*т* — аф-
фиксди).

Къыркъ — къар.-малкъ. тилде *къыр* (татарча *кыр*, тюркмен-
ча *гыр*) деген этимден къуралгъанды: *къыр+къ* (*къ* — аф-
фиксди).

Къоркъ — къалмыкъ тилде *хор*: *къор+къ* (*къ* — аффиксди).

Ол юлгюледе *т* бла *къ* аффиксле болгъанларына ишек-
лик барды деб айтыргъа кыйынды.

Алай бла, бир сёз бёлюмлю этимле бусагъатда кьошакъсыз,
таза этимлеге саналгъанлыкъгъа, бир заманда аланы бир къау-
уму къуралгъан этимле болгъандыла.

Къарачай-малкъар тилни аллай этимлерин бирси тюрк тил-
ле бла эм эскиден джазылыб къалгъан памятникле бла тенг-
лешдириб къарагъанда, бир сейир зат эсленеди: къарачай-
малкъар тилни этимлери кеслерини тауушларыны джанындан
бузукълукъны хазна сынамай, бурунигуларыбыз джюрютген
халда сакълангандыла деге боллукъду. Ол оюмну тюзлюгю-
не шагъатлыкъ этерча бир талай сёзню алыб къарайыкъ.

Сёз ючюн, *кёр*: узбек, татар, башкир, чуваш тилледе ол
«кюр» деб, туркмен, тюрк тилледе «гёр» деб айтылады; тюрк
тиллени джазылыб къалгъан памятниклеринде¹, бусагъатдагъы
къарачай-малкъар, кыргъыз, къазах, азербайджан, алтай,
якъут, уйгъур, чагъатай э. б. тилледе «кёр» деб айтылады.

Эшит: къазах, къаракълалпакъ тилледе «эсит» деб айта эселе,
башкирлиле «ишет» дейдиле; джазма памятниклени *асламы*-
сында, шёндюгю тюрк тиллени кёбюсюнде уа «эшит» деб айты-
лады.

Тиле: бирлери «теле», бирсилери «диле», тюрк тиллени ас-
ламысында, джазма памятниклени кёбюсюнде да, къарачай-
малкъар тилдеча, «тиле» деб джюрюйдю.

Бил, *сез*, *бол*, *мин*, *эм*, *ач*, *эт* дегенча этимледе да ол халны
табабыз. Дагъыда башха кёб сёзню келтириб айтыргъа боллукъ
эди, алай ала да тамамлыкъ этедиле.

Ол алай нек болгъанды? Эшда, аны сылтауу бир болур: къа-
рачайлыла бла малкъарлыла тюрк тилледе сёлешген халкъла-
дан кенгде къалыб, тегереклеринде джашагъан халкъланы тил-
леринден да уллу кюч джетмей, культура араладан да узагъы-
ракъ болуб, джазмалары болмай джашагъанлары себебли, ала-

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 396 бет.

ны тиллериндеги баш сёз байлыкъ таууш джаны бла уллу бузукълукъну сынамай къалгъанды. Ол джаланда хыйсабды. Тилни ол джанындан сынаб, тинтиб алыкъа адам къарамагъанды.

Къарачай-малкъар тилни эки сёз бёлюмден къуралгъан этимлеринде, анда аффикс болуб тургъанлай окъуна, аффиксни тамырдан айырыб билирге бек къыйын болады, бир бирлеринде уа айырыргъа джол да табылмайды. Сёз ючюн: *тиле* — мында тамыр «тил», аффикс «е» болгъаны кимге да ачыкъды. Алай, *беле* дегенде уа «бёл» тамырды дерге бек къыйынды. Не да: *къала, тала, булгъа, чулгъа*. Алада аффикс бармыды, джокъмуду? Тамам айтыргъа амалыбыз джокъду.

Джала деген этимден аффиксни айырыуда къарачай-малкъар тилге таяныб къалсакъ, аффикс табыллыкъ туююдю. Азербайджанлыла *йала* дейдиле, *йал* — хударду (итге хазырланган ашды). Алай бла, ол сёзде *джал* — тамырды, *а* — аффиксли.

Джыла деген этим бирси тюрк тилледе ма быллай вариантланы джюрютеди: *агъла /ыгъла/ йыгъла /йыйла/ /йыла/ /джыла/ йила* — энди мында аффикс *-ла* болгъаны белгиледи.

Тынгыла, азербайджанча уа *динле*: бирси тюрк тиллеге къарагъанда, *тын//тин* — атды, солуу алмакълыкъны билдиреди. Къарачай-малкъар тилде «тын» — этимди, «джукъ айтмай тур», «солууунгу алмай тур» деген магъананы тутады. *Тынч* да андан къуралгъанды.

Къарачай-малкъар тилде *уял* деген сёзню орнуна азербайджанлыла *утан* дейдиле. *Ут//уд* — айыб деген магъанасы болгъан атды. Ол сёзде *-ан* аффикс болгъаны ачыкъды. *Уял* дегенде уа? — Ол'а эки сёзден къуралгъанды: аны *ой + ал = эс ал*, кесинге айыб джетдирме дегенча айгыларгъа тыйышлыды. Энди *-ал* андан айырылмазча аффикс болуб тохтагъанды.

Отла: *от* — тамырды. Ол сыгындан, агъачдан, саламдан не да башха затдан этилген от туююдю. Бирси тюрк тилледе *от* къарачай-малкъар тилде *кырдык* деген атны магъанасын тутады. Таулула атны (отну кырдык магъанада) бек эртде тас этиб, андан *-ла* аффиксни болушлугъу бла къуралгъан этимни уа бюгюн да сакълайдыла. «Кырдыкла» деб этим алыкъын къуралмагъанды, къураллыкъ да болмаз.

Алай бла, башында кёргюзтюлгенча, кёб этимледе, бирси тюрк тиллеге не да алада эртдеден къалгъан джазма памятниклеге къарамагъанлай, тамырны бла аффиксни бир бирден айырыргъа онг болмай къалады.

Къуралгъан этимлени асламысы эки эм кёб сёз бёлюмлю боладыла. Эки сёз бёлюмлю этимле аланы арасында кёблюклери бла артыкъ джер аладыла.

Къуралыу халлары бла аллай этимле эки къауумгъа юлеши-недиле: а) атладан (атладан, сыфатладан, санауладан) къуралгъанла; б) этимледен къуралгъанла.

Атладан этимле къурагъан аффикслени бир къаууму джюрюмлю (продуктивный) аффикслеге саналадыла, аланы болушлугъу бла этим кёб къуралады:

1. **-ла/|-ле** кёчюучю этимле къурайды, сёз ючюн, атладан: айыб-ла, аршын-ла, бай-ла (бау деген атдан), дау-ла, джер-ле, кесек-ле, кирит-ле, къаб-ла, къаршы-ла, къаргъыш-ла, къолтукъ-ла, къучакъ-ла, ой-ла, сый-ла, тиш-ле, туз-ла, эс-ле, юлюш-ле; сыфатладан: акъ-ла, аман-ла, ариу-ла, иги-ле, таза-ла, ууакъ-ла; санауладан: бир-ле, эки-ле, юч-ле.

Ол аффикс айырма (залоглу) магъанасы болгъан тюрлю-тюрлю аффикслени кесине къошуб да кенг джюрюйдю: **ла+н** (къайтыучу айырма магъананы алады), **ла+ш** (араш айырма магъананы алады).

Аллай къош аффиксле бла къуралгъан этимле барысы да кёчмеучюле боладыла:

а) **-лан/|-лен**: 1) атладан: ат-лан, батыр-лан, зауукъ-лан, джер-лен, джунт-лан, кюч-лен, суу-лан, сый-лан, умут-лан, чам-лан, эс-лен, юй-лен; 2) сыфатладан: ауур-лан, ачыу-лан, багъа-лан, зар-лан, ёхтем-лен, сейир-лен, тири-лен; 3) санауладан: бир-лен; 4) сёзлеуледен: кем-лен д. а. к.;

б) **-лаш/|-леш**: 1) атладан: аркъа-лаш, дау-лаш, джер-леш, оноу-лаш, къолтукъ-лаш, къучакъ-лаш, салам-лаш; 2) сыфатладан: джууукъ-лаш; 3) санауладан: бир-леш д. а. к.

2. **-ырда (-ирде, -урда, -юрде), ылда (-илде, -улда, -юлде)** эриклеу сёзледен кёчмеучю этимле къурайдыла: боркъул-да, гюрюл-де, донкъул-да, дууул-да, дыбыр-да, дыгъыр-да, дынгыр-да, джююл-де, зууул-да, зызыл-да, зырыл-да, зынгыр-да, къанкъыл-да, къымыл-да, мангыр-да, мурул-да, мушул-да, пырхыл-да, тыпыр-да, тыхыр-да, хырхыл-да, чырыл-да, шыбыр-да, шууул-да, шыктыр-да, шырыл-да, ынгыр-да д. а. к.

Атладан этимлени къурагъан аффикслени экинчи къаууму джюрюмсюзледиле. Ала тилде бек эртдегили, джазма болгъунчу джюрюген сёз къураучу аффикслеге саналадыла. Сёз ючюн:

1. **-а/|-е/|-ай**: сан-а, сын-а (сынау деген магъананы къазах тилде бусагъатда да сын деген ат джюрютеди), джаш-а, сарн-а (сарын деген бир тюрлюсюдю), сыл-а (бир-бир тюрк тилдеде «силлик» сыйдам деген сыфатны магъанасын джюрютеди), къан-а, джал-а, тил-е, тон-а (терисин сыдыр, тонлугъун ал деген магъанада; тон — ол тери, тон деген магъананы да бирге джюрютюб болгъанды), ойн-а (ойун-а: у тюзюб кетеди), къарт-ай, бош-а (бош деген сыфатды). Эриклеу-суратлау сёзледен: джылтыр-а, къалтыр-а, титир-е, кюкюр-е.

Ол аффикслени болушлугъу бла къуралгъан этимле кёчюучю, кёчмеучю да боладыла: ойна, къана, сарна, джаша, къал-

тыра, титире — кёчмеучю этимледиле; аша, тона, боша — кёчюучю этимледиле.

2. **-ы||-и||-у||-ю:** тат-ы (тат — бурун тюрк тилде бусагъатдагы къарачай-малкъар тилде джюрюген татым деген магъананы тутхан ат болгъанды), таш-ы||таш||даш||дыш — тыш джананы деген магъананы тутхан атды, окъ-у||окъ — кычырыкъ, ауаз, чакъырыу, сёз деген магъананы тутхан ат болгъанды, (сёз ючюн: эшек окъуйду — дейдиле да!) тан-ы||тат — юлюш, кесек деген магъананы тутхан ат болгъанды, юш-ю. Быланы арасында да кёчюучю, кёчмеучю этимле да бардыла.

3. **ар||-эр||-ыр||-ир||-ур||-юр, -р:** агъ-ар (акъ), кёг-ер (кёк), макъ-ыр (макъ — эриклеу сёздю), кек-ир (кек — эриклеу сёздю), ий-ир (тюрк тилде «иги», кыргъыз тилде «ийик», тюркмен тилде «иик» къарачай-малкъар тилде «урчукъ» джюрютген магъананы тутадыла), эс-ир (ол иран тилде «мас» эсирген деген сыфатданды), къуу-ур, кысха-р, къайгъы-р, джангы-р, сугъар (суу деген атдан). Аланы бирлери кёчмеучю, бирсилери кёчюучю этимледиле.

4. **-гъа||-ге, -къа||-къай:** чул-гъа (чул — джауурлукъ, джерлик деген магъананы тутхан ат болгъанды), бул-гъа (тамырны сёз магъанасы алыкъын табылмагъанды), къар-гъа (къар — эриклеу сёздю), къоз-гъа, ийис-ге, чай-къа (чай — хакас тилде бусагъатда да чайкъа деген магъананы джюрютеди), чонг-къай (чонг — эриклеу сёздю). Артдагы этимден къагъанлары барысы да кёчюучю этимледиле.

5. **-гъар||-гер||-хар||гъыр, кюр||-гюр:** къут-хар (тамырны магъанасы иги белгиле туюлду), эс-гер, сыз-гъыр (сыз — эриклеу сёздю), чюч-кюр (чюч — эриклеу сёздю), тю-кюр (тю. тфю — эриклеу сёздю), юф-гюр (юф — эриклеу сёздю). Была да кёчюулук, кёчмеулук джаны бла къатышдыла.

6. **-ыкъ||-ик||-укъ||-юк||-къ:** бир-ик, кеч-ик, джол-укъ. къор-къ. Барысы да кёчмеучю этимледиле. Алай **-к** аффикс-ни болушлугъу бла этимден къуралгъан этим (къыркъ) кёчюучю болуб кетеди.

7. **-л||-ал||-эл:** къара-л, тири-л, бош-ал, уй-ал (уял), тюз-ел, саргъ (ы)-ал. Ала барысы да кёчмеучю этимледиле.

8. **-сын||-син||-сун||-сюн, -сыра||-сире||-сура||-сюре:** джыкъ-сын, таш-сын, джюрек-син, джер-син, онг-сун, джылам-сыра, джукъу-сура. Ала да кёчмеучю этимлени къауумуна киредиле.

9. **-гъан||-ген:** ол аффикс бла къуралгъан этимле бек азыдыла: кыыз-гъан, джийир-ген.

10. **-на, -ны:** джаш-на, къай-на, чай-на, ай-ны. Аллаи этимле тилде бек аз тубегенлери бла бирге, асламында кеслерини морфема элементлерин бир бирден айырыргъа онг табдырмай къоядыла.

11. **-ди:** чим-ди.

Этимледен этимле къураучу аффиксле — этимни айырма формаларыдыла.

Айырма

Ишни этгенни бла ишни кючю джетгенни арасында джорюген халланы этим айырма кӛргюзтеди.

Къарачай-малкъар тилде этим айырма бешдиле: баш айырма, зорлаучу айырма, къайтыучу айырма, араш айырма, къатлануучу айырма.

Баш айырма

Баш айырманы къураугъа аффикс къатышмайды. Этимни ол айырмагъа киргени лексика амал бла табаргъа боллукъду. Баш айырманы этимлери эки къауумгъа юлешинедиле: а) кӛчюучю этимле: *ал, окъу, джаз, сау, тут, ат* э. б; б) кӛчмеучю этимле: *къач, къоркъ, секир, кюл, къыз, джат* э. б.

Кӛчмеучю этимлени арасында къайтыучу айырма магъанасы болгъан этимле да тюбейдиле, сӛз ючюн: *тол, бол, онг*.

Зорлаучу айырма

Зорлаучу айырма кӛчюучю этимледен *-л (-ыл, -ил, -ул, -юл)* эм *-н (-ын, -ин)* аффикслени болушлугъу бла къуралады: *окъу — окъул, тара — тарал, джаз — джазыл, чал — чалын, эт — этил, кес — кесил, ур — урул, бур — бурул, тюй — тюйюл, сюр — сюрюл, сакъла — сакълан, алда — алдан, ал — алын, юлеш — юлешин, байла — байлан*.

Зорлаучу айырма деб ишни тындыргъан зат белгили болмай, ол ишни кючю джетген затны уа ачыкъ кӛргюзтген этимге айтадыла.

Ханафий шок атды. Шок атылды.

Джагъафар малланы джыйды. Малла джыйылдыла.

Колхозчула кӛй къыркъадыла. Кӛй къыркъылды.

Сол джанындагъы айтымлада этимле баш айырмадыла, ала биргелерине джорютген атла (шок, малла, кӛй) толтуруучу-дула; ишни этгенле (Ханафий, Джагъафар, колхозчула) айтымда башчы боладыла.

Онг джанындагъы айтымлада этимле (атылды, джыйылдыла, къыркъылды) зорлаучу айырманыкъыладыла. Мында ишни кючю джетген затла, зорлукъ сынагъанла айтымда башчы болуб келедиле, ишни тындыргъан зат белгили болмай къалады.

Бир бирде зорлаучу айырма *-л (-гъал)* аффиксени болуш-

лугъу бла тюзюнлей сыфатладан кьуралыргъа да боллукъду: *къара — къарал, сары — саргъал.*

Тамырны сёз магъанасы бусагъатда толу ачыкъ болмай, аффикс *-л* къошулса уа, зорлаучу айырма болуб тюбеген сёзле да бардыла, сёз ючюн: *къарыл.*

Къайтыучу айырма

Къайтыучу айырма *-н* аффиксни болушлугъу бла кёчюучю этимледен кьуралады:

атла — атлан, хазырла — хазырлан, махта — махтан, ариула — ариулан, сагъышла — сагъышлан, кирле — кирлен. Этим (буйрукъчу турушда 2 бетде жангызлыкъ санда) къысыкъ таууш бла бошалса уа, анда ахыр ачыкъны базыкълыгына, назиклигине, эринлигине, эринсизлигине кёре, къайтыучу айырману кьурар ючюн, *-ын, -ин, -ун, -юн* аффикследен бири къошулады: *тарт — тартын, сал — салын, кий — кийин, теб — тебин, джуу — джууун, кёр — кёрюн.*

Къайтыучу айырма ишни кючю ол ишни этгеннге кёчгенин, къайтханын кёргюзтеди.

Самат атын джууду. Ишни этгенни кючю башха затха тиеди; *джууду — баш айырмады. Самат джууунду* дегенде уа ишни кючю къайтыб, ишни этгеннге (Саматха) тиеди.

Къууан, илин, эрин, абын, итин, сескен дегенча этимле сёз магъаналары, кьуралыу формалары бла къайтыучу айырману къауумундандыла. Аффикс сыйырылса, тамырда сёз магъана тас болуб къалады. Ала бурундан джюрюген сёзледиле, кеслери да айырылмазча аффикс бла къаты байланыбдыла.

Араш айырма

Араш айырма *-ш (-ыш, -иш, -уш, -юш)* аффиксни болушлугъу бла кёчюучю, кёчмеучю этимледен кьуралады: *даула — даулаш, къара — къараш, чаб — чабыш, кир — кириш, ур — уруш, кёр — кёрюш.*

Араш айырма ишни экеулен не да бир ненчаулан бирге этгенлерин эм ишни кючю биринден бирине кёчгенин кёргюзтеди, сёз ючюн: *Тенгле тюбешдиле, саламлашдыла, къучакълашдыла,* башхача айтсакъ, ала бир бирге тюбейдиле, бирча бир бирге салам бередила, бир бирлерин къучакълайдыла. *Дауут бла Зейтун тутушдула —* бир ишни экеулен бирге этеди, ишни кючю экиине да бирча джетеди, биринден бирине кёчеди.

Аффикс *-ш* этимге дагъыда быллай магъана берирге да боллукъду:

а) иш бирге этилсе да, аны этгенлеге ишни кючю къайтыб тиймейди: *окъушургъа, ишлеширге. Джашла таш атышдыла;*

б) биринчи экинчиге болушады: *Школчула колхозгъа нар-
тох алыргъа болушдула;*

в) джангыз да артха къайтхан магъананы тутады: *бутла
къурушдула.*

Къатланыучу айырма

Къатланыучу айырма биреу биреуно ишине къатышханын,
биреуно юсю бла ишни бирси этгенин кёргюзтеди. Кеси да кё-
чюучю, кёчмеучю этимледен да болады.

Къатланыучу айырма быллай аффиксле къошулуб къурала-
ды:

1) **-дыр (-дир, -дур, -дюр), -тыр (-тир, -тур, -тюр),
-гъыз (-гиз, -гъуз, -гюз):** *джаз — джаздыр, сал — салдыр,
къал — къалдыр, дженг — дженгдир, бил — билдир, мин —
миндир, той — тойдур, кзой — кзойдур, бур — бурдур, кём —
кёмдюр, сюр — сюрдюр, ёл — ёлтюр, кел — келтир, бирик —
бирикдир, тур — тургъуз, кёр — кёргюз, кир — киргиз;*

2) **-ар, -ер, -ир, -ур, -юр, -ыз, -из:** *къайт — къайтар, уч —
учур, тюш — тюшюр, кёч — кёчюр, там — тамыз, эм — эмиз;*

3) **т:** *ойна — ойнат, таны — таныт, эри — эрит, кёгер — кё-
герт, къычыр — къычырт, аша — ашат, тала — талат, къала —
къалат, сыла — сылат, джыла — джылат, тиле — тилет;*

4) Къатланыучу айырманы аффикслери бири бирине тагъы-
лыб не да къатланыб да джюрюйдюле; *ал — алдыр, ал-дыр-т,
ал-дырт-дыр; бил-дир, бил-дир-т, бил-дир-т-дир; кзой-дур,
кзой-дур-т, кзой-дур-т-дур; къала-т, къала-т-дыр, тиле-т, ти-
ле-т-дир д. а. к.*

Ол халда къуралгъан айырма ишге кёблени къатышханын
кёргюзтеди: *ал-дыр-т-дыр:* *ал* — биринчини буйругъун экинчи
тындырыргъа керекди; *алдыр* — экинчини юсю бла ишни ючюн-
чю толтурургъа керекди; *алдырт* — ючюнчюно юсю бла ишге
тёртючю къошулады; *алдыртдыр* — мында уа ишге бешинчи
тартылады.

Ол айырманы кёчмеучю этимден къурагъанда, аллай этим
кёчюучю этимге бурулуб къалады: *къач — къачыр, секир — се-
кирт, уч — учур, джашна — джашнат, сууу — сууут.* Аны бла
бирге кёчмеучю этимден къуралгъан айырма кёчюучю этимни
айтымда битеу къуллугъун кесине алыб тохтайды: ишни этген
башчы болурун излейди, биргесине туура толтуруучуну джюрю-
теди. *Сен атны секирт, чананы учур, чайны сууут.*

Къатланыучу айырма кёчюучю этимден къуралгъанда уа
этим эки дараджалы кёчюучю этим болуб кетеди. Ол заманда
ишни кючю джетген (объект) экеуден аз болмайды. Сёз ючюн:
Джуддуз китабны окъуду. Окъу деген кёчюучю этимден къат-
ланыучу айырма къуралса, айтым быллай форманы алады:
Китабны джуддузгъа окъут. Биринчи айтымда ишни кючю тю-

зюнлей тийген зат (китабны) алгъын магъанасында (туура толтуруучу) къалады, алгъын кеси ишни этген (Джулдуз) башчы къуллугъун къоюб, бериучю болушха тюшеди, толтуруучу болады, кеси да ишни кючю джетгенледен бириди.

Бир ненча айырмалы аффикслери болгъан этимле

Бир айырманы аффикси болгъан этимге башха айырманы аффикси да къошулургъа боллукъду.

1. Араш айырманы **-ш** аффикси къатланыучу айырманы аффикслери бла бирге джюрюйдю: *тутуш — тутушдур, таныш — танышдыр, кюреш — кюрешдир, сермеш — сермешдир.*

2. Къайтыучу айырманы **-н** (**-ын, -инь, -ун, -юн**) аффикси не къатланыучу айырманы аффикслери къошуладыла: *салын — салындыр, кийин — кийиндир, джууун — джууундур, къууан — къууандыр.*

3. Къайтыучу айырманы **-л** аффикси араш айырманы аффикси **-ш** бла бирге келишедиле: *джыйыл — джыйылыш, джыйылдыла — джыйылышдыла.*

4. Къайтыучу, къатланыучу, зорлаучу айырмаланы аффикслери бир этимде тюберге боллукъдула: *айлан-дыр-ыл.*

Сёз къошуб атладан этим къурау

Сёз къурау амалланы ичинде сёзлени бир бирге къошуу, бир бирге тутушдуруу кесине кенг джол алыб джюрюйдю. Ол халда къуралгъан лексема не биринчи не да экинчи сёзю магъанасын алыб тохтамайды. Эки сёзден къуралгъан джангы сёз, ол сёзлени энчи магъаналарын хазна къоймай тас этиб, башха, алагъа ушамагъан ангны тутаргъа боллукъду. Артыкъ да аллай сёзтутушда аны экинчи компоненти кеси аллына джюрютген магъанасын танымазча тюрлендиреди.

Аллай этимле атны мурдору бла болушлукъчу этим бир бирден айырымлазча сёзтутуш къурагъанда тууадыла:

1. Не баш не да тамамлаучу болушдагъы ат мурдор «эт» бла сёзтутуш къурайды: *ант эт, халек эт, намаз этме, тас эт, джокъ эт, орун эт, умут эт, сагъыш эт, сапын эт, той эт* д. а. к. Этимни алай къурау къарачай-малкъар тилде джюрюмлю болгъанына орус тилден кирген сёзлени анга джарашханлары да шагъатлыкъ этеди. Сёз ючюн: *доклад эт, страховать эт* д. а. к.

2. Баш болушдагъы ат мурдор не да сыфат «бол» бла сёзтутуш къурайды: *кёз-къулакъ бол, сакъ бол, сау бол, акъыл-балыкъ бол* д. а. к.

3. Ат мурдор бла «сал» сёзтутуш болады: *тамгъа сал, къулакъ сал, къол сал, налог сал* д. а. к.

4. Ат мурдор бла «ал» сёзтутуш къурайды: *юлгю ал, акъыл ал.*

5. Ат бла «бер» сѣтутуш кѳурайды: *акѳыл бер, эс бер, команда бер* д. а. к.

Башындагѳылача кѳуралыб, бирем-бирем тѳубеген аллай сѣзтутушла да бардыла: *кѳол кѳой, кѳол кѳѳюр, аууз ач* (оразадан сора), *кѳз ач* (эрикгенинги кетер дегенча), *умут юз, кѳарс ур, кѳз кѳыс, эс бур* д. а. к.

6. Сѣдегей толтуруучу бла хапарчыдан: *низамгѳа сал, кѳолунгдан келсин, джашауда бардыр, эрге чыкѳ, эрге бар* д. а. к.

Этимледен кѳуралгѳан джыйымдыкѳ этимле

Эки этимден, ала бир бирден айырылмазча сѣзтутуш кѳура-сала, жангы этим туады. Аллай этимни сѣз магѳанасы аны кѳурагѳан сѣзтутушну кесеклерини семантикасыны тюрлениуюу бла чыгѳады.

Сѣзтутушну биринчи кесеги (*-ыб, -иб, -уб, -юб, -а, -е, -й* формалы этимчады) кесини сѣз магѳанасын тас этиб кѳоймайды, алай ол кѳуралгѳан джыйымдыкѳ этимни битеу магѳанасын да туталмайды, аны ѳзеге болады. Джыйымдыкѳ этимни сѣз магѳанасын битеулей сѣзтутуш береди, аны биринчи не да экинчи кесеги кетерилсе, ала бирден тутхан магѳана да кетеди.

Сѣзтутушну экинчи кесеги бир бѳлек джегилиуюу этимледен болады. Ала асыры кѳб тѳойюлдюле, бир бирде кеслери алларына да джѳурѳюдюле, энчи сѣз магѳаналарын атыб да кѳоймагѳандыла. Ол кѳауумгѳа джаланда болушлукѳчу сѣзледиле не да сѣз кѳураучу формантладыла деб айтыргѳа кѳыйынды. Болса да, алгѳын магѳаналарын ала толу сакѳаялмагѳандыла, аланы кеслери алларына кѳуллукѳ этерча кѳарыулары да хазна кѳалмагѳанды.

Джыйымдыкѳ этимле лексикалы-грамматикалы кѳауумлагѳа юлешинедиле: ишни тамамланыб кѳалгѳанын кѳргѳюзтген этимле, ишни бѳлюне-бѳлюне этилгенин кѳргѳюзтген этимле, ишни башланганын кѳргѳюзтген этимле, иш ахырына джете баргѳанын кѳргѳюзтген этимле, ишни кѳбге созулгѳанын кѳргѳюзтген этимле д. а. к.

1. Ишни тамамланыб кѳалгѳанын кѳргѳюзтген этимле кѳура-ладыла:

а) *-ыб* формалы этимчадан бла *кѳой* деген этимден: *аишаб кѳой, ичиб кѳой, бериб кѳой, айтыб кѳой, билиб кѳой, бузуб кѳой, бошаб кѳой, атыб кѳой;*

б) *-ыб* формалы этимчадан бла *чыкѳ* деген этимден: *окѳуб чыкѳ, эслѳб чыкѳ, айтыб чыкѳ, билиб чыкѳ;*

в) *-ыб* формалы этимчадан бла *кел* деген этимден: *барыб кел, кѳрѳюб кел, сатыб кел, айтыб кел, билиб кел, джѳкѳлаб кел, тинтиб кел;*

г) *-ыб* формалы этимчадан бла *джѳт* не да *оз* деген этимден: *чабыб джѳт, кѳуууб джѳт, чабыб оз, джѳтиб оз;*

д) *-ыб* формалы этимчадан бла *кет* деген этимден: *айтыб*

кет, билиб кет, джокълаб кет, къараб кет, сынаб кет, миниб кет, тонаб кет д. а. к.;

е) **-ыб** формалы этимчадан бла *ал* деген этимден: *джазыб ал, сатыб ал*;

ж) **-ыб** формалы этимчадан бла *бер* деген этимден: *санаб бер, джазыб бер*;

Къараб къарагъынчы, бир джолгъа, терк этилген ишни кёр-гюзтген этимле да ол къауумгъа киредице, сёз ючюн:

з) **-иб** формалы этимчадан бла *джибер* не да *ий* деген этимден къуралыб: *тутуб джибер, джутуб ий, уруб джибер, джырлаб джибер, айтыб джибер*;

и) **-ыб** формалы этимчадан бла *ат* деген этимден къура-лыб: *кёрюб ат, джууб ат, къырыб ат, тешиб ат*;

к) эки этим бла кючлендириучю «да» кесекчикден къура-лыб: *ал да къой, бер да къой, ур да джибер, къач да кет* д. а. к.;

л) **-ыб** формалы этимчадан бла *тюш* деген этимден: *секи-риб тюш, алыб тюш*;

м) **-ыб** формалы этимчадан бла *бит* деген этимден: *уруб битдир*.

Ишни тамамланыб къалгъанын кёргюзтген этимле этимчаны **-а** формасы бла къуралыргъа да боллукъдула: *айта кет, ашай кет, кёре кет, сора кет* д. а. к.

2. Ишни бёлюне-бёлюне этилгенин кёргюзтген этимле къура-ладыла:

а) этимчаны **-а** формасындан бла *бар* деген этимден: *ала бар, ашыра бар, бара бар, кёре бар, окъуй бар, джаза бар, къарай бар, ашай бар*;

б) этимчаны **-ыб** формасындан бла *бар* деген этимден: *окъуб бар, эслеб бар, кёрюб бар*;

в) этимчаны **-а** формасы эки кере къайтарылыб *бар* деген этимден: *окъуй-окъуй бар, кёре-кёре бар, сора-сора бар, айта-айта бар* д. а. к.;

г) этимчаны **-а** формасындан бла *тур* деген этимден: *ай-та тур, кёре тур, сакълай тур, ашай тур* д. а. к. Аллаи этимча къайтарылыб да айтылады: *айта-айта тур, къарай-къарай тур, келе-келе тур*.

3. Ишни башланганын кёргюзтген этимле къураладыла:

а) этимчаны **-ыб** формасындан бла *башла* деген этимден: *ёсюб башлагъанды, кюлюб башлагъанды, арыб башлагъанды, окъуб башлагъанды*;

б) этимчаны **-ыб** формасындан бла *тебре* деген этимден: *ашаб тебрегенди, окъуб тебрегенди, джюрюб тебрегенди, кюлюб тебрегенди, къартайыб тебрегенди* д. а. к.

4. Ишни узакъгъа созулгъанын кёргюзтген этимле къурала-дыла:

а) этимчаны **-ыб** формасындан бла *тур* деген этимден: *къоруб тур, тутуб тур, джаныб тур, кёрюб тур, къараб тур, сакълаб тур, окъуб тур, билиб тур*;

б) этимчаны **-ыб** формасындан бла айлан деген этимден: *ишлеб айлан, окъуб айлан, джокълаб айлан, тинтиб айлан, соруб айлан, сураб айлан*;

в) этимчаны **-ыб** формасындан бла джюрю деген этимден: *эслеб джюрю, билиб джюрю, сураб джюрю, билдириб джюрю*.

5. Ишни акырына джете баргъанын кѣргюзтген этимле кьураладыла:

а) этимчаны **-ыб** формасындан бла бар деген этимден: *бузулуб барады, бишиб барады, семириб барады*;

б) этимчаны **-ыб** формасындан бла кел деген этимден: *тюшюб келеди, джетиб келеди* д. а. к.

Этимчаны **-ыб** формасы бла кѣр деген болушлукъчу этим сѣзтутуш кьурасала, ишни сынамакълыкъ магъанасы чыгъады: *алыб кѣр, ашаб кѣр, кийиб кѣр*.

ХОУЛАУЧУ, УГЪАЙЛАУЧУ ЭТИМЛЕ

Этимни хар бир формасы хоулагъан, угъайлагъан магъана да да джюрюрге боллукъду.

Хоулаучу этим не джангыз тамырны кесинден не да тамыр бла сѣз кьураучу аффиксден болады: *окъу, джаз, бил, сал, кѣал, бар, кюл, кьууан, аша, джаша, башла* д. а. к.

Угъайлаучу этимни кьурар ючюн, этим тамалгъа (мурдоргъа), аны ахыр тауушуну базыкълыгъына, назиклигине кѣре, **-ма, -ме, -май, -мей** аффикследен бирин кьошаргъа керекди: *бар-ма! кѣал-ма! башла-ма! бил-ме! бар-май-ма, бил-мей-ме*.

Угъайлаучу этим джыйымдыкъ этимледен да кьуралады. Аны алай кьуралыуу юч тюрлю болады:

1) угъайлаучу аффикслени магъанасын болушлукъчу этим джюрютеди: *окъурукъ тьюйюлме, окъурукъ тьюйюлсе, окъурукъ тьюйюлдю; джазгъаным джокъду, кѣрген джокъду*;

2) угъайлаучу аффикс болушлукъчу этимге кьошулады: *айтыб кьойма, кѣачыб кетме, соруб ийме*;

3) угъайлаучу аффикс джыйымдыкъ этимни биринчи сѣзюне, аны кибик, эки сѣзюне да кьошулургъа боллукъду: а) *кел-мей кѣалды, бармай кьойду, сормай кетди*; б) *тьюйюшмей тох-тамадыла, окъумай кьоймадыла*. Джыйымдыкъ этимни эки сѣзюне да угъайлаучу аффикс кьошулса, аллай этим хоулаучу магъананы алыб тохтайды: *тьюйюшмей тохтамадыла — тьюйюшдюле, окъумай кьоймадыла — окъудула*.

ОНГЛУКЪНУ, ОНГСУЗЛУКЪНУ КЕРГЮЗТГЕН ЭТИМЛЕ

Онглукъну кѣргюзтген этим асламында биреуню иш этерге онгу болгъанын билдиреди: *баралды, кѣалалды, кѣобалды, окъуалды, билалды, джеталды*. Этимни ол формасы эки сѣзден кьуралгъанды: **-а, -е, -й** бла бошалгъан этимчагъа *ал* деген этим кьошулады. *Бара+ал, джете+ал, окъуй+ал*. Биринчи

сёзню ахырындагъы бла экинчи сёзню аллындагъы ачыкъла бирге тюбегенде, биринчини джутулуб къалады.

Онгуслукъну кёргюзтген этим асламында биреуню иш этерге онгу болмагъанын кёргюзтеди. Кеси да ол болушлукъчу этимге (ал) **-ма** деген аффикс къошулуб къуралады: *баралмады, алалмады, къобалмады; окъуялмады, билалмады, джеталмады.*

ЭТИМНИ СОРУУЧУ ФОРМАСЫ

Этимни соруучу формасы соруучу аффикслени болушлукъчу бла къуралады. Этимни ахыр бёлюмюндеги ачыкъ тауушну базыкълыгына, назиклигине, эриллигине, эринсизлигине кёре, этимге быллай аффиксле къошуладыла:

1) **-мы:** *бардымы? алдымы? бардыгъызмы? алдыгъызмы?*

2) **-му:** *сордунгму? окъудунгму? сордугъузму? окъудугъузму?*

3) **-ми:** *ийдими? билдими? ийдилеми? билдилеми?*

4) **-мю:** *кёрдюмю, кюлдюмю? кёрдюгюзмю? кюлдюгюзмю?*

Джыйымдыкъ этимледе соруучу кесекчик не биринчи не да экинчи сёзге къошулады: *кёргенми эдинг? кёрген эдингми?*

ЭТИМ ТЮРСЮНЛЕ

Этимни тюрсюню ишни баргъанын, этиле тургъанын, созулгъанын, къайтарылыуун не да аны этилгенини бир кезиуюн — чыкъгъанын, башланганын, бошалгъанын кёргюзтеди. Башха-ча айтсакъ, этимни тюрсюню бир ишни бошалмагъанын, къайтарылыб-къайтарылыб этиле тургъанын не да бошалгъанын билдиреди.

Созулуб не да къайтарылыб-къайтарылыб этиле тургъан ишни кёргюзтген этимлеге этимлени тамамланмагъан тюрсюню дейдиле; ишни этилгенини бир кезиуюн, аны ахырына джетгенин, бошалгъанын кёргюзтген этимлеге уа этимлени тамамланган тюрсюню дейдиле.

Къарачай-малкъар тилде ишни этилгенин, бошалгъанын, тамамланганын туура турушну озгъан заманы билдиреди. Сёз ючюн: *джаздым, джазгъанма, джазгъан эдим; окъудум, окъугъанма, окъугъан эдим; бардым, баргъанма, баргъан эдим; кёрдюм, кёргенме, кёрген эдим* — бу этимле барысы да ишни этилиб бошалгъанын ангылатадыла. Аланы арасында биз бир тюрлю башхалыкъ таба эсек, ол заман бла байланыбды ансы, ишни бошалгъаныны, бошалмагъаныны юсюнден туююлдю. *Бардым, баргъанма, баргъан эдим* дегенде джаланда айтылгъандан алгъа ол иш этилиб бошалгъанлы кетген заман белгиленеди. Алай бла, къарачай-малкъар тилде этимни озгъан заманы этимлени тамамланган тюрсюнюн кёргюзтедиле.

Алай этим тюрсюнлени джыйымдыкъ этимле игирек ачыкълайдыла дерге боллукъду. Сёз ючюн: *Саняят Москвада окъуб*

турады. Саният китабны окъуб бошады. Биринчи айтымда ишни этиле тургъанын ангылайбыз; *окъуб турады* — тамамланмагъан этим тюрсюндю. Экинчиде уа ишни этилиб бошалгъаны ачыкъланады: *окъуб бошады* — этимни тамамланган тюрсюндю.

Къарачай-малкъар тилде этимлени тюрсюнлерин къураугъа бир бёлек болушлукъчу этим къатышады: *ал, бер, кел, кет, бар, чыкъ, джюрю, айлан, джибер, къой, боша, тур* э. б.

Этимлени тюрсюнлерин **-ыб, -а||-е(-й)** формалы этимчала бла болушлукъчу этимлени сёзтутушлары (джыйымдыкъ этимле) къурайдыла. Бир-бир болушлукъчу этимле этимчаны **-ыб** формасы бла, **-а** формасы бла да сёзтутуш къурайдыла, бирсилери уа этимчаны джангыз бир формасы бла джарашадыла.

Этимча бла джюрюген болушлукъчу этимле этимни тюрсюнлерин былай кёргюзтедиле, сёз ючюн:

1. *Ал -б* формалы этимчагъа къошулса, ишни терк бошалгъанын эм ишни этгенни кеси ючюн этилгенин кёргюзтеди: *Мен джырни джазыб алдым. Азрет бир иги китабны сатыб алды.* Этимчаны **-а** формасы бла бирге уа, ишни этерге онг болгъанын, онг болмагъанын билдиреди: *джажалдым, окъуялдым; джажалмадым, окъуялмадым.*

2. *Бер* — этимчаны **-б** формасы бла джюрюйдю, ишни биреуге хайырлы бошалгъанын кёргюзтеди: *джазыб берди, алыб берди.*

3. *Кел* этимчаны **-б** формасы бла болса, ишни бошалгъанын эм ишни этгеннге къайтханын кёргюзтеди: *окъуб келди, билиб келди.* Этимчаны **-а** формасы бла сёзтутуш къураса, ишни къалай этилгенин кёргюзтеди: *сора келди, сурай келди.*

4. *Кет -б* формалы этимча бла ишни бошалгъанын, кеси да ол айтхандан башха джанына бурулуб къалгъан къымылдауну кёргюзтеди: *чыгъыб кет, алыб кет;* этимчаны **-а** формасы бла болса уа, бир ишден башха ишни алгъаракъ этилирге кереклисин билдиреди: *биле кет, сора кет, кёре кет.*

5. *Бар* этимчаны **-б** формасы бла ишни бошалгъанын эм бир иш бирси ишден алгъа тамамланганын билдиреди: *джазыб бардым, кёрюб бардым.* Этимчаны **-а||-е (й)** формасы бла уа ол къымылдауа бла байланган бир узакъгъа созулгъан ишни кёргюзтеди: *къарай бар, сата бар, кюле бар.*

6. *Чыкъ* этимчаны **-б** формасы бла джюрюйдю, аллай сёзтутуш ишни бошалгъанын билдиреди: *окъуб чыкъды, къачыб чыкъды.*

7. *Джюрю* бла этимчаны **-б** формасы сёзтутуш къурасала, ала ишни таймагъанлай баргъанын кёргюзтедиле: *билиб джюрю, джазыб джюрю.* *Айлан* деген этимни да аллай магъанасы барды.

8. *Джибер, ий, къой* **-б** формалы этимча бла бирге ишни терк башланганын билдиредиле: *уруб джиберди, джырлаб джиберди, уруб къой.*

9. *Боша* этимчаны **-б** формасы бла ишни ахырына джетгенин, тауусулгъанын билдиреди: *окъуб бошады, джазыб бошады, ашаб бошады.*

10. *Тур* этимчаны **-б (й)** формасы бла ишни узакъгъа созулгъанын, этимчаны **-а//е** формасы бла уа ишни бусагъатда этиле тургъан кезиуюн ачыкълайды: *джазыб турады, джаза турады.*

ЭТИМНИ МОДАЛЬНОСТЛУКЪ МАГЪАНА ДЖЮРЮТГЕН ФОРМАЛАРЫ

Орус тилде модальностлукъ магъананы модальный сёзле бла кесекчикле джюрютеди. Къарачай-малкъар тилде, бирси тюрк тилледеча, аллай сёзле бла кесекчикле бек аздыла, модальностлукъну берген асламында сёзле къошууну мадарыды. Бир бирде модальностлукъ аффикслени болушлугъу бла да чыгъады.

Этимни модальностлукъ формалары былай къралладыла:

1) **-ыб, -а** формалы этимча, шарт туруш, эди сёзтутуш болуб: *аурумай кълса эди, алыб келсе эди. Энди бу сабий аурумай кълса эди;*

2) *бир* шарт туруш, эди сёзтутуш болуб: *бир кёрсе эди, бир барса эди* д. а. к. *Мынга доктор бир кълараса эди. Хамит бизге да бир келсе эди. Эди* бла къралгъан сёзтутушла этимге къошакъ магъана бергендиле, айтхан бир затны бек кюсегенин, ишни алай болурун суйгенин ачыкълайдыла;

3) **-гъан** формалы этимсыфат бла *ушайды* сёзтутуш болуб: *билген ушайды, келген ушайды* д. а. к. *Сени эгечинг эрге чыкъгъан ушайды* Айтхан эштгенинден билмей тургъанлай кесине оюм, хыйсаб чыгъарады, сейирсиниген этеди;

4) **-гъан** формалы этимсыфат, *кёр* деген болушлукъчу этим сёзтутуш болуб: *сезген кёреме, кетген кёреме, джазгъан кёреме* д. а. к. Бу да этимге *келген ушайды* дегенча сёзтутуш берген къошакъ магъананы джюрютеди, сёз ючюн: *Адил ол биз букъдурган китабын табхан кёреме. Маджир отпускадан къайтхан кёреме. Алмала бишген кёреме;*

5) хапарчы бла *дейдиле* бирге келсе: *джазгъанды дейдиле, окъугъанбыз дейдиле, барыучубуз дейдиле, джаиды дейдиле* д. а. к. *Ахия поэма джазгъанды дейдиле. Ибрагим театрда ишлейди дейдиле. Партизанланы таматасы Махмутду дейдиле.* Бу форма этимге айтылгъанны юсюнден башханы, биреуно акылын, оюмун, хыйсабын танытхан къошакъ магъананы береди;

6) **-ча** формалы сёзлеу бла *кёр* деген болушлукъчу этим сёзтутуш болуб: *ангылагъанча кёрюнеди, ангыламагъанча кёрюн* д. а. к. *Сарыбий борчун ангылагъанча кёрюнеди.* Аллай форма ишни этилгенине арсарлыкъ, толу ийнаныулукъ болмагъанын кёргюзтеди не да керти иш аны чюйрелик джанындан кёргюзтюлюнеди;

7) ол магъананы этимге быллай форма да къошады: **-ча** формалы сёзлеу бла *эт* деген этим эм **-гъан** формалы этимсыфат бла *кибик эт, сёз ючюн: джукълагъанча эт, джукълагъан кибик эт, излегенча эт, излеген кибик эт, соргъан кибик эт*. Былада ишни бир болуму башха халда бериледи, этилинмеген ишни этилиннгенге ушатыргъа умут болгъаны ачыкъланады;

8) **айтыб къоя эдим** дегенча сёзтутуш этилинмезлик, этерге джарамазлыкъ ишни этерге «аз къалды» деген хыйсабны чыгъарады. «*Ол аман къыз джырлаб къоя эди*», — деди амма;

9) **баргъа эди, келге эди** (халкъ аузунда *баргъыйит, келгийит, баргъыйит да, келгийит да* деб да джюрюйдю) дегенде айтхан ишни этерикни терслейди, ишни этерге аны къолундан келлик эди, алай этмегенди деб тырман этеди. *Бир баргъа эди, бир келге эди* — мында уа айтхан тырмандан да оздурады, джаныйды;

10) соруучу аффикс: *Азрет университетге киремиди? Соргъан ишни этилигине не да этилинмезлигине тюз джууаб излейди. Азрет университетге киредими?* — Мында айтхан сорууна джууаб хазна излемейди, аны ол ишге сейирсингени, ийнанмагъаны, сакълыгъы билинеди;

11) хайдалаучу аффикс **-чы (-чи, -чу, -чю)** бир бирде тилемекликни, джалынмакълыкъны кёргюзтурге боллукъду не да адеблик форма болады: *алчы, кёрчю, ишчи. Аппа, ашаб кёрчю. Эгечим, былайгъа олтурчу*. Ол магъананы **а, уа** кесекчикле да джюрютедиле: *ашасанг'а, олтурсанг'а; бир келсе уа*.

ЭТИМНИ АТ ФОРМАСЫ ЭМ ИНФИНИТИВ

Къарачай-малкъар тилде этимни тамалына (мурдоруна) аффикс **-у (-ыу, -иу, -уу, -юй)** къошулуб джюрюген сёзле бек кёбдюле. Алагъа эндиги къарачай-малкъар тилни школ грамматикаларында ат, бирси тюрк тилледе уа инфинитив не да ишни (действияны) аты, этимни ат формасы дейдиле. Магъанасы бла ол инфинитив туююлдо, атха джууукъду. Айтымда ол этимни, атны къууллугъун да толтурады. Сёз ючюн: *школгъа барыу, школдан келиу, школну кёрюу, школда тюбеу* — бу примерледе *барыу, келиу, кёрюу, тюбеу* этимни къууллугъун тындырадыла, атны бир болушда болурун излейдиле.

Ол формада кёб этим энди атлагъа бурулуб къалгъандыла, сёз ючюн: *бояу, айырыу, сайлау, джокълау, джазыу, окъуу, джашау, тебсеу* д. а. к. Аладан **-чы -чи, -чу, -чю** аффиксни болушлугъу бла джангы атла къураладыла: *айырыучу, окъуучу, окъутуучу, джазыучу*.

Аланы, этимледен эсе, атлагъа джууукълукълары, джегилмегенлери бла, болушлада тюрлениулери бла, кеслерине нечилик аффикслени суюб къошханлары бла да ачыкълапады. Иеликчи аффикси болса, ала кеслерини алларында бетлеучю аламанла не да иеликчи болушдагъы атланы болурларын излейди-

ле, сёз ючюн: *мени айланыуум, сени айланыуунг, аны айланыуу, автомобилни барыуу, тютюнню чыгыуу, Омарны джырлауу.*

Ол формалы этимле, атла кирик, этимлени кеслери бла да сёзтутуш къурайдыла: *джаншауунгу къой, махтаныудан бездик, тьююшюню тохтатдыкъ.*

Илму литературада, школ грамматикалада инфинитивни орнуна этимни боллукъ заманыны биринчисине **-гъа, -ге** къошулгъан форма не да буйрукъчу турушну 2-чи бетини бирлик санда формасы джюрютюледиле. Бир башха тилден текстни магъанасын тюз кёчюрюрге тюшсе, **-гъа, -ге** форма бла хайырланадыла, сёз ючюн: *петь* «джырларгъа», *читать* «окъургъа». Алай орус тилде (не да бир башха тилде) «читать», «писать» дегенча инфинитивле къарачай-малкъар тилде «окъу», «джаз» деб кёчюрюледиле.

ЭТИМСЫФАТ

Этимсыфат деб этимни бла сыфатны ышанларын бирге джюрютген формагъа айтылады, башхача айтсакъ, ол этимден къуралгъан сыфатды. Бир джанындан, этимнича, этимсыфатны заман, угъайлаучу, онглюкъ, онгсузлукъ, къатлаучу формалары болады; экинчи джанындан, ол сыфат кирик, затны ышанын белгилейди: *окъугъан къызчыкъ, окъумагъан къызчыкъ, окъуялыкъ къызчыкъ, окъуялмазлыкъ къызчыкъ, окъурукъ къызчыкъ, окъутурукъ къызчыкъ* д. а. к.

Айтымда этимсыфат кёбюсюнде сансыз член, бир бирде уа хапарчы эм башчы болуб джюрюйдю. Айгъакълаучуну орнун алса, ол кесине угъайлаучу аффиксен башхасын къошаргъа сүймейди; толтуруучу болса, аны бла бирге болушланы аффикслерин джюрютеди; хапарчы болгъан кезнүюнде уа кесине угъайлаучу бла хапарчы аффикслени джалгъайды: *Ол мен излеген китабны сен бир табдырмадынг. Азрет аны сурамагъан джер къалмады. Къачханны джетдим. Бу ол бизге тюбегенди.*

Къарачай-малкъар тилде этимсыфатны быллай формалары барды:

1. Озгъан заманыны этимсыфаты. Ол этимни мурдоруна **-гъан (-ген, -кен, -хан, -хен, -нган, -нген)** аффикс къошулуб къуралады (орфографиягъа кёре, **-кен, -хен** аффикслени орнуна **-ген** аффикс джюрюйдю). Сёз ючюн: *бар-гъан, кел-ген, таб-хан, онг-нган, къон-нган, син-нген.*

Аны угъайлагъан, онглюкъ, онгсузлукъ, къатлаучу, соруучу формалары да болады: *баргъан — бармагъан, баргъан — баралгъан, баралгъан — баралмагъан, баргъан — бардыргъан — бардыртхан — бардыртдыргъан — бардыртдыралмагъан; баргъанмы? келгенми?*

Чабхан адамланы аякъ тауушлары бла сёлешгенлери эшитилди. **Къалтырагъан** къоллары бла ол джаулулукъну тартып алды. (М. Горький.) Чыбыкълыкъда **бюгюлмеген** къазыкъ-

лыкѣда бюгюлмез. (Нарт сѣз.) Эсимдеди ол тау сууну ариу шорхулдаб **баргъаны**, бир этегинде джагъаны шаудан кюзгюча **тургъаны**. (Т. Зумакулова.) Къыйынлыкѣ кюн орун алыб, мен да джарадым, окъла **тешиген** джараланы мен да байладым. (Байрамукъланы Х.) Кѣргендиле ала эрликни мында таулада тюзлюк ючюн **кюрешгенде**, большевиклени ызындан **баргъанда**, халкъгъа эркинлик ючюн **сермешгенде**. (К. Отаров.)

2. Болур заманны этимсыфаты. Аны къураар ючюн этимни мурдоруна **-ар, -ыр (-ир, -ур, -юр), -р** аффикс къошулады: Сѣз ючюн: *ат-ар, кет-ер, бар-ыр, кел-ир, ур-ур, кюл-юр, аша-р.*

Аны угъайлаучу формасын къурагъанда **-р** аффиксни орунун **-з** алады¹: *атар — атмаз, кетер — кетмез, барыр — бармаз, келир — келмез, урур — урмаз, кюлюр — кюлмез, ашар — ашамаз* **Табмаз** табса, табан кѣтюрюр. (Нарт сѣз.) Онгсузлукѣ формасында да алайды, сѣз ючюн: *аталмаз, кеталмаз, баралмаз, келалмаз, кюлалмаз* д. а. к.

Этимсыфатны ол формасы ишни керти да этиллигин иги ачыкълаялмайды, биреуню не да бир затны ишни этерге онгу болгъанын кѣргюзтеди. Ол этимсыфатдан толу айырылыб да къалмагъанды, сыфатха кѣчюб да тохтамагъанды — этимчи сыфатлагъа кѣче тургъан кезиуюндеди.

Сѣз ючюн: **Ауар** ташха таянмагъыз. (К. Мечиев.) **Биз хорланмаз** къалауурбуз эркин кѣралгъа. (А.-К. Батчаев.) **Алик багъалай билед ыннаны тынч солурун.** **Бизни джашау бек сюед шүѣхну кѣб болурун.** (К. Отаров.) **Къайнар суу** табылмады. Аны **барыр** джери джокѣду. **Бизни къалыр** джерибиз барды. **Айтыр** сѣзюм олду д. а. к. **Ауар таш, къайнар суу, барыр джер, къалыр джер, айтыр сѣз, сейирсинир зат, сукъланыр зат** — былада этимсыфат затны таймасыз ышанын кѣргюзтеди, аны заман билдириу къуллугъу ауанада къалады не да этимден къуралгъан сыфатды дерге боллукѣду. Кеси аллына къалса, ол айтымда атны къуллугъун толтурады, башчы, сансыз член да болады: **Уялмагъан буюрулмагъанны ашар.** (Нарт сѣз.)

3. Этимсыфатны боллукѣ заманы. Ол этим таыргъа **-арлыкѣ, (-ерлик), -ырлыкѣ (-ирлик, -урлукѣ, -юрлюк),** эм аланы къысха формалары **-рыкѣ (-рик, -рукѣ, -рюк), -ныкѣ (-ник, -нукѣ, -нюк)** аффиксле къошулуб къуралады, сѣз ючюн:

джаз-арлыкѣ	сана-рыкѣ	салын-ныкѣ
кет-ерлик	тиле-рик	кийин-ник
джылын-ырлыкѣ		
кѣоркѣ-урлукѣ	окъу-рукѣ	джууун-нукѣ
кѣр-юрлюк	джюрю-рюк	кѣрюн-нюк

¹ Болур заманны угъайлаучу формасыны къуралгъанына къарагъыз

Этимсыфатны боллукъ заманын къурагъан аффиксле бу формада айтылыб, джазылыб да тубейдиле: *джаз-арыкъ, айт-ырыкъ, кет-ерик, зшт-ирик*.

Угъайлаучу форманы къурагъанда, этим тамыргъа башындагы аффикслени толу формалары къошуладыла: *салынныкъ — салымазлыкъ, кийинник — кийинмезлик, джуууннукъ — джууунмазлыкъ, кёрюннюк — кёрюнмезлик*.

Угъайлаучу аффикс ачыкъ бла тауусулады, этимсыфатны аффикси да ачыкъ бла башланады, ол себеден, бир ачыкъ таууш тышюб кетеди, **р** таууш -з-гъа бурулады: *санарыкъ — санамазлыкъ, тилерик — тилемезлик, окъурукъ — окъумазлыкъ, джюрюрюк — джюрюмезлик, джазарыкъ — джазмазлыкъ, айтырыкъ — айтмазлыкъ, кетерик — кетмезлик, зштирик — зштемезлик*.

Онглукъ, онгсузлукъ формалары: *джазаллыкъ, окъуяллыкъ, кийиналлыкъ; джазалмазлыкъ, окъуялмазлыкъ, кийиналмазлыкъ* д. а. к.

Боллукъ заманны этимсыфаты биреу не да бир зат ишни этерге борчу болгъанын, ол ишни тындырмай къоймазлыкъын билдиреди. Сёз ючюн: *Бююн этилинник ишни тамблагъа къойма. Бизни солурукъ кюнбюз белгиледи. Тойгъа келлик адам кёбдю*.

4. Бусагъат заманны этимсыфаты. Аны эки формасы болады. 1. **-ыу, -иу, -у** аффикслери болгъан этимчи атлагъа **-чу, -чу** аффиксле къошулуб къуралады. Сёз ючюн: *джаз-ыу-чу, бер-иу-чу, тебсе-у-чу* д. а. к.

Юлгю: *Юрюучю* ит къонакъ келтирир. (Нарт сёз.)

Шёндюгю къарачай-малкъар тилде анга этимсыфатды деб къояргъа джарарыкъ туюлду. Ол тюрлю къуралгъан этимсыфатланы нги кесеги бусагъатда атлагъа кёчюб окъуна тохтагъанды. Сёз ючюн: *сатыучу, алыучу, джазыучу, окъуучу, тебсеучу, окъутуучу* д. а. к. сёзлеге энди ала этимсыфатладыла дерге бек къыйынды. Аллай сёзле кеслери алларына джюрюйдюле, асламында адамны бир тюрлю ишге усталыгъын билдиреди, толусунлай атны магъанасын джюрютедиле, айтымда атны къуллугъун тамамлайдыла.

Аны бла бирге **-чу, -чу** форма угъайлаучу, онглукъ, онгсузлукъ, къатлануучу формалада да келеди, сёз ючюн: *джазыучу — джазмаучу, джазыучу — джаздырыучу*.

Этим кибик, ала да атны болушланы биринде болурун излейдиле: *къонакъны сыйлаучу, къонакъгъа къараучу, къонакъда туруучу, къонакъдан бугъуучу* д. а. к.

Алай бла, этимсыфатны **-чу, -чу** формасы, кесини этимышанларын да джюрюте, атланы арасына тышюб къалыргъа тартынады, тилде аланы къуллугъун тындырыргъа ийненеди.

2. Бусагъат заманны этимсыфатыны экинчи формасы **-а, -е, -й** бла бошалгъан этимчаладан эм тургъан деген этимсыфатдан къуралады.

Сёз ючюн:

<i>джаза тургъан</i> (къыз)	<i>ала тургъан</i> (адам)
<i>кюле тургъан</i> (къыз)	<i>бере тургъан</i> (адам)
<i>окъуй тургъан</i> (къыз)	<i>ишлей тургъан</i> (адам)

Ала ишни бусагъатда этиле тургъанын билдиредиле. **-чу (-чю)** формагъа этимсыфат деб айталлыкъ туююл эсек, бу сёзтутуш халда къуралгъан форма уа таза этимсыфатды, заманны да ачыкъ кёргюзтеди.

Школ грамматикалада эм къарачай-малкъар тилни юсюнден джазылгъан бирси ишледе да этимсыфатны бусагъат заманына къарауда бир ниетлик джокъду. Бирлери аны юсюнден сагъынган да этмейдиле не да аны ачыкъ угъайлайдыла, джокъгъа санайдыла. Бизни акъылыбыздан, къарачай-малкъар тилни этимсыфатыны бусагъат заманына ол халда къарау терсди. Не ючюн десегиш, аны экинчи формасын (*джаза тургъан къыз* дегенча) сансыз этиб къояргъа амал джокъду, ол тилде кенг джюрюген затды. Бирсилери аны эки формасын да, бир тюрюш сарт салмагъанлай, алыб къоядыла, таза этимсыфатлагъа къошадыла. Ол да, **-чу, -чю** аффиксле бла къуралгъан этимсыфатланы тилде магъаналарын, айтымда къуллукъларын эсге алыб къарасакъ, тюз туююлдо.

Этимсыфатланы тюрлениулери

1. Къарачай-малкъар тилни этимсыфатларыны бирлик, кёблюк санлары да болады: *окъугъан — окъугъанла, кёрген — кёргенле; джаза тургъан — джаза тургъанла, кюле тургъан — кюле тургъанла; джазарлыкъ — джазарлыкъла, келлик — келликле* д. а. к.

Кёблюк санны аффикси (**-ла, -ле**) къошулгъанда, этимсыфатны сёз магъанасы бираз тюрленеди, не да башхача айтханда, этимсыфат кёб магъаналыгъын тас этеди, сёз ючюн: *баргъан* деген сёз баргъанны да (адамны), не бла баргъанын да, не ючюн баргъанын да, къайры баргъанын да ангылатыргъа боллукъду: *баргъан адам, баргъан машинасы, баргъан иши, баргъан джери*. *Баргъанла* дегенде уа аллай кенг магъана джокъду, кеси этимчи атха бек джууукълашады.

2. Этимсыфатла бирлик, кёблюк санда да хапарлаучу аффиксле эм иеликчи аффиксле къошулуб джегиледиле.

Сёз ючюн:

Бирлик сан	Кёблюк сан
<i>тилерик-ме</i>	<i>тилерикле-биз</i>
<i>тилерик-се</i>	<i>тилерикле-сиз</i>
<i>тилерик-ди</i>	<i>тилерикле-диле</i>

Иеликчи аффиксле кьошулуб, этимсыфатла бетледе бла болушлада тюз иеликчи аффикслери болган атла кибиб тюрленедиле, аланы ахыр формаларында бир тюрлю башхалыкк табылмайды.

Сёз ючюн:

Бетледе

Этимсыфат	Ат
<i>Мени айтырыгъым</i>	<i>Мени джашым</i>
<i>Сени айтырыгъынг</i>	<i>Сени джашынг</i>
<i>Аны айтырыгъы</i>	<i>Аны джашы</i>
<i>Бизни айтырыгъыбыз</i>	<i>Бизни джашыбыз</i>
<i>Сизни айтырыгъыыз</i>	<i>Сизни джашыгъыыз</i>
<i>Аланы айтырыклары</i>	<i>Аланы джашлары</i>

Болушлада

Баш	<i>айтырыгъы</i>	<i>джашы</i>
Иелик.	<i>айтырыгъы-ны</i>	<i>джашы-ны</i>
Там.	<i>айтырыгъы-н</i>	<i>джашы-н</i>
Бер.	<i>айтырыгъы-на</i>	<i>джашы-на</i>
Ор.	<i>айтырыгъы-нда</i>	<i>джашы-нда</i>
Башл.	<i>айтырыгъы-ндан</i>	<i>джашы-ндан</i> д. а. к.

Озган заманны этимсыфатына башында айтылгандан башха аффиксле да кьошуладыла: **-лы// -ли, -чы// -чу, -чю, -лй// -лей.** Ала анга тюрлю-тюрлю магъана береди, сёз ючюн:

1. Этимсыфатны озган заманына **-лы// -ли** кьошулса, ол этимсыфатха заманны болумун эм аны башланган кезиуюн кёргюзтюу магъана береди: *Мен университетде окъугъанлы беш джыл болады. Сен келгенли бир ай озду.*

Аны угъ айлаучу, онглукъ, онгсузлукъ, къатланыучу формалары да бардыла:

а) угъ айлаучу формасы: *баргъанлы — бармагъанлы, кетгенли — кетмегенли, окъугъанлы — окъумагъанлы, кёргенли — кёрмегенли* д. а. к.;

б) онглукъ формасы: *баргъанлы — баралгъанлы, кетгенли — кеталгъанлы, окъугъанлы — окъуялгъанлы, кёргенли — кёралгъанлы;*

в) онгсузлукъ формасы: *баралгъанлы — баралмагъанлы, кеталгъанлы — кеталмагъанлы, окъуялгъанлы — окъуялмагъанлы, кёралгъанлы — кёралмагъанлы;*

г) къатланыучу формасы: *баргъанлы — бардыргъанлы — бардыртханлы, кёргенли — кёрдюргенли — кёрдюртгенли, бармагъанлы — бардырмагъанлы — бардыртмагъанлы, кёрмегенли — кёрдюрмегенли — кёрдюртмегенли* д. а. к.

2. Озган заманны этимсыфаты **чы (-чи, -чу, -чю)** аффикс бла джюрюгенде уа, **-чы** аффикс анга быллай магъана

береди: айтымда баш иш тамамланыр кезиуге дери этимсыфат белгилеген ишни этилинмегени билинеди, сёз ючюн: *Устаз клас-сха киргинчи, окъуучула джерлеринде олтуруб тура эдиле. Мен ишден кбайтхынчы, къарангы болду.*

-чы (-чи, -чу, -чю) аффиксни ачыкъ таушуну кючюне хор-латыб, этимсыфатны озгъан заманыны **-гъан (-ген)** аффикси **-гъын (-гин, -гъун, -гюн)** формагъа кириб къалады: *баргъан — баргъынчы, кетген — кетгинчи, окъугъан — окъугъунчу, кёр-ген — кёргюнчю д. а. к.*

Дери деген сонгра аллай этимсыфатдан сора келсе, аны ма-гъанасы тюрленмейди, алай формасы уа былай болады: баргъын-чы — баргъынчынна дери, кетгинчи — кетгинчиннге дери, окъу-гъунчу — окъугъунчуннга дери, кёргюнчю — кёргюнчюннге дери.

Аллай этимсыфатла угъайлаучу магъананы джюрютгенлери себебли, кеслерине угъайлаучу аффикс къошмайдыла: *баргъын-чы, баралгъынчы, бардыргъынчы, бардыралгъынчы д. а. к.*

3. Озгъан заманны этимсыфатына **-лай (-лей)**, бир бирде уа **-лайына (-лейине)** къошулгъанда, ол тёрт магъанада джю-рюйдю: биринчиси — тюз этимсыфат кёргюзтген иш бошалгъан-лай, этим белгилеген баш иш башланады, сёз ючюн: *Дерс бо-шалгъанлай, окъуучула школ арбазгъа чыкъдыла. Кюн тий-генлей, къар эриб башлады; экинчиси — ол баш ишни къошакъ-лыкъ иш бла тенгледиреди: Джаш атасы джюрюгенлей джюрюйдю. Аминат тенг къызы кийингенлей кийинеди; ючюн-чюсю — ол къошакълыкъ ишни дайым этилиб тургъанын кёргюз-теди: Сафият джашлагъа кюлгенлей турады. Харун заводда ишлегенлей къалады; тёртюнчюсю — ол къошакълыкъ иш ты-нгылы болгъунчу, баш иш этилинмезлигин билдиреди, кеси да ол заманда угъайлаучу аффиксни джюрютеди: Сени ашырма-гъанлай, мен былайдан кетерик туюлме. Айтханын этме-генлей тохтамаучуду.*

-гъанлай||-генлей, -гъанлы||-генли, -гъынчы||-гинчи||-гъунчу||-гюнчю, -гъанда||-генде формалы этимсыфатла ай-тымда джумушлары бла этимчагъа бек джууукъдула.

Этимсыфатла, артыкъ да бек озгъан заманны этимсыфаты, сонграла бла тилде кенг джюрюйдюле. Ол заманда этимсыфат велики аффикслени, кёблукъ санны, болушланы аффикслерин кесине къошаргъа, къошмазгъа да боллукъду. Этимсыфатла бла асламына тюбеген сонграла быладыла: *сора, сайын, чакълы, къадар, ары, бери, ючюн, себебли, амалтын, орнуна, кибик, бла, бла бирге, алгъа, артха, кёрю.*

Сёз ючюн: *Ахмат онунчу классны бошагъандан сора кол-хозда ишлерге тохтагъанды. Мен элге баргъаным сайын къарт устазыма тюбемей кзоймайма. Ол билген чакълы мен да биле-ме. Ишни этгенден ары тынгылы этерге керекди. Айшат ин-ститутда окъугъандан бери юч джыл болады. Къуарар ючюн, билирге керекди. Ол сабийин юпретир орнуна, аны къоркъу-*

тургъа кюрешеди. **Багъар амалтын**, ийнекни сютю аз болду д. а. к.

Сайлагъанда этимсыфат «есе» бла да тюбейди, сёз ючюн: **Бош олтургъандан эсе**, айланьб турсанг да игиди.

ЭТИМЧА

Этимча этимни бетледе, санлада бла заманлада тюрленмеген формасыды, кеси да бир баш ишге къошакълыкъ иш болуб джюрюйдю.

Аны **-а/-е/-й, -б/-ыб, (-иб, -уб-, юб), -майын (-мейин)** формалары боладыла.

Ол формала былай къураладыла:

Этимни мурдоруна **-а, -е** (къысыкъладан сора), **-й** (ачыкъладан сора) аффикследен бири къошулуб: *бар — бар+а, кет — кет+е, джаша — джаша+й, биле — биле+й, бардыр — бардыр+а, келтир — келтир+е* д. а. к.

Угъайлаучу формасы хар заманда **-й** аффиксни джюрютеди: *бармай, кетмей, джашамай, билемей, бардырмай, келтирмей* д. а. к. Анга **-йын, -йин** аффикс къошулуб да айтылады, аны ючюн этимчаны магъанасы тюрленмейди: *бармай — бармайын, кетмей — кетмейин*.

Этимчаланы ол формасы къатланыб этилинген ишни, кеси да бир баш иш бла бир кезиуде болунганын кёргюзтеди. Сёз ючюн: *Тенгле, бир бирлерине къууана, къучакълашдыла. Ары джюрюй эрикдим. Шапа, бармагъын джалай, тояр.* (Нарт сёз.) Аны ол магъанасы этимча къатланыб айтылса, андан да бек ачыкъланады: *Къызла джырлай-джырлай келедиле. Сабийле ойнай-ойнай барадыла.*

Аны бла бирге аллай этимчала къош этимни къурайдыла: *джаза турады, окъуй турады, бара эди, келе эди, джашай эди* д. а. к.

Этимни мурдоруна **-б** (ачыкъладан сора), **-ыб, -иб, -уб, -юб** (къысыкъладан сора) аффикс къошулуб: *джаша — джаша+б, бар — бар+ыб, кел — кел+иб, ур — ур+уб, сюр — сюр+юб.*

Аланы кеслерини энчи угъайлаучу формалары джокъду, алай угъайлаучу аффикс къошулгъанлай, этимчаны **-й** формасын алыб тохтайдыла: *джашаб — джашамай, барыб — бармай, келиб — келмей, уруб — урмай, сюрюб — сюрмей.*

Этимчаны — бу формасы тюз магъанасы бла бир кереге этилиниб къалгъан ишни кёргюзтеди, кеси да айтымда баш ишден алгъа не да аны бла бир кезиуде болады. Сёз ючюн: *Мишин секириб къобуб: «Джашла, Азретден бошадькъ! Алгъа!» — деб секириб терезеге миниб, андан да ичине тюшюб, автоматдан къуюб тебреди.* (О. Хубиев.) *Джыламукъ акъгъан къаламны алыб, назму джазарма, къююб къыйналыб.* (Т. Зумакулова.) *Нарт Сосурукъ эмегенледен отну урлаб, халкъына от тамызыб, гырджын этер, эт биширир амал бер-*

генча, Мечиланы Кязим да, къудретден поэзияны отун урлаб, миллет литературабызны нарты болду. (Къ. Кулиев.)

Аллай этимчала этим бла бир сѣзтутуш къураб кенг джюрюйдюле. Ол заманда этим не модальностлукъну не да къуллукъчу сѣзню магъанасын тутады, баш магъана уа этимчада къалады. Ол халда къуралгъан сѣзтутушла ишни тюрлю-тюрлю магъанасын билдиредиле. Сѣз ючюн:

а) ишни башлануун: *ишлеб башладым, джырлаб башладым, айтыб башладым; ишлеб башла, джырлаб башла; ишлеб башлады, джырлаб башлады, айтыб башлады; ишлеб башлыдыкъ* д. а. к.;

б) ишни бир джанына бурулгъанын (ары не да бери): *алыб кел, алыб кет, алыб бар, алыб къач* д. а. к.;

в) ишни бошалгъанын эм аны бир тюрлю болумгъа кѣчгенин не да узакъгъа созулгъанын: *джатыб къал, олтуруб къал, бугъуб къал, джатыб тур, олтуруб тур, бугъуб тур, джукълаб турады, ауруб турады* д. а. к.;

г) ишни этерге, сынаргъа умутун: *барыб къара, алыб къара, келиб къара, сынаб къара, барыб кѣр, алыб кѣр* д. а. к.;

д) ишни терк тамамланыб, бошалыб къалгъанын: *айтыб къойдум, бериб къойдум, джазыб къойдум, айтыб къойдунг, джазыб къойду, алыб къойдукъ* д. а. к.;

е) эсде болмай тургъанлай ишни этилиниб къалгъанын не да аны башланганын: *кюлюб джибердим, окъуб джибердинг, джазыб джиберди* д. а. к.;

ж) бир ишни башха ишге бурулгъанын: *барыб ал, сатыб ал, джазыб ал* д. а. к.

Башлаб деген этимча послелогну магъанасын да джюрютеди: *Мен 1-чи сентябрден башлаб университетде окъурукъма. Бизде гитчеден башлаб уллугъа дери — барысы да окъуйдула.*

ЭТИМНИ ЗАМАН, БЕТ, САН КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Этимни юч заманы болады: бусагъат, озгъан, боллукъ заманла.

Иш бла заманны арасында джюрюген халлагъа кѣре, этимни хар заманы кесини джанындан бир бѣлек кесекге юлешинеди, ууакъланады.

Бусагъат заман сѣлеше тургъан кезиуде ишни эм таймагъанлай, кюн сайын этиле тургъан ишни билдиреди.

Озгъан заман сѣлшген кезиуге ишни этилиб бошалгъанын, иш этилингенли иги кесек заман озуб, аны юсюнден хапар айтылгъанын эм иш эртде этилиниб, аны юсюнден хапар кѣб туруб айтылгъанын билдиреди.

Боллукъ заман хапар айтылыб бошагъанлай, этилиниб башланлыкъ ишни, келлик заманда этилинмей къалмазлыкъ ишни, иш этилинирге болур деген умутну кѣргюзтеди.

Этимни заманлары заманчы аффикслени эм болушлукчу этимлени болушлугъу бла къураладыла. Аффиксле бир заманы бирсинден, заманны ичинде уа — бир тюрлюсюн бирсинден айырыргъа болушадыла.

Бетни категориясын аффиксле танытадыла. Ала юч къауумгъа юлешиндиле:

1. Бетлеучю аффикслени болушлугъу бла атла эм этим джегиледиле. Ол къауум аффикслеге, бетлеучю алмашладан къуралгъанлары себебли, бетлеучю алмаш аффиксле дейдиле.

Бетлеучю алмашла атланы, этимлени ахырларына тюшселе, хапарчылыкъны аффикслери боладыла. Сёз ючюн: *ишлей-ме, ишлей-се, ишлей-биз, ишлей-сиз; келечи-ме, келечи-се, келечи-биз, келечи-сиз.*

Бу юлгюлеге хапарчылыкъны аффикслери бетлеучю алмашладан къуралгъанлары, бир бирде уа тюзюнлей аффикслени орунларына ала тюрленмей кириб къалгъанлары ачыкъ кёрюнеди.

Окъуй-ма, окъуй-са, окъуй-буз, окъуй-суз; джюрюй-бюз, джюрюй-сюз, джаш-быз, джаш-сыз — мында **-ма, -са, -быз, -буз, -бюз, -сыз, -суз, -сюз** аффиксле да фонетика джаны бла бир кесек тюрленген *мен, сен, биз, сиз* деген бетлеучю алмашладыла.

Ючюнчю бетни танытхан **-ды, -ди, -ду, -дю** (кёблук санда алагъа **-ла, -ле** къошуладыла) «тур» деген болушлукчу этим байламчыкъладыла: *бар-ды, кир-ди, ур-ду, кёр-дю.*

2. Бетлеучю аффикслени экинчи къауумуну болушлугъу бла джаланда этимлени туура турушда озгъан заманы (*билдим, билдинг, билдик, билдигиз, билдиле*), таянчакъ наклоненияда озгъан заманы (*билсем, билсенг, билсе, билсек, билсегиз, билселе*) джегиледиле. Ол къауум аффикслеге (**-м, -нг, к// -къ, -гиз, -гъыз, -ла, -ле**) т а р т ы ч у а ф ф и к с л е дейдиле.

3. Алгъышчы турушну 1-чи бетде бирлик эм кёблук санда аффикслери бетлеучю аффикслени ючюнчю къауумун къурайдыла (*барайы + м, барайы + къ, билейи + м, билейи + к*).

ТУРУШ

Этим кёргюзтген иш джашауда болгъан керти затха не халда къарагъанын билдирген этим формагъа туруш дейдиле.

Сёлешген биринде ишни кертиге санаиды, бирсинде ишни боллукъ сунады не да аны болурун излейди. Затны юсюнден айтылгъанына кёре, къарачай-малкъар тилде этимле тёрт наклонения къурайдыла: туура туруш, буйрукъчу туруш, шарт туруш, алгъыш туруш.

Буйрукъчу туруш

Б у й р у к ъ ч у туруш буйрукъну, хайдамакълъкълъны, тилекни билдиреди. Ишге тартмакълъкъ ол турушда бир белгили адамгъа бурулубду.

Аны баш формасы — этимни бирлик санда 2-чи бетиди. Сѣз ючюн: *ал, бар, сор, кѣой, тий, кел, кет, джат, кѣоб*. Кеси да ол этимни ал эм кълъсха формасыды; этимлени башха формалары андан кълуралыб башланадыла.

Буйрукъчу туруш 2-чи, 3-чю бетледе джюрюйдю, сѣз ючюн:

2 бет Б и р л и к с а н К ѣ б л ю к с а н

<i>джаз</i>	<i>джазыгъыз</i>
<i>окъу</i>	<i>окъугъуз</i>
<i>бил</i>	<i>билигиз</i>
<i>кѣр</i>	<i>кѣрюгюз</i>

3 бет <i>джазсын</i>	<i>джазсынла</i>
<i>окъусун</i>	<i>окъусунла</i>
<i>билсин</i>	<i>билсинле</i>
<i>кѣрсюн</i>	<i>кѣрсюнле</i>

2-чи бетде бирлик санда буйрукъчу туруш кълъсыкъ таууш бла бошалса, аны кѣблук саны **-ыгъыз, -игиз, -угъуз, -югюз** аффиксле кѣошулуб кълуралады; ол ачыкъ таууш бла бошалса уа, аффиксни аллындагълъ ачыкъ джутулуб кълалады: *окъу-гъуз!* Буйрукъну кълътылыгълъны себебинден, 2-чи бетде кѣблук санда басым аффиксенден сѣзню ал бѣлюмюне кѣчюб кетеди: *кѣтигиз! барыгъыз!*

3-чю бетни кѣблук саны бирлик саннга **-ла, -ле** аффикс кѣошулуб кълуралады: *барсын-ла, кетсин-ле*.

Буйрукъчу турушну угълъйлаучу формасы къларачай-малкълар тилде кенг джюрюйдю, онглукълъну, онгсузлукълъну формалары уа аз тубейдиле.

Угълъйлаучу форма. Угълъйлаучу аффиксле **-ма, -ме** этимни мурдоруна (тамалына) кѣошулададыла: *къларамайым, келмейим, къларамайыкъ, келмейик, къларама, келме, къларамагъыз, келмегиз, къларамасын, келмесин, къларамасынла, келмесинле*.

Онглукълъну, онгсузлукълъну формалары асламында 3-чю бетде боладыла: *кълараялсын, келалсын; кълараялсынла, келалсынла; кълараялмасын, келалмасын; кълараялмасынла, келалмасынла* д. а. к.

Буйрукъчу туруш джыйымдыкъ этимледен да кълуралады: *Алыб кет! Чабыб джет! Джазыб ал! Кълараб кѣой! Олтуруб тур! Келе турсун! Къларай турсун!* д. а. к. Былайда *кет, джет, ал, кѣой, тур* — болушлукълъчу этимледиле, аны бла бирге буйрукъчу турушну формасын джюрютедиле; аны кибиб ол кълатланыб айтылгълън этимледен да кълуралады: *Бара бар! Бара барсын!* д. а. к.

Экинчи бетни бирлик саны хайдалаучу аффиксле (**-чи, -чи, -чу, -чю**) джалгъаныб да айтылады: *алчы, джетчи, турчу, кёрчю*. Джыйымдыкъ этимледе ала болушлукъчу этимни ахырына къошуладыла. Сёз ючюн: *джазыб алчы, чабыб джетчи, олтуруб турчу, сынаб кёрчю*. Ол аффиксле буйрукъну къатылыгъын кёргюзтедиле, аны терк тамамланыб къалырын излейдиле (*къынкъ этмечи, олтуруб турчу, берчи*) не да аны тилемеклик магъанагъа дери окъуна къарыусузландырадыла (*къараб кёрчю, ашачы, келчи*).

Ол турушда 2-чи бетни бирлик саныны орнуна аны кёблук саны адеблик формада джюрюб башлагъанды: *Джууукъ болугъуз. Келмей къалмагъыз* д. а. к. (бир адамгъа айтылады).

Туура туруш

Туура турушну къурар ючюн, этимни тамырына заман бла бет аффиксле къошуладыла.

Аны угъайлаучу формасы тамыргъа угъайлаучу, заман, бет аффиксле къошулуб, соруу формасы уа тамыргъа заман, бет аффиксле эм соруучу кесекчик къошулуб къураладыла.

Сёлешген адам ишни озгъан, бусагъат, боллукъ заманда керти да болунган не да болунмагъан затха санагъанын туура туруш билдиреди. Этимни ол битеу заманларын, бет аффикслерин, санын кёргюзтуб айтылгъан формасыды. Сёз ючюн: *Сен совет адамланы джашауларын сакълагъанса, Кишиликни Аскери!* (Отарланы К.) *Мен таугъа чыгъыб барам...* (Мокъаланы М.) *Эртденден ингирге дери аякъ юсюнде айланган аскерле нелерин да билмей джукълайдыла.* (Хубийланы О.) *Таза джюрекден булбул таралды...* *Кёб осмакълады, ол кёб къарады, — шыкъырт чыкъмады — бек мыдахланды.* (Байрамукъланы Х.)

ЭТИМНИ ДЖЕГИЛИУЛЕРИ

Этимлени заманлада, бетледе, санлада тюрлениулерине джегилиу дейдиле.

Этимни туура турушуну юч заманы барды. Ол сеbebден, этимни заманларыны къуралуулары джангыз да туура турушда кёргюзтюлюнеди.

Бусагъат заман

Бусагъат заман этимни тамырындан **-а, -е, -й** аффикслени бирлеринден эм хапарчылыкъны аффиксинден къуралады.

Къысыкъ бла бошалгъан этим тамыргъа, аны ахыр бёлюмюндеги ачыкъны базыкълыгъына, назиклигине кёре, **-а, -е** аффикслен бири, ачыкъ бла бошалса уа **-й** аффикс къошулады.

Бирлик сан

Кёблук сан

мен

джаз-а-ма
бил-е-ме
окъу-й-ма
джюрю-й-ме

биз

джаз-а-быз
бил-е-биз
окъу-й-буз
джюрю-й-бюз

сен

джаз-а-са
бил-е-се
окъу-й-са
джюрю-й-се

сиз

джаз-а-сыз
бил-е-сиз
окъу-й-суз
джюрю-й-сюз

ол

джаз-а-ды
бил-е-ди
окъу-й-ду
джюрю-й-дю

ала

джаз-а-дыла
бил-е-диле
окъу-й-дула
джюрю-й-дюле

Бусагъат заманны угъайлаучу формасын къурар ючюн, этим тамыргъа **-ма** // **-ме**, **-й** аффикслени бла хапарчылыкны аффиксин къошаргъа керекди. Сёз ючюн:

джаз-ма-й-ма
бил-ме-й-ме
окъу-ма-й-ма
джаз-ма-й-са
джаз-ма-й-ды

джаз-ма-й-биз
бил-ме-й-биз
окъу-ма-й-биз
джаз-ма-й-сыз
джаз-ма-й-дыла

Аны соруучу формасы соруучу кесекчиклени болушлугъу бла къуралады:

джазама-мы?
билеме-ми?
окъуйма-мы?
джюрюйме-ми?
джазаса-мы?
джазады-мы?

джазабыз-мы?
билебиз-ми?
окъуйбуз-му?
джюрюйбюз-мю?
джазасыз-мы?
джазадыла-мы?

Соруучу кесекчик 2—3-чю бетледе асламында бетлеучю аффикслени аллына тюшеди. Сёз ючюн:

джазамыса?
билемисе?
джазамыды?
билемиди?

джазамысыз?
билемисиз?
джазамыдыла?
билемидиле?

Угъайлаучу, соруучу формала бирге джюрюрге да боллукъ-дула: *джазмайсамы? джазмайдымы? джазмаймыса? джазмаймыды? джазмайсызмы? джазмаймысыз?*

О н г л у к ъ ф о р м а с ы : *баралама* *баралабыз*
 бараласа *бараласыз*
 баралады *бараладыла*

О н г с у з л у к ъ ф о р м а с ы : *баралмайма* *баралмайбыз*
 баралмайса *баралмайсыз*
 баралмайды *баралмайдыла*

Къарачай-малкъар тилде бусагъат заман юч магъанада джюрюйдю:

1) Асламында ол хар заманда, кюн сайын, таймай болунуб тургъан ишни кѣргюзтеди. Сѣз ючюн: *Кюн джарытады кенг арбазланы, джылтыратады чыран бузланы.* (Мокъаланы М.) *Бараса* аллыбызда, *джол башчыбыз.* Ахшылыкъ джюрюйдю *джерни юсюнде, ол джашайды джюрек ичинде.* (Отарланы К.)

Ишни кѣб кере къайтарылыб, къатланыб, созулуб этилиу халын **-б (-ыб, -иб, -уб, -юб)** аффикс бла бошалгъан эм *тур, бар, айлан, джорю* деген болушлукъчу этимлени бусагъат заманы бердиле: *окъуб турады, айланыб турады, кѣрюб турады, ауруб турады, джазыб турады, джазыб айланады.*

Эскертиу. Бир бирде аллай форма озгъан заманны магъанасын да джюрютеди, сѣз ючюн: *бошаб турады, кетиб турады* д. а. к.

Бусагъат заманны ол магъанасы башха болушлукъчу этимлени болушлугъу бла да билинеди. Сѣз ючюн: *кѣрюб болмайма, тансыкъ болама, зауукъ этеме* д. а. к.

2) Ишни керти да бусагъат кезиуде болуна тургъанын билдиреди. Бусагъат заманны ол тюрлюсю **-а, -е, -й** аффиксле бла бошалгъан этимчадан бла *тур, бар* деген болушлукъчу этимлени бусагъат заманындан къуралады: *Джашчыкъ ышара турады.* (Хубийланы О.) *Осман дерс бере турады. Аршуджан китаб окъуй турады. Азрет таугъа чыгъыб барады.*

Иш къымылдамакълыкъны кѣргюзтсе, ол **-б** аффикс бла бошалгъан этимчадан бла башха болушлукъчу этимледен къуралыргъа да боллукъду: *къачыб барады, джетиб келеди.*

3) Ишни этилирине арсарлыкъ джокъ эсе эм айтылгъаны бла этилирини арасында болджал бек къысха эсе, бусагъат заман боллукъ заманны магъанасын да джюрютеди: *Мен Москвагъа тамбла кетеме. Мухаджир ишге бюгюн чыгъады.*

Сѣлешгенде, поэзияда 3-чю бетни къысха формасы джюрюйдю, сѣз ючюн: *джазады — джазад, биледи — билед, джазадыла — джазалла, биледиле — билелле. Ол (партия) джарытад джолубузну, къанатла беред, эм бийик учуубузну таукеллендиред.* (Отарланы К.) *Джылтырагъан тауларым, дуня*

сизге *сукъланад*. (Шахмурзаланы С.) Чууакъ кёкде джуддузла джарыкъ *джаналла*, тюрслеб, къараб турсанг'а, кёб сагъышла *салалла*. (Б. Гуртуев.)

Озгъан заман

Озгъан заман сёлешген кезиуде ишни этилиб бошалгъанын кёргюзтеди. Асламында ол ишни бир джолгъа тамамланыб къалгъанын эм ишни керти да тамамланнганына бир тюрлю ар-сарлыкъ болмагъанын не да аны юсюнден айтхан ишни этилиб бошалгъанын кеси кёргенин билдиреди. Сёз ючюн: *Ким эсе да эшигими суку къакъды*. (Залиханланы Дж.) *Джаш олтурду*. Машина, джерни букъу этдириб, кёзден *ташайды*. (Хубийланы О.) *Мен таудан келдим*. (Къулийланы Къ.) *Сюрюючу чегетни башындан къарады*. Секириб *минди*, уруб *джыкъды*, чартлаб *чыкъды*.

Озгъан заман этимни тамырындан, *-ды (-ди, -ду, -дю)* этим байламчыкъдан бла тартыучу бет аффиксден къуралады. Сёз ючюн:

Бирлик сан

мен

ал-ды-м
бил-ди-м
окъу-ду-м
кёр-дю-м

сен

ал-ды-нг
бил-ди-нг
окъу-ду-нг
кёр-дю-нг

ол

ал-ды
бил-ди
окъу-ду
кёр-дю

Кёблук сан

биз

ал-ды-къ
бил-ди-к
окъу-ду-къ
кёр-дю-к

сиз

ал-ды-гъыз
бил-ди-гиз
окъу-ду-гъуз
кёр-дю-гюз

ала

ал-ды-ла
бил-ди-ле
окъу-ду-ла
кёр-дю-ле

3-ю бетни кёблук санына кёблукню аффикслери къошулуб къаладыла.

Ол заманны соруучу формасы: *алдыммы? алдыкъмы? билдинми? билдигизми? кёрдюлеми?*

Аны угъайлаучу формасы этимни тамырына угъайлаучу аффикс къошулуб къуралады:

1 бет	<i>ал-ма-ды-м</i>	<i>ал-ма-ды-къ</i>
2 бет	<i>бил-ме-ди-нг</i>	<i>бил-ме-ди-гиз</i>
3 бет	<i>кёр-ме-ди</i>	<i>кёр-ме-ди-ле</i>

Онглукъ форма этимни тамырына **-ал** деген аффикс (сёз) кьошулуб кьуралады:

<i>ал-ал-ды-м</i>	<i>ал-ал-ды-кь</i>
<i>бил-ал-ды-нг</i>	<i>бил-ал-ды-гьыз</i>
<i>кёр-ал-ды</i>	<i>кёр-ал-ды-ла</i>

Назик тамыргъа онглукъчу аффикс (**-ал**) кьошулса, аны ызындан баргъан аффикследеги ачыкъла базыкъ болуб кетеди-ле: *билдим—билалдым, кёрдюнг—кёралдынг.*

Этимни тамыры ачыкъ бла бошалса, тамыр бла онглукъ аффиксени арасына **-й** тюшеди: *окъудум—окъуйалдым, джюрю-дюм—джюрюйалдым; джазылгъаны уа: окъуялдым, джюрюял-дым* деб болады.

Онгузлукъ форманы кьурар ючюн, онглукъчу аффиксен сора угъайлаучу аффикс кьошулады: *алалдым—алалмадым, болалдынг—болалмадынг, кёралды—кёралмады.*

Озгъан заманны угъайлаучу, онглукъ, онгузлукъ формала-ры соруучу кесекчик кьошулуб да айтыладыла, сёз ючюн:

<i>алмадынгмы?</i>	<i>алмадыгъызмы?</i>
<i>алалдынгмы?</i>	<i>алалдыгъызмы?</i>
<i>алалмадынгмы?</i>	<i>алалмадыгъызмы?</i>

Узайгъан заман

Узайгъан заман сёлешген кезнуге иш этилиб бошалгъанлы иги кесек заман озгъанын кёргюзтеди. Алай аны баш магъанасы уа ол этилинген ишни бусагъатда не себеби болгъанын, андан не чыкъгъанын билдиреди. Сёз ючюн: *Ибрахим кёб окъугъан-ды.* — Ибрахимни иги окъуу болгъаныны юсюнден айтылады. *Ол кыйынлыкъгъа, кьууанчылыкъгъа да тюбегенди.* — Аны джашау сынауу болгъаны белгиленеди. *Кёрмейме, джигит джаш, кёзлерим азгъандыла.* (Аппаланы Х.) — Кёзлери азгъандыла да, ол себебден къарт кёрмейди. *Ол (джашым) борчун тюз толтургъанды, ол халкъгъа кертичи болгъанды.* (Кязим.) — Аны халкъгъа кертичилиги кёрюнеди. *Джашау иги болгъанды, кьууанчылыкъдан толгъанды.* (Будайланы А.) — Бусагъатда джашауу болуму суратланады. *Ышарыуу ал-гъанма* эртден *джулдуздан, джюрек тазалыкъны уа тау шау-данындан* (Т. Зумакулова.) эм башха.

Узайгъан заманны кьуралууу. Ол озгъан заманны **-гъан, -нган, -хан, -ген, -нген** аффикслери болгъан этимсыфатладан бла бетлеучу аффикследен кьуралады. Сёз ючюн:

Бирлик сан	Кёблукъ сан
мен	биз
<i>баргъан-ма</i>	<i>баргъан-быз</i>
<i>абынган-ма</i>	<i>абынган-быз</i>
<i>табхан-ма</i>	<i>табхан-быз</i>
<i>кюлген-ме</i>	<i>кюлген-биз</i>
<i>минген-ме</i>	<i>минген-биз</i>

сен
баргъан-са
абыннган-са
табхан-са
кюлген-се
миннген-се

сиз
баргъан-сыз
абыннган-сыз
табхан-сыз
кюлген-сиз
миннген-сиз

ол
баргъан-ды
абыннган-ды
табхан-ды
кюлген-ди
миннген-ди

ала
баргъан-дыла
абыннган-дыла
табхан-дыла
кюлген-дילה
миннген-дילה

Этимсыфатны аффиксини ахырындагъы **н** 1-чи бетни (бир-лик, кёблюк санында да) аффикслерини аллындагъы **м б** бла тюбегенде, **н** таууш эринли **м** тауушха бурулуб кетеди. Сёз ючюн:

д ж а з ы л г ь а н ы

табхан-ма
миннген-ме
табхан-быз
миннген-биз

э ш т и л г е н и

табхам-ма
миннгем-ме
табхам-быз
миннгем-биз

Узайгъан заманны угъайлау, онглюкъ, онгсузлюкъ формалары да барды.

Угъайлаучу формасы Онглюкъ формасы Онгсузлюкъ формасы

	Бирлик сан	Бирлик сан	Бирлик сан
1 бет	<i>джазмагъанма</i> <i>билмегенме</i>	<i>джазалгъанма</i> <i>билалгъанма</i>	<i>джазалмагъанма</i> <i>билалмагъанма</i>
2 бет	<i>джазмагъанса</i> <i>билмегенсе</i>	<i>джазалгъанса</i> <i>билалгъанса</i>	<i>джазалмагъанса</i> <i>билалмагъанса</i>
3 бет	<i>джазмагъанды</i> <i>билмегенди</i>	<i>джазалгъанды</i> <i>билалгъанды</i>	<i>джазалмагъанды</i> <i>билалмагъанды</i>
	Кёблюк сан	Кёблюк сан	Кёблюк сан
1 бет	<i>джазмагъанбыз</i> <i>билмегенбиз</i>	<i>джазалгъанбыз</i> <i>билалгъанбыз</i>	<i>джазалмагъанбыз</i> <i>билалмагъанбыз</i>
2 бет	<i>джазмагъансыз</i> <i>билмегенсиз</i>	<i>джазалгъансыз</i> <i>билалгъансыз</i>	<i>джазалмагъансыз</i> <i>билалмагъансыз</i>
3 бет	<i>джазмагъандыла</i> <i>билмегендиле</i>	<i>джазалгъандыла</i> <i>билалгъандыла</i>	<i>джазалмагъандыла</i> <i>билалмагъандыла</i>

Соруучу формасы. Соруучу аффикс 1-чи бетде бетлеучю аффикстен сора, 2—3-чю бетледе уа аны аллында, андан сора да джалгъанады, сёз ююн:

Бирлик сан

Кёблук сан

1 бет	<i>джазгъан-ма-мы?</i>
<i>джазмагъан-ма-мы?</i>
<i>джазалмагъан-ма-мы?</i>	<i>джазгъан-быз-мы?</i>
<i>джазмагъан-быз-мы?</i>
<i>джазалмагъан-быз-мы?</i>
2 бет	<i>джазгъан-са-мы?</i>
<i>джазгъан-мы-са?</i>
<i>джазмагъан-са-мы?</i>
<i>джазмагъан-мы-са?</i>
<i>джазгъан-са-мы?</i>
<i>джазалгъан-мы-са?</i>
<i>джазалмагъан-са-мы?</i>
<i>джазалмагъан-мы-са?</i>	<i>джазгъан-сыз-мы?</i>
<i>джазгъан-мы-сыз?</i>
<i>джазмагъан-сыз-мы?</i>
<i>джазмагъан-мы-сыз?</i>
<i>джазалгъан-сыз-мы?</i>
<i>джазалгъан-мы-сыз?</i>
<i>джазалмагъан-сыз-мы?</i>
<i>джазалмагъан-мы-сыз?</i>
3 бет	<i>джазгъан-ды-мы?</i>
<i>джазгъан-мы-ды?</i>
<i>джазмагъан-ды-мы?</i>
<i>джазмагъан-мы-ды?</i>
<i>джазалгъан-ды-мы?</i>
<i>джазалгъан-мы-ды?</i>
<i>джазалмагъан-ды-мы?</i>
<i>джазалмагъан-мы-ды?</i>	<i>джазгъан-ды-ла-мы?</i>
<i>джазгъан-мы-ды-ла?</i>
<i>джазмагъан-ды-ла-мы?</i>
<i>джазмагъан-мы-ды-ла?</i>
<i>джазалгъан-ды-ла-мы?</i>
<i>джазалгъан-мы-ды-ла?</i>
<i>джазалмагъан-ды-ла-мы?</i>
<i>джазалмагъан-мы-ды-ла?</i>

2—3-чю бетледе соруучу аффиксни джерден джерге кёчюю сёлешген адамны ыразылыгына — ыразысызлыгына кёре болмайды. Ол аффикс джерин тюрлендирсе, сёзде басым башха джерге; аны кёчюю бла бирге сёзню магъанасы да тюрлениб кетеди. Сёз ююн: *джазгъандымы?* деб сорулгъанда, басым соруучу аффиксни ачыгъындады; *джазгъанмыды?* дегенде уа басым этимсыфатны аффиксини ачыгына тюшеди. Аны кибик *джазгъандымы?* *джазгъанмыды?* деген соруучу этимлени сёз магъаналары, джууаб излеулери башха болады. *Джазгъандымы?* — соргъанны ишеклигин, ишни этилиннгенине толу ийнапмагъанын, арсарлыгын, ишни тыпдырыргъа субъектни кьолундан къалай келген болур деб сейирсиниюун билдиреди. Экинчиси уа (*джазгъанмыды?*) джаланда ишни этилиннгенин не да этилиннгенин билирге суймекликни кёргюзтеди.

Алай бла, узайгъан заман, башында айтылыннганыча, озгъан заманны бла бусагъат заманны магъаналарын тутады, аланы ушашлы джерлерин бирлешдириб, кесине джыяды, эксинден да ююш алыб джюрюйдю.

Аны кьуралыу формасы да алайды. Ол атимсыфатны озгъан заманыны аффикслерини бла бусагъат заманны бетлеучю алмаш аффикслерини кючю бла кьуралады. Сёз ююн:

Бусагъат заман

джаза-ма
джаза-са
джаза-ды
джаза-быз
джаза-сыз
джаза-дыла

Узайгъан заман

джаз-гъан-ма
джаз-гъан-са
джаз-гъан-ды
джаз-гъан-быз
джаз-гъан-сыз
джаз-гъан-дыла

Ол эки заманны да заман билдириу магъаналарын бирге кесинде джюрютген озгъан заманны этимсыфаты хапарчы болгъан кезиуде артыкъ да бек ачыкъланады. Сёз ючюн:

Мен хапарла джазама. Джазама — бусагъат заманны этимиди, мени хар заманда этиб тургъан ишими билдиреди.

Мен хапарла джазгъанма («Хапарла джазгъан менме» деген магъанада). *Джазгъанма* — озгъан заманны этимсыфатыды, айтымда хапарчыды, мени хар заманда этиб тургъан ишими билдиреди.

Алай бла, «джазама», «джазгъанма» — экиси да къатланыб, къайтарылыб этиле тургъан ишни танытадыла, сёз магъаналары бла бир бирге джууукъдула.

Узайгъан заманны этимлери къысхартылгъан формалары бла халкъ аузунда эм поэзияда кёб джюрюйдюле: *Донгат халкъы ёлет кириб къырылгъанд. Алтын-тапчан билмем — къайда бугъунганд.* (С. Шахмурзаев.)

ОЗГЪАН ЗАМАННЫ ЭДИ ДЕГЕН ЭТИМНИ БОЛУШЛУГЪУ БЛА КЪУРАЛГЪАН ФОРМАЛАРЫ

1. Эртде болгъан заман

Эртде болгъан заман, иш бошалгъандан сора, аны юсюден хапар кёб туруб айтылгъанын не да бир иш бирси ишден алгъа этилиннгенин билдиреди. Сёз ючюн: *Кичи къарындашны аллындан бир кийик къачыб къутулгъан эди. Кийик да къача, кичи къарындаш да къууа, уллу сыртладан ауа, уллу къолладан ёте, терен агъачха киргендиле.* (Халкъ джомакъдан.) *Къутулгъан эди* — алгъа этилиннген ишди; *киргендиле* — аны ызындан болгъан ишди. *Асиятны юйге кийирген эдиле, алай эркин джюрюрге онг бермедиле, босагъадан тышына чыгъаргъа да къоймадыла.* (М. Шаваева.) *Кийирген эдиле* алгъа, *бермедиле* бла *къоймадыла* уа андан сора этилиннген ишни кёргозтедиле. *Кёб турмай, сен кетгенлей, туугъан эди джашчыкъ санга. . . Энди сакъал ургъанды анга.* (Байрамукъланы Х.) Мында да бир иш бирси ишден алгъа тамамланнганы кёрунеди.

Ма быллай юлгюледе уа эртде болгъан заманны ол магъанасы андан да бек ачыкъланады: *Ызындан къуугъан эди, дже-*

талмады. *Тутхан эди, джыгъалмады. Айтыб кюрешген эди, тынгыламады. Письмо джазгъан эдим джууабын къайтармады* д. а. к.

Эртде болгъан заман биджангыз бир ишни кёргюзтсе, ишни тюз этилген кезиуон билдиралмай, аны эртде этилингенин айтыб къояды, сёз ючюн: *Ол ачы уруш хапар джетген эд Ол джайгъы кюнлени биринде. Тау джолу сени алыб кетген эд Ол джай кюнню ингириде.* (Отарланы К.) *Быллай сейирге ёмюрюмде тубеменген эдим!* (Халкъ джомакъдан.)

Эртде болгъан заман *-гъан, -ген, -нган, -нген, -хан* аффикследен бири болгъан этимсыфат бла *эди* деген болушлукъчу этимни джегилиу формасындан къуралады:

Бирлик сан

Кёблукъ сан

мен

биз

*баргъан эдим
джуууннган эдим
табхан эдим
кюлген эдим
миннген эдим*

*баргъан эдик
джуууннган эдик
табхан эдик
кюлген эдик
миннген эдик*

сен

сиз

*баргъан эдинг
джуууннган эдинг
табхан эдинг
кюлген эдинг
миннген эдинг*

*баргъан эдигиз
джуууннган эдигиз
табхан эдигиз
кюлген эдигиз
миннген эдигиз*

ол

ала

*баргъан эди
джуууннган эди
табхан эди
кюлген эди
миннген эди*

*баргъан эдиле
джуууннган эдиле
табхан эдиле
кюлген эдиле
миннген эдиле*

Соруучу формасы: *баргъанмы эдим? баргъанмы эдинг? баргъанмы эди? Джазыу тилде баргъан эдимми? баргъан эдингми? баргъан эдими?* форма да джюрюйдю.

Угъайлаучу формасы: *бармагъан эдим, бармагъан эдинг, бармагъан эди* д. а. к.

Онлукъ формасы: *баралгъан эдим, баралгъан эдинг, баралгъан эди* д. а. к.

Онсузлукъ формасы: *баралмагъан эдим, баралмагъан эдинг, баралмагъан эди* д. а. к.

Эртде болгъан заманны сёлешу тилде бла поэзияда быллай формасы кенг джюрюйдю. Сёз ючюн: *Аладан, бизден да ачыгъан болгъачед, ёлгени ёлсе да, къалганын джыйгъанек.*

(С. Макитов.) Бирлик санда болушлукчу этим *эди* этимсыфат-ха кьошулуб, ахырында ачыкь тауушун тас этеди; кёблук санда да, кьош сёз кюралыб, болушлукчу этимден **-ди** тюшюб кетеди.

2. Озгъан бошалмагъан заман

Ол заманны кюрар ючюн, бусагъат заманны мурдоруна (**-а, -е, -й** бла бошалгъан этимчагъа) *эди* деген болушлукчу этимни джегилиу формасын кьошаргъа керекди, сёз ючюн:

Бирлик сан	Кёблук сан
1 бет <i>джаза эдим</i> <i>кёре эдим</i> <i>ангылай эдим</i>	<i>джаза эдик</i> <i>кёре эдик</i> <i>ангылай эдик</i>
2 бет <i>джаза эдинг</i> <i>кёре эдинг</i> <i>ангылай эдинг</i>	<i>джаза эдигиз</i> <i>кёре эдигиз</i> <i>ангылай эдигиз</i>
3 бет <i>джаза эди</i> <i>кёре эди</i> <i>ангылай эди</i>	<i>джаза эдиле</i> <i>кёре эдиле</i> <i>ангылай эдиле</i>

Сёлешген заманда эки сёз да бирге кьошулургъа суюдиле. Аланы кьошулуулары былай болады: этимча тюрленмейди, *эди* формадан а аны **э** тауушу эм анга джегилгенде кьошулгъан бетлеучю аффиксле къаладыла, **-ди** тюшюб кетеди. Сёз ючюн: *джазаем, кёреем, ангылаем, джазаек, кёреек, ангылаек* д. а. к. Ол халда кысылгъан форма поэзияда кёб тюбейди.

Соруучу аффикс *эдини* ахырына тагъылады: *джаза эдингми?* *джиза эдигизми?* Ол биринчи сёзню ахырына кьошулургъа да боллукъду: *джазамы эди?* *джазамы эдиле?*

Угъайлаучу формасы: *джазмай эдим* д. а. к., *кёрмей эдим* д. а. к.

Хоулаучу формада басым *эдим* этимни ахыр сёз бёлюмюне тюше эсе, угъайлаучу формада уа асламында этимчаны биринчи сёз бёлюмюне кёчеди, сёз ючюн: *джазмай эдим, кёрмей эдим.*

Онлукъ формасы: *джазала эдим* д. а. к., *кёрала эдим* д. а. к.

Онгсузлукъ формасы: *джазалмай эдим* д. а. к., *кёралмай эдим* д. а. к.

Магъанасы. Ол форма заманны бир кезиюу бла байланган озгъан ишни бошалмагъанын эм кёбюсюнде ол ишни къатланганын билдиреди. Озгъан бошалмагъан заманны аллай магъанасы аны кюралыб халындан окъуна ангылашынады. Аны биринчи кесеги бусагъат заманны мурдору, экинчи кесеги уа озгъан заманны кёргюзтген *эди* деген этим боладыла. *Эди* озгъан заманны ышаныды, этимча (бусагъат заманны мурдору)

ишни бошалмагъанын, къайтарылыб-къайтарылыб этилингеннин кѣргюзтеди.

Аллай формагъа къарачай-малкъар школ грамматикалада бусагъат заманы экинчиси, не да кѣз туурасындан башха (аны юсюнден айта тургъаннга кѣрюнмеген) джерде этиле тургъан ишни ачыкълагъан бусагъат заман дейдиле. Сѣз ючюн, *Сарыбий джазаны* десек, ол учебниклени авторлары айтханнга кѣре, ишни бусагъатда кѣз туурасында этилине тургъанын англайбыз. *Сарыбий джаза эди* дегенде уа ала эслеген башхалыкъ — ол этиле тургъан иш субъектни кѣз туурасында болмаиды. Анга ыразы болургъа къыйынды. *Эди* озгъан заманы ышанын таймагъанлай биргесине джорютеди, аны болушлугъу бла къуралгъан джыйымдыкъ этим озгъан заманы кѣргюзтеди. Аны бусагъат заман бла джууукълугъу — ол ишни бошалмагъанын, къатлашыб этилгенин кѣргюзтюдю. Озгъан бошалмагъан заман арталлы да озгъан замандан да (сѣз ючюн, *джазаны*) башхады. Арталлы да озгъан заман бир иш бошалыб, аны башха иш алмашдыргъанын кѣргюзтеди, бошалмагъан озгъан заман а ишни баргъан халын билдиреди. Сѣз ючюн: *Джашай эдик элдеде, Мирзеу битмез джердеде, Башы ачыкъ гезенде, Таишы-агъачлы гезенде.* (И. Къаракетов.)

Мени тенгим Махмут Москвада окъуй эди. Ары командировкагъа баргъанымда, Махмудха тюберге умут этдим. Ингир сайын аны фатарына бира эдим, бир да Махмудну джеринде табмай эдим.

Бир арбазда киштик, хораз, ит, теке джашай эдиле. Ингирликде джыйылыб, хар ким кесини юсюнден хапар айта эди. Алай не зат татыулу болгъаныны юсюнден бир ниетге келишмай эдиле. (Малкъар джомакъдан.)

3. Озгъан болумчу заман

Ол форма **-б (-ыб, -иб, -уб, -юб)** бла бошалгъан этимчадан эм *эди* деген этимни джегилиу формасындан къуралады. Сѣз ючюн:

	Бирлик сан	Кѣблук сан
1 бет	<i>джукълар эдим къалкъыб эдим кетиб эдим ауруб эдим кѣрюб эдим</i>	<i>джукълар эдик къалкъыб эдик кетиб эдик ауруб эдик кѣрюб эдик</i>
2 бет	<i>джукълар эдинг къалкъыб эдинг кетиб эдинг ауруб эдинг кѣрюб эдинг</i>	<i>джукълар эдигиз къалкъыб эдигиз кетиб эдигиз ауруб эдигиз кѣрюб эдигиз</i>

3 бет *джукълаб эди*
къалкъыб эди
кетиб эди
ауруб эди
кёрюб эди

джукълаб эдиле
къалкъыб эдиле
кетиб эдиле
ауруб эдиле
кёрюб эдиле

Эдини болушлугъу бла къуралгъан бирси формалагъа ушаш, сёлешген заманда бу форма да кысылыб (кысхартылыб) айтылады, сёз ючюн: *сен ауруб эдинг* дерни орнуна *сен аурубенг* деб кёядыла; *джукълаб эдигиз* — *джукълабегиз*; *кетиб эдиле* — *кетибелле* д. а. к. Алай бла, **-ди** тюшюб кетеди, 3-чю бетде кёблюк санда уа аны орнун **-л** алады.

Этимни ол заманыны онглукъ, онгсузлукъ формалары джокъду.

Угъайлаучу формасы туююл деген сёзню болушлугъу бла къуралады. Сёз ючюн:

Бирлик сан

Кёблюк сан

1 бет *джукълаб туююл эдим*
 2 бет *джукълаб туююл эдинг*
 3 бет *джукълаб туююл эди*

джукълаб туююл эдик
джукълаб туююл эдигиз
джукълаб туююл эдиле

Соруучу формасы да барды. Соруучу аффикс асламында этимчаны ахырына тагъылады, *эдиге* кёшулургъа да боллукъду. Сёз ючюн:

Бирлик сан

Кёблюк сан

1 бет *джукълабмы эдим?*
джукълаб эдимми?
 2 бет *джукълабмы эдинг?*
джукълаб эдингми?
 3 бет *джукълабмы эди?*
джукълаб эдимми?

джукълабмы эдик?
джукълаб эдикми?
джукълабмы эдигиз?
джукълаб эдигизми?
джукълабмы эдиле?
джукълаб эдилеми?

Озгъан болумчу заманны тилде дагъыда бир формасы джюрюйдю.

Субъектни болумун андан да бек ачыкълар мурат болса, этимчаны бла *эдини* арасына *тура*, *джата*, *бара*, *олтура* деген сёзле салынадыла: *джукълаб тура эдиле*; *ауруб тура эдиле*; *олтуруб тура эдиле*; *тоуб джата эдиле*; *джырлаб бара эдиле*; *кысылыб олтура эдиле* д. а. к.

Магъанасы. Бу форма бошалмагъан, иги кесекге созулгъан ишни озгъан заманда болумун танытады. Сёз ючюн: *Аны бла тубешиу таб кёрюнсе, Сарбий Кичибатырны аман ишин айтыргъа къастланыб эди.* (О. Этезов.) *Биз келгенибизде, сен джатыб эдинг.*

4. Озгъан кѣб къатланган заман

Озгъан кѣб къатланган заман *-ыучу// -иучю // -уучу// -юучю, -ыучан// -иучен// -уучан// -юучен* аффикслери болгъан этимсыфатдан бла *эди* деген этимни джегилиу формасындан къуралады. Сѣз ючюн:

	Бирлик сан	Кѣблюк сан
1 бет	<i>барыучу эдим келиучю эдим барыучан эдим келиучен эдим</i>	<i>барыучу эдик келиучю эдик барыучан эдик келиучен эдик</i>
2 бет	<i>барыучу эдинг келиучю эдинг барыучан эдинг келиучен эдинг</i>	<i>барыучу эдигиз келиучю эдигиз барыучан эдигиз келиучен эдигиз</i>
3 бет	<i>барыучу эди келиучю эди барыучан эди келиучен эди</i>	<i>барыучу эдиле келиучю эдиле барыучан эдиле келиучен эдиле</i>

Эскертиу. 1. Аны *ыучу* аффиксли этимсыфат бла къуралгъан формасы Къарачайда, Малкъарда да тенг джорюйдю; *барыучан эди, келиучен эди* деген форма джаланда Къарачайда тубейди. Эки форманы да заман кѣргюзтюу магъаналарында башхалыкълары джокъду.

2. Халкъ аузунда, аны кибик поэзияда да бу форма кысылыб (кысхартылыб) айтылады. Сѣз ючюн: *барыучем, барыучек, барыученг, барыучегиз, барыучед, барыучелле; барыучанем, барыучанек, барыучаненг, барыучанегиз, барыучанед, барыучанелле* д. а. к.

Ол халда кысылыб айтылгъанда, *-ыучу* аффиксли этимсыфатны ахыр ачыгъы, *эдини* биринчи ачыгъы бла тубегенде, джутулуб къалады, *эди* этимден'а 1—2-чи бетледе *-ди* тюшюб кетеди; 3-чю бетде кѣблюк санда аны *(-ди)* орнун *л* алады (ызындагъына ушашы); 3-чю бетде бирлик санда *эди* ахыр ачыгъын тас этеди.

Б а р ы у ч а н форма кысыкъ бла бошалгъаны себебли, тюрленмей къутулады, *эди* уа-*ыучу* аффиксли этимсыфатдача кысхартылады.

Угъайлаучу формасы. Угъайлаучу кесекчик этим мурдорну бла этимсыфатны къурагъан аффикслени арасына тюшеди, сѣз ючюн:

<i>бармаучу эдим</i>	<i>бармаучу эдик</i>
<i>бармаучу эди</i>	<i>бармаучу эдиле</i>

Соруучу формасы. Соруучу кесекчик асламында этимсыфатны ахырына къошулады, *эдини* ахырына тагъылыб да айтылады. Сѣз ючюн:

1 бет	<i>барыучуму эдим?</i> <i>барыучанмы эдим?</i> <i>барыучу эдимми?</i> <i>барыучан эдимми?</i>	<i>барыучуму эдик?</i> <i>барыучанмы эдик?</i> <i>барыучу эдикми?</i> <i>барыучан эдикми?</i>
2 бет	<i>барыучуму эдинг?</i> <i>барыучанмы эдинг?</i> <i>барыучу эдингми?</i> <i>барыучан эдингми?</i>	<i>барыучуму эдигиз?</i> <i>барыучанмы эдигиз?</i> <i>барыучу эдигизми?</i> <i>барыучан эдигизми?</i>
3 бет	<i>барыучуму эди?</i> <i>барыучанмы эди?</i> <i>барыучу эдими?</i> <i>барыучан эдими?</i>	<i>барыучуму эдиле?</i> <i>барыучанмы эдиле?</i> <i>барыучу эдилеми?</i> <i>барыучан эдилеми?</i>

Аны онгрукъ, онгузлукъ формалары да барды, сёз ючюн: *баралыучу эдик* — *баралмаучу эдик*, *келалыучу эдиле* — *келалмаучу эдиле*. д. а. к.

Озгъан заманны аллай формасы бир ишни къайтарылыб, кезиуден кезиуге тындырыла тургъанын билдиреди. Кеси да ол хапарда кёб тюбейди. Заман танытыу магъанасы бла озгъан бошалмагъан заманнга бек джууукъду. Магъана джаны бла джууукълукъ аланы кѳуралыу формаларындан чыгъады: этимни озгъан кёб къатланган заманы этимсыфатны бусагъат заманындан бла *эиден* кѳурала эсе, озгъан бошалмагъан заманы уа этимчаны бусагъат заманындан бла *эиден* кѳуралады. Сёз ючюн: *Анам Махмутчукъну кюн сайын таза кийиндириб, орамга джибере эди. Ол да эки сагъат озгъунчу болгъанын бояб къайтыучу эди.*

Боллукъ заманны 1-си

Боллукъ заманны 1-си этимни тамырындан, *-ар,-ер,-ыр/-ир,-ур,-юр* аффикследен эм бетлеучю аффикследен кѳуралады. Сёз ючюн:

	Бирлик сан	Кёблук сан
1 бет	<i>чаб-ар-ма</i> <i>ал-ыр-ма</i> <i>ур-ур-ма</i> <i>кел-ир-ме</i> <i>кёр-юр-ме</i> <i>кет-ер-ме</i>	<i>чаб-ар-быз</i> <i>ал-ыр-быз</i> <i>ур-ур-буз</i> <i>кел-ир-биз</i> <i>кёр-юр-бюз</i> <i>кет-ер-биз</i>
2 бет	<i>чаб-ар-са</i> <i>ал-ыр-са</i> <i>кел-ир-се</i> <i>ур-ур-са</i> <i>кёр-юр-се</i> <i>кет-ер-се</i>	<i>чаб-ар-сыз</i> <i>ал-ыр-сыз</i> <i>кел-ир-сиз</i> <i>ур-ур-суз</i> <i>кёр-юр-сюз</i> <i>кет-ер-сиз</i>

3 бет	<i>чаб-ар</i>	<i>чаб-ар-ла</i>
	<i>ал-ыр</i>	<i>ал-ыр-ла</i>
	<i>кел-ир</i>	<i>кел-ир-ле</i>
	<i>ур-ур</i>	<i>ур-ур-ла</i>
	<i>кёр-юр</i>	<i>кёр-юр-ле</i>
	<i>кет-ер</i>	<i>кет-ер-ле</i>

Этимни мурдору ачыкъ таууш бла бошалса, заманны аффиксинден джангыз *-р* къалады: *аша — аша + р, ташы — ташы + р, къара — къара + р, окъу — окъу + р* д. а. к.

Р-ны аллындагы ачыкъ андан алгъа келген ачыкълагъа кёре болады: кенг ачыкъладан сора *-ар, -ер: ач—ачар, кет—кетер*; тар эринсиз ачыкъладан бла эринсиз кысыкъладан сора *-ыр, -ир: ашыр—ашырыр, келтир—келтирир, бар—барыр, кел—келир*; эринли ачыкъладан сора *-ур, -юр: бур—бурур, тур—турур, кёр—кёрюр, кюл—кюлюр*.

Алай ол эринли ушашулу къёб бузулады, сёз ючюн: *той—тойар, кзой—кзойар, уч—учар, къоб—къобар, тюй—тюйер, тут—тутар, джаз—джазар (тояр, кзойар, тюер деб джазылады)*.

Аланы бир бирде эки тюрлю джюрюгенлери да болады: *къоркъ—къоркъур—къоркъар*.

Угъайлаучу формасы. Ол *-ма||-ме* аффиксни болушлугъу келмез, алмазла, келмезле д. а. к.

бла къуралады: *алмазса, келмезсе, алмазсыз, келмезсиз, алмаз,*

1-чи бетде бирлик, кёблук санда ол *3*-сыз джюрюйдю: *алмам—алмабыз, келмем—келмебиз*; литература тилде *3* бла да айтылады: *алмазма — алмазбыз, келмезме — келмезбиз*.

Бу формада бетлеучу аффикслени аллындагы *3* заман аффиксни *-р*-ни орнун алады.

Соруу формасы.

	Бирлик сан	Кёблук сан
1 бет	<i>чабармамы?</i> <i>джетермеми?</i>	<i>чабарбызмы?</i> <i>джетербизми?</i>
2 бет	<i>чабармыса?</i> <i>джетермисе?</i>	<i>чабармысыз?</i> <i>джетермисиз?</i>
3 бет	<i>чабармы?</i> <i>джетерми?</i>	<i>чабарламы?</i> <i>джетерлеми?</i>

Соруучу аффикс 1-чи, 3-чю бетледе бетлеучю аффикстен сора келеди, 2-чи бетде уа ол заманчы бла бетлеучю аффикслени арасына тюшеди.

Экинчи бетде соруучу аффикс сёзню ахырында да тюшеди: *чабарсамы? джетерсеми? чабарсызмы? джетерсизми?* Аллай соруучу аффиксни джери тюрленнгени бла бирге сорууну магъанасы да тюрленеди. Биринчи формасында (чабармыса? джетер-

мисе?) тюзюнлей соруугъа — ишни этермисе, этмезмисе дегенча соруугъа джууаб изленеди; экинчи формасында уа (чабарсамы? джетерсеми?) ишни этилинирине ишекли болгъанын билдиреди, аны этилинирине толу ийнанмагъанын, арсарлы болгъанын кѳргюзтеди. Экинчи формасында басым соруучу аффиксни ачыгъына тюшеди.

Он г л у к ъ форманы эки тюрлюсю болады. Биринчиси *ал* деген сѳзю (аффиксни) болушлукъу бла, экинчиси уа джетишим этимден (супин) бла *болур* деген болушлукъчу этимден кѳуралады. *Ал* этимни тамырыны бла заманчы аффиксни арасына киреди. Аланы джегилиулери:

<i>чабалырма</i>	<i>чабалыргъа болурма</i>
<i>чабалырса</i>	<i>чабалыргъа болурса</i>
<i>чабалыр</i>	<i>чабалыргъа болур</i>
<i>чабалырбыз</i>	<i>чабалыргъа болурбуз</i>
<i>чабалырсыз</i>	<i>чабалыргъа болурсуз</i>
<i>чабалырла</i>	<i>чабалыргъа болурла</i>

Аланы сѳз магъаналарында башхалыкъ барды. Биринчи форма (чабалырма) ишни этиллигине, экинчи формадан эсе (чабаргъа болурма) артыкъ ийнануулукъ, таукеллик болгъанын кѳргюзтеди. Экинчи форма уа ишни этерге, ким биледи, кѳарыу джетерми-джетмезми дегенча арсарлыкъны джюрютеди.

Он г с у з л у к ъ ф о р м а: *чабалмам, чабалмабыз* (чабалмаз-ма, чабалмазбыз), *чабалмазса, чабалмазсыз, чабалмаз, чабалмазла* д. а. к.

Боллукъ заманны 1-си кѳачан эсе да бир заманда болунурлукъ ишни кѳргюзтеди, алай ишни керти да этиллигин эм аны не заманда таманланырлыкъын ол толу ачыкълаялмайды. Ол себеден, анга боллукъ белгисиз заман дерге окъуна боллукъду.

Сѳз ючюн: *Кѳайдан болса да бизни арбазгъа да бир кюн тиер.* (Х. Аппаев.) *Джерибизни суулары барырла, агъачлары ёсерле, кѳушлары учарла.* (Кѳ. Кулиев.) *Бомба угъай, юйбаш — энди ол да джабылыр, уруш кюйдюрген кырдык энгда ёсер, джангырыр.* (Т. Зумакулова.) *Сызгъырычу тау кези акъ джууургъанын джабар. Джумарукъ да тигелеб, тау этеклеге кѳонар.* (А. Будаев.) *Тюкюрюк баш джармаз, налат кѳз чыгъармаз.* (Нарт сѳз.) *Аман бергенин, ахшы кѳргенин айтыр.* (Нарт сѳз.) *Аман арба джол сызар, аман киши эл бузар.* (Нарт сѳз.)

Боллукъ заманны 2-си

Боллукъ заманны 2-си этимсыфатны боллукъ заманындан, **-лыкъ (-лик, -лукъ, -люк)** аффиксден бла бетлеучю аффикследен кѳуралады. Сѳз ючюн: *айтыр-лыкъ-ма, джууунур-лукъ-ма, кийинир-лик-ме, кѳрю-нюр-люк-ме* д. а. к.

Алай кѳарачай-малкѳар тилде аффикс **-лыкъ**, уллу тюрлениулени сынаб, кѳб тюрлю форма джюрютеди. Редукция бла

ассимиляцияны себегинден **л, р** сонорлуладан сора **-ыр (-ир, -ур, -юр)** тюшюб кетеди: *барыр-лыкъ, келир-лик, окъу-тулур-лукъ, кёрюр-люк* дерни орнуна тилде *бар-лыкъ, кел-лик, окъул-лукъ, кёр-люк* деген форма джюрюйдю; **-ар, -ер** (вариантлары бла) формантладан сора **л** тюшюб къалады: *чабар-ыкъ, бит-ер-ик* э. б.; **н**-ден сора **-ар, -ер** (вариантлары бла) сёзден тюшедиле, **л н**-нге бурулуб къалады: *абыныр-лыкъ— абын-ныкъ, джууунур-лукъ— джууун-нукъ, кийинир-лик — кийин-ник, кёрюнюр-люк — кёрюн-нюк* д. а. к.

Этимни ол заманыны джегилиюу бирси заманланыхъындан башха туюлдю. Сёз ючюн:

	Бирлик сан	Кёблук сан
1 бет	<i>бар-лыкъ-ма кел-лик-ме джаша-рыкъ-ма джюрю-рюк-ме кийин-ник-ме</i>	<i>бар-лыкъ-быз кел-лик-биз джаша-рыкъ-быз джюрю-рюк-бюз кийин-ник-биз</i>
2 бет	<i>бар-лыкъ-са кел-лик-се джаша-рыкъ-са кийин-ник-се</i>	<i>бар-лыкъ-сыз кел-лик-сиз джаша-рыкъ-сыз кийин-ник-сиз</i>
3 бет	<i>бар-лыкъ-ды кел-лик-ди джаша-рыкъ-ды джюрю-рюк-дю кийин-ник-ди</i>	<i>бар-лыкъ-дыла кел-лик-диле джаша-рыкъ-дыла джюрю-рюк-дюле кийин-ник-диле.</i>

Эскертиу. Малкъар литературада, малкъарлыланы сёлешгенлеринде да асламында боллукъ заманны 2-сини ал, бурун формасы джюрютюлюнеди, сёз ючюн: *айтыл+ыр=лыкъ (айтылынырыкъ окъуна дейле), мин+ер=лик, джууун+ур=лукъ, кёрюн+юр=люк, сор+ур=лукъ.*

Аны угъайлаучу формасы туюлдю деген угъайлаучу этимни болушлугъу бла былай къуралады:

	Бирлик сан	Кёблук сан
1 бет	<i>барлыкъ туюлме келлик туюлме</i>	<i>барлыкъ туюлбюз келлик туюлбюз</i>
2 бет	<i>барлыкъ туюлсе келлик туюлсе</i>	<i>барлыкъ туюлсюз келлик туюлсюз</i>
3 бет	<i>барлыкъ туюлдю келлик туюлдю</i>	<i>барлыкъ туюлдюле келлик туюлдюле</i>

Соруучу аффикс 1-чи бетде бетлеучю аффиксен сора, 2-чи, 3-чю бетдеде уа этимсыфатны аффиксинден сора салынады: *барлыкъма-мы? барлыкъбыз-мы? барлыкъмы-са? барлыкъ-мы-сыз? барлыкъ-мы-ды? барлыкъ-мы-дыла?*

2-чи, 3-чю бетледе соруучу аффикс бетлеучю аффиксен сора да келеди, алай, боллукъ заманны 1-синде, 2-чи бетдеча, аллай форма сорууну магъанасын тюрлендиреди.

Сёз ючюн: *барлыкъмы-са? барлыкъмы-ды?* деб барлыгъын-бармазлыгъын билир ючюн сорула эсе, *барлыкъса-мы? барлыкъсыз-мы? барлыкъды-мы? барлыкъды-ламы?* деб а барлыгъын билдиргенге сорулады, ол аны барыргъа умутуну керти-лигин ачыкълар ючюн, ишни этилирине шеклик къалмаз ючюн сорулады; *сендамы барлыкъса?* деген сорууну магъанасын джюютеди.

Онглукъ формасыны эки тюрлюсю болады:

Бирлик сан	Кёблук сан
<i>бар-ал-лыкъ-ма</i>	<i>бар-ал-лыкъ-быз</i>
<i>бар-ал-лыкъ-са</i>	<i>бар-ал-лыкъ-сыз</i>
<i>бар-ал-лыкъ-ды</i>	<i>бар-ал-лыкъ-дыла</i>

Аны экинчиси *болурма* деген этимни болушлугъу бла къуралады, сёз ючюн: *бараллыкъ болурма, бараллыкъ болурса, бараллыкъ болур* д. а. к.

Биринчисинде ишни этерге онг болгъаны толу билинеди, экинчисинде уа аллай ачыкълыкъ джокъду, шарт салынады, ишни этерге бир чырмау, сылтау чыгъыб къалыр деб къоркъуу барды, арсарлыкъ ангылашынады.

Онгсузлукъ форма *тюйюлме* деген этимни болушлугъу бла къуралады, сёз ючюн:

Бирлик сан	Кёблук сан
<i>бараллыкъ тюйюлме</i>	<i>бараллыкъ тюйюлбюз</i>
<i>бараллыкъ тюйюлсе</i>	<i>бараллыкъ тюйюлсюз</i>
<i>бараллыкъ тюйюлдю</i>	<i>бараллыкъ тюйюлдюле</i>

Аз джюрюсе да, ол форма угъайлаучу (*-ма*) аффиксни болушлугъу бла къуралыб да айтылады; сёз ючюн: *баралмазлыкъма, баралмазлыкъса, баралмазлыкъды* д. а. к.

Боллукъ заманны 2-си ишни керти да этиллигин кёргюзтеди. Айтханны муратына кёре, ишни этилирине бу заманда, боллукъ заманны 1-синден эсе, ийнаныулукъ артыкъды, онглуду, не аз да арсарлыкъ джокъду; аны бла бирге ол форма иш болунмай къалмазлыгъын, айтылгъаныча ишни тюз къалай этиллигин ангылатады. Сёз ючюн: *...алайда сакъларыкъма деб бек къаты айтханды.* (Х. Аппаев.) *Базманчы къызчыкъ, сюемисе, ай, суймейме десенг, койюб къаллыкъма, бу салам тишиге сирнек боллукъма.* (Т. Зумакулова.) *Бирлешиб туругъуз, сизни киши да сындыраллыкъ, бюгаллыкъ тюйюлдю.* (Малкъар джомакъдан.) *Совет адамланы шёндююгю тёлюсю коммунизмде джашарыкъды.* (КПСС-ни Программасындан.)

ШАРТ ТУРУШ

Шартлыкъ категория бир иш бирси ишге бойсунууну, бир иш бирсини шарты болурун излейди. Селешген адам ишни керти болунган затха санамайды, ол болур эди деген умутну билдиреди. Шарт форма этимге берген магъанагъа кере, бир ишни тындырыр ючюн, андан алгъа башха ишни тамамларгъа керекди, сёз ючюн: *окъуса, билир; берсенг, алырса; себсенг, орурса. Къар джауса, сууукъ болады. Ишлемесе, ашамаз. Мени бек суйген джанымсыз, хайдаласам, барырсыз.* (Эски джырдан.) *Сен угъай десенг, къаллыкъма ёлюб.* (Т. Зумакулова.) *Арсар болма, джангылырса. Экили эсенг, абынырса. Билими болса, байлыкъ болур; билимден толса, хазнадан толур.* (С. Макитов.)

Шарт туруш этим мурдоргъа (тамалгъа) **-си, -се** аффикс къошулуб къуралады: *окъуса, кёрсе.*

Шарт турушда этим ахыр джалгъаула алыргъа да боллукъду. Ала иеликчи аффикследеди.

	Бирлик сан	Кёблукъ сан
1 бет	<i>ал-са-м бер-се-м</i>	<i>ал-са-къ бер-се-к</i>
2 бет	<i>ал-са-нг бер-се-нг</i>	<i>ал-са-гъыз бер-се-гиз</i>
3 бет	<i>ал-са бер-се</i>	<i>ал-са-ла бер-се-ле</i>

3-чю бет кесине иеликчи аффикслени къошмайды, башхача айтсакъ, ючюнчю бет баш форма бла бирчады: *барса, кёрсе.*

Аны угъайлаучу, онглукъ, онгсузлукъ формалары: *окъумаса, билмесе, окъуялса, билалса, окъуялмаса, билалмаса.*

Шарт турушну джыйымдыкъ формасы былай къуралады:

1) **а, е** бла бошалгъан этимчадан, **э** деген джарты этимден, **-се** эм иеликчи аффикследеди:

Бирлик сан	Кёблукъ сан
<i>джаза эсем</i>	<i>джаза эсек</i>
<i>джаза эсенг</i>	<i>джаза эсегиз</i>
<i>джаза эсе</i>	<i>джаза эселе</i>

Угъайлаучу формасы: *кёрмей эсем, кёрмей эсенг, кёрмей эсе, кёрмей эсек, кёрмей эсегиз, кёрмей эселе.*

Онглукъ формасы: *кёрала эсем, кёрала эсенг, кёрала, эсе, кёрала эсек, кёрала эсегиз, кёрала эселе.*

Онгсузлукъ формасы: *кёралмай эсем, кёралмай эсенг, кёралмай эсе, кёралмай эсек, кёралмай эсегиз, кёралмай эселе.*

Аны соруучу формасын къурар ючюн, джегилген этимден сора 1—2-чи бетлени бирлик, кёблукъ санларына (**а**), 3-чю бетни бирлик, кёблукъ санларына **уа** байламла бла соруучу интонация

керек боладыла. Байламла кеслери да болушлукъчу этимден айырылыб джазыладыла. Сёз ючюн:

<i>джаза эсем'а?</i>	<i>джаза эсег'а?</i>
<i>джаза эсенг'а?</i>	<i>ожаза эсегиз'а?</i>
<i>джаза эсе уа?</i>	<i>джаза эселе уа?</i>

2) Этим тамыр+ **-са||-се** аффикс, джегилген эди:

1 бет	<i>барса эдим</i>	<i>барса эдик</i>
	<i>кёрсе эдим</i>	<i>кёрсе эдик</i>
2 бет	<i>барса эдинг</i>	<i>барса эдигиз</i>
	<i>кёрсе эдинг</i>	<i>кёрсе эдигиз</i>
3 бет	<i>барса эди</i>	<i>барса эдиле</i>
	<i>кёрсе эди</i>	<i>кёрсе эдиле</i>

Иеликчи аффиксле болушлукъчу этимден баш этимге кёчедиле, сёз ючюн: *барсам эди, барсанг эди, барсакъ эди, барсагъыз эди*; ючюнчю бетде уа: *барса эди, барсала эди*.

Угъайлаучу формасы: этим тамыр+угъайлаучу аффикс+аффикс **-са, се**+ бет аффикс, сора *эди* деген этим. Сёз ючюн: *окъу+ма+са+м эди*.

Онглукъ, онгсузлукъ формалары да барды: *окъуялсам эди, билалсам эди, окъуялмасам эди, билалмасам эди*.

Бек кюсегенин, тартыннганын, итиннгенин билдиреме десе, сёлешген адам быллай сёзлени алгъа къошуб айтады: *иги сагъан, ай алай*. Сёз ючюн: *Иги сагъан аны кёрсем эди! Ай алай этсенг эди!*

Бир бирде ол тюрлю джыйымдыкъ форма *экен* деген сёз къошулуб да джюрюйдю: *Бюгюн аны кёрсем эди экен! Ай ол ингирге къайталса эди экен!*

Энди, экен сёзле бла къуралгъан шарт форма кесине джангы магъана кийиреди, аллай джыйымдыкъ форма кюсемекликни кёргюзтюб, магъанасы бла алгъыш наклонениягъа джууукъ болады.

3) Этимсыфатны **-гъан** формасы, *бол+са* эм *эди* тутушдан: *баргъан болса эдим, баргъан болса эдинг, баргъан болса эди, баргъан болса эдик, баргъан болса эдигиз* не да: *баргъан болсам эди, баргъан болсакъ эди* д. а. к.

Ол турушну заман мурдордан бла *эсе* эм заман мурдордан бла *эди эсе* деген формаладан къураб, туура турушну хар бир заман формасын кёргюзтюрге боллукъду. Сёз ючюн:

<i>баргъан</i>	<i>баргъан</i>
<i>барды</i>	<i>барды</i>
<i>бара (тура) эсе</i>	<i>бара (тура) эди эсе</i>

<i>барыучан</i>	<i>барыучан</i>
<i>барыб</i>	<i>барыб</i>
<i>барыр</i>	<i>барыр</i>
<i>барлыкъ</i>	<i>барлыкъ</i>

Заман магъананы баш сёз тутады, эсе анга турушну магъанасын кьошады, эди уа битеу конструкцияны магъанасын озгъан эм эртде болгъан заманнга тартыб кетеди.

АЛГЪЫШЧЫ ТУРУШ

Алгъышчы туруш кесини магъанасы, кьуралуу формасы бла да къарачай-малкъар тилде бек эртдеден бери джюрюген затды (явениеди). Ол тилек, умут толурун суймекликни, бир бирде уа арсарлыкъны да билдиреди. Сёз ючюн: *Ахишдан юлгю алайыкъ, амандан кенг къалайыкъ!* (Малкъар поэзияны антологиясындан.) *Сен джигитледен болгъун, кёб джашагъын!*

Алгъышчы турушну кьуралууу

1-чи бетде бирлик санда этим мурдоргъа (тамалгъа) не да этимчаны *-а*, *-е* формасына *-йым*, *-йум*, *-йюм* аффикс кьошулуб кьуралады: *бар-а-йым*, *кёр-е-йым*, *окъуйум*, *джюлюйюм* д. а. к. Аны кёблук санын кьурар ючюн, этим мурдоргъа (ол ачыкъ бла бошала эсе) не да этимчаны *-а*, *-е* формасына *-йыкъ*, *-йик*, *-йукъ*, *-йюк* аффиксни кьошаргъа керекди: *джюрю-йюк*, *бар-а-йыкъ*, *кёр-е-йик* д. а. к.

Аны угъайлаучу формасы: *санамайым*, *санамайыкъ*, *терлемейим*, *терлемейик*.

Онглукъ, онгсузлукъ формалары уа аз джюрюйдо: *ёрле-лайым*, *ёрлеялмайым* дегенча айтылады.

Алгъышчы турушну 1-чи бети этимге тюрлю-тюрлю магъана береди. Биринде айтханны ишге хазырлыгъы, аны этерге суйгени (барайым, алайым, келтирейим), бирсинде, кеси да къатышыб, ишге башхаланы чакъыргъаны (барайыкъ, алайыкъ, келтирейик) билинедиле.

Аллай этимлеге соруучу кесекчик кьошулса, арсарлыкъ магъана чыгъады: *алайыммы? барайыммы? кетейимми? барайыкъмы? барайыммы — къалайыммы?*

Ол форманы аллына не деген соруучу алмаш тюше уа, сакъышланган не да джарсыгъан магъана чыгъады: *не этейим? энди мынга не этейик?*

Аны джыйымдыкъ формасын этимсыфатны озгъан заманы бла бол деген болушлукъчу этимни алгъышчы турушда биричи бетде формасы кьурайдыла:

1-чи бетде:

Бирлик сан
айтхан болайым
кёрген болайым
баргъан болайым

Кёблук сан
айтхан болайыкъ
кёрген болайыкъ
баргъан болайыкъ

Ол форма *-ча* аффикс кьошулуб да айтылады: *кёргенча болайым*.

Аны угъайлаучу формасы: *айтхан болайым, айтмагъан болайым, кѳрген болайыкъ, кѳрмеген болайыкъ, кѳргенча болайым, айтмагъанча болайыкъ.*

2-чи бетде:

Этим тамыргъа **-гъын, -гин, -гъун, -гюн, -хын, -къын** аффиксле къошулуб: *къалгъын, джетгин, толгъун, кѳргюн, табхын.* Бу аффиксле этимге алгъыш, къаргъыш магъананы да кийиредиле. Сѳз ючюн: *артымда къалгъын, умутунга джетгин, насыбдан толгъун* — алгъышладыла; *къаралгъын, таланнгын, аманнга джетгин* — къаргъышладыла.

Аны кѳблук формасы — *къалыгъыз, джетигиз* дегенча — буйрукъчу турушну кѳблук саны бла бирчады. Алай айтылгъанына, айтымда кесине къуллукъ этдирген сѳзюне кѳре, этим башха магъананы джюрютюрге боллукъду. Сѳз ючюн: *Сиз былайгъа иги къарагъыз!* — сакъ болургъа буйрукъ бериледи. *Сиз аманнга къарагъыз!* — мында уа къаргъышды. Биринчи айтымда *къарагъыз* — буйрукъчу турушду, экинчисинде уа магъанасы бла къаргъышчы турушду. Сѳлешгенде *къалгъыйинг, джетгийинг, къалгъыйигиз, джетгийигиз* деб да айтылады.

Угъайлаучу, онглукъ, онгсузлукъ формалары да барды: *къалмагъын, джетмегин; къалалгъын, джеталгъын; къалалмагъын, джеталмагъын.*

3-чю бетде:

Этим тамыргъа **-сын, -син, -сун, -сюн** (кѳблук санда уа аланы ахырына **-ла, -ле** аффиксленден бири тагъылады) аффикслени болушлугъу бла: *барсын, келсин, урсун, кѳрсюн* — бу форма да буйрукъчу турушну 3-чю бетиди. Аланы бир бирден жангыз да айтымда синтаксис, сѳз магъаналары бла айыргъа боллукъду. Сѳз ючюн: *Ахмат мычымай бери джетсин* — буйрукъ бериледи. *Ол муратына джетсин, аны ѳмюрю узакъ болсун* — ариу тилекди, алгъышды. *Насыб халкъдан кетмесин, къыйынлыкъ анга джетмесин! Джашасын Совет Аскер! Буржуй ниетге джол берилмесин! Уруш думп болсун!* Мында кетмесин, *джетмесин, джашасын, берилмесин, думп болсун* формалары бла буйрукъчу турушда эселе да, магъаналары бла алгъышчы турушдула.

Алгъышчы туруш этим тамыргъа **-гъай, -гей** аффикс къошулуб, сора джегилген *эди* деген этимден да къуралады. Сѳз ючюн:

	Бирлик сан	Кѳблук сан
1 бет	<i>баргъай эдим кѳргей эдим</i>	<i>баргъай эдик кѳргей эдик</i>
2 бет	<i>баргъай эдинг кѳргей эдинг</i>	<i>баргъай эдигиз кѳргей эдигиз</i>
3 бет	<i>баргъай эди кѳргей эди</i>	<i>баргъай эдиле кѳргей эдиле</i>

ШАРТЧЫ, БУЙРУКЪЧУ, АЛГЪЫШЧЫ ТУРУШЛАНЫ ЗАМАН КЕРГЮЗТЮУЛЕРИ

Керти этилинген иш заман бла, джашау бла байланыбды. Ол турушда ишни этилинин айтханны алай болурун суйгени бла, умуту бла не да буйругъу бла шартланады; айтылган кезиуде заманны кертилиги эсленмей къалады. Ол себеден, этилинник иш келлик заманга тюшеди. Буйрукъчу бла алгъышчы турушлада айтылырындан алгъа иш тамамланмазлыгы белгилиди.

Шарт турушда *-са// -се* формасы дайым боллукъ заманда ангылашынады. Алай ол заманны хар бир формасы бла да джууукълашыргъа боллукъду, сёз ючюн: *былтыр барсам, тюнене барсам, бюгюн барсам, бусагъатда барсам, тамбла барсам* д. а. к.

Шарт турушну *-са// -се*, алгъышчы турушну *-гъай// -гей* формалары *эди* бла бирге джюрюгенде, алагъа башхаракъ сёз магъана киреди; *-са// -се*, *эди* бирге тутуш болуб келселе, джюрек аурутмазча умутну айтылгъаны билинеди: *энди бошасанг эди, энди кетсек эди, аны тас этмей табдырсанг эди* д. а. к. *-гъай// -гей* форма уа айтханны алгъышында бир джюрек сагъайыкълыкъ, къоркъуулукъ болгъанын ангылатады: *тынгыламай къалмагъай эди, унагъай эди* д. а. к.

Аллай кезиуде *эди* кесини заман магъанасын тас этиб, *-са// -се*, *-гъай// -гей* формала бла бирге боллукъ заманны магъанасын алыб тохтайды.

КЕСЕКЧИКЛЕ

Кесекчикле деб битеу айтымгъа не да аны башха-башха сёзлерине бир тюрлю белгили магъана къошхан сёзлеге айтадыла.

Сёз ючюн: *-мы (-ми, -му, -мю)* деген кесекчик битеу айтымгъа соруу магъана къошады: *Къар джауамыды? Радиодан эштгенмеми дейсе? Тамбла Юрий Гагарин бизни шахаргъамы келликди?* Не да *бютюн да* деген кесекчикни алайыкъ. Ол айтымны джангыз бир сёзюн кючлендиреди. *«Аны себебли, бизни кючюбюз бютюн да уллу болгъанды»* деген айтымда ол джаланда *уллу* деген сёзню кючлейди. Алай эсе уа, кесекчиклени баш борчлары битеу айтымгъа не да аны бир-бир членлерине бир тюрлю магъана къошууду.

-мы, -чы, -да деген кесекчиклени лексикалы магъаналары сёзде, айтымда чыгъады. Кесекчикле айтымдан тышында хайырланылмайдыла. Кертиди, къарачай-малкъар тилде кесекчикле кеслерини энчи лексикалы магъаналары болгъан сёзледен да къураладыла, сёз ючюн, *артыкъ да* деген сёзню лексикалы магъанасы барды. Ол кесекчикни къуллугъунда да джюрюйдю. *«Ол артыгъыракъ да иги урунады»* деген айтымда *артыгъыракъ да* айтымны сансыз члениди. Быллай юлгюле кёб келтиррге боллукъду. *-мы, -чы, -да* дегенча кесекчикле уа, кеслерини энчи лексикалы магъаналары болмагъаны себебли, айтымны члени болмайдыла. Быллай кесекчикле тилде бек эртде джаратылгъандыла, аны себебли, аланы къалай къуралгъанларын билирге къыйынды. Болса да, кесекчикле тилни башха кесеклерине кирген сёзледен (атладан, этимледен д. а. к.) эсе артда къуралгъан болушлукъчу сёзледиле. *Таб, тюз, артыгъыракъ да, нечик, къалай, хау бир да, тамам, тюгел, хазна, кёб къалмай, битеу да* дегенча кесекчиклени къалай къуралгъанларын биз бусагъатда окъуна кёребиз. Бу сёзле бла сёзтутушла кеслерини энчи магъаналарын тас этиб, айтымда кесекчиклени къуллугъунда да джюрюйдюле. Алай бла кесекчикле кеслерини къуралыуларына кёре эки тюрлю боладыла.

Кесекчикле не санда, не бетде, не болушлада тюрленмейдиле.

Сёз ючюн, байлаула кьош айтымны кесеклерини, айтымны членлерини арасында кьаллай байламлыкла болгьанын кёргюзте эселе, кесекчикле битеу айтымгъа бир тюрлю ачыкъ магъана кьошадыла не да аны бир членин бёлюб, айырыб айтдырадыла. Аланы синтаксислик кьуллаукълары андады.

Кесекчлени, аланы грамматикалы кьуллаукъларына бла магъаналарына кёре, быллай кьауумлагъа юлеширге боллукъду: 1. Кючлендириучю кесекчикле; 2. Кёргюзтюучю кесекчикле; 3. Угъайлаучу кесекчикле; 4. Хоулаучу кесекчикле; 5. Соруучу кесекчикле; 6. Шартчы кесекчикле; 7. Тилекчи кесекчикле; 8. Санчы кесекчикле.

1. КЮЧЛЕНДИРИУЧЮ КЕСЕКЧИКЛЕ

Бери да, бютюн, бютюн да, окъуна, артыкъ да, артыгъыракъ да, таб, не деген кесекчикле киредиле. Бу кесекчикле айтымны бир сёзюн айырыб кючлендиредиле. Магъана басым айтымда ала кючлендирген сёзге тюшеди.

Да

Бу кесекчик кёбюсюнде айтымны башчысы бла толтурууун, андан кьалса болумун бла айгъакълауун кючлендириб келеди. Ол айтымны хапарчысын арталлы да кючлендирмейди.

Юлгюге: *Мен джукъ айталмадым. — Мен джукъ да айталмадым.* («Шуёхлукъ», № 18.) *Манга джашау саулай да джалгъан кёрюндю.* («Шуёхлукъ», № 18.) *Мен ол ингирде къайры баргъанымы, не этгеними кесим да билмей эдим.* («Шуёхлукъ», № 18.) Мында *да джукъ, саулай, кесим* деген сёзледен сора келеди эм алада болгъан магъананы кючлендиреди. Бу кесекчикни айтмай кьойсакъ, айтымны магъанасы иги сезилрча окъуна тюрленеди, сёз ючюн: *Ол ингирде къайры баргъанымы, не этгеними кесим да билмей эдим* деген айтымда *да кесим* деген сёзден сора келеди. Бу айтым мени ол ингирде къайры баргъанымы, не этгеними бирле угъай, кесим окъуна билмей эдим деген магъананы ангылатады. *Кесим* деген башчыдан сора *да кесекчикни айтмасакъ, ол айтымны былай джаргъа боллукъду: Ол ингирде къайры баргъанымы, не этгеними кесим билмей эдим.* Бу айтым мени ол ингирде къайры баргъанымы, не этгеними бирсиле биле эселе да, кесим'а билмей эдим деген магъананы береди. Аны эсге алыб, *да* деген кесекчикни *да* деген байлаудан айыра билирге керекди.

Окъуна

Окъуна деген кесекчик айтымны хапарчысындан бла айгъакълаучусундан кьалгъан членлени кючлендиреди, сёз ючюн: *Джараны терк окъуна байладыла.* («Шуёхлукъ», № 18.) *Муну*

ашыгъын къызылгъа **окъуна** боягъыз. (О. Этезов.) Угъайым джокъду, алай **окъуна** айтсынла. (Къ. Кулиев.) Мен **окъуна** барайым. Темиркъанны халы бозасыз **окъуна** джыр тартырча болду. (Хабиб.)

Окъуна деген кесекчик къызыл болду, эрикдирген этди дегенча хапарчыланы къызыл, эрикдирген деген сёзлеринден сора келеди: *Хау, ол'а къызыл **окъуна** болду. Кел, сакълайдыла, энди ол суратла сени эрикдирген **окъуна** этерле.* **Окъуна** деген кесекчик бу айтымлада джаланда кесини аллында келген сёзлени кючлендиреди. **Окъуна** деген кесекчик *акъ, къара, келди, эрикдирди* дегенча айгъакълаучула, хапарчыла бла бирге келиб тюбемейди.

Окъуна деген кючлендириучю кесекчикни сёлешген адам биреуню дараджасын сындырыб сёлешсе да хайырланылады. Сёз ючюн: *Аны уа сен **окъуна** билесе, мен къалай билмез эдим?*

Артыкъ да, артыгъыракъ да

Артыкъ да, артыгъыракъ да деген кесекчикле *артыкъ, артыгъыракъ* деген сёзлеге да кесекчик къошулуб къуралгъандыла. Была айтымны битеу членлери бла бирге да тюбейдиле, кеслери да биргелерине келген сёзню аллына салынадыла: **Артыгъыракъ да** *къаяла ортасы ёзенде, узакъда, элни кёргенде, Темиркъанны халы бозасыз окъуна джыр тартырча болду.* (Хабиб.) *Ол экиси **артыгъыракъ да** иги ишлейдиле. **Артыгъыракъ да** сен кёб айтхан эдинг.*

Бютюн да

Бу кесекчик айтымны къайсы членин да кючлендириб джюрюйдю. Ол магъана джаны бла *артыгъыракъ да* деген кесекчикге джууукъду. Аланы айтымда бир бирлери бла алышындырыгъа боллукъду: *Аны эштгенинден сора, ол **бютюн да** терк ишлеб башлады.— Аны эштгенинден сора, ол **артыгъыракъ да** терк ишлеб башлады. **Бютюн да** аны кёргенде уа, атым кесин тыйдыртмай эди.— **Артыгъыракъ да** аны кёргенде уа, атым кесин тыйдыртмай эди.* (О. Этезов.)

Не

Не деген кесекчик айтымда асламына хапарчыны бла болумну кючлендиреди. Ол башчы бла, толтуруучу бла, айгъакълаучу бла бирге джюрюб тюбейди. Ол кёбюсюнде кесини къуллугъун **бек** деген сёз бла бирге этеди, сёз ючюн: **Не бек** *айтыб кюрешидим эсе да, ол мен айтханны этерге унамады. **Не** кюрешиди эсем да, айтханымы этдиралмадым.*

Таб

Таб деген кесекчик кёбюсюне айтымны хар членин да бирем-бирем айырыб кючлендиреди. Сёз ючюн: **Таб** сен окъуна кел. **Таб** келген окъуна эт. **Таб** терк окъуна кел. **Таб** къызыл къумач окъуна болсун.

Таб сёзтутушну бойсуннган къош айтымны бойсуннган кесегин (бойсуннган бош айтымн) да кючлендиреди: **Таб** джауун джауса да, тохтамай ишлейдиле. («Коммунизмге джол».) *Биз аны хапарын таб* сиз келгинчи окъуна эштген эдик.

Бу башда келтирилген юлгюле кёргюзтгеннге кёре, *таб* деген кесекчик къуру да кеси кючлендирген сёзню сёзтутушну айтымны аллында келеди. *Окъуна, да* деген кесекчиклени юсюнден да алай айтырға боллукъду.

Таб деген кесекчик тенгджарашхан къош айтымда джюрю-мейди.

II. КЁРГЮЗТЮЧЮ КЕСЕКЧИКЛЕ

Кёргюзтючю кесекчиклеге: *ма, майна* (черек диалектде уа: *ийно*) деген кесекчикле киредиле.

Майна деген кесекчик узакъдагъы, *ма* деген кесекчиг'а джууукъдагъы затны кёргюзтедиле. Сёз ючюн: **Майна** тау этегине **джетиб барады**. **Ма** былайгъа салыннганды. **Ма** бу китабны мен тюнене окъуб бошагъанма.

Бу юлгюле кёргюзтгеннге кёре, *ма* деген кесекчикден сора *бу, былай, былайда* дегенча кёргюзтючю сёзле да келедиле.

Ма деген кесекчикден сора айтымда *анда, узакъда* дегенча сёзле келселе, *ма* деген кесекчик узакъдагъы затны да кёргюзтеди. Юлгюге: **Ма** анда **огъаргъы сыртдан эниб келеди**. (Хабиб.) **Ма** анда ол **джол джанындагъы гебенни къатына барыб тур**.

Ма деген кесекчик джаланда кёргюзтюу магъанада джюрюб къалмайды. Ол хапарны аллында кёб тубейди, сёз ючюн: **Ма** бир **джол джут теке, кёзю къараб мюлкюне эчкиге «джууукъ» болду дуниягъа кюлкюге**. (О. Балаев.) **Ма** бир **джолда, мен да къанатлыма деб, хатер излей, гогушха тауукъ да келди**. (О. Балаев.)

Бу кесекчик джаланда айтымны аллында келеди. Сёз ючюн: **Ма** алай бла мен **Украинагъа келиб, анда джашаб башладым**.

III. УГЪАЙЛАУЧУ КЕСЕКЧИКЛЕ

Угъайлаучу кесекчиклени къауумуна *угъай, тюйюлдю, -ме (-ма), хоу бир да* деген кесекчикле киредиле.

Угъай деген кесекчик айтымны аллында, *тюйюлдю* деген кесекчиг'а аны ахырында келирге сюедиле: **Угъай, Добай, джангылыч айтаса**. (О. Этезов.) **Угъай, бу джол сен мени кёб**

затха юйретдинг. (О. Этезов.) *Угъай, тейри, мен'а бараллыкъ туююлме.* (Хабиб.)

-ме, (-ма) деген кесекчикни биринчи бетни кёргюзтген -ме деген аффиксден айырыргъа керекди. Бу кесекчик къайсы бетни кёргюзтген хапарчыны ичинде да келеди, юлгю: *Мен кёрмегенме. Сен кёрмегенсе. Ол кёрмегенди.*

Бу айтымлада угъайлагъан магъананы берген -ме деген кесекчикди. Бу айтымланы хапарчыларындан ол кесекчикни кетерсенг, ала хоулагъан айтымла болуб къаладыла: *Мен кёлгенме. Сен кёлгенсе. Ол кёлгенди.*

Угъайлаучу кесекчикле битеу айтымда айтылгъан затны угъайлайдыла.

А деген кесекчик да этимчаны -б формасындан сора келсе, угъайлауну кёргюзтеди, сёз ючюн: *ийнаныб'а анга, киши да ийнанмайды.*

IV. ХОУЛАУЧУ КЕСЕКЧИКЛЕ

Бери хау, а деген кесекчикле киредиле.

Хау

Хау деген кесекчик *угъай* деген кесекчикни антонимиди. Ол битеу айтымда айтылгъанны болгъанын кёргюзтеди, юлгюге: *Хау, Мухаджир хар джюз ана къойдан джюз къозу алыб, сёзюне кертичи болгъанды.* («Коммунизмге джол».) *Хау, джауун'а тюнене анда да джаугъанды. Хау, келгенди.*

А

А деген кесекчик этимчаны -май, -мей деген аффиксли формасындан сора келсе, айтылгъан затны хаулагъан этеди, сёз ючюн: *Ийнанмай'а,— деди Алий,— ийнанабыз.* (Э. Гуртуев.) Быллай айтымлада а деген кесекчикни айтмай къояргъа джарамайды. «Ийнанмай,— деди Алий,— ийнанабыз» деб айтмайдыла.

V. СОРУУЧУ КЕСЕКЧИКЛЕ

Соруучу кесекчиклени къауумуна -мы, -ми, -му, -мю, а, уа деген кесекчикле киредиле.

-мы, -ми, -му, -мю деген кесекчик айтымны айгъакълаудан башха къайсы члени бла да келиб, анга соруу магъана къошады, сёз ючюн: *Джетерик болурму? — деб сорду.* (Хабиб.) *Къойчунуму сакълайса? Анга джолукъгъанмамы? Юйдеми дейсе? Асыры теркми келдим?*

А, *ya* деген кесекчиклени бир бирден башхалыкълары джалан да аланы джазылыуларындады. Қысыкъ тауушдан сора *a*, ачыкъ тауушдан сора *ya* деген кесекчик келеди. Биз бу кесекчикле бла къалай хайырланнганыбызны кёрюр ючюн, *Ахмат библиотекагъа барады, сен'а?* деген айтымгъа къарайыкъ. Аны соруучу этген *a* деген кесекчикди. Бу айтымны былай тюрлендириб джазайыкъ: *Ахмат библиотекагъа барады, сен къайры бараса?* Бу айтымны соруучу этген *къайры* деген сёзлеудю. Алай бла *a, ya* деген кесекчикле, *мен барама, сен'а?* — дегенча айтымлада джюрюйдюле. Башхача айтсакъ, *a, ya* кесекчикле кьору да къош айтымны экинчи кесегинде келедиле. *Сен'а? Сен'а барамыса?* дегенча айтымлагъа тюберге болады. Алай быллай айтымла кеслерини алларында айтылгъан айтымлагъа кёре кьуралгъан айтымла боладыла, сёз ючюн: *Сен'а?барамыса?* деген айтым кесини аллында да аны бла байламлы айтым болгъанын кёргюзтеди. Ол да, сёз ючюн, «Мен барама» деген айтым болады. Бу айтым болмаса, «Сен'а барамыса» деген айтым да болукъ туююл эди. Ол'а бу кесекчиклени бош айтымда джюрюменгерин кёргюзтеди.

Эскертиу. Басымгъа кёре, сорууну *да* деген кесекчик да кёргюзтеди, сёз ючюн: *машина келди да?*

VI. ШАРТЧЫ КЕСЕКЧИК

-*се*, (-*са*) деген кесекчик шартчы кесекчикди. Ол, айтымны хапарчысына къошулуб, шартны кёргюзтюб келеди.

VII. ТИЛЕКЧИ КЕСЕКЧИКЛЕ -*чы*, -*чи*, -*чу*, -*чю*, -*а*

А деген кесекчик биреуню биреуден бир затны эт деб тынч тилегенин кёргюзтеди: *Джашым, барсанг'а, атангы тилеб кетгенин, нек унутаса?* (Джомакъдан.) *Алан, Сарыбийни чакъырыб келсенг'а.*

-*чы*, -*чи*, -*чу*, -*чю* деген кесекчикле тилекни, буйрукъну да кёргюзтедиле: *Джолдаш художник, сакълатмачы кесинги.* (Э. Гуртуев.) *Угъай, алгъа аны бери чакъырчы.* («Коммунизмге джол».) *Былай тутуб кёр да, адакъаладан бир семизирегин тауукъ орундан бери чыгъарчы. Чабчы, эшикни бери эт.* («Коммунизмге джол».)

VIII. САНЧЫ КЕСЕКЧИКЛЕ: *тамам*, *тюгел*, *хазна*, *кёб къалмай*, *кёб*, *битеу да*

Бу кесекчикле бир затны саныны къаллай бир болгъанын ачыкълайдыла. Ол кезиуде *окъуна Хазрет да хар ийнегинден кюн сайын тамам* онушар килограмм сют сауа эди. («Коммунизмге джол».) *Эл-мюлк артель озгъан айны ичинде къралгъа битеу да* онтогъуз тонна эт сатханды.

IX. КЕТЮРЮУЧЮ КЕСЕКЧИКЛЕ

Бери *нечик, къалай* деген кесекчикле киредиле. Ала айтымны кетюрюб айтдырадыла, адамны бир затха сейирсиннгенин кёр-гюзтедиле: *Аны хар ташы, агъачы, тауу, тюзю да нечик ариу-дула!* (Э. Гуртуев.) *Бу къалай ариукёздю!*

Сёз эм форма къураучу кесекчикле

Къарачай-малкъар тилде кесекчиклени бир къаууму сёз эм форма къураб джюрюйдюле.

Ала башха кесекчиклеча (*окъуна, джаланда* д. а. к.) башха-башха сёзле болуб джюрюмейдиле, къайсы сёзге къарай эселе да, аны бла бирге келедиле. Аллай кесекчикле эки тюрлю къул-лукъну толтурадыла: бир джаны бла, башха кесекчиклеча, ай-тымгъа не да аны бир сёзюне бир белгили магъана къошадыла, экинчи джаны бла уа сёзю, не аны джангы формасын къурай-дыла. Быллай кесекчиклеге была киредиле:

1. Биз башда къарагъан *-чы, -са, -мы* деген кесекчикле.

2. *Ол'а хорлар-хорлар. Мен'а хорларма-хорлар. Сен'а хорларса-хорлар* — деген айтымланы хапарчыларыны экинчи кесеклери хоулауну хоулагъан, кючлендирген кесекчиклени къул-лугъун толтурадыла.

3. *Къап-къара, кыйп-кызыл, кём-кёк* дегенча сёзлени биринчи кесеклери кючлендириучю кесекчиклени къуллугъун толтурадыла, сёз ючюн: *Кечени къап-къара джаулугъу — къарангы, эшикни сакъ къагъа, ююме къарады.* (М. Мокаев.)

4. *Къараб-къарагъынчы* деген джангыз сёзде кесекчикге аны къараб деген кесеги саналады: *Алийге да экзаменле къараб-къарагъынчы джетгенча кёрюндюле.* (Э. Гуртуев.)

АЙЫРТЫУЧУ (МОДАЛЬНЫЙ) СЁЗЛЕ

АЙЫРТЫУЧУ СЁЗЛЕНИ МАГЪАНАСЫ

Айыртывуу сёзле айтымны членлери болмайдыла, айтымны сорууна джууб этмейдиле. Ала барысы да грамматикалы магъананы тутуб джорюдюле

Айтымда грамматикалы магъана эки тюрлю болады: не айтымны членлерини бир бирге болгъан къарамларын, синтаксислик къарамны кёргюзтген не да айтхан айтылгъан затха, дуня чынтдылыкъгъа, джашау кертиликге къалай къарагъанын кёргюзтген магъана.

Айтхан адамны айтылгъан оюмгъа, дуня чынтдылыкъгъа къалай къарагъанын кёргюзтген сёзлеге айыртывуу сёзле дейбиз.

Сёз ючюн: *Ким биледи, ол бир заманда Омарны лактыр-дасындан кюйгенледен болур эди, баям.* (Хабиб.)

Бу башдагъы айтымда ким биледи, баям деген сёзле битеу айтымда билдирилгенге айтхан адам къалай къарагъанын ачыкъларгъа болушады.

Айыртывуу сёзле саулайын айтымны айыртхандан башха айтымны бир-бир членлерини магъанасын айырыб да джорюдюле. Бир бирде ала айтымда сёзлени тюз, терс сайланыб алынганларына багъа бичиб, айтхан адам хайырланган сёзлеге не кёзден къарагъанын билдирдиле. *Ол иш кьуралгъанды деб, эшда, джангылыб айта болур.*

Айыртывуу сёзлени къуллугъунда кесекчикле, сёзлеуле, башха тил кесеклери, сёзтутушла эм сау айтымла да джорюдюле. Ол тил кесеклери айыртывуу сёзлени къуллугъунда джорюген кезиулеринде айтымгъа кеслерини алгъыннгы магъаналарын къошалмайдыла эм андан тышында болгъанча болуб къаладыла.

АЙЫРТЫУЧУ СЁЗЛЕНИ МОРФОЛОГИЯСЫ

Айыртывуу магъананы тутуб, айтылгъаныча, этимни заман формалары, айырмалары эм айыртывуу сёзлени къуллугъуна кёчген башха атла джорюдюле. Морфология джаны бла къа-

расакъ, ол магъананы грамматикалы аффиксле, кесекчикле (айыртыучу къаууму), айыртыучу сёзле, айыртыучу магъанада джюрюген сёзтутушла, интонация бередице.

Юлгюле келтирейик: 1) *Ахмат школгъа баргъанды* (озгъан заман); *Ахмат школгъа барады* (бусагъат заман); *Ахмат школгъа барлыкъды* (келлик заман).

Бу юч айтымны этимлери *-гъан*, *-а*, *-лыкъ* деген джалгъау-ланы кючу бла хар тюрлю заманнга салынгандыла, ала айтылгъан оюмну джашауда болур шартларын кёргюзтедиле, аны бла уа айыртыучу магъананы бередице.

Осман келир. Осман келликди. Осман келсин деген юч ай-тымны алыб кёрсек, *-ир*, *-лик* + *ди*, *-син* деген аффиксле айтхан адам боллукъ ишге къалай къарагъанын айыртыб ангылата-дыла, айыртыучу магъана бередице.

2) *Ол да къайдан чыкъгъан эди бери.* (О. Этезов.) *Да ол бери келлик болмаз.* («Шуёхлукъ».) *Да биреу бусагъат табыб келтирейим дегенди.* (Хабиб.)

Башдагъы айтымлада *да* деген кесекчик хар тюрлю айырт-малыкъ магъананы кёргюзтеди: биринчи айтымда — айтхан адам болгъан ишге ыразы болмагъанлыгъын, экинчиде — шекли-лигин, ючюнчюде — сансызыракъ кибик этген белги къошханын айыртады.

3) *Къалайса, таланнган, Темиркъан? — деб джашла къай-гъы этиб сордула.* («Хабиб») *Ай юйюнге, атымы алай бош-лаб къалай къояйым, — деди Аубекир.* («Шуёхлукъ») *Сени атанг, хариб, джаннетли болсун, къатын алгъан заманда, халым тюз бусагъатдача эди, кесим да киеу нёгерлик этгенем. Да не этериксе, ант этеме, не къыйынлыкъгъа тюшсе да, не амалсызгъа къалса да, адам джашар къайгъысына киреди.*

Бу айтылгъан юлгюледе белгилениб тургъан сёзлени айыр-тыучулукъ магъаналарын кёрейик.

Ай юйюнге, юйюнгю аллах къурутуб къоярыкъ, юйюгюз къу-румагъан деген сёзтутушла эм айтымла кеслери ичинде болгъан оюмну айтхан адамгъа ачыкъ кёргюзтюрге болушадыла.

Джаннетли болсун, гюняхны кесиме алайым, анда болмагъан таууш сен табхын дегенча айтымла адам бир оюмну къураб айтхан заманда, анга байламлы экинчи оюм эсине тюшюб айта-ды, ол'а баш оюмну джашау бла байламлыгъын айыртыб, иги ангыларгъа болушады.

Ант этеме, аллах айтса, не да болсун, керти окъуна деген сёзтутушла да айтылынган затха айтхан адам къалай къара-гъанын, аны джаратамыды, огъесе джаратмаймыды, ийнанамы-ды, угъаймы — ол халланы ангылатыб джюрюйдюле.

Айыртмакълыкъ магъанада тилни къаллай мадарлары джюрюгени хар тилни да кесини ич джорукъларына, аны грам-матикалы къуралыууна кёре болады. Къарачай-малкъар тил-де да, къалгъан тилледеча, айыртыучу магъананы тилни тюр-лю-тюрлю мадарларыны кючу бла да берирге боллукъду.

Сёз ючюн: *Ол кетгенди* деген айтымны джаланда интонацияны кючю бла окъуна тюрлю-тюрлю айыртыучу магъанала бериб айтыргъа боллукъбуз. Биз бир ишни толтурургъа суююб хазырлансакъ, ол иш этилир ючюн'а биреу керек болуб тургъанлай, ол кетиб къалса, биз ауазыбызны мудах, созаракъ этиб, алаша ауаз бла: *Ол кетгенди*,— деб айтырыкъбыз. Ол бизни анга ыразы болмагъаныбызны ачыкъ айыртады. Суюген ишибизни толтурургъа биреу чырмау болуб тургъанынлай, ол кетсе, анга ыразылыгыбызны сёз къошмай, интонациябызны кётюрюб: *Ол кетгенди!* — десек, ачыкъ билдирликбиз.

Ол кетгенди да деген айтымны айтханда уа ауазны тюрлендириу бла андан да кёб айыртыучу магъананы берирге боллукъду.

АЙЫРТЫУЧУ СЕЗЛЕНИ ТУТХАН МАГЪАНАЛАРЫНА КЕРЕ КЪАУУМЛАРЫ

Белгили болгъаныча, айыртыучу сёзле айтылгъан оюмгъа айтхан адам не кёзден къарагъанын, айтылынган затха къаллай багъа бичгенин кёргюзтедиле, башхача айтсакъ, аллай сёзле айтылгъан оюм джашау кертиликге тюз келемиди, огъесе келмеймили; айтылгъан оюм джашауда болаллыкъмыды, кесине орун табаллыкъмыды, не да айтылгъанлаймы къаллыкъды, айтылгъан оюмну болуру джашаугъа кереклимиди не да чюйреми тюшеди дегенча тюрлю-тюрлю магъана береди.

Джашау бла айтылгъан оюмну ортасында бу башда айтылгъанча байламлыкъла болгъанын айтхан адам билмей амалы джокъду, адам алагъа кесини энчи акъылын айтмай, анга къалай къарагъанын айыртмай къоймайды. Алай эсе, ол кесини акъылын нени кючю бла айыртады? Ол биз башда санаб кетген тил мадарланы кючю бла болады.

Сёз ючюн, болуб бошагъан ишни юсюнден адам: *Ол тюнене боллукъду*, — деб айтырыкъ туююлду. Ол, сёзсюз, *болгъанды*, *болгъан эди* не да *болуб бошагъанды* дерикди. Бу былай болгъанын айтхан адам оюм бла ишни ортасында байламлыкъгъа бош къарамай, аны ангылаб, къайсы заманда болгъанын айырттыб айтады. не да джууукъ кёрген адамы бир къыйынлыкъдан къутулса, аны юсюнден: Ол, ***джарсыугъа***, *къутулуб кетди*, деб айтырыкъ туююлду. Ол къутулгъан адамын къууанчына къалай къарагъанын айырттыб билдирликди: ***Ол, бек къууандым***, *къутулуб кетди* дерикди.

Айтылгъан оюм бла джашау кертиликни ортасында айтхан адамны не тюрлю къарамлары болургъа боллукъдула? Ол къарамла была боладыла:

- 1) иште ышанмакълыкъ, ышанмагъанлыкъ;
- 2) ишни болуруна шек келтирмеклик;
- 3) айтылгъан затны болурун суюмеклик эм суюмегенлик;
- 4) иште ыразы болмакълыкъ не да сансыз къарамакълыкъ;

5) биреуню ишге ийнандырмакълыкъ, тилемеклик;

6) айтылгъан оюмну башха оюм бла байламлыгъын ачыкъ кѣргюзтмеклик.

7) Айтымны бир-бир сѣзлерини тюз, терс тюзгенлерине кѣл бурмакълыкъ эм д. а. к.

Айтхан адамны бу саналгъан къарамларын кѣргюзтюуде айыртыучу сѣзле бѣлек къауумгъа юлешинедиле:

1. Айтылгъан оюм айтханны не да биреуню сѣзю, оюму болгъанын билдирген айыртыучу сѣзле: *мени акъылыма кѣре, ол айтханнга кѣре, айтханларына кѣре, анга кѣре, аны сѣзю бла айтсакъ, айтыуларына кѣре, мен тергеу этгенден, сен айтхандан, мен сагъыш этгенден, айтылгъаныча, джазылгъаныча, мен эшитгеннге кѣре* эм башхала.

2. Айтхан адам айтылгъан оюмну толу джетдириб бералмагъанын билдирген айыртыучу сѣзле: *къысхасы, тюзюн айтсакъ, башха сѣз бла, бир сѣз бла, айтханымча, ол дегеним* д. а. к.

3. Айтылгъан оюмну башха, анга джууукъ оюм бла байламлыгъын кѣргюзтген айыртыучу сѣзле: *алай эсе, сора, ол угъай эсенг, джарсыугъа, ол угъай да, аны къой да, ол къалса да, сѣз ючюн, андан сора да* д. а. к.

4. Оюмну адамны акъылында джюрюю тизгинин кѣргюзтген айыртыучу сѣзле: *биринчиден, экинчиден, тѣртюнчюден'*а...

5. Айтхан адам айтылгъан оюмгъа сан, марда джанындан къаллай багъа бичгенин билдирген айыртыучу сѣзле: *кѣб болса, бек кѣб болса, аз болса, бир да болмаса* д. а. к.

6. Айтылгъан оюмгъа биреуню акъылын, кѣлюн бурургъа итинмекликни билдирген айыртыучу сѣзле: *ай юйюнге, юйюнг бла, юйюнг къурумагъан, юйюнге ачха джаугъан, керти окъуна, ма, да, аурунг, сора, таланган, марджа, кѣремисе, билемисе, ангылаймыса, хайда, ийнанамыса, кечгенлик бер* д. а. к.

7. Айтхан адамны ишни болумуна шеклилин билдирген айыртыучу сѣзле: *эшда, эшда да, аллах билсин, аллах биледи, аллах билгенден, ким билсин, ким биледи, билмейме, не билейим, баям, дейме* д. а. к.

8. Айтылгъан оюмну айтхан адам кертилигине, тюзлюгюне шагъатлыкъ этгенни кѣргюзтген айыртыучу сѣзле: *ант этеме, гейри, сѣзсюз, керти, кертиси бла (да), керти окъуна, тюздю, белгилисича, шексиз* д. а. к.

Алай бла, айыртыучу сѣзле (сѣзтутушланы, айтымланы да бирге алыб айтабыз) кѣб тюрлю айыртыучу магъананы билдирген эм тилде иги кесек джер алгъан сѣзледиле. Аланы барысын да былайда санаб къояргъа амал джокъду, нек десенг, ала айтылгъан оюмну магъанасына эм айтхан адам анга къалай къарагъанына кѣре белгили болгъан сѣзледиле.

Айыртыучу сѣзле джазма тилде, китаб бетлеринде алыкъа иги хайырланылмагъанлыкъгъа, сѣлешинген тилде бек эркин эм кѣб хайырланыладыла.

СОНГРАЛА

Сонграла күүлукъчу сёзлени бир бутагыдыла.

Сонграланы магъанасын тюз берир ючюн, анга тилни кесегинеча къараргъа керекди. Андан сора да, кёб тюркологла белгилеб кёргюзтгенча, айтымда энчи магъаналары болмагъаны себебли, ала күүлукъчу сёзледиле. Баш магъаналы сёзлеге айтымда күүлукъ этмеклик сонграны биринчи белгисиди. Ала

1) атны бла этимни арасында хар тюрлю грамматика магъаналаны, къарамланы кёргюзтедиле;

2) болушланы магъаналарын толу тамамлаб, джангы синтаксис къарамда да кёргюзтедиле;

3) синтаксис байлаулукъну кючю бла акъылны бютюн да терен ангылатыргъа болушадыла, сёз ючюн:

Нанаш бла нёгерлери Сарыбийни джыяулай сюрюб правлен таба оздурдула. (О. Этезов.) *Къара булутла ташлагъан тау кибик, бираз ырахат болурма мен анда.* (Къ. Кулиев.) *Хунаны тышында уча кирген къазанлада къурманлыкъла бишедиле.* (Аппаланы Х.)

Огъары юлгюледе джазылгъан юч айтымда *таба, кибик, тышында* деген сёзле, кёргюзтюб тургъаныча, кеслерини энчи магъаналары болмагъаны себебли, айтымгъа член болмайдыла. Ала джаланла күүлукъчу сёзле болуб, грамматика магъананы джюрютедиле.

Андан сора да ала атланы бла этимни арасында хар тюрлю (синтаксис) къарамланы кёргюзтедиле, сёз ючюн: *таба* деген сёз *правлен бла оздурдула* деген сёзлени арасында болгъан синтаксис байлауну — орун къарамны, *кибик* деген ушашдырма, тенгleshдириу къарамны, *тышында* да орун къарамны кёргюзтедиле.

Правлен таба дегенде, ол *правленнге* дегенни магъанасын бютюн да толу джетдириб, правленни ичине угъай, правлен болгъан, правлен тургъан джерге деген джангы белгичик кюшуб, аны юсюнден ангыбызны толуракъ, джетишимлирек, аллындан ачыгъыракъ этиб ангылатады. *Тау кибик* деген сёзтушну магъанасын а къайсы болушну кючю бла да берирге

амал джокъду. Былайда *кибик* деген сёз джангы синтаксис къарамны — тенгледшириуню кёргюзтеди.

Сёзлени болушланы биринде джюрютюб, болуш аффикслени магъаналарын толтуруб эм джангы синтаксис къарамла кёргюзтюб, атланы эм этимни арасында кеслери кёргюзтген синтаксис байлаулукъну кючю бла оюмну бютюн да терен ангылатыргъа болушхан тилни къуллукъчу кесеги сонграладыла.

СОНГРАЛАНЫ КЛАССИФИКАЦИЯЛАРЫ

Сонграланы магъаналарын, формаларын, айтымда къуллукъларын, энчи белгилерин эсге алыб къарасакъ, ала 3 къауумгъа юлешинедиле: 1) таза сонграла; 2) экили сонграла; 3) чалышма-орун сонграла.

1. Таза сонграла гъа, кеси аллына энчи магъанасы болмай, дажаланда грамматиканы къуллугъун этиб джюрюген сонграла киредиле. Аллаймагъа *бла, дери (деричи), кибик, къыллы, сайын, сартын (сартыннга), ючюн (ючюннге), амалтын*, деген сёзле саналадыла. Ала атла, сыфатла, санаула, алмашла бла, аны кибик этимлени болушлада тюрленнген формасы бла да бирге келишедиле, сёз ючюн: *Къаты бла узакъ болмай сабийчикни къолундан тутуб бир сыйдам тиширыу озгъанында, ызына бурулуб, Муадзинни чакъыргъан сылтау бла, сыйдам къатынны артындан кёб джютю къарады.* (Аппаланы Х.) *Ары дери сен, джолда бара-бара, унутмайын бийикден эншге къара.* (К. Отаров.) *Джауун, къууанч хапар кибик, киргенди. Манга бютюн да бек суйдюресе.* (Къ. Кулиев.) *Ма аны дууасы амалтын Къандауур шыйых болуб айланады.* (Аппаланы Х.) *Кече айтханларыча, танг аласында кетерге онгалары болмаса да, Абдул, Нанаш, Манаф... тегереклеге джайылдыла.* (О. Этезов.)

Таза сонграла барысы да хапарчы аффикс джалгъаныб джюрюрге боллукъдула эм бир къаууму уа болушланы аффикслерин, бетлеучю аффикслени да аладыла. Сёз ючюн: *Мени ючюннге кесинги къыйнама. Бу келген мени джаш кибигимди.*

2. Экинчи къауумгъа экили сонграла киредиле. Ала сонгралыкъ магъананы джюрютгенлери джаланда сёзтутушда белгили болады. Экили сонграла кеслерини энчи магъаналары болгъан башха тил кесеклерини сёзлеридиле. Айтымда кеслерини энчи магъаналарын ачыкъ кёргюзтмегенлей, башха ат бла сёзтутуш къураб, къуллукъчу магъанада, синтаксис байлаулукъну къарамларын кёргюзтюб джюрюйдюле: *къадар, къатыш, къаджау, тенгли, кёре, сора, себебли, башха, ёнге, ёзге, къатыш, ары, бери, бурун, алгъа, аллын, маталлы, тюрсюнлю, юсюнден, орнуна; кебинден, атлы, хакъына, деб, деген, юсюне, аллында, аллына, узунуна, арасында, ичинде джууукъ, артыкъ, биргесине, тышында, къарасанг, къалса д. а. к.*

Ол юлгюле сонграланы тюрлю-тюрлю тил кесеклеринден къуралгъанларына шагъатлыкъ этедиле:

а) атладан сонграла: *себебли, бирге, ёзге, юсюнден, алгъа, ары, бери, чакълы, тенгли, артыкъ, кем, бурун, тышында* д. а. к.

б) этимледен сонграла: *кёре, таба, ауа, оза, къарагъан, къараб, къарасанг, къарагъанда, къарамай, деген* д. а. к.

Ю л г ю г е: *Бир бирле, деталлары хазыр болгъандан сора, аланы бир джанына салыб къоядыла.* («Коммунизмге джол».) *Эл мялкъни юсюнден комитетге партияны обкомуну, крайкомуну биринчи секретары башчылыкъ этерге керекди.* («Коммунизмге джол».) *Бир сюекни юсюне он ит талашханлай.* (Малкъар джомакъла.) *Ол энди мындан арысында бир заманда да бу мал орунлагъа иелик этмезлигин билгенди.* (О. Этезов.) *Джуургъанынга кёре, аягъынгы узат.* (Нарт сёз.) *Алтынны мен урлагъанымы билсе, къарындашы болгъаныма къарамай, ол мени ёлтюрлюкдю.* (Малкъар джомакъла.)

Экили сонграланы къуралыулары тюрлю-тюрлю джолла бла болургъа боллукъду. Аланы аффикслени кючю бла эм сёз формасын тюрлендирмей сонграгъа ётгенлери да болады.

Атлыкъладан ётген сонграланы къуралыуунда бир къауум къуралыуу санаргъа боллукъду.

1) Атлыкъладан, сёзю тюрленмей, грамматика формант къошулмай, ётген экили сонграла: *ары, бери, башха, ёзге, бирге, бурун, сора, сонгра, къаршы, къадар, къаджау, джууукъ, аллын, артда, кем, алда* д. а. к.

2) Атлыкълагъа аффикслени джалгъаныуларыны кючю бла: *себебли, чакълы, маталлы, атлы, тенгли, кючюнден, хайырындан, юсюнден* д. а. к.; *тышында, юсюне, артында, джолунда, арасында, хакъына, биргесинде, кебинден, аллына* д. а. к.

Ю л г ю л е: *Бюгюнден ары эфендиге-моллагъа ийнаныб, кетмем мен къарангы джоллагъа.* (Ёртенланы А.) *Ол тюкеннге къалауур болгъанлыкъгъа, бир патронсуз перданындан сора джуугъу джюкъду.* (О. Этезов.)

Этимни тюрлю-тюрлю формалары (этимча, этимсыфат) да къуллукъчулукъ халда джюрюб, экили сонгралагъа ётедиле:

1) этимчаны **-а** формаларындан: *кёре, таба, оза, ауа;*

2) этимчаны **-ыб** формаларындан: *къараб, деб;*

3) этимсыфатны **-гъан** формаларындан: *къарагъанда, деген* эм. б.

Юлгюле: *Бу спутникни джиберуу — атмосфераны баш къатларын эм космос кенгликлени тинтер ючюн этиллик ишлени программасына кёре бардырылгъанды.* («Коммунизмге джол».) *...суратларына кёре, аны юсюнден хапарлагъа кёре, ол джарлыланы шуёху болгъанын биледи.* (М. Горький.)

Этимледен сонграла тилде тохтамай ёсюб барадыла. Бир бирледе этимни формалары (этимсыфат, этимча) сонгра магъанада бла кеси аллына магъанасы болгъан этим сёз болгъанын айырыб айтыргъа да къыйынды. Ол кезиуде ала этим бла сонграны орталыгъында, этимден сонгралагъа ётген джолдача

джюрюйдюле. Бу халда, алай орталыкъда джюрюген сёзлени сонгралыкъ магъаналарын джаланда бир белги ачыкъ кёргюзтеди. Ол да неди десенг, сёз белгисиз магъанагъа терен кириб, кесини аллыннгы магъанасындан кенгирек айырылыб кетмеклигиди. Экинчи белгиси уа ол болушну магъанасын тереширек этиб, бир бирде уа джангы грамматика магъана къошуб кёргюзтеди, андан сора да башха, энчи магъанасы болмагъан сонграны орнун тутуб да джюрюйдю. Бу айтылгъан белгилери болса, этимсыфат, не этимча сёз кеси аллына этимлик магъанада келмейди да, аны бла сёзтутуш къурагъан аллындагъы сёзню грамматика магъана бла толтуруб, бир магъана къураб, бир соруугъа джууаб этиб джюрюйдю.

3. Къарачай-малкъар тилде сонграланы ючюнчю къауумун ч а л ы ш м а - о р у н с о н г р а л а (сонграла-атла) къурайдыла. Бу къауумну биринчи эки къауумдан кёб башхалыкълары барды.

Чалышма-орун сонграла затлыкъ магъанасы болгъан сёзлеге — атлагъа тийишли болгъан джанланы (аллы — ал джаны, баш джаны, арт джаны дегенча) кёргюзтген сёзле боладыла. Ала затлыкъ магъананы биринчи эки къауумдагъы сонграладан эсе кеслеринде ачыгъыракъ кёргюзтедиле. Аны бла бирге уа къуллукъчулукъ магъананы тутуб джюрюйдюле. Къуллукъчулукъ магъаналары энчи магъаналарындан эсе ачыкъ кёрюнгени себебли, ала чалышма-орун сонграланы къауумуна саналдыла.

Чалышма-орун сонграланы къуллугъун джюрютген атла быладыла: *ал, арт, джан, къат, ич, тыш, баш, тюрб (тюрбю), орта, ара, ахыр* д. а. к. Ала затланы тургъан орунларына кёре аралыкъ магъананы кёргюзтедиле, бир зат экинчи затха кёре къаллай халда, не тюрлю орун алыб, къалайында, къайсы джанында тургъанын билдирген къарамны ашгылатадыла.

Формалары, сёзлери бир болгъанлыкъгъа, «Бугъуб тургъанлай, мен Ахматны юсюне чыкъдым» эм «Биз иги китабланы юсюнден ушакъ этдик» дегенде аллай артыкъ абстракт магъанагъа ётуб кетген, бир тюрлю аралыкъ магъананы джюрютгалмагъан, кёргюзталмагъан сонграланы биз бу къауумгъа кийирмейбиз. Ала, биз къараб ётгенча, экинчи къауумда къаладыла. Чалышма-орун сонграла аралыкъ магъананы джюрютген атладан ётедиле.

Сёз ючюн: *Столну юсю сыйдамды. Шинтикни тюрбю ёрге айланыб турады. Юню башын джаб.*

Ала болушну берген магъанасын толу этерге болушуб джюрюген болмаса, джангы грамматикалы магъана хазна бермейдиле. Ол белгиси аны таза сонграла бла экили сонграладан бек уллу башхалыгъыны бириди.

Сёз ючюн: *Ол эс джыйгъынчы, Ваня сол джанына чырпыгъа айланыб... эрлай, симсиреген адамны тинтиб, хурджунундан герохун алды. (Хабиб.)*

Бу айтымда *сол джаньына* дегенни *столгъа* дегенден башхалыгъы азды. Ол (сонгра) былайда болушну магъанасын толтуруб джорюйдю.

Биринчи эки къауумладагъы сонграла джангы грамматикалы магъанала, къарамла кѣргюзтюб да джорюйдюле, ала джангы синтаксисли къарамланы бередиле. Ма аны себебли, огъарыда сагъынылыб кетген «Бугъуб тургъанлайын Ахматны юсюне чыкъды», «Биз иги китабланы юсюнден ушакъ этдик» дегенча типдеги сонграланы чалышма-орун сонгралагъа къошмагъанбыз. Ала кеслерини кѣргюзтген функцияларыны кючюнден, формалары чалышма-орун сонграла болсала да, экили сонграланы составында къаладыла.

Айтылгъаныча, чалышма-орун сонграла юч болушну формаларында тюрленедиле эм аладан башха да кѣблюк санны билдирген эм айгъакълаучуну къураучу **-гъы** аффиксни джалгъаб да джорюген кезнулери болады; **-гъы** аффикс орунлаучу болушну формасында тургъан сонгралагъа джалгъанады.

Сѣз ючюн: «*Ол сюрюулени арт джанларындан тохтаб, малны, адамланы да аямай, малгъа, адамгъа да къамчини джетдириб сюре эди*». (О. Этезов.) *Омар, стол юсюндеги китабны бери узатчы.*

Ол къауум сонграланы атына чалышма-орун сонграла дегенибиз мынданды: ала аллында сѣз бла бирге чалышма (изафет) конструкцияны къурайдыла: аллында сѣз (ат) иеликчи не да баш болушда болуб, сонгралыкъ функцияда болгъан сѣз'а бериучю, орунлаучу не да башлаучу болушланы бирини джалгъауун къошуб джорюйдю.

Сѣз ючюн: *Чокка-эфенди бла Джумукъ мыллыклары бахчала ичине атдыла.* (О. Этезов.)

СОНГРАЛАНЫ БОЛУШЛАДА СЕЗЛЕ БЛА ДЖОРЮУЛЕРИ

1. Баш болушда атлыкъла бла сѣзтутуш къураб бу тебенги сонграла джорюйдюле.

<i>Ал</i>	<i>бла</i>	<i>ала</i>
<i>арт...</i>	<i>ючюн</i>	<i>кебинден</i>
<i>баш...</i>	<i>кибик</i>	<i>узунуна</i>
<i>юс...</i>	<i>сайын</i>	<i>юсюнден</i>
<i>тюб...</i>	<i>къадаp</i>	<i>сартын</i>
<i>къат...</i>	<i>себебли</i>	<i>амалтын</i>
<i>джан...</i>	<i>къатыш</i>	<i>халлы</i>
<i>тыш...</i>	<i>тенгли</i>	<i>тюрсюнлю</i>
<i>ич...</i>	<i>чакълы</i>	<i>къылыкълы</i>
<i>тѣгерек...</i>	<i>атлы</i>	<i>формалы (сында)</i>

тёппе...	деген (деб)	арасында
орта...	кзыллы	бойнунда
ара...	маталлы	туурасында
тенглик...	таба	орнуна
	хакзына	бетден эм д. а. к.

Ю л г ю л е: *Айыу бла кертме ашама.* (Малкъар джомакъла.) ...бухар бёрклю (адам) айтылган затха ыразы болмагъанын кёзлерин эрши-буршу этгени **бла** билдиреди. (Аппаланы Х.) ...Ким биледи, арактычыкъ зат алайыммы? — деб анасы кеси да ангыламагъан бир зат **ючюн**, ыразылыгъын къалай кёргюзтюрге билмей сёлешеди. (М. Лермонтов.) Алан, Хаджи, бизни **кибик** джарлы адамланы хакъларын ким берликди? (О. Этезов.) Хар джыл **сайын** кюз артында терек турлик береди. («Шуёхлукъ».)

2. Сонграла бла бериучю болушда сёзле да джюрюйдюле. Бериучю болушда сёзледен сора бу сонграла келедиле: *дери, къаршы, къаджау, кёре, болгъанда, къарагъанда, келгенде чакълы, джууукъ, къараб, къарасанг, деб э. б.*

Ю л г ю л е: *Тауджан ... чабыб орамны аягъына деричи ызындан къарады. Къызла бла джашла бир бирине къаршы эки тизгинге тохтайдыла.* (М. Лермонтов.) Аны (падчакхны) заманында таулулагъа **къаршы** ишлерим ючюн эки чин алгъанем. (М. Лермонтов.) Манга берген болджалларына **кёре**, ала тамбла келирге керекдиле. (О. Этезов.) Уручула юйню тонаргъа **болгъанда**, джаш элге хапар берди. (Джомакъдан.) Джашла манга **болгъанда**, Ахмат къачыб думп болду. Ол кёрген адамны айтханына **къарагъанда**, Алийде бир терслик джокъду. Сатыу-алыугъа **келгенде** аны кесинден уста эм къызгъанч адам болмаз.

3. Башлаучу болушлада сёзле бла джюрюген сонграла: *сора, бери, сонгра, ары, башха, ёзге (ёнге), тышында, къалса, артында, алгъа, аллын, бурун, артыкъ, кем д. а. к.*

Былайда кёрюннгенича, дайым сонграла бла чалышма-орун сонграла башлаучу болушда сёзле бла сёзтутуш къураб джюрюмейдиле. Башлаучу болушда сёзле бла джюрюген сонграла (экили сонграланы къаууму) кёбюсюнде орунну эм заманны чегин, башланганын кёргюзтюб келедиле. Дайым сонграла уа андан эсе кёб тюрлю абстрактна къарамланы кёргюзтедиле. Чалышма-орун сонграла уа, билгенибизча, аллында сёз бла чалышма байламлыкъда (сёзле иеликчи не да баш болушда болуб) айтыладыла.

Башлаучу болушда сёзле бла джюрюген сонгралагъа юлгюле келтирейик:

Джаш бир бёлек замандан сора атын да, кесин да къураб, айтханды... (Малкъар джомакъла.) КПСС-ни Ара Комитетини март Пленумундан **бери** кёб джашла бла къызла ВЛКСМ-ны комитетине келиб: «Мени колхозда ишлерге джиберигиз»,—

деб тилегендиле. (Газетден.) Айыулу кьолну ичи бла Къара-
къаягъа бир ётдюралсакъ, **андан ары уа** бек табды, — деди
Махмут. (О. Этезов.) Мен былайда бийлик этгенли, сенден **баш-
ха** манга базыныб кирген болмагъанды. (Джомакъ.) Бизни
бригадирден **ёзге** адам аны ишни къатына къоймаз эди.
(газетден.)

Сонграланы болушлада сёзле бла сёзтутуш къураулары
алайды.

АЙТЫМДА СОНГРАЛА КЁРГЮЗТГЕН КЪАРАМЛА

Сонграла, биз кёрюб озгъанча, айтымда сёзлени айтымны
членлерини арасында синтаксислик байламлылыкъны, затланы
эм затны бла ишни ортасында хар тюрлю къарамланы кёргюз-
туб джорюйдюле. Айтымда ол къарамланы кёргюзтуб джорюу-
лери сонграланы грамматикалы магъаналары болады. Алай,
ала кёргюзтген грамматикалы магъанала болуш аффикслени
магъаналарындан кёб джаны бла айырмалыдыла. Аланы бек
улуу айырмалыкълары аффикследен эсе бегирек эм кёб тюрлю
абстрактно къарамланы кёргюзтмекликлериндеди. Сонграла ай-
тымда кёргюзтген къарамланы кёбюсю айтымны толтуруучусу
бла хапарчысыны ортасында боладыла, нек десенг сонгра
сёзле, биз къараб озгъанда кёрюнгенлерича, асламысында тол-
туруучула бла сёзтутуш къураб, аланы ызларындан тюшюб ай-
тыладыла:

— Кёремисиз... майна, майна... ол акъ булутчукъну
ичинден чыгъыб келген самолётха къарачыгъыз, бизни **таба**
келеди. (Хубийланы О.)

Андан азыракъ санда сонграла ачыкълаучулукъ эм болум
магъанада джорюген сёзле бла келиб, ала бла хапарчыны ара-
сында грамматикалы магъаналаны кёргюзтуб, айгъакълаучу
бла уа айгъакъланыучу сёзю арасында къарамны кёргюзтуб
джорюйдюле.

Сёз ючюн: *Не кюн бизни самолётларыбыз, танкаларыбыз,
квалгъан сауутларыбыз да кереклиси **чакълы бир** табылсала,
ол кюнден аланы ууатыб башларыкълыбыз.* (Хубийланы О.)
(Атлы) *тау тубю джайлыкъл **таба** ташайды. Сарыбийни къарел-
диси кириш **къаяланы арты** чырпыгъа ташайды. Ол эшик
юсюндеги джаш кирсин.*

Тилибизде сонграла кёргюзтуб джорюген къарамла бек кёб
тюрлюйдюле.

Энди сонграланы кеслерин энчи-энчи алыб, не тюрлю къарам-
ланы кёргюзтгенлерин айырыб къарайыкъл.

Бла

Бла тилде бек кёб хайырланылгъан сонграладан бириди.
Ол быллай къарамланы кёргюзтуб джорюйдю:

1. Орун къарам: *Бу джол **бла** сенден акъыллы адам
озмагъанды. Ол узун джол **бла** кетгенди.* (Джомакъландан.)

Чегетлени башы бла ётерсе, арымайын бийиклеге джетерсе. (К. Отаров.)

2. Заман къарам: *Ала олтурган бла Минги Таудан булутла айны кеслерини джумушакъ къалын къарынларына джудула. Бу ишле башланганлары бла бирге колхозну завхозу Шамилни бойнуна кёб иш салынады.* (О. Этезов.)

3. Ишни бирге этмекликни кёргюзтген къарам: *Айыу бла кертме ашама.* (Нарт сёз.)

4. Орун алышындыруу, джорюу мадарланы магъанасында: *Аланы арба бла юлерине ашыргъанды.*

5. Иш этиле туруб, аны халын кёргюзтген мадарланы магъанасында: *Ичинде бек уллу мудахлыгъы бла къалагъа къайтыб келген эди.*

6. Марданы (кёблюкню-азлыкъны) кёртюзтген къарам: *Аны ичинде уа дуня бла бир насыбсыз халкъ кёрюнеди. Алий машок бла бир нартюкню кётюрюб арбагъа атды. Мингле бла, джюзле бла мал сюрдюле.*

Санни кёргюзтген магъанада джорюгенде *бла бир* деген санауну ызындан айтылады.

7. Сылтауну, себебни кёргюзтген къарам: *Муссаны мадарлары бла комбинатдан иги кесек машок алыннганы себебли, ол Шамил келтирген машокланы колхозчулагъа юлешедиле. Кюнлени бузулмай иги турганлары бла хайырланыб, колхозчула ... мирзеулени ындырлаб бошадыла.* (О. Этезов.) *Ахмат келген бла той-оюн башланды.*

8. Мурат къарам: *Тенгими табармамы деген акъыл бла барган эдим.*

Ючюн

Ючюн деген сонгра да тилде кёб хайырланылган сёзледенди. Ол хапарчы, соруучу джалгъауланы кьошуб джорюйдю. Ол:

1. Сылтау къарамны кёргюзтеди: *Тау къушу! Кёзлеринги джютюлюгю ючюн манга бютюн бек суйдюресе.* (Къ. Кулиев.).

2. Борчлукъну кёргюзтген къарам: *Мени ючюн кёб кыйналдынг, кёб назума тынгыладынг.* (Къазим.) *Ала экибиз ючюн дерт ала билирле.* (О. Этезов.)

3. Муратны кёргюзтген къарам: *Мен сахаргъа окъур ючюн келгенме. Мал орунла ючюн деб кёб агъач хазырлагъандыла.* (Газетден.)

4. Экививалентни кёргюзтген (алышыу, орнуна алыуну) магъанада: *Бай ёлген къозуларыны хар бириси ючюн, бирер уллу къой алгъанды.* (Джомакъладан.)

Кибик

Кибик тенглешидириу магъананы хар тюрлю белгилерин кёрюзтуб джорюйдю (биз къараб озган сонграладан башхалыгъы — болушланы барында да тюрленеди).

1. Бир затны саулай экинчи затха ушатхан магъанада: *Джолоучугъа, къонакъгъа Ёз юйюнг **кибик** болдунг.* (Кязим.)

2. Бир затны белгилерин башха затны белгилерине ушатыу бла тенгleshдириу: *Аны бети къара **кибик**, джюреги да къарады. Къара булутла ташлагъан тау **кибик**, Бираз ырахат болурма мен анда.*

3. Масхара этген халда не да джетдирмей, кемирек айтхан магъанада затны кесин кесини магъанасына тенгleshдириу: *Быланы бири мени джаш **кибигимди**.* (О. Этезов.) *Бусагъатдан атанг агъачдан сабий **кибик** этсин.* (Джомакъдан.)

4. Затны халына кёре ишни ушатыу магъанада (эм ишлени ушатыу): *Быланы болуш халларына ким къараса да, джаны аурур **кибик** эди.* (О. Этезов.) *Бери келген **кибик**, ары да къайтсын.*

Сайын

Сайын ишни заманда эм орунда къайтарылыб ишленнгенин кёргюзтеди:

1. Заманны къайтарылыб тургъан мардасын кёргюзтген магъанада: *Сагъат **сайын** къонгуруу зынгырдаб турду.*

2. Орунну магъанасында: *Хар юй **сайын** бирер мыртазакъ салыныбды.* (Аппаланы Х.)

3. Ишни къайтарыла баргъанда, кючлене баргъанын кёргюзтген магъанада: *Адамла бекден бек сёлеше баргъан **сайын**, Ханий Зейтунну къаргъайды. Шаухал ач болгъаны **сайын** бизге келмей амалы джокъду.* (О. Этезов.)

Сартын

Сартын тилде кёб хайырланылгъан сёз туююлду. Кеси да алмаш сёзле бла джюрюйдю. Къурагъан конструкциясы бла саулай *сартын* сёлешген адамны болгъан ишге къалай къаргъанын ангылатады: *Энди Нанаш бла Иванов бизге тынчылыкъ берирле деб, мени **сартын**, айталлыкъ туююлме.* (О. Этезов.) *Мени **сартын**, адамгъа хата болмасын.*

Къыллы

Бу сонгра тилде артыкъ кёб хайырланылмайды, къыйырына джалгъау къошуб тюрленнген кезиулери хазна тюбемейди, грамматикалы джаны бла болургъа онгу барды: *Мени къыллымы дейсе?* дегенча.

Ишни болум мардасы, чегин кёргюзтюб, боллукъ затны сылтаууну магъанасында джюрюйдю: *Белеюд Ариулукъ Гинджиге Ауана, Ол **къыллы** Къалгъан джыр Кетмезми хауагъа!..* (А. Ёртенев.)

Дери

Дери бизни тилде бек эркин хайырланыб джюрютюлген сонграланы бириди. Кесини да *деричин*, *деричиннге*, *деричи*, *дери* деген вариантлары барды.

1. Орун къарамны кёргюзтюб, аны чегин белгилеб, барлыкъ, джетген джерини магъанасында джюрюйдю: *Тауджан чабыб, орамны аягъына деричи* ызындан къарады. *Ары дери сен, джолда бара-бара, унутмайын, бийикден эншеге къара.* (К. Отаров.)

2. Заман къарамда чекни кёргюзтеди: *Бюгюннге дери сен джекген джалчыла энди сени изимингден чыкъгъандыла.* (О. Этезов.) *Ёсюмлени джашил кийимлери кёбге деричин тешилмей турадыла.* (Газетден.)

3. Ишни болдурууда мадарны чегин кёргюзтеди: *Ахыргъа дери* кесин берирге соймеген душман гранатны джерге тюшюнчю сермеб артха алды. (О. Этезов.)

4. Затны бошалгъанын, ахыргъы чегин кёргюзтеди: *Мен'а хапчук болгъанымы эски-бюскюге дери* да къоймай джыйыб . . . *букъдургъанма.* (О. Этезов.)

5. Ишни чегин кёргюзтеди: *Къыб-къызыл этгинчиннге дери* тюйдюле.

Амалтын

Амалтын сылтау, муратны, ишден чыкъгъан хыйсабны кёргюзтюб джюрюйдю, бериучю болушну формасында джюрюрге да боллукъду.

1. Сылтау къарам: *Сени амалтын* былайда олтуруб турама.

2. Мурат къарам: Кёмюр *амалтыннга* шахаргъа барыргъа тюшдю.

3. Хыйсабны кёргюзтген къарам: *Ма аны дууасы амалтын* Къандауур шыйых болуб айланады. *Отун келтирив амалтын* суукуъ юйде джатабыз.

Къадар

Алмаш сёзле бла айтылыб, *къадар* затланы кёблюгюн, чегин (орунда эм заманда) кёргюзтеди: *Ол къадар* кюнню не ишлеб турдунг анда? . . . *бу къадар* малны халкъгъа къалгъаныны къууанчлыгъына бир мал къанатыргъа керек эди. (О. Этезов.)

Тенгли, чакълы

Тенгли, чакълы деген сонграла синонимледиле. Кёбюсюнде затланы уллулукъ ёлчемде тенглешдиредиле: *Бу ишинги уллулугъу китаб тенгли* барды.

Таба

Таба деген сонгра тилде бек кёб джюрюген сёздю. Ол оруну, аралыкны кёргюзтген магъанада джюрюйдю, кеси да ишни баргъан джанын кёргюзтеди: *Төгерегине къараб, джараулу шинтик кёрмегенинде, тюртюб столну орундукъ таба къысды.*

Кёре

Кёре бир ишни экинчи ишге тенглеширилиб, аны кючю бла не этилгенин кёргюзтеди: *Алийни бери къачан келгенине кёре тебрерикме. Ол къалайны барлыгъына кёре чабарма. Манга берген болджалларына кёре, ала тамбла келирге керекдиле.* (О. Этезов.)

Ол эки затны бир бирге кючюн, къарамын кёргюзтеди: *Джуургъанынга кёре аягъынгы узат.* (Нарт сёз.) *Джолума кёре — джюрюшюм, джагъама кёре — юлюшюм.*

Сора

Кёбюсюнде ол заман къарамны кёргюзтуб джюрюйдю.

1. Заман ётгенден сора, ишни этиллигин кёргюзтеди: *Бир кесек замандан сора, Чопнакъга къараб ышарды.* (О. Этезов.) *Сагъат бешден сора кел.*

2. Ишни не да затланы джетген чегин, башха ишден айырылыб тургъанын (башха тюрк тиллени кёбюнде бу сонграны аллай магъанасы джокъду): *Хапарда эштгенден сора, ала бир бирлерин танымагъандыла.* (Малкъар джомакъладан.) *Бир ниетли бир къауум адамдан сора адам билирин суймегенди.* (О. Этезов.)

Себбли

Эки ишни ортасында бир бирге болгъан сылтауларын кёргюзтеди: *Муратны кеси бла бир ниетли бир къауум адамдан сора киши билирин суймегени себбли, ол төгерегине сакъ эди.*

Маталлы, тюрсюнлю, кылыкълы, формалы, халлы, сыфатлы деген сонграла тенглешидириу, ушашдырыу къарамны кёргюзтедиле эм кеслерини тюз магъаналарына кёре затланы хар тюрлю белгилерине ушашдырыу магъананы бередила: *Душман кёлге балта ойнатыу баллыды, эх. . . Мени хапарым да ол маталлыды.* (А. Ёртенланы.) *Хасан сабий кылыкълыды. Бар да сабийлеге къардан адам формалы* (сынча) *бир зат ишлечи. Ол гудучу джаныуар сыфатлы адам эди.*

Юсюнден

Объектлик къарамны кѣргюзтеди. Сѣз баргъан зат не, ким болгъанын ангылатады: *Къатыныны юсюнден хар джолукъ-гъаннга соруб айланганды. (Малкъар джомакъла.) Эришиуню юсюнден ол бек къаты сѣлешди.*

Аны юсюне деген варианты барды, сѣз ючюн: *Бир сюекни юсюне он ит талашханлай.*

Аллында (аллына)

1. Заман къарамны кѣргюзтуб джюрюйдю: *Къачыб тебрерни аллында, Сарыбий хурджунундан бохчасын чыгъарыб, Элбуздукъ таба сызды. (О. Этезов.)*

2. Орунну кѣргюзтуб, чалышма-орун сонгра болуб айтылады: *Ала юйню аллында ушакъны бардыра эдиле.*

3. Затны иш этиу халын кѣргюзтеди: *Джумукъ, бу сѣзлеге кеси аллына джууаб этерге болмай, Сарыбийни сѣзлерин башчысы Чокка-эфендиге кѣчюрюб айтды. (О. Этезов.)*

Арасында, ортасында

1. Заман къарамда: *Ол кече ортасында туруб кетиб къалады.*

2. Ишни этилиу халын: *Ахмат тюш арасында сѣлешди.*

3. Орун къарам: *Арбазда тауукъланы арасында къызыл кекелли башын джан джанына сакъ къаратхан эди. (О. Этезов.)*

4. Ишни этилиу халын: *Батдал бла Ханийни араларында уллу даулаш джанды.*

Ичинде

Заман къарамны кѣргюзтуб, заманны ол кесегинде ишни болгъанын билдиреди. *Сюрюучюле да ол эки ыйыкъны ичинде азыкъ келтирирге эл таба энерге болмай бек къыйналдыла. (О. Этезов.)*

Биргесине (бла бирге, бла бирча)

Эки затны юсюнде ишни бирча этиллигин, бирлешмеклик мадарны билдиреди: *«Чоппакъны да аланы биргесине сюрююз», — деди Нанаш. (О. Этезов.)*

Биргесине деген сонграны функциясында бла бирге, бла бирча деген сѣзтугушла да джюрюйдюле: Мен да сени бла бирге барайыммы? Мени бла бирча кел!

Тышында

1. Бир затны бир затдан, бир ишни бир ишден айырмакчылыккыны (чекни) кёргюзтеди: *Тюненегиледен тышында дагыда беш ийнек сюрюб мясокомбинатха бергендиле.*

2. Затланы белгиленген сандагыладан сора джокълугъун ангылатады: *Ахмат айтханладан тышында* (ол эркин этгенледен) *бери адам кирмегенди.*

Бир бирде *тышында* деген сонграны орнуна *тыш* да джюрюйдю: *Адетден тыш иш этерге джарамаз.*

Къалса

Затланы ортасында бир бирге ушашлыккыны качество тизгини бла бирге чегин кёргюзтеди: *Омардан къалса, ол билим-лиди.*

Бетден

Ишни болум халын ангылатады: *Ол манга харам бетден къарагъанын билдим.*

Келгенде, болгъанда

Ишни этилиу халын кёргюзтеди: *Сатыу-алыугъа болгъанда* (келгенде), *ол атасын-анасын да танымайды. Билим джанына келгенде, Рамазан кёбюбюзню сыртыбыздан салыр.*

Туурасында

Орун къарамны кёргюзтеди: *Къасымны кёз туурасында Яникойну бийик сыртлыккылы таулары созуладыла.*

Кем

Сан къарам: *Аны китаблары джюзден кем болмазла.*

Ауа, оза

Тюшден ауа юйге джетдик. Санны кёргюзтген къарамды: *Джюзден оза мал сюрюб келди.*

Ал, арт, джан, тюб, баш, туура, къыйыр, орта, ара эм д. а. к. сёзледен кёуралгъан (юч болушну формасында турсала) чалышма-орун сонграла джаланда орун къарамны хар тюрлю белгилерин кёргюзтедиле.

БАЙЛАУЛА

БАЙЛАУЛАНЫ МАГЪАНАСЫ

Болушлукъчу сѣзлени айтымда сѣзню сѣзге, айтымны айтым-гъа байлаб джорюген къауумуна б а й л а у л а дейдиле.

Тилни башха болушлукъчу кесеклерине кирген сѣзленича, байлаулары да кеслерини энчи лексикалы магъаналары джокъ-ду. Аланы джаланда (формалы) грамматикалы магъаналары барды.

Байлаула айтымда грамматикалы биртуудукъ, лексика джаны бла да бир бирге ушагъан айтымны членлерин дагъыда аны киби къош айтымны кесеклерин байлаб джорюген болушлукъчу сѣзледиле.

Байлаула кѣбюсюне къош айтымда аны кесеклерин байлаб джорюйдюле. Бош айтымны биртуудукъ членлерин байлаб джаланда джалгъаучу (соединительные) байлаула хайырлануладыла. Бойсундуруучу байлаула уа джаланда къош айтымлары кесеклерин байлайдыла.

Къарачай-малкъар тилде байлаула кеслери байлагъан эки сѣзню не да эки айтымны арасында, не да аланы ахырында келедиле.

БАЙЛАУЛАНЫ МОРФОЛОГИЯЛЫ КЪУРАЛУУЛАРЫ

Байлаула эки тюрлю боладыла: а) энчи (таза) байлаула: *а, уа, да, эм* д. а. к.; б) байлаулары къуллугъун тындыргъан сѣзле: *бла, ючюн, сора* (сонграла), *не, алай* (алмашла), *бир-бир* (сану) э. б.

Къуралууларына кѣре, байлаула эки къауумгъа юлешинедиле: а) б о ш б а й л а у л а: *а, уа, да, эм*; б) к ѳ ш б а й л а у л а: *эм да, дагъыда* э. б.

Тилни башха кесеклеринден байлаулары къуллукъларын джорюгтенлени ичинде бош, къош сѣзтутуш халда айланганылары да барды, сѣз ючюн: а) *не, сора, бла, ючюн*; б) *не да, не-не, бир-бир*; в) *аны себебли, алай болгъанлыкъгъа, аны ючюн,*

нек десенг, алай болгъаны ючюн д. а. к. Мында къош байлау- ланы эм сѣзтутушланы къуралыулары ачыкъды. Сѣз ючюн: *эм да эм бла да сѣзледен къуралгъанды. Аны кибик не да не бла да сѣзледен къуралады.*

Къайда — анда, ктайда — алайда, къайры — ары, къалай- гъа — алайгъа, ненча — анча, къалай — алай деген байлау сѣз- леден бла кѣргюзтюучю алмашладан къуралгъан байлаулары да, къуралыуларына кѣре, къош байлаулагъа кийирирге бол- лукъду: *Къайда ишлей эсе да, анда болур. Къайры бар деселе да, ары барады.*

БАЙЛАУЛАНЫ ГРАММАТИКАЛЫ МАГЪАНАЛАРЫНА КѢРЕ ЮЛЕШИНИУЛЕРИ

Байлаула синтаксисли магъаналарына кѣре эки уллу къауумгъа юлешинедиле: 1. Тенгджарашдырыучула;
2. Бойсундуруучула.

Тенгджарашдырыучу байлаула

Тенгджарашдырыучу байлаула не бош айтым- ны биртуудукъ членлерин не да тенгджарашхан къош айтымны кесеклерин (къош айтымны къураган бош айтымланы) байлай- дыла. Ала айтымны бойсунган членлерин не да бойсунган къош айтымны кесеклерин байлаб чырт да джюрюмейдиле. Кер- тиди, къарачай-малкъар тилде джалгъаучу байлаулары барысы да бирча бош айтымны биртуудукъ членлерин байлагъанча, тенг- джарашхан къош айтымны кесеклерин байлаб да джюрюйдюле. Сѣз ючюн, *бла* деген байлау джаланда бош айтымны биртуу- дукъ членлерин байлаб джюрюйдю, *ансы* деген байлауа джа- ланда эки айтымны байлау къуллукъда тубейди. *Бла* деген бай- лау бла эки айтымны байларгъа болмагъанча, *ансы* деген бай- лау бла да бош айтымны биртуудукъ членлерин байларгъа боллукъ туюлдю. Алай бла къарачай-малкъар тилде джалан да бош айтымны биртуудукъ членлерин байлаб джюрюген тенг джарашдырыучу байлаула, не джаланда тенгджарашхан къош айтымны кесеклерин байлаб джюрюген байлаула не да бош ай- тымны биртуудукъ членлерин байлагъаны бла бирге тенг- джарашхан къош айтымны кесеклерин да байлаб джюрюген байлаула бардыла.

Тенгджарашдырыучу байлаула кеслерини магъаналарына кѣре юч тюрлю боладыла: а) джалгъаучу байлаула; б) айырыу- чу байлаула; в) къаршылаучу байлаула.

Джалгъаучу байлаула

Джалгъаучу байлаула быладыла: *да, эм, дагъыда*; алай къуллукъну *бла, сора* (сонграла) да толтурадыла. Айтымлада аланы бир бѣлегине къарайыкъ:

Да

Да деген байлау бош айтымны биртуудукъ членлерин да, тенгджарашхан къош айтымны кесеклерин да байлаб джюрюйдю.

Ол бош айтымны эки не да андан да кёб биртуудукъ членлерин байлайды. Ол бош айтымны джаланда эки биртуудукъ членин байласа, асламында экинчи биртуудукъ членден сора келеди: *Той, оюн да бошалды...* (О. Балаев.) *Шамкъыз, Аминат да онбешшер ийнек сауадыла.*

Бу айтымлада да деген байлау экишер биртуудукъ членни байлайды, аны себебли, аланы ызларындан келеди. Ол экиден кёб биртуудукъ членни байласа, аланы хар бирини ызындан айтылады не да джаланда бек артда келген биртуудукъ членден сора айтылады. Сёз ючюн: *Чыпчыкъла да, дунияны къудретти да, джашил кырдыкла да, таб кюнню ышаргъаны да тас болдула* (Хабиб.) деген айтымда да деген байлау хар атны, аны бла бирге алагъа биртуудукъ член болуб келген этимсыфатны (ышаргъаны) ызындан айтылады.

Юйле, терекле, хауа да мени юсюме ауаргъа хазыр болгъанча кёрюндю. («Шуёхлукъ», № 18.) *Палата, коридор, больница да тар кёрюнюб башладыла* («Шуёхлукъ», № 18.) — деген айтымлада да джаланда ахырда келген биртуудукъ членден сора салынады.

Ол джаланда эки биртуудукъ членни байлаб келген кезиуюнде биринчи биртуудукъ членден сора салынса, бек ахырдагъы биртуудукъ членни ызындан да салынмай къалмайды, сёз ючюн, *Бёрю да, тюлкую да бир акъыллы болдула* дерни орнуна, *Бёрю да тюлкую бир акъыллы болдула* дерге джарамайды. Ол'а да деген байлауну магъанасын ачыкълайды: ол айтымда кесини биргесине айтылгъан биртуудукъ членлени кючлендириб келеди.

Ол айтымны биртуудукъ членлерини бек артда келгенлеринден сора бир кере салыныб да кёб джюрюйдю. Сёз ючюн: *Ахмат, Маджит, Мухадин да, ол кемчиликлени эсге алыб, эришиб ишлейдиле.* («Коммунизмге жол».) *Джауун, къар да, джел да сени юсюнгден хапар айтханлай турурла манга.* (Къ Кулиев.)

Да деген байлау айтымны хар эки биртуудукъ членинден сора бир айтылыб да тубейди: *Битеусоюз комитетге джолдашла Абашидзе, Асеев да, Бажан, Грибачёв да, Евтушенко, Лупан да, Марков, Межелайтис да, Смеляков, Сурков да, Твардовский, Турсун-Заде да киредиле.* («Коммунизмге джол».)

Бу биз башда да деген байлау бла юлгюге кёргюзтген айтымланы барысыны да биртуудукъ членлери башчыладыла. Бу байлау биртуудукъ болумланы бла толтуруучуланы да, биртуудукъ башчыланы байлагъаныча, байлайды. Сёз ючюн: *Быллай заманда кюнню да, кечени да къысхаракъ болгъанча кёрюнючуолери белгиледи.*

Къарачай-малкъар тилде затны бетин, тюрсюнюн кёргюзтюб келген (*Бизни ёзенлерибизде сары, кызыл гул хансла ёседиле*) биртуудукъ айгъакълаучула да деген байлауну кючу бла байла-ныб тюбемейдиле. Ала айгъакъланган сёзсюз келселе (*Къызылла хорлагъандыла*), субстантивлениб, башчыла не да сансыз членле боладыла.

Да деген байлау айтымны биртуудукъ хапарчыларын да байлайды.

Ач болду эсенг, мамонтну бойнун бур да шишлик эт, сууукъ болсанг, терисин юсюнге къабла да, ох этиб джукъла. (Э. Гуртуев.) «*Кийригиз бери!*» — дедим да, кесим мамукъ, дарман, байлау къайгъылы болдум. («Шуёхлукъ», № 18.)

Бу айтымлада да экишер хапарчыны байлаб келеди, эки ишни бир бири ызындан этилгенин кёргюзтеди.

Абдуллах отун джарды, от этди, къазанны асды да эшикге чыкъды дегенча юлгюле кёргюзтгеннге кёре, байлауну аллында келген хапарчылада айтылган ишле аны ызындан келген хапарчыда айтылган ишден эсе алгъа этиледиле. Алай бла да деген байлау, биртуудукъ хапарчылары арасында алгъан джерине кёре, алада айтылган ишлени бир бири ызындан этилгенлерин кёргюзтеди.

Сёз ючюн: *Кюн тийди да чыкъны кебдирди* деген айтымны алайыкъ. Аны былай джазаргъа боллукъду: *Кюн тийди — чыкъ кебди. Кюн тийиб, чыкъны кебдирди. Кюн тийгенлей, чыкъ кебди.*

Бу айтымла кюнню тийгенин, аны себебли уа, чыкъны кебгенин кёргюзтедиле *Кюн тийди, чыкъны кебдирди* десек да, кюнню алгъа тийгенин, аны ызындан чыкъны кебдиргенин кёребиз. Алай бла «Кюн тийди да чыкъны кебдирди» деген айтымда чыкъны кебгенини сылтауу кюнню тийгениндеди, да деген байлау'а бир бири ызындан болгъан эки ишни кёргюзтген биртуудукъ хапарчылары (тийди, кебдирди) байлайды.

Башха юлгюле алайыкъ: *Ол адамны борчу эди да, мен да чыдадым алагъа.* (Къ. Кулиев.) *Джаш кёб турмай келликди, келин Москвадады да, аны аллына вокзалгъа кетгенди.* («Шуёхлукъ», № 18.)

Да деген байлауну быллай айтымлада этген къуллугъуну юсюнден да тюз алай айтыргъа боллукъду. Ол былайда тенгджарашхан къош айтымны къурагъан бош айтымланы хапарчыларын байлайды. Бу юлгюлени биринчи хапарчыларында (борчу эди, Москвадады) айтылган иш алгъа этилген бла да къалмай, аланы экинчи хапарчыларында (чыдадым, кетгенди) айтылган ишни сылтауу, чуруму болады.

Да деген байлау тенгджарашхан къош айтымда тюрлю-тюрлю джерледе келеди. Аны магъанасы аллай айтымда алгъан джерине кёре болады. Сёз ючюн: *Тёгерекде джангы кырдык ийис этеди, терекледе чыпчыкъла джырлайдыла, кюн да кесини джизги таякълары бла къудретни ыйнакълайды* (Ха-

биб.) — деген тенгджарашхан кѳош айтым юч бош айтымдан кѳуралгъанды. Мында *да* деген байлау аланы башчыларын байлайды эм ахырдагъы бош айтымны башчысындан сора келеди, аны себебли, кѳош айтымны бошалгъанын кѳргюзтеди.

Ол тенгджарашхан кѳош айтымны бош айтымларыны башчыларыны хар биринден сора бир кере айтылыб келирге да боллукъду. Сѳз ючюн: *Темиркѳан абызырады, таягъы да кѳолундан тюшдю, бети да саргъалды, мыйыкълары да, боза аякѳгъа кѳмюлюб чыкѳгъанча, эншге созулдула.* (Хабиб.)

Алай: *Ол кюнлюк мардасын джюз джыйырма процентге толтуруб ишлейди, Азрет да андан кѳб артха кѳалмайды* («Коммунизмге джол».) — дегенча айтымлада *да* деген байлау дайым экинчи бош айтымны башчысындан сора келеди.

Эм

Эм деген байлау халкѳ тилде башха джалгъаучу байлауладан эсе аз джюрюйдю. Ол газетде кѳб тубейди. *Эм* (*эм* да) деген байлау бош айтымны эки биртуудукѳ членин не да тенджарашхан кѳош айтымны эки кесегин байлайды:

Ол кюн хораз эм тауукѳ этдиле зауукѳ. (О. Балаев.) *Андан сора эшек ѳгюзге эм парийге ѳбкелеб, кѳулакѳ артлары терлеб, кѳойгъа келди тѳрткюллеб.* (О. Балаев.)

Эм бир заманны ичинде не да бир бири ызындан этилген ишлени кѳргюзтеди. *Эм да* ол магъананы джюрютеди, юлгюге: *Чалгы чалгъан эм да тюз джерде гебен тартхан тынч иш туюлдою.* (И. Боташев.) *Таулу, атына миниб бара туруб, ол сууда кѳргенди атын эм да кесин.* (Кѳ. Кулиев.) Ол, кѳб биртуудукѳлу бош айтымны джаланда бек ахырындагъы членни аллында келсе, саналыу бошалгъанын кѳргюзтеди: *А. Пушкинни, М. Лермонтовну, С. Маршакны, С. Михалковну эм ди К. Чуковскийни сабийле ючюн джазгъан бир-бир чыгъармалары малкѳар тилге кѳчюрюлгендиле.* («Коммунизмге джол».)

Бу байлау айтымны битеу сансыз членлерин да бирча байлайды.

Бла

Бла деген байлау тенгджарашхан кѳош айтымны кѳурагъан бош айтымланы байлаб джюрюмейди. Ол бош айтымны джалан эки членин не да биртуудукѳ членлени кѳуллугъунда келген эки сѳзтутушну бирге байлайды.

Бла деген байлау бош айтымланы башчыларын байлайды. Сѳз ючюн: *Алай Марджан бла Афуджан'а, сагъыш этселе да, кѳууаныб келедиле.* («Шуѳхлукѳ», № 17.) *Пушкин бла Вяземский бир кече бара эдиле кѳараторгъа олтуруб.* (Кѳ. Кулиев.)

Бу байлау башчыланы эки-эки байлаб да джюрюйдю: *Ол заманда Хызыр бла мен бирге, Ахмат бла Далхат'а бирге ишлей эдик.* («Коммунизмге джол».)

Асхатны **бла** артистни бет сыфатлары кезиу-кезиу кёз аллыма келе эдиле. («Шуёхлукъ», № 18.) Бююн'а Волгоградха Москадан **бла** Ленинграддан келгендиле («Коммунизмге джол».) деген юлгюле кёргюзтгеннге кёре, **бла** деген байлау биртуудукъ толтуруучуланы **бла** болумланы да, биртуудукъ башчыланы байлагъаныча, байлайды.

Бла деген байлау байлагъан эки биртуудукъ сансыз членни биринчиси болуш аффикссиз айтылыргъа да болады. Сёз ючюн: *Озгъан айда колхозлагъа **блз** совхозлагъа деб экиджюз трактор келтирилгенди* дегенни орнуна: *Озгъан айда колхозла **бла** совхозлагъа деб экиджюз трактор келтирилгенди* дерге болады. Не да: *Республиканы колхозларындан **бла** совхозларындан ол кенгешге бек кёб адам къатышханды* дерни орнуна: *Республиканы колхозлары **бла** совхозларындан ол кенгешге кёб алчы адам къатышханды* дерге болады.

Бу байлау бир атны ачыкълаб келген биртуудукъ айгъакълау-чуланы **бла** биртуудукъ хапарчуланы байлаб джорюмейди.

Бери джаланда: *Айшат **бла** Мухадин эгеч **бла** къарындашдыла. Бизни киштигибиз **бла** итибиз бир **блге** от **бла** суучадыла* дегенча айтымла кирмейдиле. Быланы айырылыб джазылгъан кесеклери экишер хапарчыдыла. Сёз ючюн: *Эгеч **бла** къарындашдыла* дегенни алайыкъ. Ол *эгечди, къарындашды* дерни орнуна предикативлик аффикс джаланда экинчи атха къошулуб къуралгъанды. Аны себебли, башдагъы юлгюле кёргюзтгеннге кёре, быллай айтымланы атладан къуралгъан хапарчуларын **бла** деген байлау байлаб келеди. Алай айтымланы хапарчуларын байлаусуз айтыргъа да боллукъ ду, сёз ючюн: *Айшат **бла** Мухадин эгеч, къарындашдыла.*

Бла айтымны джаланда биртуудукъ членлерин байлайды

Не

Не деген джалгъаучу байлау бош айтымны баш членлерин, сансыз членлерин, тенгджарашхан къош айтымны бош айтымларын да байлаб джорюйдю. Баш эм сансыз членлери **не** деген байлауну кючю **бла** байланган бош айтымны хапарчысы эм бош айтымлары бу байлауну кючю **бла** байланган тенгджарашхан къош айтымны хапарчулары дайым угъайлаучу формада келедиле.

Не деген байлау айтымны членлерин байлаб **не** да тенгджарашхан къош айтымны бош айтымларын байлаб келсе да, айтылгъан затны кючлендирген этеди.

Бу байлау ол джаны **бла** **не** деген кючлендириучю кесекчик-ке ушайды.

*Кертиди, аны алайлыгъын къызыны атасы, **не** анасы толу сезмегендиле* («Шуёхлукъ», № 18.) *Джел урсун этеклерим чачакъ эте, къайыра — мен аны элпеклигине къууанмам **не***

къайгъырмам. (И. Бабаев.) *Ана джашын сорады хар бирине, киши айтмайды сауун не ёлгенин.* (К. Отаров.) *Не бу айтымлада экишер баш членни бирге байлаб, аланы араларында келеди. Бу айтымланы хапарчылары угъайлаучу формададыла. Быллай айтымлада не деген байлаугъа да къошулуб да келеди: Урушда адамы ёлмей не да джаралы болмайын къалгъан таулу юй табылмаз.* (Къ. Кулиев.)

Бу байлау кёбюсюнде быллай айтымланы хар биртуудукъ членлерини аллында келеди, сёз ючюн: *Мен аны юсюнден не адамдан зитгенме, не китабда окъугъанма, не кинода кёргенме. Мында алыкъа не терекле орнатылыб, не джер сюрюлюб бошалмагъанды, не мал орунлагъа ремонт этилмегенди.* («Коммунизмге джол».) *Угъай, сен аллай джаныуаргъа не тауда, не тюзде тюбегенсе.*

Ол угъайлаучу хапарчылары болгъан тенгджарашхан къош айтымлада да биртуудукъ членли угъайлаучу баш айтымдача джюрюйдю, сёз ючюн: *Ёлюгюне тюбеген да — айталмаз, не джарасы ауур эди демезле* (К. Отаров.) деген къош айтымны алайыкъ. Мында не деген байлау ёлюгюне тюбеген да айталмаз, джарасы ауур эди демезле деген бош айтымланы байлайды. *Айтхан заманына дери сакъладым, алай не ол кеси кёрюнмей эди, не машина келмей эди* («Коммунизмге джол».) деген къош айтымда не деген байлау хар бош айтымны аллында келеди.

Алай бла, башдагъы юлгюле кёргюзтгеннге кёре, бош угъайлаучу айтымны эки биртуудукъ члени (угъайлаучу хапарчылары болгъан тенгджарашхан къош айтымны эки бош айтымны) болса, не деген байлау ол эки биртуудукъ членни (эки бош айтымны) арасында келеди. Угъайлаучу бош айтымны эки не да андан да кёб биртуудукъ члени (тенгджарашхан къош айтымны эки не да андан да кёб бош айтымны) болса, не деген байлау аланы хар бирини аллында келеди.

Айырычу байлаула

Бери не (не да), бир-бир, огъесе деген байлаула киредиле. Ала айтымда айтылгъан затланы, ишлени бир бирлеринден айыргъанларын не да айтымда саналгъан затланы, ишлени джаланда бири сайланнганын кёргюзтедиле.

Не, бир-бир деген байлаула кеслерини магъаналарына кёре, бир бирге ушайдыла. Ала бош айтымны биртуудукъ членлерин не да тенгджарашхан къош айтымны къурагъан бош айтымларын байлаб джюрюйдюле.

Не, бир-бир деген байлаулагъа да къошулуб да кёб келеди. *Бир* деген джангыз сёз байлаулыкъ этмейди. Ол байлау болур ючюн, айтымда къайтарылыб айтылыргъа керекди. Муну *бир бирде* деген формасы санауну бошалгъанын кёргюзтуб, бек

артдагы эки биртуудукъ членни (не да бош айтымны) ортасында келеди. *Не да* деген форма да ол кзуллукуьда джурюйдю, не да джаланда эки биртуудукъ членни байлаб келеди, юлгюге: *Аны атын зштмеген не да унутхан кюнюмде дуня башы тубюне боллукъ суна эдим.* («Шуёхлукъ», № 18.) *Ол кезиуде мен терезеден кзарайма не да эшикге чыгыб бир зат бла джубанама.* («Шуёхлукъ», № 18.) *Хомух, чийбел адам анда не бешишли болур, не борбайсыз кзалыр.* (Хабиб.) *Да, таб элде кзалган эсе да, не радио бла эштир, не да газетледе джазылыб кёрюнюр.* (Хабиб.) *Бир бирде уа ачыусунуб, не угъай, не хо десем, тынгылауну джибереди, не да муну не ашыгыулуугу барды дейди.* (О. Этезов.) *Бир джауун джауады, бир кзар джауады — ишибиз иги бармайды. Ол кечесин бир юй тубюнде сабийле бла тоб ойнаб, бир газет, журнал окъуй, бирде дерсин эте оздурады.* («Коммунизмге джол».)

Не деген айырыучу байлауну *не* деген джалгъаучу байлаудан айыра билирге керекди. Джалгъаучу *не* джаланда угъайлаучу айтымлада джурюйдю, айырыучу *не* уа джаланда хаулаучу айтымлада джурюйдю.

Халкъ тилде *бир-бир* деген кшош байлауну кзуллукуьунда *бир бирде, къайда-къайда* дегенле да джурюйдюле. Сёз ючюн: *Кюн бир джауа, бир аяза турады* дегенни орнуна халкъдан: *Кюн къайда джауа, къайда аяза турады* деб эштирге боллукъду.

Не деген байлауну алмашдан, *бир-бир* деген байлауну уа санаудан кзуралганларын билирге кыйын туююлду.

Огъесе деген байлау асламында соруучу айтымлада джурюйдю. Ол айтымны баш эм сансыз членлерин эм тенгджарашхан кшош айтымны аны кзураган бош айтымларын байлаб келеди. *Огъесе* деген байлау джаланда эки биртуудукъ членни не да джаланда эки бош айтымны байлайды. Аны себебли, ол бош айтымда да, тенгджарашхан кшош айтымда да джангыз бир кере келеди. Ол байлаган биртуудукъ членледе бла бош айтымлада айтылган затланы, ишлени бири болургъа болады ансы, экиси да бирден болмайдыла, юлгюге: *Машинамы, огъесе трактору келгенди?* («Коммунизмге джол».) *Алан, сен бу суратны бююннге дери кёмегенмисе, огъесе бир шарайбынмы табханса?* (Э. Гуртуев.) *Сен акъылындан ишми шашханса, огъесе ол чагырчыккымы кзатышдыргъанды?* (Э. Гуртуев.) *Была да халкъдан тюшген ушайдыла да, огъесе аллахны келечилери болуб, кёкденми эннгендиле?* (Хабиб.)

Огъесе деген сёз байлау болмай, башха магъананы тутуб да джурюйдю: *Ай, огъесе, кзорасын ол тели.* (Халкъдан.)

Малкъар, Бызынги джанында аны *алай эсе* деген магъанада да хайырланадыла, сёз ючюн: «Алай эсе, мен барайым» дерни орнуна, «Огъесе мен барайым» дейдиле.

Къаршчы байлаула

Къаршчы байлаула быладыла: *а, уа, алай, ансы, алай болса да, алай болгъанлыкъгъа, алай болгъаны ючюн*. Бу байлаула айтымны кеслери байлагъан членлеринде эм тенгджарашхан къош айтымны кесеклеринде айтылгъан затланы, ишлени бир бирге къаршчылыкъларын кёргюзтедиле. Аланы бир бирлерине айтымлада къарайыкъ:

А, уа

А, уа деген байлаулары магъана джаны бла бир бирден башхалыкълары джокъду, аланы арасындагъы башхалыкъны биз джаланда джазгъанда, айтханда кёребиз. Ачыкъ таууш бла бошалгъан сёзден сора *уа*, кысыкъ таууш бла бошалгъан сёзден сора *а* деген байлау келеди.

Юрий Гагарин къайтыб джерге къонганды, биз'а айлана-быз алыкъа. (И. Бабаев.) *Ол адам менича кийинеди деб, мени ачыуун этеме, сен'а алайым джокъду деб ачыуланаса.* (Хабиб.) *Бирсилени тутсакъ, джилагъан этедиле, бу уа кюлюб, Солманны джырын айта келеди.* (О. Этезов.) *Ючеуленден экиси тохтамай селешедиле, бири уа тынгылаб, башын эншге тутуб, ушакъны баргъан халысына ыразы халда турады.* (О. Этезов.) *Къарагъанымда, асыры ачыудан бети кызыарыб, кёзлери уа мени таба окъла атаргъа хазыр болуб тура эдиле.* (Хабиб.) деген тенгджарашхан къош айтымлада *а, уа* деген байлаула бош айтымлары байлайдыла. Бу юлгюле кёргюзтегинге кёре, бу байлаула тенгджарашхан къош айтымны артда келген бош айтымны къаршчылау магъананы тутхан членинден сора келеди-ле, кеслери да экинчи айтымда айтылгъан затны биринчи айтымда айтылгъан затха къаршчы этилгенин кёргюзтедиле.

Кёбюсюнде бу байлаула: *Бусагъатда уа кюнню чыгъа башлагъаныны суратын этерге умуту барды.* (Э. Гуртуев.) *Ол тёбеле, тёшле уа Бахсан сууну бойну бла ёрге тартыб, къарлы таулагъа этедиле* (Хабиб.) дегенча айтымлада джюрюйдюле.

Бу айтымладагъы къаршылыкъ магъана аланы алларында келген айтымлада айтылгъан зат бла тенгледиредиле. Сёз ючюн, биринчи юлгюню былай джазаргъа боллукъду: *Биягъында таулары суратын ишлегенди, бусагъатда уа кюнню чыгъа башлагъан суратын этерге умуту барды.*

Бу тенгджарашхан къош айтымды. Аны биринчи кесегинде суратчыны биягъында таулары суратын ишлегенини юсюнден айтылмаса эди, суратчыны юсюнден сёз бардыргъан адам *уа* деген байлауну хайырланмай «Аны кюнню чыгъа башлагъаныны суратын ишлерге умуту барды» деб къоярыкъ эди. Аны эсге алыб, *а, уа* деген байлаулары *а, уа* деген кесекчикледен айыра билирге керекди.

Алай

Қъарачай-малкъар тилде *алай* деген къаршчы байлауну къуллугъунда *алай болгъанлыкъгъа, алай болгъаны ючюн, алай болса да* деген сѣзтутушла да джюрюйдюле. Бу байлаула джалан да баш айтымны биртуудукъ хапарчыларын эм тенг джарашхан къош айтымны кесеклерин байлаб джюрюйдюле, юлгюге: *Солтанбек тынгысыз болду, не эсе да бир зат айтыргъа итинди, алай таматаны терен сагъышын бузаргъа базынмады.* (Хабиб.) *Ауругъанны иши башхады, алай ауругъанлай сылтау этерге кюрешген табылса, алай адамгъа башха тюрлю оноу этерге керекди.* (О. Этезов.) *Бичен ишни теркирек бошаргъа керекди, алай адам кюч азды.* (Хабиб.) *Манга кѣбле лакъырда этиучю эдиле, алай мен бирине да къарамай эдим.* («Шуѣхлукъ», № 18.)

Бу юлгюле кѣргюзтгенге кѣре, *алай, алай болгъанлыкъгъа, алай болгъаны ючюн, болса да* деген байлаулары арасында магъана джаны бла уллу башхалыкъ джокъду.

БОЙСУНДУРУУЧУ БАЙЛАУЛА

Бойсундуруучу байлаула бойсунган къош айтымны баш эм бойсунган кесеклерин бирге байлайдыла. Қъарачай-малкъар тилде аланы, магъаналарына кѣре, эки къауумгъа юлеширге боллукъду: *сылтаучу бла муратчы* байлаула.

Биринчи къауумгъа: *ючюн, нек десенг, нек десегиз, не ючюн десенг, не ючюн десегиз, себебли, аны ючюн* деген байлаула кирдиле. Быланы кючю бла бойсунган айтым бош айтымда айтылгъан затны не сылтау бла болгъанын кѣргюзтеди.

Юлгюге: *Алай элде, районда да къуллукъчула кѣб болгъанлары себебли, айлана-джюрюй келселе, Акъ Къая башына тюртюлмей онглары болмайды, нек десегиз, чалгъы чалыуну, дырын джыйыуну юсюнден тюбюнден хапарны терк-терк сурайдыла.* (Хабиб.) *Хасан хапарынгы айтханды да, аны ючюн келгенме,— деди Далхат.* («Коммунизмге джол».)

Аны ючюн, андан, ол себебден деген сылтаучу байлаула халкъ тилде кѣб джюрюйдюле.

Муратчы байлаула деб *ючюн, деб* деген байлаулагъа айтабыз. Бойсунган къош айтымны бойсунган кесеги аланы кючю бла аны баш кесегинде айтылгъан ишни не муратда этилгенин кѣргюзтеди; *Ахырында чыкъды бийик таулагъа, мында уа туберме деб бир юлгюге.* (И. Бабаев.)

БАЙЛАУ СЕЗЛЕ

Қъарачай-малкъар тилде байлауну къуллугъунда джюрюген сѣзле бла сѣзтутушла да бардыла. Аллай сѣзлеге бла сѣзтутушлагъа *байлау сѣзле* дейдиле.

Байлау сёзле кьуру да бойсуннган кьош айтымны бойсуннган кесегинде келедиле. Аллай сёзлеге *ючюн, къайры, къалай, къачан, ненча* деген сёзле эм бойсуннган кьош айтымны бойсуннган кесегини хапарчысы киредиле. Сёз ючюн: *Кетигиз деб ол къачан джазды, биз ол кюннге хазырбыз* деген айтымда *къачан* деген байлау сёздю. Ахмат *къайтса, биз да кетерикбиз* деген айтымда уа байлауну кьууллугьун бойсуннган бош айтымны (Ахмат къайтса) хапарчысы (къайтса) толтурады.

Къарачай-малкъар тилде байлауну кьууллугьунда джюрюген сёзтутушла быладыла: *аны бла бирге, аны бла бирча, аны кибики*. Сёз ючюн: *Кенгешде докладчы республиканы уруннганларыны быйыл малчылыкъны, джерчиликни, аны бла бирге кеслерини колхозларыны экономикаларын айнытыуда къаллай джеттишимле болдургъанларыны юсюнден айтханды* деген айтымда *аны бла бирге* деген сёзтутуш байлауну кьууллугьун толтурады. Ол айтымны эки биртуудукъ членин байлайды.

Къарачай-малкъар тилде байлауну кьууллугьунда джюрюген сёзлени бла сёзтутушланы бирикдирген бир зат барды: аланы эки къаууму да байлауну кьууллугьун толтуруб джюрюйдюле, болса да аланы кеслерини лексикалы магъаналары ачыкъ сезилиб турады. Сёз ючюн, *къачан, къайда* деген сёзле заманны, орунну кёргюзтедиле. Байлауну орунда джюрюген сёзтутушланы юсюнден да алай айтыргъа боллукъду. Сёз ючюн, *аны бла бирге, аны кибики* деген сёзтутушла «аны биргесине», «аныча», «анга ушаш» деген магъаналаны да ангылатадыла, байлаулукъ да этедиле.

Байлауланы кеслерини энчи лексикалы магъаналары джокъду. Аны алайлыгъы уа байлауланы кьууллугьунда джюрюген сёзлени бла сёзтутушланы алыкъа байлауланы категориясына толусунлай ётюб бошамагъанларын кёргюзтеди.

СИНТАКСИС

Синтаксис тилни битеулей кесине сыйындыргъан тил бѐлюмюдю, не ючюн десенг, ол бир оюмну, ниетни билдирген айтылыулары, айтымлары бла сѣзтутушлары, грамматиканы баш бѐлюмлерине кирген тил категориялары арасында джюрюген халлары, аланы бир бирлери бла келишиулерин тинтиб джюрюйдю.

Тил илмуну баш бѐлюмлерини бири болуб, синтаксис джыйымдыкъ фразеологиялы айтылыулары къурагъан эски синтаксисли бирликкеге — айтымлагъа бла сѣзтутушлагъа къарайды.

Къарачай-малкъар тилни сѣзтутушларыны синтаксисинде быллай сѣзтутушла бардыла: а) айгъакълаучу сѣзтутушла эм б) кѣб тюрюлю къауумгъа юлешинген иеликчи сѣзтутушла.

Къарачай-малкъар тилни синтаксисинде быллай айтымла джюрюйдюле: а) бош айтымла; б) масдар, этимча, этимсыфат айланчлары болгъан бош айтымла; в) байлаусуз эм байлаулу тенгджарашхан къош айтымла; г) байлаусуз, байлаулу бойсунган къош айтымла; д) туура эм сѣдегей сѣзлю къош айтымла.

БОШ АЙТЫМ

АЙТЫМДАН ХАПАР БЕРИУ

Синтаксис бла морфология грамматиканы эки баш кесеклеридиле. Морфология сёзлени къалай кьуралгъанларына, къалай тюрленгенлерине къарайды, синтаксис'а сёзле бир бирлерине къалай байланганларына, аладан айтымла къалай кьуралгъанларына, айтымла не тукъум, къалай тюрлю болгъанларына эм да ала бир бирлерине къалай байланганларына къарайды.

Сёлешген заманда адамла бир бирлерине муратларын, акъылларын ангылатыр ючюн сёлешедиле. Алдай бир муратны, бир акъылны танытхан бир не да талай сёзге айтым дейдиле. Хар айтым белгили интонация бла айтылады эм да кьоншу айтымдан пауза бла айырылады.

Хар не тукъум сёз да, хар не сёзтутуш да айтым кьураб бармайды: айтым керти айтым болур ючюн, ол бир белгили муратны, акъылны танытыргъа керекди. Сёз бир магъананы тутады, айтым'а бир муратны ангылатады; ол хыйсабдан хар сёз не да сёзтутуш айтым болуб бармайды: сёз не да сёзтутуш айтым кьураб ючюн, аны талай ышаны, шарты болургъа керекди. Сёз ючюн: *эмен терек, къалын чегет, джылы кюн, бизни элибиз* — была бирер магъананы тутадыла, алай адамны не айтыргъа мурат этгенин, не мураты, не акъылы болгъанын танытмайдыла. *Джылы кюн* деген сёзтутуш бир магъананы тутады, муратны уа танытмайды; алай болмай: *кюн джылыды* десек, бу эки сёз толу бир муратны танытадыла, адамны муратын бередила (былайда предикативлик барды).

Айтымны кьурамакълыкъда джюрютюлген мадарла быладыла: 1) айтымгъа кирген сёзлени формалары; 2) болушлукъчу сёзле (сонграла, байлаула д. а. к.); 3) айтымда сёзлени орунлары; 4) интонация.

1. **Сёзлени формалары.** Сёзлени формаларыны кючю бла аланы бир бирлерине байлаб, айтым кьурабгъа болады. Сёз ючюн:

Мен къарындашымы письмосун алдым.

Бу айтымда сёзлени формалары (аффикслери) аланы бир бирлерине джарашдырылыб, аладан толу хапар кзурайдыла. *Мен* деген сёз *бла алдым* деген сёз (сёзлени формаларыны кючю бла) бир бирлери бла бетде, санда да келишибдиле, *алдым* деген сёз *письмо* деген сёзю тамамлаучу болушха салыб, этилген ишни анга кёчгенин кёргюзтюб, аны толтуруучу этиб келеди д. а. к.

2. Болушлукъчу сёзле. Айтымда сёзлени бир бирлерине джарашдырмакълыкъда бек керекли болгъан болушлукъчу сёзле сонграла бла байламлыдыла.

Сонграла, болушлагъа джёнгерлик этиб, айтымда атланы кзулукъларын, орунларын ачыкъ, кесгин этиб келедиле. Сёз ючюн: *Устаз школ таба барады* (*таба* деген сонгра устазны къалай ары баргъанын кесгинлейди). *Шахаргъа деру автобус бла келдик* (*деру* деген сонгра бериучю болуш бла бирге барыб тохталлыкъ джерни кесгинлейди д. а. к.).

Байлаула сёзлени не да айтымланы бир бирлерине байлагъан бла бирге аланы араларына тюрлю-тюрлю магъаналаны саладыла. Сёз ючюн: *Докладны не директор, не* (не да) *завуч этерикди* десек, *не* деген байлау айтымда эки членни (*директор* деген сёз бла *завуч* деген сёзю) арасына айырмакълыкъ магъананы салады. *Кюн тийиб эди, алай'а сууукъ сынмагъан эди.* Бу айтымда *алай'а* деген байлау эки айтымны арасында къаршчылыкъ магъананы танытады д. а. к.

3. Айтымда сёзлени орунлары. Къарачай-малкъар тилде айтымны ичинде сёзлени орун алыуларыны белгили джорукълары барды, ол джорукъланы кючюнден айтымны магъанасы тюрленирге не да айтымдан магъана чыкъмай къалыргъа боллукъду:

Агъач юй джылы болады десек, былайда агъачдан этилген юнню юсюнден сёлешинеди (агъач юй). Алай болмай, *юй агъач алыкътын джыйылыб бошалмагъанды* десек, былайда юйге керекли агъачны юсюнден сёлешинеди. Къысха сёз: бу айтымлада агъач бла юй деген сёзлени орунларын алышындыргъанлыкъгъа, эки тюрлю магъана чыкъды.

Иги окзуучу дерсин хазырлайды. — *Окзуучу дерсин иги хазырлайды.* Биринчи айтымда *иги* деген сёз *окзуучу* деген сёзю сыфатлайды, аны к ъ а л л а й болгъанын танытады (айгъакълаучуду); экинчи айтымда *уа иги* деген сёз *хазырлайды* деген хапарчыны айгъакълайды, дерсни к ъ а л а й хазырланганын кёргюзтеди (халны болумуду).

1-чи классда отуз сабий барды деген айтымда *отуз* бла *сабий* деген членлени орунларын алышындырсакъ, айтым тюз чыкъмайды: *1-чи классда сабий отуз барды* деб айтыргъа джарамайды д. а. к.

4. Интонация. Айтымда интонацияны магъанасы бек уллуду. Интонациягъа кере айтымны магъанасы тюрленирге боллукъду: *Биз хорладыкъ.* — *Биз хорладыкъ!*

Биринчи айтым х а п а р л а у ч у айтымды, экинчи айтым'а

кётюрюучю айтымды. Быланы бирин хапарлаучу, бирин да кётюрюучю айтым этген кзуру интонацияды.

Интонация юч кесекден кзуралады: а) пауза (сёлешген заманда ауазны бёлюнюю); б) ауазны мелодикасы (ауазны кётюрюю эм да тюзюрюю); в) логика басым (айтымда кыйсы болса да бир сёзню артык айырыб айтыу).

а) Пауза. Адам сёлешген заманда сёзлени кзауум-кзауум этиб, аланы орталарында тохтай-тохтай сёлешеди, кзауумну кесини ичинде пауза этмейди:

Джети сагъатха биз барыбыз да клубну аллына джыйылдык.

Бу айтымда пауза джаны бла быллай кзауумлагъа бёлорге боллукъду: *джети сагъатха/биз барыбыз да/клубну аллына джыйылдык.* Алай болмай: *Джети/сагъатха биз/барыбыз да клуб/аллына джыйылдык* десек айтым магъанасыз болады: алай пауза бла киши да сёлешмейди.

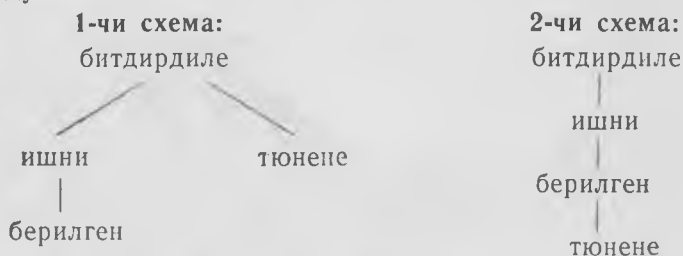
Бир бирледе паузагъа кёре айтымны магъанасы тюрлениб кетерге да боллукъду:

Тюнене/берилген ишни битдирдиле.

Бу айтымда пауза *тюнене* деген сёзден сора этилгенди, ишни *тюнене* этгендиле, *тюнене* деген сёз кеси да *битдирдиле* деген хапарчыгъа байланыбды; къачан битдирдиле? деген соруугъа джууаб этеди. Алай болмай:

Тюнене берилген ишни/битдирдиле десек, иш *тюнене* берилгенди, этилгени уа бюгюн болургъа да боллукъду. *Тюнене* деген сёз кеси да *берилген* деген сёзге байланады, къачан берилген? деген соруугъа джууаб этеди.

Башында айтылган затны бу эки схемадан кёрюрге боллукъду:

Башында келген примерледен ачыкъ болгъаныча, айтымда паузаланы орунлары тюрленген бла бирча ала бёлген кесеклени да магъаналары эм да айтым сёзлени бир бирине синтаксис джаны бла байланыулары тюрленген этеди. Айтымда паузадан паузагъа дери тохтаусуз битеуден айтылган, паузала бёлген сёз кзауумлагъа синтагма деб айтылады. Айтылгандан мурат: сёлешген заманда айтымлагъа кирген сёзле магъана джаны бла бёлюмлеге, синтагмалагъа юлешиниб айтыладыла.

Сёлешген адамны муратына кёре, бир айтымны ичинде окъуна синтагмала тюрлю-тюрлю болургъа боллукъдула:

Хасан/биягъы бутундан ауруйду.— Хасан биягъы/бутундан ауруйду.

Биринчи айтымда Хасанны буту ауруучу болгъанына эс бёлюнеди, экинчи айтымда уа Хасан ауруучуду деген магъанагъа эс бёлюнеди.

б) М е л о д и к а. Мелодикагъа кёре (ауазны кётюрюлгенине, тюшгенине кёре) айтымны магъанасы тюрленирге болады: *Билим алырса, адам болурса.— Билим алырса — адам болурса.*

Биринчи айтым биртуудукъ членлени тизген, санагъан интонация бла айтылады. Бу айтымда *алырса, болурса* деген сёзле бирча мелодика бла айтыладыла. Экинчи айтымны айтхан заманда *алырса* деген сёз *болурса* деген сёзден эсе кётюрюлген бийик мелодика бла айтылады; ол хыйсабдан экинчи айтымны магъанасы — шарт айтымны магъанасына джууукъ болады:

Билим алырса — адам болурса.— Билим алсанг, адам болурса.

в) Л о г и к а б а с ы м. Айтымда бир сёзге артыкъ магъана бериб, аны къалгъан сёзледен айырыр ючюн, сёлешген адам аны кючлюрек айтады, алгъа тутады. Айтымда бир сёзню былай артыкъ айырылыб айтылгъанына логика басым дейдиле. Сёз ючюн: *Осман базаргъа барды* деген айтымны хар бир сёзюне бирер башха логика басым тюшюрюб, алай айтыргъа (не да окъургъа) боллукъду:

1) Базаргъа ким баргъанын кёргюзтюр ючюн, логика басымны *Осман* деген сёзге салыргъа керекди: *Базаргъа Осман барды.*

2) Османны не этгенин айырыб кёргюзтюр ючюн, логика басымны *барды* деген сёзге салыргъа керекди: *Осман базаргъа барды.*

3) Османны къайры баргъанын айырыб кёргюзтюр ючюн, логика басымны *базаргъа* деген сёзге салыргъа керекди: *Осман базаргъа барды.*

Къарачай-малкъар тилде логика басымны салгъан заманда сёзле айтымда орунларын алышдырыргъа боладыла. Аны бу примерледен кёрюрге боллукъду: 1) *Мазан тюнене отуннга кетгенди.* (Не этгенди?) 2) *Тюнене отуннга Мазан кетгенди.* (Ким?) 3) *Мазан отуннга тюнене кетгенди.* (Къачан?) 4) *Тюнене Мазан отуннга кетгенди.* (Къайры?)

СЁЗТУТУШ *

Бир сёзден къуралгъан айтым алай кёб болмайды. Асламысына айтым талай сёзден къуралыргъа болады. Айтымгъа кирген сёзле магъаналары бла эм да грамматика формалары бла

* Бу тема Н. А. Баскаковну «Тюрк тилдеде айтым бла сёзтутуш» деген статьясына таяныб джазылгъанды. (Н. А. Баскаков. «Предложение и словосочетание в тюркских языках». Вопросы составления описательных грамматик. Москва, 1961).

бир бирлерине белгили джорукъла бла байланыб келедиле. Айтымда сёзлени алай байланыб келгенлерине с ё з т у т у ш деб айтылады. Сёз ючюн: *мен окъуйма* деген сёзтутушда эки сёз да формалары бла бир бирлерине келишибдиле (бетде, санда): *мен окъуйса* не да *мен окъуйбуз* дерге болмайды. Аны алай этдирген *мен* деген сёздю, не ючюн десенг, экинчи сёзню формасы (окъуйма) *мен* деген сёзге кёре болады. Ол халда къарасакъ, *мен* деген сёз баш сёз, *окъуйма* деген сёз бойсуннган сёз болады, алай бла экиси сёзтутуш къураб келедиле. Бу сёзтутушха кирген эки сёзню бири башчыды, бири да хапарчыды: бу сёзтутуш айтымды.

Айтымгъа кирген сансыз членле да сёзтутуш къураб келедиле. Сёз ючюн: *Сабан сюрген трактористле боюнларына алгъан борчларын артыгъы бла толтурадыла*. Бу айтымда быллай с ё з т у т у ш л а бардыла: 1) *трактористле толтурадыла*; 2) *сюрген трактористле*; 3) *сабан сюрген*; 4) *планларын толтурадыла*; 5) *боюнларына алгъан планларын артыгъы бла толтурадыла*. Бу айтымда сёзлени бир бирлерине къалай байланнганларын бу схемадан кёрюрге боллукъду:

трактористле

сюрген

сабан

толтурадыла

планларын

алгъан

артыгъы бла

Бу айтымгъа кирген сёзтутушлада бир сёз бир сёзге бойсунуб келеди. Сёз ючюн: *планларын толтурадыла* деген сёзтутушда *толтурадыла* деген сёз бойсундургъан, *планларын* деген сёз бойсуннган сёзледиле. Аны бла бирге, бойсуннган сёз бойсундуруб келген сёз да болургъа боллукъду; айтылгъандан мурат: бир сёз бир джанындан бойсуннган сёз болуб, экинчи джанындан да бойсундургъан (баш) сёз болуб келирге боллукъду. Башында эскертилгенча, *планларын толтурадыла* деген сёзтутушда *планларын* деген сёз бойсуннган сёздю, *алгъан планларын* деген сёзтутушда уа бойсундургъан сёздю. Алай бла къарасакъ, айтым — бир сёз эки сёзтутушха кириб, биринде бойсундургъан сёз болуб, бирсинде бойсуннган сёз болуб келирге боллукъду.

Бир сёзню бир сёзден бойсуннганын бу затдан билирге да боллукъду: бойсундургъан сёзю къораса, бойсуннган сёз айтымны башха сёзлери бла байланалмайды; сёз ючюн: башында келген айтымда *планларын* деген сёз къораса, *алгъан* деген сёз бойсунурча башха сёз табылмай къалады. Ол себебден, бойсуннган

сёзню кьоюб, бойсундургъан сёзню айтымдан кьоратыргъа болмайды, бойсунган сёз бойсундургъан сёзден кьорагъанлыкъ-гъа уа, айтым бузулмайды: *планларын* деген сёзню кьоюб, *алгъан* деген сёзню кьоратыргъа боллукъду, *алгъан* деген сёзню кьоюб, *планларын* деген сёзню кьоратыргъа уа боллукъ туюлюдю.

Сёзтутушха сёзлени бир бирлери бла кёб тюрлю чалышыулары саналыргъа боллукъду, аны ичинде: айтымла. ачыкълаучу сёзтутушла, кьош сёзле, фразеологизмала, идиомала.

Энди халлерине кёре сёзтутушланы эки уллу кьауумгъа юлеширге боллукъду:

1. Биринчи кь а у у м: энчи магъаналары болгъан сёзле, айтыллыкъ муратха кёре, бир бирлери бла эркин, кереклисине кёре чалышыб, тутушуб келедиле. Бу тукъум сёзтутушлагъа саналадыла: а) предикативли сёзтутушла (айтымла); б) атрибутивли сёзтутушла.

2. Экинчи кь а у у м: кьош сёзле бла идиомала.

Предикативли сёзтутуш толу бир магъананы билдиреди, айтым болады: *Кюн. тийгенди. Биз урунабыз. Сен студентсе.*

Атрибутивли сёзтутуш не болса да бир ангыламны танытады, айтымны кьураргъа материал болады, алай кеси башына айтым кьурамайды: * *джарыкъ кюн, урунган халкъ, кьалын чегет, беш эчки, атамы кьарындашы, сабийи ауругъан кьатын, терен кьазылгъан уру, кьаядан кетген кьой, иги окъугъан сохта, татлы тилли адам, устаз окъутхан сохтала, колхозну правлениясыны председателини заместители.*

Атрибутивле сёзтутушда аллында келген сёз бойсунган, аны ызындан келген сёз бойсундургъан сёз болады (бу зат тюрк тиллени барысыны да бирча ышанларыды): *бийик таудан, бийик таудан келген, бийик таудан келген кьарны, бийик таудан келген кьарны сууугъу.*

Атрибутивли сёзтутушла магъаналарына кёре эки кьауумгъа юлешинедиле:

а) атрибутивли — субстантивли сёзтутушла (атрибутивно-субстантивные словосочетания); была затны ышан танытхан айгъакълаучула бла айгъакъланган затны кесинден кьураладыла: *кьызыл алма, ойнагъан сабий, битимли терек;*

б) атрибутивли — айгъакълаучу сёзтутушла эм да атрибутивли-болумчу сёзтутушла (атрибутивно-определятельные и атрибутивно-обстоятельственные словосочета-

* Былайдан арысында атрибутивли сёзтутушла, айтым бла берилмей кеслери башларына айырылыб берилселе да, ала, кьалай болса да, бир айтымны членлери болуб келедиле. Аланы айтымдан айырылыб берилмекликлери, алагъа айтымдан тышында кьаралмакълыгы — аланы тинтерге, сюзерге таб этерге излемекликден болгъанды. Сёзтутушланы айтымладан айырыб кьарамакълык аффикслени сёзледен айырыб кьарамакълыкгъа ушайды, алай сёзден тышында аффикслени джюрютюлмегени белгиледи.

ния). Атрибутивли-айгъакълаучу сѣзтутушну биринчи сѣзю ышанны ышанын танытады, экинчи сѣзю затны ышанын танытады: *иги окъугъан сабий*. Былайда *иги* деген сѣз *окъугъан* деген сѣзню ышанын танытады, *окъугъан* деген сѣз да *сабий* деген сѣзню ышанын танытады; алай бла, *иги окъугъан* деген сѣзтутуш *сабий* деген сѣзню ачыкълайды, атрибутивли-айгъакълаучу сѣзтутуш болады. Атрибутивли-болумчу сѣзтутушну биринчи сѣзю экинчи сѣзню болумуду, экинчи сѣз да ючюнчю сѣзню болумун танытады: *иги джазыб келгенсе*. Былайда *иги* деген сѣз *джазыб* деген сѣзню болумун танытады, *джазыб* деген сѣз да *келгенсе* деген сѣзню болумун танытады; алай бла *иги джазыб* деген сѣзтутуш *келгенсе* деген сѣзню болумун танытады.

Атрибутивли-субстантивли сѣзтутушлада сѣзлени бир бирлерине байлагъан мадарла тагъылыу бла келишиу боладыла. Атрибутивли-айгъакълаучу сѣзтутушлада сѣзлени бир бирлерине байлагъан мадарла тагъылыу бла сыйындырыу боладыла.

Атрибутивли-субстантивли сѣзтутушланы кеслерин да юч къауумгъа юлеширге боллукъду:

а) бош сѣзтутушла; былада айгъакълагъан (бойсуннган) сѣзда, айгъакъланнган (бойсундургъан) сѣз да, грамматика формалары тюренмей, тагъылыуну джоругъу бла эм да позициялары бла (орунлары бла) байланадыла (айгъакълаучу аллында, айгъакъланнган аны ызындан келедиле): *джибек джаулукъ, къадын чегет, джаугъан джауун, кѣпюр агъач, агъач юй, колхоз мал*;

б) айгъакълаучу да, айгъакъланнган да бир бирлери бла иеликни формасында келишедиле: айгъакълаучу баш не да билдириучю болушда келеди, айгъакъланнган сѣзге уа иелик аффикс къошулады: *колхоз малы, колхозну малы, таулу къызы, таулуну къызы, устазны дерси, школну клубу, школ клубу*;

в) къатышхан не да къош сѣзтутушла; бу кезиуде бир айгъакъланнган сѣзге талай айгъакълаучу, сыйындырыуну эм да келишиуну джорукълары бла (мадарлары бла) байланадыла: *бир ханны юч иги ариу къызы (болгъанды), джыйылгъан халкъны этген оноуу, джангы ишленнген шекер заводну ишчилерини джыйылыулары*.

Атрибутивли-айгъакълаучу эм да атрибутивли-болумчу сѣзтутушла да юч тюрлю боладыла:

а) бош объектсиз сѣзтутушла (объекти болмагъан бош сѣзтутушла): *эм эртдеги, бек керек, туугъан элдеги (юйюм), келген джердеги (тау)*;

б) объектли (объектли болгъан) сѣзтутушла: *къурчдан къаты, алтындан багъалы, джазыугъа керек*;

в) къатышхан, къош сѣзтутушла: *была не тагъылыу бла, не сыйындырыу бла, не да тагъылыу да, сыйындырыу да бирден келиб байланадыла*.

Атрибутивли-субстантивли сѣзтутушла

Айгъакълаучусу тилни тюрлю-тюрлю атрибутивленген кесклеринден кѳуралгъан, айгъакъланган сѣзю да тилни тюрлю-тюрлю субстантивленген кесклеринден кѳуралгъан сѣзтутушлага атрибутивли-субстантивли сѣзтутушла деб айтылады. Быллай сѣзтутушлада айгъакълаучу сѣз айгъакъланган сѣзю магъанасын ачыкъ, кесгин этеди. Алай бла, бу тукъум сѣзтутушла магъаналары бла тилни тюрлю-тюрлю кесклерини субстантивленген формаларына келишедиле, атлагъа (атлагъа, сыфатлагъа, санаулагъа, алмашлагъа) эм да этим-леге джанлашадыла.

Атрибутивли-субстантивли сѣзтутушлага бу къауумла кире-диле: бош айгъакълаучу сѣзтутушла, иеликчи айгъакълаучу сѣзтутушла, къатыш (къош) айгъакълаучу сѣзтутушла.

А. Бош айгъакълаучу сѣзтутушла

Грамматикада формаларына эм да кесклерини халилерине кѳре, бош айгъакълаучу сѣзтутушла кѳб тюрлю боладыла, бу зат айгъакъланган сѣз тилни къайсы кесегинден болгъанына эм да къаллай грамматика форма бла кѳуралгъанына кѳре болады. Аланы ичинде бир бирлеринден артыкъ бек айырылгъанла боладыла: бир джанындан, айгъакълаучула бла айгъакъланган сѣзле, экинчи джанындан, толтуруучула бла болумла толунуучу сѣзле бла. Быланы биринчи къаууму (айгъакълаучула бла айгъакъланган сѣзлени сѣзтутушлары) объекти болмагъан сѣзтутушлага саналадыла, экинчи къаууму объекти болгъан сѣзтутушлага саналадыла.

Айгъакълаучулача, толтуруучула бла болумла да затны ышанын ачыкъ, кесгин этедиле, ол хыйсабдан толтуруучула бла болумланы толунуучу сѣзле бла чалышыулары да атрибутивли сѣзтутушлага саналадыла.

1. Айгъакъланган сѣзю атны субстантивленген формасындан кѳуралгъан сѣзтутушла

1. Айгъакълаучу атны, сыфатны, санауну, алмашланы атрибутивли формасындан кѳуралгъанды. Бу тукъум кѳуралгъан сѣзтутушланы магъана джанындан быллай къауумлагъа юлеширге боллукъду:

а) затны кючу бла айгъакълаучу сѣзтутушла. Быллай сѣзтутушлада айгъакълаучу да, айгъакъланган сѣз да атдан кѳуралгъандыла, кеслери да затны материалын, адамны санагъатын, адамны миллетлигин, профессиясын д. а. к. затланы танытадыла: *таш юй, агъач кѳпюр, алтын сагъат, багъыр кѳумгъан, темирчи Хасан, устаз Азамат, лейтенант Мурат; къыз сабий, (сабий къыз), абазалы Махмѳт;*

б) затны агъачын (качествосун) танытхан айгъакълаучу сѣз-тутушла, быланы кеслерини да айгъакълаучулары сыфатладан, кѣргюзтюучю алмашладан не да тизгинчи санауладан къура-ладыла: *къалын чегет, бийик тау, кирсиз суу, къолан ёгюз, джа-шил кырдык, саргъылдым таш, джумушакъ агъач, элдеги школ, къышхы кюн, чырайлы джаш, ол эл, бу китаб, биринчи сохта, бешинчи ай, экинчи орам;*

в) затны санын танытхан айгъакълаучу сѣзтутушла, мында айгъакълаучу санчы санаудан къуралады: *джети автомашина, джюз элли тууар, минг къой, джыйырма сом.*

2. Айгъакълаучу этимни атрибутивли (не да артибутивлен-ген) формасындан къуралады (этимсыфатдан). Быллай сѣзту-тушла этимсыфатладан къуралгъан айгъакълаучула джангыз бол-тургъа да боллукъдула, алай болмай бойсунган сѣзлери болуб, джайылгъан сансыз членле болуб келирге да боллукъдула. Был-лай джайылгъан сансыз членлери болгъан сѣзтутушла логика башчы болургъа да боллукъду, алай болса да, аны ючюн деб, ол айтым къурамайды (аны, айтым къуарача, предикативлиги джокъду): *ишлеген адам, урунган халкъ, къырккъыллыкъ къой-ла, саулукъ ийнекле, сѣлешир адам, джауар джауун; джашы аскерде къуллукъ этген къарт, сабийини аурууу игиге айланган къатын, саулай эл джаратхан устаз, айтханы хар кимге да ариу кѣрюнген адам, тенгликге багъа бере билиучю тенг, сиз Мос-квадан джазгъан письмо, Зоя окъугъан университет.*

II. Айгъакъланган сѣзю этимни субстантивленген формасындан къуралгъан сѣзтутушла

Бу къауум сѣзтутушлада этимни формаларындан къал-гъан айгъакъланган сѣзле айгъакълаучула бла эки тюрлю ма-дар бла байланадыла: а) тагъылыуну джоругъу бла; б) сыйындырыуну джоругъу бла; тагъылыуну джоругъу бла байлансала, айгъакълаучу бла айгъакъланган сѣзю ара-сында болумланы магъанасы болады; сыйындырыуну джоругъу бла байлансала, толтуруучу-болумчу магъана болады. Ол хый-сабдан бу къауум сѣзтутушла объективсизле бла объек-тивлилеге юлешинедиле:

а) Объективсизли сѣзтутушла:

1) Айгъакълаучу сыфатны не да сѣзлеуню атрибутивленген формасындан къуралады: *дженгил джюрюю, тюз сѣлешуу, оюм-суз атлау, снойдюмлю къарау, адамча джюрюю, тууарча ёкюрюю, бѣрюлей улуу, къушлай джутуу, затлай тѣлеу.*

2) Айгъакълаучу этим сѣзлеуню формаларындан къуралады: *сыбдырылыб чыгъыу, сермеб тутуу, уруб джыгъыу, ачытыб ирруу, теблеб басдырыу, сылджыраб ётуу.*

б) Объектли сѣзтутушла:

1) Айгъакълаучу атны, санауну, алмашны субстантивли формаларыны болушлада формалары бла къураладыла, айгъакъланнган сѣз'а этимни субстантивленнген формалары бла къуралады: *аурууну аллын алыу, кѣпюрден ѳтюу, колхоз планын толтуруу, сегизни тѳртге юлешиу, сизни социалист эришиуге чакъырыу, алагъа письмо джазыу.*

2) Айгъакълаучу да, айгъакъланнган сѣз да этимни субстантивли формалары бла къураладыла: *окъуу башлау, тергеу алыу, оюннга къошулуудан айырыу, билгенин окъуу, тебсеуню джанындан башлау.*

Б. Иеликчи айгъакълаучу сѣзтутушла

Башында биринчи къауумда къаралгъан сѣзтутушлада айгъакълаучу а трибутивли - айгъакълаучу формада, айгъакъланнган сѣз да субстантивленнген формада келгендиге.

Экинчи къауум сѣзтутушлада уа (былайдан тюбюнде къаралгъан) айгъакълаучу болуб атрибутивли формала болмай, субстантивли формала келедиле. Бош айгъакълаучу сѣзтутушда айгъакълаучу да, айгъакъланнган сѣз да форма джаны бла бир бирлерине байланмайдыла, къысхаракъ айтсакъ, аланы бир бирлерине байлагъан грамматика формалары джокъду (ала бир бирлерине магъаналары бла эм да орунлары бла байланадыла): *агъач кѣпюр, кѣпюр агъач, таш юй.*

Иеликни кючю бла къуралгъан сѣзтутушлада иш башхады: айгъакълаучу иеликчи не да баш болушну формасында келеди, айгъакъланнган сѣз да иелик аффикси бла келеди, ол себебден, была бир бирлери бла сыйындырыуну эм да келишиуню кючю бла байланадыла (иеликчи болушну аффикси сыйындырыу болады, иеликни аффикси келишиу болады).

Бу тукъум сѣзтутушда айгъакълаучу болуб бетлеучю алмаш не да энчи ат келсе, айгъакълаучу къуру да билдириучю болушну формасында келеди: *сени письмонг, мени китабым, Асхатны китабы, Алийни бѳркю.*

Айгъакълаучу болуб, бетлеучю алмаш кѣблюк санда келсе, айгъакъланнган сѣзге иелик аффикс къошулургъа, къошулмазгъа да боллукъду: *бизни школубуз — бизни школ, сизни школубуз — сизни школ, аланы школлары — аланы школ.*

Иелик сѣзтутушда бир зат бир затныкъы болгъанына артыкъ эс бѳлюнюрге керек болмаса, айгъакълаучуну иеликчи болушха салмай къояргъа да боллукъду: *колхоз малы, школ бахчасы, ат башы, чегет къыйыры, завод ишчиси, колхоз председатели.*

Алай болса да, сѣзтутушда талай айгъакълаучу болса, иеликчи айгъакълаучу асламысына иеликчи болушну формасына салынады: *колхозну тууар малы, школну кѳгет бахчасы, чегетни огъары къыйыры, бизни колхозну джангы председатели.*

Айгъакълаучу бла айгъакъланнган сёз тилни къайсы кесегинден къуралгъанына кёре иеликчи айгъакълаучу сёзтутушла эки къауумгъа юлешинедиле.

I. Айгъакъланнган сёзю атны, сыфатны, санауну, алмашны субстантивленнген формасындай къуралгъан сёзтутушла

1. Айгъакълаучу атны, сыфатны, санауну алмашны субстантивленнген формасындан къураладыла:

а) айгъакълаучу алмашды, айгъакъланнган сёз атды: *мени къарындашым, сизни элигиз, аланы дерслери, аны китаблары, сени эски тенгинг;*

б) айгъакълаучу да, айгъакъланнган сёз да атладыла: *къара къушну къанаты, институтну факультетлери, заводну директору, элибизни сабанлары;*

в) айгъакълаучу атды, айгъакъланнган сёз алмашды: *адамланы барысы, сахарланы хар бири, кёгетлени къаллайы, Азретни кими, агъачны неси, ишни быллайы, адамны аллайы, китабланы анчасы, сабийлени мынчасы;*

г) айгъакълаучу атды, айгъакъланнган сёз санауду: *ишчилени экиси, туристлени джетиси, чепкенлени джыйырмасы;*

д) айгъакълаучу сыфатды, айгъакъланнган сёз атды: *огъаргъыны аязы, тёбеннгини сууугъу, игини иши, сабырны къылыгъы; насыблыны эки джууугъу бир кюн келир, къыйынлыны эки борчу бирден келир;*

е) айгъакълаучу да, айгъакъланнган сёз да алмашладыла: *аланы къайсылары, сизни кимигиз, сени ненг д. а. к.*

2. Айгъакълаучу этимни субстантивли не да субстантивленнген формаларындан къуралады:

айгъакълаучу этимни субстантивли формасындан, айгъакъланнган сёз атдан къуралгъанды: *къарамагъанны къатыны кетер, бакъмагъанны малы кетер. (Нарт сёз.) Эртде тургъанны эркек аты тай табар. (Нарт сёз.)*

II. Айгъакъланнган сёзю этимни субстантивли не да субстантивленнген формасындан къуралгъан сёзтутушла

1. Айгъакълаучу атланы (атны, сыфатны, санауну, алмашны) иеликчи не да баш болушда субстантивли формаларындан къуралады: *адамланы урунуулары, сууну къобууу, пахмулуну айырыуу, сегизни юлешиниую, бизни джырлауубуз, атны чабханы, атны чабычусу, айны тийгени, иссини къууургъаны, сизни келгенигиз; халкъ басыныуу, кюн джылыныуу, джауун джау-гъаны, жеулен тебсегени.*

2. Айгъакълаучу этимни иеликчи не да баш болушда субстантивли, не да субстантивленнген формаларындан къуралады:

чырмау болуу, чырмауу болганы, солуу болуу, солуу болганы, окую тохтатылыныу (бу тукъум сѣзтутушла тилде алай кѣб да тюбемейдиле, быллай айгъакълаучу сѣзле, этимни форма-сында келселе да, магъана джаны бла атлагъа кѣчгендиле).

В. Қъатышхан (кѣош) айгъакълаучу сѣзтутушла

Сѣзтутушла тилни къайсы болса да субстантивленген кесегинден кѣуралгъан айгъакъланган сѣзге тюрлю-тюрлю айгъакълаучула болуб атладан эм да этимледен кѣуралгъан талай сѣз келирге болады, бу тукъум айгъакълаучула бош эм да иеликчи айгъакълаучула болуб келедиле. Былай кѣуралгъан сѣзтутушлагъа къатышхан не да кѣош айгъакълаучу сѣзтутушла деб айтылады.

Қъатышхан не да кѣош айгъакълаучу сѣзтутушла айгъакълаучула айгъакъланган сѣзню аллында бир бири ызларындан белгили джорукъла бла келедиле: бош айгъакълаучула айгъакъланган сѣзню тюз аллында келедиле, аланы аллында, экинчи орунну алыб, этимсыфатдан кѣуралгъан айгъакълаучула келедиле (бойсунган сѣзлери бла бирге), аладан арлакъда да, ючючю орунну алыб, бош эм да этимсыфатдан кѣуралгъан айгъакълаучулары аллында иеликчи айгъакълаучула келедиле (быланы кеслерини да айгъакълаучулары болургъа боллукъду).

Затны материалын, затны агъачын эм да затны санын танытыучу бош айгъакълаучула да белгили джорукъла бла келедиле: айгъакъланган сѣзню тюз аллында затны материалын танытхан айгъакълаучу келеди, андан арлакъда затны агъачын танытхан айгъакълаучу келеди, андан да арлакъда затны санын танытхан айгъакълаучу келеди (аладан аралкъда да этимсыфатдан кѣуралгъан эм да иеликчи айгъакълаучула келедиле):

Бир ханны юч иги ариу кѣзы болганды (фольклор.)

Бу айтымда *кѣзы* айгъакъланган сѣздю, муну агъачын (качествосун) танытхан эки айгъакълаучу барды: *иги, ариу*; санны танытхан бир айгъакълаучу барды: *юч*, бир да иеликчи айгъакълаучу барды: *бир ханны*.

Қъанаты болмагъан кѣзыл кѣыл кѣуйрукълу кѣанатлы (фольклор).

Былайда кѣанатлы айгъакъланган сѣздю, *кѣзыл кѣыл кѣуйрукълу* джайылгъан айгъакълаучуду (юч бош айгъакълаучудан кѣуралгъанды), *кѣанаты болмагъан* иеликчи айгъакълаучуду.

Тойгъа мѣлекча ариу, белгисиз бир кѣыз келди (фольклор).

Бу айтымда *кѣыз* айгъакъланган сѣздю, аны тюз аллында, ким эсе да деген магъанада *бир* деген санчы айгъакълаучу келгенди, аны аллында агъачын танытхан эки бош айгъакълаучу келгенди: *арину, белгисиз*; быланы аллында да тенгleshдириуню танытхан *мѣлекча* деген айгъакълаучу келеди.

Биягъы кѣзыны аягъындан тюшюб кѣалгъан алтын башмакъ...

Былайда башмакъ айгъакъланган сѣзю, тюз аллында бош айгъакълаучу алтын барды, аны аллында да джайылгъан этимсыфатдан къуралгъан айгъакълаучу барды: *биягъы къызыны аягъындан тюшюб кталгъан*, муну кесинде да эки сѣзтутуш барды: 1) *биягъы къызыны аягъындан*; 2) *тюшюб кталгъан*.

Къатышхан (къош) сѣзтутушха член болуб (не да башха субстантивленген сѣз), баш болушну формасында келирге боллукъду, алай болса да аллай сѣз кирген сѣзтутуш айтым къурамайды, аны айтым къураарча хапарчысы джокъду (быллай сѣзтутушда баш болушну формасында келген сѣзге логика башчы деб айтыргъа боллукъду):

Сен берген китаб Хамитдеди.

Бу айтымда *сен берген* деген кесек айгъакълаучу сѣзтутушду, кеси да *китаб* деген башчыны айгъакълайды, къ а й с ы ? деген соруугъа джууаб этеди. Бу тукъум сѣзтутуш, башчыны айгъакълаучусу болуб келмей, толтуруучуну айгъакълаучусу болуб келирге да боллукъду:

Сен берген китабны мен бек джаратдым.

Бу айтымда *сен берген* деген кесек *китабны* деген туура толтуруучуну айгъакълайды. (Бу тукъум сѣзтутуш баш болушда келген субстантивли сѣз бла этимсыфатдан къуралгъанды, ала ны бир бирлеринден айыыргъа да болмайды: бирем башха ала айгъакъланган сѣз бла байланыргъа да болмайдыла).

Быллай сѣзтутушла, башчыны не да толтуруучуну айгъакълаб келмей, кеслери башчы не да толтуруучу болуб келирге да боллукъдула:

Сен берген мени бек къууандырды.

Бу айтымда *сен берген* деген сѣзтутуш б а ш ч ы д ы.

Сен бергенни мен бек джаратдым.

Бу айтымда *сен бергенни* деген сѣзтутуш т о л т у р у у ч у д у.

АТРИБУТИВЛИ-АЙГЪАКЪЛАУЧУ ЭМ ДА АТРИБУТИВЛИ-БОЛУМЧУ СѢЗТУТУШЛА

А. Бош атрибутивли айгъакълаучу эм да атрибутивли-болумчу сѣзтутушла

а) Объектсиз сѣзтутушла:

1. Айгъакъланган сѣзю атны атрибутивли формасындан къуралгъан сѣзтутушла

1. Айгъакълаучу атны атрибутивли формасындан къуралады, бу кезиуледе асламысына сѣзлеуден къуралады: *эм иги, амалсыз керек, бек эртде, былай аман, быллай аман, чынг эншеге, тамам тюлкюча.*

Быллай кезиуле асламысына айгъакъланган сёзю ышанын кючлю этерге джюрютюлунедиле;

2. Айгъакълаучу этимни атрибутивли формасындан къуралады, асламысына этимсыфатла бла: *келген джердеги* (тау), *туугъан элдеги* (юйюм), *келген письмодагъы* (хапар).

II. Айгъакълагъан сёзю этимни атрибутивли формасындан къуралгъан сёзтутушла

1. Айгъакълаучу атны атрибутивли формасындан къуралгъанды: *ёмюрде кёрмегенча* (той), *кёб джашагъан* (адам), *бурун болгъан* (иш), *тири кзымылдагъан* (джаш), *сериюн бишген* (аш), *бирге окъугъан* (сабийле), *акъыртын кзакъгъан* (аяз).

2. Айгъакълаучу этимни атрибутивли-болумчу формасындан къуралгъанды: *сюзюлюб келген* (суу), *батыб баргъан* (кюн), *ангыламай сёлешген* (адам), *джауа тургъан* (къар), *исгилеб джатхан* (къойла), *джырлай келген* (сабийле), *ёкюре кзалгъан* (тууар).

б) Объектли сёзтутушла:

I. Айгъакъланган сёзю атны атрибутивленген формасындан къуралгъан сёзтутушла

1. Айгъакълаучу-объект сёдегей болушлада атдан къуралгъанды: *алтындан иги*, *къурчдан къаты*, *къазандан къара*, *къардан акъ*, *балдан татлы*, *къойдан джумушакъ*, *таудан бийик*, *бизден джютю*, *джамаугъа джараулу*.

2. Айгъакълаучу-объект сёдегей болушлада этимни субстантивли формасындан къуралады: *окъуугъа керекли* (китаб), *джашаугъа джараулу* (джер), *чабышыргъа джараусуз* (джол).

II. Ачыкъланган сёзю этимни атрибутивли формасындан къуралгъан сёзтутушла

1. Айгъакълаучу-объект сёдегей болушлада атдан къуралады: *тюлкюню ашагъан* (итле), *тюлкюню ашаб* (итле), *барысын эштген* (бала), *барысын эштиб* (бала), *сууну алыб келген* (къыз), *сууну алыб келиб* (къыз), *чегетде битген* (кёгетле), *чегетде битиб* (кёгетле), *заводдан къайтхан* (ишчиле), *заводдан къайтыб* (ишчиле), *джумушха кетген* (джаш), *джумушха кетиб* (джаш).

Бу тукъум сёзтутушлада айгъакълаучу-объект баш болушну формасында келирге да боллукъду: *кёмюр ташыгъан* (машинала), *сабан сюрген* (тракторист), *къой кютген* (сюрюучю), *къумач сокъгъан* (фабрика).

2. Айгъакълаучу-объект сёдегей болушлада этимни къурагъан (производный) формасындан къуралады: *сёлешгенибизни эшт-*

ген (адам), джазылгъаныгъызыны билген (джаш), джазылгъаныгъызыны билиб, къычыргъаныгъыздан элгенген (сабий), къычыргъаныгъыздан элгениб, къоркъмагъанларына сейирсинген (адам), къоркъмагъанларына сейирсиниб.

Б. Къатышхан (къош) атрибутивли-айгъакълаучу эм да атрибутивли-болумчу сѣзтутушла

Талай тюрю-тюрю айгъакълаучуладан къуралыб, бир атрибутивли магъананы чыгъаргъан сѣзтутушла къатышхан не да къош атрибутивли-айгъакълаучу эм да атрибутивли-болумчу сѣзтутушлагъа саналадыла.

Атрибутивли-айгъакълаучу эм да атрибутивли-болумчу сѣзтутушлада тюрю-тюрю айгъакълаучулары бир бири ызындан джарашыб келиу джорукълары атрибутивли-субстантивли сѣзтутушлада болады.

Къуралыуларына (составларына) кѣре къош атрибутивли-айгъакълаучула эм да атрибутивли-болумчу сѣзтутушла бек кѣб тюрю боладыла. Атрибутивли-субстантивли сѣзтутушладача, ала да не бир бири къатларында келген талай бош айгъакълаучу сѣзледен, не да айтымны джайылгъан члени (айгъакълаучу не да болум) болуб келирге боллукъду.

Къош атрибутивли-айгъакълаучу эм да атрибутивли-болумчу сѣзтутушлагъа примерле:

Къачыб элге баргъан (эки ат). Былайда атрибутивли сѣзтутушда *баргъан* деген айгъакъланган сѣз *элге* деген объект бла эм да *къачыб* деген болум бла айгъакъланады.

Къыркъ ат суу ичалырча (кѣл), *ат башча* (алтын), *ат башы чакълы* (алтын), *эм алгъын ашыгъыб келген* (адам), *ашыгъыб баргъанны кѣргеними* (хапарын), *айтылгъан джердеги адамны таныгъан* (къарт).

АЙТЫМДА СѢЗЛЕНИ БАЙЛАНЫУЛАРЫ

Кеслерини энчи магъаналары болуб, айтымны къурагъан сѣзлеге айтымны членлери дейдиле.

Сѣз ючюн: *Джазгъы кюн мылы джерни терен джылытады* деген айтымда энчи магъанасы болуб, айтымгъа член болгъан алты сѣз барды.

Айтымны членлери бир бирлери бла байланыбдыла. Айтымны членлерини бир бирлери бла байланганларын соруула бла билирге боллукъду: 1) *кюн* (не этеди?) *джылытады*; 2) *кюн* (къаллай?) *джазгъы*; 3) *джылытады* (нени?) *джерни*; 4) *джылытады* (къалай?) *терен*.

Айтымда эки сѣзню бир бирине байланыб келгенине сѣзтутуш дейбиз. Хар бир сѣзтутушда бир сѣз бир сѣзню бойсундуб, ачыкълаб келеди:

Кюн джылытады деген сёздеде *кюн* бойсундургъан сёздю, баш сёздю; *джылытады* деген сёз бойсунган сёздю.

Джерни джылытады деген сёзтутушда *джылытады* деген сёз бойсундургъан сёздю, *джерни* деген сёз бойсунган сёздю.

Джазгъы кюн деген сёзтутушда *кюн* бойсундургъан баш сёздю, *джазгъы* бойсунган сёздю.

Мылы джерни деген сёзтутушда *джерни* бойсундургъан сёздю, *мылы* бойсунган сёздю.

Терен джылытады деген сёзтутушда *джылытады* бойсундургъан сёздю, *терен* бойсунган сёздю.

Бу айтымда быллай сёзтутушла бардыла: 1) *кюн джылытады*; 2) *джазгъы кюн*; 3) *джерни джылытады*; 4) *мылы джерни*; 5) *терен джылытады*.

Айтымда сёз бир сёзтутушха кирген бла кълалмай, эки сёзтутушха кирирге да боллукъду. Бу кезиуде ол сёз бир сёзтутушда бойсунган сёз болуб, бир сёзтутушда да бойсундуруучу сёз болуб кирирге боллукъду. Сёз ючюн, башында айтымда *джерни джылытады* деген сёзтутушда *джерни* деген сёз бойсунган сёздю, *мылы джерни* деген сёзтутушда уа бойсундуруучу сёздю. (Бу зат сёзню айтымда функциясына кёре болады).

Кёб тюбемесе да, сёзтутушха кирген сёзле бойсундургъан, бойсунган да болмай, ала тенгджарашхан халда сёзтутуш къуараргъа боллукъдула: *Бизни къралыбыз илмуну, техниканы, культураны уллу ёсдюргенди*. Бу айтымда *илмуну, техниканы, культураны* деген толтуруучула *ёсдюргенди* деген хапарчыгъа бойсунадыла, алай бир бирлерине уа бойсунмайдыла, бир бирлери бла тенгджарашхан халда келедиле (бир тукъум членча).

Башында келген юлгюледен белгили болгъанча, сёзтутушда бир сёз бир сёзге бойсунуб, аны ачыкълаб келеди. Ол себебден, айгъа акъланган сёз баш сёз болады, айгъа акъланган сёз а бойсунган сёз болады. Бу затны сорууланы болушлукълары бла билирге боллукъду: соруугъа джууаб болгъан сёз бойсунган сёз болады, сорууну салгъан сёз бойсундургъан, баш сёз болады.

Бойсунган сёз баш сёз бла юч тюрлю хыйсаб бла байланды: 1) келишиу; 2) сыйындырыу; 3) тагъылыу.

1. Бойсунган сёзню баш сёз бла бетде эм да санда джарашыб байланыуна келишиу деб айтылады (баш сёз къайсы бетде, къайсы санда бола эсе, бойсунган сёз да ол бетде, ол санда болады).

Сёз ючюн: *Мен ишледим* деген айтымда *мен* деген сёз биринчи бетде, бирлик сандады; ол себебден, *ишледим* деген сёз биринчи бетде, бирлик сандады. *Биз ишледик* деген айтымда *бир* деген сёз биринчи бетде, кёблук сандады; ол себебден *ишледик* деген сёз да биринчи бетде, кёблук санда келгенди.

2. Баш сёз бойсунган сёзню бир белгили болушха салыб къуралгъан байланыугъа сыйындырыу дейдиле.

Сёз ючюн: *Школда окъуйма* деген айтымда *окъуйма* деген баш сёз *школда* деген бойсунган сёзню орунлаучу болушха са- лады.

3. Бойсунган сёзню формасы тюрленмей, баш сёзге къуру магъанасы бла байланууна та г ы л ы у дейдиле.

1) *Тюнене келдик.* 2) *Къызыл байракъла чайкъаладыла.* 3) *Отуз сабийни окъутам.* 4) *Къаралгъан булутланы кюн чачды.* 5) *Болушургъа келгенле уллу асыу болдула.* Бу айтымлада *тюнене, къызыл, отуз, къаралгъан, болушургъа* деген бойсунган сёзле не болушда, не санда, не бетде тюрленмейдиле.

АЙТЫМНЫ БАШ ЧЛЕНЛЕРИ БЛА САНСЫЗ ЧЛЕНЛЕРИ

Айтымны членлери эки къауумгъа юлешинедиле: 1) б а ш ч л е н л е; 2) с а н с ы з ч л е н л е.

Айтымда башха сёзге бойсунмагъан, кеси да **ким?** не да **не?** деген сорууланы бирине джууаб этген сёзге б а ш ч ы д е б айтылады (бу соруулагъа иелик аффиксле къошулургъа да боллукъдула: **кимим? негиз?** д. а. к.).

Айтымда башчыны юсюнден не зат айтылгъанын танытхан сёзге х а п а р ч ы д е б айтылады, кеси да бу соруулагъа джууаб этеди: **не этеди?** (кюн джылытады), **не этиледи?** (юй ишленеди), **къаллайды?** (Алий пахмулуду), **кимди?** (тебсеген Айшатды), **неди?** (гюрюлдеген джелди) д. а. к.

Башчы бла хапарчыгъа айтымны б а ш ч л е н л е р и, къалгъан членлерине сансыз членлери деб айтылады. Башчысы да, хапарчыса да болгъан айтымгъа эки составлы, башчысы болмай, хапарчысы болгъан айтымгъа бир составлы айтым дейдиле. Сансыз членлени бир къаууму башчыны айгъакълайды, бир къаууму хапарчыны айгъакълайды, бир къаууму да сансыз членлени кеслерин айгъакълайды.

Джигит уланла суйген къралыбызны къанлы джауладан сакълайдыла.

Бу айтымда: *джигит* деген сёз *уланла* деген башчыны ачыкълайды (айгъакълаучуду); *къралыбызны, джауладан* деген толтуруучула хапарчыны айгъакълайдыла; *суйген* деген сёз *къралыбызны* деген сансыз членни ачыкълайды (айгъакълаучуду); *къанлы* деген сёз *джауладан* деген толтуруучуну айгъакълайды.

Сансыз членлери болгъан айтымгъа д ж а й л г ь а н а й т ы м, сансыз членлери болмагъан айтымгъа у а д ж а й л м а г ь а н д е б айтылады.

ХАПАРЛАУЧУ, СОРУУЧУ, БУЙРУКЪЧУ ЭМ ДА КЕТЮРЮЧЮ АЙТЫМЛА

Сёлешген адам не муратны айтырына кёре, айтымла талай къауумгъа юлешинедиле: 1) х а п а р л а у ч у айтымла; 2) с о р у у ч у айтымла; 3) б у й р у к ь ч у айтымла; 4) к е т ю р ю у ч ю айтымла.

1. Хапарлаучу айтымла

Бу тукъум айтымла бир затны юсюнден хапар береди; была кеслери да бирча рахат интонация бла хапарлагъан халда айтыладыла; хапарлаучу айтымны аягына джетерге ауаз алашаракъ болады:

Темрукъа Къыямытха джыл джалгъа джарашыб келгенли, джыл бла эки айдан озгъан эди. Ол келгенли Мёлехан аны джалындан бир челек айран бла бир къакъ къабыргъа болмаса, джукъ кёрмегенди. Джыл бла эки айны джашын да, кесин да, бай юйледен иш алыб, кимге джамчы этерге, кимге урчукъ ийирге, кимге тери ийлерге кюрешиб, башларын алай тутадыла. Ол заманны ичинде Мёлехан табханчыгъын Ибрагимге къабдырыб, кеси кёб кечени ач джатханды. (Аппаланы Х., Къара кюр.)

2. Соруучу айтымла

Соруу болгъан айтымгъа соруучу айтым деб айтылады. Соруучу айтымда интонация бек кётюрюлюб айтылады: *Келди-ми? Къайдады?*

Соруучу айтым талай сёзден къуралгъан эсе, интонацияны кётюрюлгени соруу салынган сёзге тюшеди: *Джангы джууукъла джыланча кёрмезлеми? Сени къамчи бла тыйюб сюрмезлеми?* (Ёртенланы А., Сафият.)

Къарачай-малкъар тилде соруу эки мадар бла къуралады:

а) соруу сёзлени кючю бла (ким? не? нек? къачан? къалай? къаллай? д. а. к.);

б) *-мы, -му, -ми, -ню* деген соруучу аффикслени болушлукълары бла:

Да сора сен агъачланы кзырыб не этериксе? Ташыргъа ёгюзюнг, арбанг бармыды? (Хочуев С., Сафар бла революция.)

Соруучу айтымлагъа джууаб къуру да керек болмайды. Бир къауум соруучу айтымла кеслерине джууаб излемейдиле: *былай соруучу айтымла соруугъа джууаб этедиле (соруугъа соруу).*

— *Бюгече былай къалмазмысыз?*

— *Да къалмай не этерикбиз?* (соруугъа соруу джууабды).

Соруугъа джууаб да болмай, кесине джууаб да излемей этилген соруула болургъа да боллукъдула. Бу тукъум соруулагъа риторика соруу дейдиле (риторика деген сёз урум сёзден чыкыгъанды, кеси да оратор деген магъананы тутады: риторика соруулары ораторла сёзлеринде джюрютюрге ёчдюле; риторика соруу андан аталгъанды): *Адамлары бар адам не уа хурджууну, Салырма юйюне сенича худджууну?! Джалчылагъа келтирген болур сени. Шо сангамы тыйышилды джашым мени?! (Ёртенланы А., Сафият.)*

3. Буйрукчу айтымла

Б у й р у к ч у айтымланы кючю бла аланы айтхан адам бир затны этиллигин, толтурулугъун, боллугъун излейди; ол хыйсабдан сѣлешген адам тынгылагъан адамлагъа буйрукъ этерге, кесини разылыгъын танытыргъа, тилерге боллукъду.

Буйрукчу айтымланы интонациялары кѣб тюрлю болургъа боллукъду: буйрукъну къаты берген интонация: *Китабны бусагъатдан келтир!*;

буйрукъну да, разылыкъны да танытырча джумушакъ буйрукълу интонация: *Китабны келтирчи!* д. а. к.

1. Буйрукчу айтымла асламысына этимни буйрукчу формасыны кючю бла къураладыла:

Бусагъатдан барыб келигиз! Къалыгъыз! Тынч олтургъуз! Сабийлени джыйыб келигиз! Айт энгда хапарынгы! Радиону бир къурчу! Келчи экибиз да бир шахмат ойнайыкъ! Китабны келтириб къойсун! Беш сагъатха консультациягъа джыйылмай къалмасынла!

2. Буйрукчу айтымла этимни боллукъ заманларыны формалары бла къуралыргъа боладыла (бу форма адамны оноу этгенин танытады).

Тамбла джети сагъатда ишге чыгъарсыз! Аны бошагъанлай, къабыргъа газетни чыгъарлыкъсыз! Эскурсиягъа барлыкъла палатканы алырла!

3. Буйрукчу айтымла соруу халда къуралыргъа да боллукъдула. Бу кезиуде айтхан адам джумушакъ халда кесини тилени, излепенин, ыразылыгъын танытады:

Сиз бизге бир келалмазмысыз? Бу ишни юсюнден бир-эки сѣз айтмазмы? Мени ашырмаймсыз? Бу письмону анама бералмазмы?

4. Буйрукчу айтымла этимни шарт турушуну формасы бла къуралыргъа да боладыла; бу кезиуде шарт турушну формасына *а* къошулуб, анга тилекчилик, ыразылыкъ магъананы береди (басым артындан экинчи бѣлумге тюшеди):

Бу сабийлени юйлерине бир ашырсанг'а! Бу дарманны бир ичсенг'а! Ол тиширыуа бир болушсагъыз'а!

5. Буйрукчу айтымла тюрлю-тюрлю толмагъан айтымлагъа буйрукъну не да тилекни интонациясы къошулуб къуралыргъа да боллукъдула (бу форма алай кѣб да тюбемейди):

*Бирден! (ары-берини кѣтюрлюк, тюшюрлюк болсала д. а. к.)
Алгъа! Дженгил! Бусагъатдан!*

4. Кѣтюрюучю айтымла

Адам айтхан затын кѣтюртюлген тон бла, кѣтюртюлген кюч бла айтыргъа болады. Алай айтылгъан айтымлагъа кѣтюртюлген айтымла дейдиле. Не тукъум айтымны да: хапарлаучу, соруучу, буйрукчу айтымны — кѣтюртюб айтыргъа боллукъду; ол хыйсабдан бу айтымланы къайсы бири да кѣтюртюлген айтым болургъа боллукъду:

Анам, Хасан келгенди. (хапарлаучу айтым).

Анам, Хасан келгенди! (хапарлаучу айтым кётюртюю халда келгенди).

Кетергеми тебрегенсиз? (соруучу айтым).

Не, кетергеми тебрегенсиз?! (соруучу айтым кётюртюучю халда келгенди).

Кётюрюучю интонация кёб тюрлю халда болады, не ючюн десенг, ол кёб тюрлю сезимлени берирге болады (кьюанчны, мудахлыкны, бушууну, сейирсинмекликни, элгенмекликни, кьоркьмакълыкны, ачыуланмакълыкны д. а. к.):

Бюгюн кьаллай алаMAT кюн болгъанды! (кьюанч).

Ай-ай-ай, кьалай аман иш болду! (бушуу).

Бу алаMAT ишге бир кьарагъыз! (сейирсинмеклик).

Бусагъатдан кёзюмден ташайыгъыз! (ачыуланмакълык).

Джюрегими алыб кьоя эдинг да! (кьоркьмакълык).

Кётюрюучю кьурауда междометияла, кесекчикле джюрютюлюнюрге да боладыла:

Ой, бу иш кьалай алаMATды! Ма, уллу алаMAT! Майна, ала сизни оздула! Биринчи орунну алгъан кьуру сен болдунг!

БАШЧЫНЫ КЬУРАЛЫУУ

Асламысына айтымда башчы баш болушда атдан не да алмашдан кьуралады.

1) *Джерни юсюне кюн нюрюн тёкгенди.* 2) *Кьочхарланы Къасбот* (Багъыр улу) *Кьарачайны айтылгъан халкь джырчысы болгъанды.* 3) *Бизни кьралыбызда окъуу, билим, илму, техника* дженгил ёседиле. 4) *Джашауубуз* джарыкьды. 5) *Биз* джаныбыз чыкьгъынчыннга дери азатлыкь кьазауатны тулпарлары болгъанлай кьалыргъа ант этгенбиз. (Хочуламы С., Сафар бла революция.).

Башчы атны магъанасында келген тилни башха кесеклеринден кьуралыргъа боллукьду.

1. Сыфатладан:

Уллула, гитчеле да ишге чыкьгъан эдиле.

2. Санауладан:

1) *Тёрт* экиге теп-тег юлешинеди. 2) *Юч кере юч* тогъуз болады. 3) *Къая* башында *джетеулен* чалгъы чаладыла. 4) *Чабышханладан биринчи* баш ёчню алды.

3. Этимсыфатладан:

1) *Айырма джырлагъанла саугъала* алдыла. 2) *Тибсерикле* сценагъа чыкьдыла. 3) *Ойнагъанла* школ сабийледиле.

4. Этимни белгисиз формасындан:

Бу дерсни этерге кьыйынды.

5. Сёзлеуден:

Тамбла бюгюннге ушамаз. *Тюнене* ызына кьайтыб келмез.

6. Междометиядан, байлаудан, сонградан:

1) *Узакъда ура эштилинди.* 2) *Эм да джалгъаучу байлауду.* 3) *Дери беричю болушну сонграсыды.*

7. Сѣзтутушдан:

а) Санау бла атдан не да санаудан:

1) *Бизни группада джыйырма беш адам барды.* 2) *Сабий-леге экишер перо джетеди.* 3) *Списокда отуз экинчи Шамилди.* 4) *Экеулен орамны келедиле;*

б) Ат бла санауну магъанасында джурюген сѣзледен: *кѣб, аз, бир талай, бир кесек, бир кѣауум, бир бѣлек д. а. к.:*

1) *Институтну библиотекасында кѣб китаб барды.* 2) *Бир бѣлек адам джолну келеди.* 3) *Сыртда бир кѣауум мал отлайды.* 4) *Эскурсиягъа джюзге джууукъ адам келген эди.*

5) *Олтургъанллы бириси хапар айтыб башлады;*

в) Бир биринден айырылыргъа болмагъан сѣзтутушдан:

Къайгъысы джокъ кзуру суудан семир. (Нарт сѣз.)

Бу айтымда *къайгъысы джокъ* башчыды, кеси да бир биринден айырылыргъа болмагъан сѣзтутушдан кѣуралгъанды. Бу сѣзтутушха кирген эки сѣзню, бир бирлеринден айырыб, хапарчыгъа (семир деген сѣзге) байласакъ, магъана чыкъмай къалады: *джокъ семир* десек, магъана чыкъмайды; *къайгъысы семир* десек, керекли магъана мындан да чыкъмайды. (Айтымда *къайгъысы семир*гени юсюнден сѣлешинмейди — *къайгъысы болмагъан адамны юсюнден сѣлешинеди*). Керекли магъананы эки сѣз бирден береди: *Ким семир?* — *Къайгъысы джокъ семир.*

Этда юлгюле:

1) *Кюн бузулгъаны ишге заран болду.* 2) *Къолу кзуру тилекчи болур.* (Нарт сѣз.) 3) *Татлы тилли эки ананы эмер.* (Нарт сѣз.) 4) *Эси болгъан джукъну кысха англайды.* 5) *Ахмат окъутхан менме.* 6) *Ахмат окъутхан джаш менме.* Артда эки примерни да айырыб кѣрейик:

а) *Ахмат окъутхан менме.*

Менме хапарчыды, хапарчыдан сора да эки сѣз барды: *Ахмат окъутхан*; быланы бирем башха хапарчы бла байлаб кѣрейик: *окъутхан менме* десек, *окъутхан* башчы, *менме* хапарчы боладыла, алай'а ол заманда айтымны магъанасы башха болуб къалады, окъутхан *Ахмат* болмайды, окъутхан *менме* деген болады (айтымны магъанасы уа алай болмагъаны ачыкъды); *Ахмат менме* десек, *Ахмат башчы, менме* хапарчы боладыла, алай'а, мындан да биз умут этген магъана чыкъмайды. (*Ахмат да, менме* деген сѣз да бир адам болуб чыгъады: бизни айтымыбызда уа ол магъана *джокъду*); энди джангыз бир вариант къалады: *менме* хапарчыды, къалгъан эки сѣз бирден бир башчы боладыла: ала да *Ахмат окъутхан* деген сѣзледиле, была бир биринден айырылыргъа болмагъан сѣзтутуш кѣурайдыла.

Бу затны хапарчыдан соруу салыб айырыргъа да боллукъду: *менме ким?* — *Ахмат окъутхан.* *Ахмат окъутхан* деген сѣзле-

ни бирем башха алыб джууаб этсек, чюйре магъанала чыгъадыла: мен ме ким? менме окъутхан, мен ме ким? менме Ахмат; кертиси уа окъутхан да, Ахмат да менме дегеннге бирем башха бу айтымда башчы болмайдыла.

б) Ахмат окъутхан *джаиш* менме.

Бу айтымда да менме хапарчыды, *джаиш* башчыды; Ахмат окъутхан деген сёзлени бу айтымда да бир бирлеринден айырырга болмайды; алай болса да айырыб бир керейик: окъутхан *джаиш* десек, *джаиш* кимни эсе да окъутханча болады. Айтымны магъанасы бузулады; Ахмат *джаиш* десек да, магъана чыкъмагъаны ачыкъды; джангыз бир джол къалады: Ахмат окъутхан *джаиш*; былайда аллында эки сёз къайсы джаиш? деген джангыз бир соруугъа джууаб этедиле, *джаиш* деген сёзге айгъакълаучу боладыла.

ХАПАРЧЫНЫ КЪУРАЛЫУУ

Айтымда хапарчы баш членлени бириди. Хапарчыны къуралыуу кёб тюрлю болады, ол кёб тюрлю магъананы джюрютеди.

Къуралыуларына кёре хапарчылары эки къауумгъа юлеширге боллукъду:

1) Этим хапарчыла (этимден къуралгъан хапарчыла);

2) Ата хапарчыла (тилни этимден башха кесеклеринден къуралгъан хапарчыла: атладан, сыфатладан, санауладан, алмашладан, сёзлеулден).

Этим хапарчыла

Этимни тюрлю-тюрлю формаларыны барысындан да къуралгъан хапарчылагъа этим хапарчыла деб айтылады. Этим хапарчылары къуарар ючюн, этим сёзлеге тюрлю-тюрлю хапарчы аффиксле не да болушлукъчу этимле къошуладыла.

1. Туура турушну бусагъат, озгъан эм да боллукъ заманындан къуралгъан хапарчыла:

1) *Къойчу джашла суймеклик хапарлада кечени къысхартадыла.* (Этезланы О., Тарда.) 2) *Саугъамы алдым*, андан *джылтырадым*, *джашнадым* (Ертенланы А., Башладым.) 3) *Бу терекни сени аппанг, акъланы большевикле хорлаб, бизни элде къызыл байракъ тагъылгъан кюн орнатханды.* (Тёппеланы С., Къоз терек.) 4) *Бу насыб бизге коммунист партияны хайырындан келгенди.* (Этезланы О., Тарда.) 5) *Халкъ клубну аллына джыйылгъан эди.* 6) *Бирде тамата, сууукъсураб, безгек тийгенча, къалтырай эди*, бирде уа терлегенлери бетинден сууча *бара эдиле.* (Рахайланы И., Огъурлу къарт.) 7) *Бизни уа мен айтхан джерде табарса.* (Залиханланы Дж., Тау къушла.) 8) *Танг атаргъа бизникеле пулемётланы таб джерде салырыла*, ол затха Музаичр бла аны элинден партизанла къалайы таб

болгъанын **айтырла**. Кюн тиерге *уа биз да джестербиз*. (Залиханланы Дж., Тау къушла.) 9) **Къобан къобубду**. 10) **Кюн тийиб эди**.

2. Шарт турушну формасындан къуралгъан хапарчыла:

1) **Муртаз юй башындан джасакъ джыя келсе**, тютюн чыкъгъанын кёрюб, **Таужанны юйюне да кирега унутмайды**. (Аппаланы Х., Къара къобюр.) 2) **Бусагъатда быланы фермагъа барсанг**, ичинден чыгъарынг келлик туюлдою. (Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси.) 3) **Къарангыда бир джарыкъчыкъ кёрсем эди**, бек **къууанныкъ эдим**. 4) **Ким биледи, сизге къошулма деген болса**, угъай демегиз. (Хубийланы О., Аманат.)

3. Буйрукъчу турушну 2-чи, 3-чю бетде формасындан къуралгъан хапарчыла:

Къар тюрюнде бир чёб башы къалмасын, Сыйлы атны бизден киши **алмасын**; **Къышха бичен аз да дыкгы болмасын**, **Хайда къадал** — кетиб барады кюнюрюз. (Байкъулланы Д., Дырынчы тиширыуну джыры.)

4. Алгъышчы шартны формаларындан:

а) Буйрукъчу этимни 2-чи бетни формасына **-гъын**, **-гъун**, **-хын**, **-хун**, **-гин**, **-гюн** аффикслени къошуб, тилекни, алгъышны, къаргъышны танытхан хапарчы къуараргъа боллукъду:

Сен кёб джашагъын, **къууанчлы болгъун** (Тенгледширигиз: **Сен кёб джаша**, **къууанчлы бол**).

Эскертиу. 3-чю бет формасы 1-чи бетни магъанасында да джюрюйдю; сёз ючюн: эркетелген заманда анасы баласына былай айтыргъа боллукъду:

Ананг къурман болсун санга. Бу айтым мен къурман болайым санга деген магъанадады.

б) Буйрукъчу этимлеге **-гъай**, **-хай**, **-нгай**, **-гей**, **-нгей** деген аффикслени къошуб, аланы кючю бла къуралгъан хапарчыла (была кеслери да боллукъ заманны магъанасында ыразылыкъны не да озгъан заманны магъанасында гурушхалыкъны танытадыла):

1) **Дауут сабийлеге бир иги саугъа келтиргеи эди**: **аллына бир бек къараб турадыла!** (ыразылыкъны танытады, логика басым да эди деген сёзню ал бёлюмюне тюшеди). 2) **Ауругъан заманымда келиб кёргей эди**, энди келиб бир да **къыйналмасын** (кёлкъалдылыкъны танытады, логика басым да кёргей деген сёзню ахыр бёлюмюне тюшеди).

в) алгъышчы (ыразылыкъ) турушну 1-чи бетде формасы бла къуралгъан хапарчыла:

— **Шоккланы бауларын да алайыкъ!** **Къарайыкъ да къарыулу бауларын алайыкъ!** — **деди Федор**. (Залиханланы Дж., Тау къушла.)

5. Этим атлагъа **-чан**, **-чен** деген аффиксле къошулуб къуралгъан хапарчыла (была кеслери да озгъан заманда затны айлана да этиле туруучусун танытадыла):

1) *Сабий заманында кзоншубуз Дауут мени эркелетиучю эди.* 2) *Джылны бу заманында кзырау тюшюучю эди.* 3) *Халкз джыйылган джерде, тойда, оюнда Баггыр улу Кзасбот кесини джырларын джырлаучан эди.*

6. Этимни белгисиз формасындан кзуралган хапарчыла (была кеслери да муратны танытадыла):

1) *Аланы муратлары окзургзады.* 2) *Бизни акзылыбыз юйню октябрзга бошаргзады.* 3) *Устазны излегени сабийлеге иги билим берирге дебди.*

7. Этим атладан *-чу, -чю* аффиксле бла кзуралган этимсыфатладан болган хапарчыла (ишни кыйта да этиле туруучусун танытадыла):

1) *Бир бирде Сафар элден хапар билир ючюн, айранчы джаш болуб, элге да барыучю эди.* 2) *Сени атанг да гитче заманында бу терекке минерге бек суююучю эди.* (Тёпеланы С., Къоз терек.)

8. Тилни этимден башха кесеклеринден кзуралган хапарчыла.

Башында келген юлгюледен белгили болганыча, этимчадан хапарчыла кзуарар ючюн, алагза предикативлик берген кёб тюрлю хапарчы аффиксле кшошулгандыла.

Тилни башха кесеклеринден хапарчы кзуарар ючюн, алагза да тюрлю-тюрлю хапарчы аффиксле кшошулургза керек боладыла:

а) 1-чи бетде, бирлик санда: *-ма, -ме;* кёблюк санда: *-быз, -буз, -биз, бюз;*

б) 2-чи бетде бирлик санда: *-са, -се;* кёблюк санда: *-сыз, -суз, -сиз, -сюз;*

в) 3-чю бетде бирлик санда: *-ды, -ду, -ди, -дю;* 3-чю бетде кёблюк санны кзуарар ючюн, бирлик санны хапарчы аффикслерине *-ла, -ле* аффиксле кшошулуб кзаладыла: *-дыла, -дула, -диле, -дюле.*

Хапарчы *эди, эсе, де* д. а. к. болушлукзчу сёзле кшошулуб кзуаралса, хапарчы аффиксле алагза байланадыла.

Атладан кзуралган хапарчыла

Башында эскерилгенча, атладан хапарчы кзуарар ючюн, алагза баш, тамамлаучу, бернучю, орунлаучу эм башлаучу болушлада тюрлю-тюрлю хапарчы аффиксле кшошуладыла (алгзы бурун болуш ахыр, аны ызындан хапарчы аффикс келди).

1. Баш болушда атдан кзуралган хапарчы башчыны ким, не, кими, неси, кимники, неники болганын танытады (атдан сора сонграла кирирге да боллукздула; кеслери да кимди? неди? ким эди? кими эди? не эди? неси эди? кимникиди? неникиди? д. а. к. соруулагза джууаб этедиле):

1) СССР-ни ара шахары **Москвады**. 2) **Биз устазлабыз**. 3) Докладны этгенле **Хасан бла Алий эдиле**. 4) **Окзууну, культураны, экономиканы ёсгени халкъ ючюндю** (хапарчы аффикс сонграгъа байланганды).

2. Тамамлаучу болушда къуралгъан хапарчы ишни къалайтын баргъанын танытады:

*Маллагъа чыкгъаныбыз **Джалан кволну эди**.*

3. Бериучю болушда атдан къуралгъан хапарчы ишни къалайгъа, къайры, кимге, неге, кимине, несине айланганын танытады:

1) *Онунчу классны сохталары **ишгедиле***. 2) *Бу саугъа **къралымады***. 3) *1959-чу джыл сентябрь айда СССР-ден джиберилген ракетаны тюшгени **Айгъады***.

4. Орунлаучу болушда атдан къуралгъан хапарчы башчыны къайда болгъанын эм да иши къачан этилгенин танытады. Кеси да къайдады? къачанды? деген соруулагъа джууаб этеди:

1) *Устазланы конференциялары **клубдады***. 2) *Бышлакъ заводланы бир къаууму **тау табадады***. 3) *Тереклени кызыу чагъыулары **апрелдеди***.

5. Башлаучу болушда атдан къуралгъан хапарчыла арыберини къайдан, кимден, неден башланганын, чыкгъанын танытадыла; кеслери да къайданды? кимденди? неденди? деген соруулагъа джууаб этедиле:

1) *Бизни шахарыбызда тургъан къонакъла **Къытайдачдыла***. 2) *Юйню къабыргъалары **агъачданды*** (агъачдандыла). 3) *Биз Ленинград университетни **студентлеринденбиз***.

6. Атдан къуралгъан хапарчыла шарт турушну формасында келиб, бойсунган шарт айтымлагъа хапарчылыкъ этерге боладыла (была кеслери да баш, тамамлаучу, бериучю, орунлаучу эм да башлаучу болушланы формаларында келирге боллукъдула):

1) *Ол къаралгъан **адам эсе**, бир таууш этчи*. 2) *Излегенине **китабны эди эсе**, аны Зухра октургъа алгъан эди*. 3) *Кюрешгенигиз **школгъа эсе**, сизге ким да бюсюреу этер*. 4) *Спорт эришю стадионда эсе, халкъ кёб джыйылгъан болур эди*. 5) *Бригадир сабан ызындан эди эсе, ары кетгенлеге тюбеген болур*.

Сыфатдан къуралгъан хапарчыла

1. Тюз сыфатдан къуралгъан хапарчы башчыны агъачын, ышанын, тюрсюнюн, халисин бегитеди, кеси да къаллайды? неллайды? дегенча соруулагъа джууаб этеди:

1) *Колхозубуз **байды, малы семизди***. 2) *Отну джанганы **сериюнленгенди***. 3) *Сууну секиргени **бийикденди***.

Сыфатдан къуралгъан хапарчыла талай болуб, биртукъум

членлеча болуб келселе, хапарчы аффикс эм артында келген сыфатха байланыб кьалыргъа да боллукъду:

*Биченликде битген гокка хансла **джашилле, кёкле, мор-ла кьызылладыла.***

Сыфатдан кьуралгъан хапарчыла тенгleshдириу дараджала-да келирге да боллукъдула:

1) *Быйлгъы джай былтыргъы джайдан **салкьыныракъ-ды*** 2) *Кьрallаны ичинде бизни кьралыбыз **эм байды, эм кючлюдю*** (логика басым эм деген сёзге тюшеди).

Хапарчы кьурагъан сыфат талай болуб келсе, айырма дараджаны кьурагъан эм, чынг деген сёзле хар сыфатны аллына салынмай болмайды; хапарчы аффикс'а эм артда сыфат бла келиб кьалыргъа да боллукъду:

Кавказ таулары ичинде Минги Тау эм уллу, эм бийикди (логика басым эм деген сёзге тюшеди, алай болмаса, ол байлау-ча ангылашынпыкъды).

2. Кьурам сыфатдан кьуралгъан ат хапарчыла:

Кьурам сыфатха кирген эки сёзню аягъындагына **-лы, -лу, -ли, -лю** аффиксле кьошулсала, ала кьурам сыфат боладыла. Быланы хапарчы болуулары да тюз сыфатлачады. Бу кезиуде хапарчы аффикс экинчи сыфатны аягъына кьошулады:

1) *Зулихатны кьызыгъы **бурма чачлыды, ала кёзлюдю.***

3. Сыфатланы сёзтутушларындан кьуралгъан хапарчыла:

Ат хапарчыла сыфатланы сёзтутушларындан да кьураладыла. Быллай кезиуде сёзтутушха кирген сыфат башлаучу болуш бла бериучю болушну формаларында келеди, кеси да башчыны болуму, халы, ышаны талай заманны ичинде белгили джанына барыб тургъанын танытады:

1) *Джашчыкьны окъугъаны **игиден игигеди.*** 2) *Къышны сууугъу **кьатыдан кьатыгъады.***

4. Ат бла сыфатдан (атны иелик аффикси болады):

1) *Аны басымлылыгъы **акъылы уллуданды.*** 2) *Сабийни джарыкълыгъы **саулугъу игиденди.***

Санауладан кьуралгъан ат хапарчыла

Хапарчыла санаулары кьайсы кьауумундан да кьуралыргъа боладыла:

1. Санчы санауладан кьуралгъан ат хапарчы затны с а н ы н, н е н ч а болгъанын танытады:

1) *Джети кере джети **кьыркъ тогъузду.*** 2) *Джырларыкъла **бешбиз.*** 3) *Китабланы бериллиги **ючюгюзгеди.*** 4) *Ишни кьураллыгъы **экибизденди.***

2. Тизгинчи санауладан кьуралгъан ат хапарчы башчыны тизгинде н е н ч а н ч ы болгъанын танытады:

1) *1959 джыл сентябрны 12-синде СССР-ден Айгъа джиберилген ракета адам улуну историясында **биринчиди.*** 2) *Чабышыуда сен **биринчисе, мен экинчиме,** сиз экигиз да **ючюн-чю бла тёртюнчюсюз.***

3. Къауумлаучу санауладан къуралгъан хапарчыла адамдан башха затны тутмайдыла, андан мурат: къуру адамны с а н ы н кѣргюзтѹб келедиле:

1) *Экскурсияда къарачай тилни юсюнден материал джыярыкъла тѣртеуленбиз, эски джырла, джомакъла, таурухла. инарла джыярыкъла джетеуленбиз* 2) *Газетни чыгъарлыкъла тѣртеуленибизбиз* (тѣртеуленбиз демеклик бла тѣртеуленибизбиз демекликде башхалыкъ барды: тѣртеуленбиз десек, кѣблѹк санда биринчи бетни формасы бла айтылгъанлада тѣртеуленден артыкъ джожѹду, барысы да тѣртѹле; тѣртеуленибизбиз десек, кѣблѹк санда биринчи бетни формасы бла тѣртден артыкъдыла, алай аланы ичлеринден алыннганла тѣртѹле).

4. Юлюшчю санауладан къуралгъан хапарчыла. Юлюшчю санаудан къуралгъан хапарчыла юлешинген зат не н ч а ш а р болгъанын танытадыла:

1) *Звенолада адамла сегизишердиле.* 2) *Стройда баргъанла хар тизгинде тѣртюшердиле.*

Юлюшчю санаудан къуралгъан хапарчы экишер-ючюшер болургъа да боллукъду:

Стройда баргъанла экишер-экишер эдиле.

Алмашдан къуралгъан ат хапарчы

Алмашдан ат хапарчы къурар ючюн, тилни къалгъан кесеклеринденча, алмашлагъа хапарчы аффиксле къошуладыла:

1) *Дырын джыярыкъла* (джыярыкъ) **бизбиз**, *чалгъы чаллыкъла* (чаллыкъ) **сизсиз** (бу айтымда биринчи биз бла биринчи сиз бетлеучю алмашладыла, экинчи биз бла экинчи сиз хапарчы аффикследиле). 2) *Ишни бошарыкъла* (бошарыкъ) **кесигизсиз**. 3) *Сиз кимсиз?* 4) *Была неледиле?* 5) *Саугъаны келгени алагъа эди.* 6) *Биз бизгебиз.*

Сѣзлеуден къуралгъан ат хапарчыла

Хапарчыла сѣзлеуледен къуралыргъа да боладыла. Сѣзлеуледен къуралгъан хапарчыла ишни къ а ч а н, къ а й д а, къ а л а й этилген тюрлю-тюрлю болумларын танытадыла.

Сѣзлеуледен хапарчы къурар ючюн, тилни башха кесеклеринден къуралгъанча, хапарчы аффиксле не да болушлукъчю сѣзле джюрютюледиле.

1. Заманны сѣзлеулеринден къуралгъан хапарчыла ишни заманын, къачан этилгенин танытадыла:

1) *Окъуб башлагъаныбыз бюгюндю.* 2) *Ишни иги къоразганы кюндюздю.* 3) *Бюгюн да кюнню болуму тюнене-чагы.*

2. Орунну сѣзлеулеринден къуралгъан хапарчыла ишни орун, къайда этилгенин танытадыла:

1) *Бизни ѳзенде суукънѹ келиучюсю тѣбентинди.* 2) *Тракторла былайдадыла, комбайнла алайдадыла.*

3. Халны эм да марданы сѣзлеулеринден кѳуралгъан хапарчыла иш не халда, не болумда, не хыйсабда тургъанын танытадыла:

1) *Халкъны джашауу джангычады.* 2) *Сууну баргъаны былайтынды.* 3) *Алкъын эртдеди.*

Кѳурам хапарчыла

Башында келген юлгюледен белгили болгъанча, этимледен эм да тилни башха кесеклеринден кѳуралгъан хапарчылары бир кѳаууму хапарчы аффикслени болушлукълары бла, бир кѳаууму да болушлукъчу этимлени болушлукълары бла кѳуралгъандыла.

Хапарчы аффикслени болушлукълары бла кѳуралгъан хапарчылагъа бош хапарчы деб айтылады, болушлукъчу этимлени болушлукълары бла кѳуралгъан хапарчылагъа да кѳурам хапарчы деб айтылады.

Кѳурам хапарчы эки-юч компонентден кѳуралады: а) болушлукъчу этим (эди, эсе, тур д. а. к.); б) хапарчыда магъананы джорютген сѣз.

Болушлукъчу этим хапарчы не бетде, не санда, не заманда болгъанын танытады, аны джѣнгер сѣзю уа хапарчыны лексика магъанасын джорютеди; сѣз ючюн: *джазгъан эдик* десек, *эдик* деген болушлукъчу сѣз кѣблук санны, биринчи бетни, озгъан заманны танытады; *джазгъан* деген сѣз ишни магъанасын, не зат этилгенин танытады; *сен арбачы эдинг* десек, *эдинг* бирлик санны, экинчи бетни, озгъан заманны танытады; *арбачы* деген сѣз'а башчы не болгъанын танытады.

Этим кѳурам хапарчы

Этим кѳурам хапарчы бу джорукъла бла кѳуралыргъа болады:

1. Туура эм шарт турушланы болушлукъчу этимле бла кѳуралгъан формаларындан:

1) *Биз планыбызны толтургъан эдик.* 2) *Кюн ачылса, тамата класслары сохталары экскурсиягъа барлыкъ эдиле.* 3) *Экскурсиягъа барлыкъ эдиле эсе* (болушлукъчу этимлени экиси да келгендиле), *заманында хазырланыргъа керек эди.*

2. Этимчаны озгъан заманындан:

1) *Кюн бузулуб эди.* 2) *Кюн батыб кетди.* 3) *Суу бузлаб къалды.* 4) *Сабий ташны атыб джиберди.* (2-чи, 3-чю, 4-чю юлгюледе болушлукъчу этимни магъанасында толу магъаналары болгъан этимле келгендиле: *кетди, къалды, джиберди*; была кеслери башларына хапарчы болуб келирге да боллукъдула: *Машина кетди. Атам кѳошда къалды. Мурат малланы отлаугъа джиберди.*)

3. Къурам хапарчы этимни эки кере айтылгъанында къура-лыргъа да болады. Бу кезиуде аны айтхан адам кесини онгсун-магъанын, гурушхалыгъын, ыразысызлыгъын танытады, кеси да адамны соруууна джууаб халда келеди. Этим эки кере айтыл-са, бетни, санны, заманны танытхан аффиксле б и р и н ч и этим-ге байланадыла. Бу тукъум форма соруугъа джууаб болуб кел-ген себеден, толмагъан айтым болуб келирге ёчдю:

1) *Хасан, дерслеринги этгенмисе? — Этгенме-этген.* 2) *Му-рат газетлени келтиргенмиди? — Келтиргенди-келтирген.*

Ат къурам хапарчы

Ат къурам хапарчыла атдан, сыфатдан, санаудан, алмашдан, сёзлеуден къураладыла. Бу тукъум хапарчы-ла болушлукъчу сёзле бла (сонграла, болушлукъчу этимле бла) къураладыла, морфология формалада бу сёзлеге къошуладыла:

1) *Концертни салгъанла школну втаазлары эбиле.* 2) *Бу таш кёмюр тонна чакълыды.* 3) *Колхозну контору къошум башлы эди* 4) *Ючюнчю бригаданы чалгъычылары отуз эки эдиле.* 5) *Биз сизни блабыз.* 6) *Къарны джаугъаны тю-нене эди.*

Сёзтутушдан къуралгъан хапарчы

Хапарчы бир биринден айырылыргъа болмагъан сёзту-т у ш д а н къуралыргъа да болады. Бу кезиуде сёзтутуш хапар-чы болур ючюн, аны эм ахырында келген сёзге хапарчыны къу-раучу аффиксе къошулады:

1) *Мени тамата къарындашым сен орта школда окъут-ханды.* 2) *Бу письмо студентле Москвадан джизгъанды.* 3) *Сиз мен окъутхилласыз.* 4) *Бу сабий аккасы ёсдюр-генди.* 5) *Биз сен клубда кёргенлебиз.*

Бу айтымла хапарчылары сёзтутушдан къуралгъан айтымла-дыла. Ол зат ачыкъ болур ючюн, былайда аланы бирин айырыб кёрейик:

Мени тамата къарындашым сен орта школда окъутханды Бу айтымда: *Къарындашым* — башчыды *сен окъутханды* — ха-парчыды, *мени* — айгъакълаучуду башчыны айгъакълайды, *орта школда* — орунну болумуду, *тамата* — башчыны айгъакълаучу-суду.

Бу айтымда хапарчыны къурагъан *сен окъутханды* деген сёзтутушду. Бу сёзтутушха кирген эки сёзню бир биринден айы-рыргъа болмайды; быланы хар бирин б и р е м б а ш х а башчы бла байласакъ, магъана чыкъмагъанын кёрлюкбюз:

Къарындашым окъутханды десек, бизге керекли магъана чыкъмагъаны ачыкъды (къарындашым окъутмагъанды, аны окъутхандыла ансы); *къарындашым сен* десек, ол да келишме-гени ачыкъды.

Эки сёзню да бирге байлаб айтсакъ, хапарчы магъана береди: *къарындашым сен окъутханды*; хапарчыгъа кирген эки сёз да бирден бир соруугъа джууаб этедиле. Алай бла къарасакъ, сен деген сёз баш болушда келсе да, ол башчы болуб, айтым къурамайды, ол хапарчыны къурагъан сёзтутушха кириб келеди.

Энтда бу айтымны айырайыкъ:

Бу письмо студентле Москвадан джазгъанды.

Письмо — башчыды, *студентле джазгъанды* — хапарчыды, *бу* — айгъакълаучуду, башчыны айгъакълайды, *Москвадан* — орунну болумуду.

Хапарчыгъа кирген эки сёзню бир биринден айырсакъ, биягъынлай магъана чыкъмай къалады. Муну былай нек болгъанын айырыргъа керекди.

Алгъын заманда бу айтым былай болгъанды:

Бу письмо студентле Москвадан джазгъан письмоду.

Бу айтымла *письмоду* деген сёз хапарчы болгъанды. Артда *письмоду* деген сёз тюшюб, аны хапарчы аффикси (*-ды, -ду, -ди, -дю*) джазгъан деген сёзге кечгенди, алай бла айтымны биз башында айыргъан конструкциясы къуралгъанды.

Башында келген айтымланы барысына да баш болушда экишер сёз барды, алай аны ючюн деб была къош айтым къурамайдыла: быланы бири башчы болуб келеди, бири да хапарчыны къурагъан сёзтутушха киреди; ол себебден бу тукъум къуралгъан айтымла бош айтымладыла.

Хапарчыны къурагъан сёзтутушла сонграланы болушлукълары бла къуралыргъа да боладыла: алай болур ючюн, сонграгъа хапарчы аффикс къошулады:

1) *Хорну джырлар кезиую тебсеуден сорады.* 2) *Сабанны сюрюллою трактор блады.* 3) *Докторну къайгъысы ауругъан амалтынды.*

1. Тилни къайсы кесегинден къуралса да, х а п а р ч ы бетде, санда башчы бла келиширге керекди:

Биз студентлебиз. Сиз устазласыз. Ол Хасанды. Сен ишчисе. Мен устазма.

2. Биринчи, экинчи, ючюнчю бетле айтымда бирден башчы болуб келселе, аланы хапарчылары биринчи бетде кёб-люк санда келеди:

Мен да, сен да, ол да билим алыр ючюн окъуйбуз.

3. Башчы санау бла атдан къуралса, хапарчы асламысына бирлик санда келеди:

Бизни группада отуз беш адам окъуйду. Былайны джюз атлы озду.

4. Башчыдан биринчи не да экинчи бет мурат этилсе, хапарчы къуру да кёб-люк санда болады:

Футбол ойнаргъа онбир студент чыкъдыкъ (Муну айтхан кесин да къошуб айтады). *Сен бла Мурат биринчи ёчню алгъансыз.*

АЙТЫМНЫ САНСЫЗ ЧЛЕНЛЕРИ

Сансыз членлени къауумлары

Айтымда баш членлени айгъакълаб, алагъа бойсунуб келген членлеге ай т ы м н ы с а н с ы з ч л е н л е р и д е б айтылады. Сансыз членле, баш членлени айгъакълагъан бла къалмай, бир бирлерин айгъакълаб да джюрюйдюле. Сёз ючюн: башчыны эм да хапарчыны айгъакълаб келген сансыз членлени кеслерини да айгъакълагъан сансыз членлери болургъа боллукъду.

Джазгъы кюнню таякълары мылы джерни джылтыратадыла.

Бу айтымда *таякълары* деген башчыгъа *кюнню* деген сёз айгъакълаучу болуб келеди, аны бла бирге *кюнню* деген сёзню кесини да бойсунган сёзю барды, ол да *джазгъы* деген сёздю. *Джерни* деген сёз хапарчыны айгъакълайды, кесини да бойсунган сёзю барды, ол да *мылы* деген сёздю.

Айтымда толтургъан синтаксис функцияларына кёре, сансыз членле бу къауумлагъа юлешинедиле: 1) т о л т у р у у ч у л а; 2) а й г ъ а к ъ л а у ч у л а; 3) б о л у м л а.

Толтуруучула

Затны танытхан, кеси да къайсы болса да болушланы бирини соруууна джууаб этген айтымны сансыз членине т о л т у р у у ч у д е б айтылады.

✓ *Толтуруучу атладан*, аны кирик субстантивленнген тилни башха кесеклеринден къуралыргъа болады. Толтуруучу айтымда этимге не да атха бойсунады. Толтуруучу эки тюрлю болады: 1) туура толтуруучу; 2) сёдегей толтуруучу.

Туура толтуруучуну кезиунде этим (хапарчы) танытхан иш толтуруучугъа туура барады, бу кеси да объект керек болгъан кёчюучю этимле бла келеди. Туура толтуруучу не баш болушда, не да тамамлаучу болушда келирге болады. Тамамлаучу болушда келген толтуруучу белгили, кесгин затны танытады: *письмону джазгъанма* (белгили письмону юсюнден сёлешеди); баш болушда келген толтуруучу затны алай кесгин этмейди: *письмо джазгъанма* (не болса да бир письмону юсюнден сёлешинеди).

Сёдегей толтуруучу этилген ишге сёдегей халда къатышады, бу толтуруучу къошакъ объектни танытады. Сёдегей толтуруучу беричю, орунлаучу эм да башлаучу болушланы формасында келирге болады:

1) *Фашистлени совет адамлагъа кёргюзтген зарауатлыкъларын айтыб джетишдиралмазча къыйынды.* (Къудайланы Х., Ол кюнледе.) 2) *Кабинетни ачхычы директорда къалгъан эди.* 3) *Биз да элден чыгъыб къарагъаныбызда, элни тёбен джаны ёзен аскерден къаралыб тура эди.* (Хочуланы С., Сафар бла революция.)

Толтуруучу асламысына атдан эм да алмашдан кѳуралады, кеси да хапарчыгѳа байланады. Сѳз ючюн: *Мен китабны окѳудум* (китабны деген толтуруучу *окѳудум* деген хапарчыны айгѳакѳайды). Алай болса да, толтуруучу атны айгѳакѳларгѳа да болады:

Литератураны окѳумакѳлыкѳ адамны культурасын ѳсдюреди. (Литератураны деген толтуруучу, *окѳумакѳлыкѳ* деген атны айгѳакѳлайды).

Ат бла алмашдан сора да толтуруучу атны магѳанасында келген тилни башха кесеклеринден кѳуралыргѳа да боллукѳду:

1. Сыфатдан: 1) *Акѳыллыгѳа бир айт, ангысызгѳа эки айт.* (Нарт сѳз.) 2) *Фермадагѳылагѳа болушлукѳ этерге керекди.*

2. Санауладан:

Тѳртню бешге керелесенг, джыйырма болады.

3. Этимсыфатдан:

Экскурсиягѳа барлыкѳланы джолгѳа хазыр этерге керекди.

4. Санау бла атдан:

Айырма окѳугѳанлары ючюн, беш окѳуучугѳа саугѳа берилди.

5. Этимни белгисиз формасындан:

Физкультураны устазы окѳуучуланы чабаргѳа, секирирге, тутушургѳа юйретеди.

6. Бусагѳат озгѳан заманны этимсыфатыны сѳдегей болушлада формасындан (этимсыфатха болуш ахырны аллында бет ахыр кѳошулургѳа да боллукѳду; бу кезиуледе этимсыфат атны магѳанасында болады, кеси да башха сѳзле бла сѳзтутуш кѳурайды):

Орам ит улугѳандан толгѳан эди.

Бу айтымда *орам* башчыды, *толгѳан эди* хапарчыды, *ит улугѳандан* толтуруучуду, башлаучу болушдады, *неден?* деген соруугѳа джууаб этеди, хапарчыгѳа бойсунады; *ит* баш болушну формасында болса да, башчы болмайды: *ит улугѳандан* деген сѳз т у т у ш д у, эки сѳз да бирден хапарчыны айгѳакѳлайдыла; *ит улугѳандан* деген сѳзтутушда *ит* деген сѳз *улугѳандан* деген сѳзню айгѳакѳлайды.

Айгѳакѳлаучу

Затны ышанын танытхан, кеси да *кѳаллай? неллай? кѳайсы? ненчанчы?* деген соруулагѳа джууаб этген айтымны сансыз членине айгѳакѳлаучу деб айтылады.

Айгѳакѳлаучула атлагѳа байланадыла, кеслери да тилни бу кесеклеринден кѳураладыла:

1. Сыфатладан:

1) *Сары чапракѳла терекледен агѳадыла.* 2) *Адебли адам адамгѳа сый бере биледи.* 3) *Элибизде кѳанджалбаш юйле кѳбдюле.*

2. Джыйымдыкъ сыфатдан кѳуралгъан сѳзтутушдан:

1) *Аскерни аллында узун бойлу, кенг джашурунлу тамалары бара эди.* 2) *Элибизде кѳанджал башлы юйле кѳбдюле.*

3. Тизгинчи санауладан.

Мен заводда экинчи джылны ишлейме.

4. Этимсыфатдан:

1) *Саргылгъан чегетле суукъ заманны джууукълашханын танытадыла.* 2) *Сюрюллюк сабанланы багуш кѳуюб хазырлагъандыла.*

5. Атладан:

Атла айгъакълаучула болуб келселе, ала айгъакъланнган ат бла юч тюрюл формада байланыб келирге боллукъдула (атланы айгъакълаучула болуб келген бу формаларына и з а ф е т дейдиле) ала да быладыла:

а) айгъакълаучу ат да, айгъакъланнган ат да, тюрленмегенлей, бир бирлерине магъана бла, тагъылыуну джоругъу бла байланыб келедиле:

1) *Агъач мекям айырылыб джылы эм да кѳургъакъ болады.*

2) *Джюн кийим мамукъ кийимден джылы болады (1-чи изафет);*

б) айгъакълаучу болуб келген ат тюрленмей, айгъакъланнган атны аягъына иелик аффикси кѳошулуб келирге боллукъду:

1) *Бахсан сууу джай айлада бек кѳобуучуду.* 2) *Терек чапрагъы саргъалса, кѳачны келгенин танытады (2-чи изафет);*

в) айгъакълаучу болуб келген ат иеликчи болушда келиб, айгъакъланнган атны аягъына иелик аффикси кѳошулуб келирге боллукъду. Бу кезнуде иеликчи болушда айгъакълаучу болуб келген сѳз бир болмай, талай болуб келирге да боллукъду:

1) *Москваны метросу мермер ташдан джасалгъанды, аны кибик метро дуняда джогъду.* 2) *Ленинни партиясыны башчылыгъы бла тизни совет кѳралыбызны джашауу мардасыз уллу ѳсгенди.* 3) *Совет Союзну миллетлерини шувълугъу кючлюден кючлю болуб барады (3-чю изафет).*

6. Алмашдан:

1) *Бу эл былайгъа совет влаstdан бери орналгъанды.*

2) *Бизни элде орта школ барды. Аллай школ кѳоншу элде да барды.*

7. Сѳзлеуледен:

1) *Джаяу адам атлыны джетмез.* 2) *Базаргъа кѳб адам джыйылгъан эди.* 3) *Мынча адам былайда не ишлерикдиле?*

8. Болур заманны этимсыфатыны аягъына **-ча** аффикс кѳошулгъан формасындан:

Керек болса, сизге болушурча кѳарыуубуз барды.

Башында келген айтымда болушурча деген сѳз к ѳ а л л а й? деген соруугъа джууб этеди, айгъакълаучуду.

9. **-ыу, -уу, -иу, -у** аффикслени болушлукълары бла этимледен кѳуралгъан атлагъа **-чу, -чи** аффиксле кѳошулгъан сѳзледен:

Школну хор кружогунда джырлаучу, тебсеучю сабийле кѣбдюле.

10. Атла бла этимсыфатладан кѳуралгѳан сѣзтутушладан:

- 1) *Сабийи ауругѳан кѳатын аны амбулаториягѳа элтди.*
2) *Радио берген музыкагѳа бек суйюб тынгыладыкѳ.*

11. Иелик аффикси болгѳан ат бла сыфатдан (инверсияны кючю бла сыфат атдан сора келгенди):

- 1) *Пахмусу уллу сабий дерсин терк ангылайды.* 2) *Джюреги джумушакѳ адам кѳатылыкѳ этмез.*

Кѳошакѳ сѣз

Атдан кѳуралгѳан айгѳакѳлаучу сѣзге к ѳ о ш а к ѳ с ѣ з дейдиле.

К ѳ о ш а к ѳ с ѣ з затха башха ат бериб, затны алай айгѳакѳлайды. Кѳошакѳ сѣз бла айгѳакѳланнган сѣз бир болушда боладыла (асламысына бир санда да боладыла).

Кѳошакѳ сѣзню не да айгѳакѳланнган сѣзню экисинден бири адам ат болса, кѳошакѳ сѣзге т у к ѳ у м ат саналады:

- 1) *Доктор Алий улу ауругѳанлагѳа иги кѳарай биледи.*
2) *Кѳагѳытчы Хасан улу джазаргѳа устады.*

Кѳалгѳан кезиуледе кѳошакѳ сѣзге энчи ат саналады:
Волга суу СССР-ни Европа кесегинде эм уллу сууду.

Кѳошакѳ сѣз атланы айгѳакѳлайды, бетлеучю алмашланы айгѳакѳлаб да келеди:

- 1) *Биз, студентле, октябрь айда нартюх ууатыуда совхозгѳа уллу болушлукѳ этдик.* 2) *Аны, кѳартны, айтханын этерге керекди.*

Газетлени, журналланы, кемелени, фабрикланы, заводланы д. а. к. затланы атлары кѳошакѳ сѣзлеге саналадыла. Бу тукѳум кѳошакѳ сѣзле кавычкалагѳа салынадыла:

- 1) *Мен „Правда“ газетни окѳуйма.* 2) *Ленин атлы кеме атом энергия бла джюрюйдю.* 3) *Мени тамата кѳарындашым Кѳызыл партизанла атлы колхозну таматасыды.*

Кѳарачай-малкѳар тилде бу тукѳум кѳошакѳ сѣзле бла ала айгѳакѳлагѳан сѣзлени араларына «деген» сѣз тюшерге да болады:

Азан „Кѳызыл малчы“ деген бышлакѳ заводда мастер болуб ишлейди.

Болумла

Айтымда орунну, заманны, сылтауну, муратны, халны, мадарны танытхан сансыз членлеге болумла деб айтылады.

Болумла айтымда асламысына этимге байланадыла, аны айгѳакѳлайдыла (сыфатны айгѳакѳларгѳа да боладыла).

Магѳаналарына кѳре болумла бу кѳауумлагѳа юлешинедиле:

- 1) *орунну болуму (мында, алайда, узакѳда);*

- 2) заманны болуму (*былтыр, тюнене, эртденбла*);
- 3) сылтауну болуму (*амалсыздан, ачыуланыб*);
- 4) муратны болуму (*окзургъа, халкъ ючюн*);
- 5) халны эм да марданы болуму (*джаяулай, бек, чыртда*).

Орунну болуму

Орунну болумлары этилген ишни орнун кѳргюзтедиле, кеслери да къайда? къалайда? къайры? къалайгъа? къайдан? къалайдан? къалайтын? къалайны? деген соруулага джууаб этедиле:

1) *Колхозну кѳгет бахчасы элни кыйырында салынганды.* 2) *Малланы джаз джайлыкъгъа чыгъарадыла.* 3) *Бѳрю улугъанла чегетден келедиле.* 4) *Биз сыртха Джалан Къолну чыкъдыкъ.* д. а. к.

Орунлаучу болумла былай къураладыла:

1. Орунну сѳзлеулеринден: *мында, анда, алайда, ары, бери, алайтын, былайтын, узакъда, джууукъда, тѳбен, огъары, тѳбентин, огъартын, онгда, солда* д. а. к.

1) *Былайтын* бусагъатда бир машина озду. 2) *Мында* сууукъла алай уллу болмайдыла. 3) *Узакъдан* бир тунакы тауушла чыгъа эдиле. 4) *Алайда* тауукъ ферма ишленникди. 5) *Бери* бир талай адам келген эди, *ары уа* киши бармагъанды.

2. Атладан (тюрю-тюрю болушлада):

а) Бериучю болушда: 1) *Сабийле окзургъа школгъа джюрюйдюле.* 2) *Биз Москвада Уллу театргъа бардыкъ.*

б) Башлаучу болушда: 1) *Ишчиле заводдан къайтдыла.* 2) *Хасан хамамдан келди.*

в) Иеликчи болушда: (*юсюнде, тубюнде, башында, джанында, ичинде, къатында, аллында, артында* дегенча болушлукъчу сѳзле бла): 1) *Школну аллында сабийле терекле орнатдыла, гокка хансла салдыла.* 2) *Школну аллы бла кѳгет терекле салынгандыла*

г) Тамамлаучу болушда: *Экеулен орамны келеди.*

д) Баш болушда (*бла, таба* д. а. к. сонграланы болушлукълары бла): 1) *Джолдан аджашыб, бахчала бла келдик.* 2) *Сабийле школ таба чабыб кетдиле.* 3) *Школ къатында тал терекле ѳседиле.*

Таба деген сонгра бетлеучю алмашла бла байланса, бетлеучю алмашла иеликчи болушда келедиле (3-чю бетни кѳблюк санындан къалгъанлада):

Сабийле бизни таба чабдыла. Аллаий айтымлада бетлеучю алмашла толтуруучулагъа тартадыла. Ол зат соруугъа кѳре болады: соруу *къайры?* деб салынса, анга джууаб этген сѳз орунну болуму боллукъду; соруу *кимге?* деб салынса, анга джууаб этген сѳз толтуруучу боллукъду.

е) Орунлаучу болушда: **Таулада гара суула кёбдюле.**

ё) Орунну болуму эки орунну болуму бирге келгенден кёура-лыргъа да болады: **Устаз классди столну джанында олтур-гъан эди.**

Заманны болумлары

Заманны болумлары ишни заманын танытадыла, кеслери да къачан? къачандан бери? къачандан сора? къачаннга дери? не заманны ичинде? деген соруу-лагъа джууаб этедиле:

1) **Тюнене уллу къар джаугъан эди.** 2) **Былырдан бери экинчи бригада социалист эришиуде биринчи орунну алгъанлай барады.** 3) **Мартны! бешинден сегизине дери** кюн аман болуб турду.

Заманны болумлары былай кёураладыла:

1. Заманны сёзлеулеринден: **бусагъатда, бусагъатдан, там-бла, тюнене, эртденбла, былтыр, бурунгу джыл, ингирде, эртеде, кеч, эртденнгиде, ингиргиде** д. а. к.:

1) **Бурунгу джыл къыш суукъ болгъан эди.** 2) **Бир джыл биченге чыгъар заманда** элни ичинде джер иелеге бир дыгалас джортдургъан ауруу тийген эди. (Хочуланы С., Сафар бла революция.)

2. Атладан, этимсыфатладан д. а. к. (болушлукъчу сёзле кёшулургъа да болады):

а) Иеликчи болушда: 1) **Кечени арасында бир хахай чыкъды.** 2) **Къышны аягъында суукъла тутдула.**

б) Бериучю болушда: 1) **Сабийле пионер лагерде сентябр-гъа дери солурукъдула.** 2) **Институтха дери** заводда иш-легенме. 3) **Майгъа** терекле чагъыб башларыкъдыла.

в) Орунлаучу болушда: **Биз джашагъан джерледе мартда** сабаннга чыгъадыла.

г) Башлаучу болушда (бери, сора, алгъа, артха деген сонг-раланы болушлукълары бла): 1) **Дерс башланнгандан бери онбеш минут кетди.** 2) **Кюн батхандан сора суукъ болуб башлады.** 3) **Суу кёбардан алгъа** кёулакъла юзюлдюле, бузла эриб тебретиле.

д) Башлаучу бла бериучю болушлада: 1) **Июлдан сентябр-гъа дери** колхозгъа болушуб турдукъ. 2) **Дерследе сегиз сагъатдан эки сагъатха дери** болабыз (заманны танытхан атлагъа санаула кёшулургъа да боладыла).

е) Этимсыфатны бусагъат озгъан заманына бет аффиксле кёшулуб кёуралгъан атдан **сайын** деген сонграны болушлугъу бла (бу джорукъ бла кёуралгъан заманны болуму къайтарылыб келген заманын танытады): **Ишге чыкъгъаныбыз сайын бригадир бизге тубейди.**

ё) Этимча айланч бла: **Кюн бата**, кзар джауб башлады. Заманны болумлары заманчы айланчладан кьуралыргъа да боладыла. Ала да быладыла:

Заманчы айланч танытхан иш айтымда кьргюзтюлген ишден алгъа болгъанын танытады; андан мурат: алгъы бурун заманчы айланчда кьргюзтюлген иш болады, аны ызындан айтымда кьргюзтюлген иш келеди.

Бу кезиуде заманчы айланчны бусагъат озгъан заманны этимсыфатына и е л и к а ф ф и к с л е кьошулуб, орунлаучу болушха салыныб кьуралады (биринчи, экинчи, ючюнчю бетни иелик аффикслери бирлик эм да кьблук санда да келирге боллукьдула):

1) **Ибрагим аякъ тауушдан элгениб бир джанына къарагъанында**, тюз юсюне бир джоппу къаралды келе тура эди. (Аппаланы Х., Къара кюбюр.) 2) **Апанас джаралы болгъанында**, бу столну джанында, хаджи къабча, агъара тургъан адам таулары башларын тублерине айландырырма деб келгенди. (Аппаланы Х., Къара кюбюр.) 3) **1959-чу джыл экинчи январда СССР Кюнню тегерегине емюрлюкге айланыб турлукь спутникни джибергенинде**, саулай адам улу сейир-тамаша болгъан эди.

2. Заманчы айланч кьргюзтген ишден сора къысха окъуна, олсагъатдан, мычымайын башха иш башланыргъа боллукьду (башланган ишни кесин да айтымны хапарчысы кьргюзтеди). Айтылгъандан мурат: заманчы айланчда кьрюнген иш бошалгъанлайына, аны ызындан къысха окъуна айтымда кьрюнген иш келеди.

Бу кезиуде заманчы айланчны бусагъат озгъан заманны этимсыфатына **-лай**, **-лей** деген аффиксле кьошулуб, алагъа да иеликни эм да бериучю болушну аффикслери кьошулуб, алай кьуралады:

1) **Дерслерибизни этиб бошагъанлайыбызгъа**, кружокга джыйыллукьбыз. 2) **Бёденеле юрюлюб учханлайларына**, мараучу аланы чечме шокк бла атды. 3) **Сиз, Москвагъа дже-тиб, телеграмма ургъанлайыгъызгъа**, биз сизге почта бла ахча иербиз. 4) **Солтаннга тубегенлейинге**, бизни барыбыздан да салам айтырса.

3. Бир-бир кезиуде иелик аффиксле **-лай**, **-лей** деген аффикследен сора келмей, аланы алларында келирге да боладыла; бу кезиуде бериучю болушну аффикси келмей къалады:

*баргъанлайыма — баргъанымлай,
баргъанлайыбызгъа — баргъаныбызлай,
баргъанлайынга — баргъанынглай,
баргъанлайыгъызгъа — баргъаныгъызлай,
баргъанлайына — баргъанынлай,
баргъанлайларына — баргъанларынлай*

Ленинни атын **айтханыбызлай**, Джолдан джер юзюлген кетед, Ленинни атын **айтханыбызлай**, Не кыйын джол да хорлауга элтед. (Къулийланы Къ.)

Заманчы айланчы бу тукъум къуралыууну къысхартылган формасы да болады: бу кезиуде иеликчи эм да бериучю болушну аффикслери тюшюб, къуру **-лай**, **-лей** аффиксле къаладыла, алай аны табыб орнуна салмакълыкъ кыйын туюлдою (тюбюнде келген юлгюледе скобкалада келген формала аны кёргюзтедиле):

1) **Къабарыкъны атын эштгенлей** (эштгенлейине), *Ибрагим секириб турду, табкада кир аггач аякчыкъда эрлай къурмашчыкъланы алыб, амма-джукга эте келиб, биягъынлай анасыны къатына чёкдю.* (Аппаланы Х., Къара кюбюр.) 2) **Дагъыда бир кесек заман кетгенлей** (кетгенлейине), *биягъынлай джашчыкъны джылагъан тауушу ачыкъ келгенин эштгенлей* (эштгенлейине), *огъаргъы джел уруб туманны чачханча, сэгъышлары чачылыб, Мёлехан, ишин кзоюб, эшикге чабды.* (Аппаланы Х.)

Заманчы айланч къарачай-малкъар тилде айтымны аллында келеди. Алай болса да, бир бирде (инверсия болган халда) заманчы айланч айтымны ичинде не да таб аягъында келирге да боллукъду:

Атамы къарындашы, манга джети джыл болгъанлайына, мени школга салгъан эди.

4. **-лайына, -лейине** деген аффикслени болушлукълары бла этимсыфатдан къуралган сёзле (башында келген формала, заманчы айланч къураб келмей), айтымны къуралгъанына кёре, халны болуму болуб келирге да боллукъдула. Ала заманчы айланч эселе, **къачан?** деген сорууга джууаб этерикдиле; халны болумлары эселе уа, **къалай?** деген сорууга джууаб этерикдиле; бу форма эки тюрлю магъанада келирге боллукъду:

а) заманчы айланчы магъанасында;

б) айтымда халны болумуну магъанасында;

Къонакъла келиб олтургъанлайларына, тебсиле келиб башладыла.

Бу айтымда *къонакъла келиб олтургъанлайларына* деген кесек заманчы айланчы, кеси да **къачан?** деген сорууга джууаб этеди: *Тебсиле къачан келиб башладыла?* Джууаб: *Къонакъла келиб олтургъанлайларына.*

Къобузчу къобузун олтургъанлайына согъа эди.

Бу айтымда *олтургъанлайына* деген сёз халны болумуду, **къалай?** деген сорууга джууаб этеди: *Къобузну къалай согъа эди?* Джууаб: *олтургъанлайына.*

Башында эскертилгенча, былайда да **-лайына, -лейине** деген аффикслени иелик эм болуш аффикслери тюшюб, къысхартылган халда (**-лай, -лей**) келирге да боладыла.

5. Заманчы айланча кёргюзтютлген иш болуб бошаргъа, аны ызындан къысха окъуна айтымда кёргюзтютлген иш башланьргъа болады.

Бу кезиуде заманчы айланч болур заманны этимсыфаты э ки кере айланыб (экинчиси угъайлаучу формада), алай къуралады:

1) *Кюн тиер-тиймез, чегетде джан-джаныуар козгъалыб башлады.* 2) *Къар эрир-эримез, джерге кырдык уруб башлады.* 3) *Оратор сёзюн бошар-бошамаз къарс уруула уллу болдула.*

Быллай заманчы айланч асламысына айтымны аллында келеди; алай ол айтымны ичинде да келиучюдо: *Тёбентин, кюн батар-батмаз, бир ачы аяз келди.*

Магъана джаны бла бу тукъум заманчы айланчла бу параграфны 2-чи пунктунда кёргюзтютлген заманчы айланчлагъа джууукъдула; аны тенгледшириб кёрюрге боллукъду:

а) *Кюн тийгенлейине* (тийгенлей), *чегетде джан-джаныуар къозгъалды* (2-чи п.);

б) *Кюн тиер-тиймез, чегетде джан-джаныуар къозгъалды.*

Сылтауну болумлары

Сылтауну болумлары ишни сылтауну танытадыла, кеслери да *не ючюн? нек? не себебден? не хыйсабдан?* деген соруулагъа джууаб этедиле:

1) *Ол адам ачыуланнгандин.* айтыр сёзюн да табмай эди.

2) *Айшат ауругъаны себебли, школгъа юч кюнню келмеди.*

Сылтауну болумлары былай къураладыла:

1. Атладан, алмашладан (*амалтын, себебли, ючюн, керекли* деген сонграланы болушлукълары бла):

1) *Сени амалтын, дерсге кечикдим.* 2) *Эски заманлада халкъ окъуу керекли, къарангылыкъда джашагъанды.*

3) *Сизни ючюн, адамладан гурушха алдым.*

2. Болур заманны этимсыфатындан *амалтын, керекли* деген болушлукъчу сёзле бла:

1) *Кюрешир керекли* иш джарсыргъа болады. 2) *Тырмашыр амалтын* ишни чийсил этерге керек туююлдо.

3. Этимчадан:

1) *Оджай къойланы джукълаб аджашдыргъанды.* 2) *Атасы Оджайгъа ачыуланыб урушханды.*

4. Этимни бусагъат заманындан (*деб* деген сёзню болушлугъу бла):

Отуннга барама деб, Далхат балтасын тас этгенди.

5. Этимсыфатланы башлаучу болушда формаларындан:

1) *Къууланнгандан* нени да унутхан эдим. 2) *Асыры бек уялгъандан,* тили бюлдюрго эте эди. 3) *Джел урду:* тереклени

башлары **асыры бюгюлгенден**, тѣппелери джерге джете эди.
(Кичи джашны джигитлиги, джомакъ.)

6. Иелик аффикслери болган бусагъат-озган заманны
этимсыфатына **ючюн** деген сѣз кѳошулуб кѳуралады:

Кечигиб келгени ючюн, устазы Мустафагъа айыб этди.

Муратны болумлары

Муратны болумлары ишни муратын танытадыла, кесле-
ри да нек? не ючюн? не мурат бла? деген соруула-
гъа джууаб этедиле:

1) **Розаны Москвагъа окъургъа ашырдыкъ.** 2) **Ишчиле сол-
лургъа деб олтурдула.**

Муратны болумлары бу джорукъла бла кѳураладыла:

1. Этимни белгисиз формасындан (этимни белгисиз форма-
сына **деб** деген болушлукъчу сѣз кѳошулургъа да боллукъду):

1) **Туристле солургъа тохтадыла.** 2) **Айшатны звеносу би-
ринчи орунну алыргъа деб кюрешеди.**

2. Атадан эм да бетлеучю алмашладан (**деб, ючюн** деген
сѣзлени болушлукълары бла):

1) **Адамла сатыу этерге деб джыйылгъандыла.** 2) **Са-
нга деб келгенбиз.** 3) **Хайда, алан, адам инсан, Шухлукъ
ючюн** хаман кюреш, **Халкъынг ючюн** келсин кючюнг, **Урун,
ишле, къарнаш, эгеч.** (Сюйюнчланы А.)

3. Муратны болумлары муратчы айланчладан кѳуралыргъа
да боладыла. Муратчы айланчны кѳурар ючюн, этимсыфатны
болур заманыны формасына **ючюн** деген сонгра кѳошулады:

1) **Социалист эришиуде бойнуна алган планын ар-
тыгъы бла толтурур ючюн,** Мариямны звеносу къарыуун
аямай кюрешеди. 2) **Ол затны кѳб къоранч этмей, ахшы
толтурур ючюн,** душманны от ачхан сауутундан къалайда
неси болгъанын билирге керекди. (Къудайланы Х.)

Муратчы айланчны кѳурар ючюн, **ючюн** деген сонградан со-
ра **деб** деген байлам келирге да болады:

Быйыл уллу тирлик джыяр ючюн деб, бизни колхоз
кѳб удобрения келтиргенди.

Муратчы айланч кѳбюсюне айтымны аллында келеди, алай
болса да ол айтымны ичине тюшерге да болады (бу кезиуде
муратчы айланч запятойла бла айырылады):

Колхозчула, **колхоз малны чарпытмаз ючюн,** болур
кибик мал ашны заманында хазырлагъандыла.

Муратчы айланчны кесини энчи логика башчысы болургъа
да боллукъду (алай ол аны ючюн деб айтым болмайды: аны
айтым этерча хапарчысы джокъду):

1) **Мен нормамы артыгъы бла толтурур ючюн,**
джѣнгерим манга болушду. 2) **Альпинистле таугъа чыгъар
ючюн,** алагъа керекли затла табылыргъа керекдиле.

Халны эм да марданы болумлары

Халны эм да марданы болумлары ишни къалай этилгенин не да ишни мардасын танытадыла, кеслери да **къалай? нечик? ненча кере?** деген соруулагъа джууаб этедиле:

1) *Тогъузунчу классны окъуучуларындан къуралгъан звено иги* ишлейди. 2) *Халкъ **джангыча** джашайды.* 3) *Бюгюн **кѣб кере** кѣк кюкюреди.*

Халны эм да марданы болумлары былай къураладыла:

1. Халны сѣзлеулеринден: *дженгил, джаяу, джангыча, орусча, кючден-бутдан, бек, аз, кѣб, чырт, чыртда, бир къат, экеу-экеу, асыры д. а. к.*

1) *Сыртха **джаяулай** чыккъды.* 2) *Орусча сѣлеширге тыр-машыгъыз.* 3) *Суудан **кючден-бутдан** ътдюк.* 4) *Джаяу джюрюген саулукъгъа игиди.*

2. Этимчадан: (айгъакълаучу сѣзлери да болургъа да болукъду):

1) *Пионерле орамны **джырлаб** келедиле.* 2) *Бизни сабий-лерибиз **къууана** ъседиле.* 3) *Хар ишни тенглеримден **таб ишлеб,** аперимликни алырма.* (Гуртуланы Б., Бекир.)

3. Орунлаучу болушдан:

*Халкъны джашауу **тынчылыкъда, ырахатлыкъда** барады.*

4. Бир сѣзню эки кере айтылыб келгенинден (алгъа келгени башлаучу болушда болады):

*Бизни совет къралыбызда гитче миллетлени экономикалары, окъуулары, культуралары **дженгилден дженгил** ъседиле.*

5. *Бла, халда, болумда* дагъыда была кибик тюз сѣзлени болушлары бла:

1) *Колхозгъа **тюз кѣз бла, тюз ниет бла** ишлерге борч-лудула.* (Гуртуланы Б., Бекир.) 2) *Ол ишин ариу халда бардырады.*

Туракълаучу айланч

Туракълаучу айланч айтымда кѣргюзтюлген ишге къраршчы келгенча болады: туракълаучу айланчда айтылгъан затха кѣре, айтымны хапарчысы кѣргюзтген иш болмазгъа керек болгъанлай, болуб къалады:

Кюн тийгенликге, хауа сууукъ эди.

Бу айтымны ал кесеги туракълаучу айланчды. Туракълаучу айланчда айтылгъаннга кѣре, айтымны хапарчысы кѣргюзтген иш болмазгъа керек эди, алай, аны ючюн деб къарамай, болуб къалады: Кюн тийсе, джылытхан этеди, бизни юлгюлерибизде айтылгъаннга кѣре уа, хауа джылы болур орнуна сууукълай къалады.

Туракълаучу айланч *-лыкъгъа, -ликге* деген къош аффиксле этимсыфатны бусагъат озгъан заманыны формасына къошулуб, алай къуралады:

1) Аяз **ургъанлыкъгъа**, сууукъ джокъ эди. 2) Фашист аскерчиле не кючлерин да аямай, къорууларгъа къаты **кюрешгенликге**, бизни совет аскерчилени алгъа баргъанларын тыял мадыла. (Къудайланы Х., Османни насыбы.)

-лыкъгъа, -ликге деген аффикслеге иелик аффиксле кюшулургъа да боладыла:

1) Аяз **ургъанлыкъгына**, сууукъ джокъ эди. 2) Биз **письмо джазгъанлыкъгыбызгъа**, ол бизге джууаб этмеди. 3) **Сен чарлагъанлыкъгынга**, биз тюзюн айтабыз.

Туракълаучу айланч, иелик аффикси болгъан этимсыфатха ючюн деген сонгра кюшулуб кюралыргъа да болады:

Ол **махтаннганы ючюн**, аны сен озуб кетерге да болурса (Ол **махтаннганлыкъгъа**, аны сен озуб кетерге да болурса).

Бу форма толтуруучуну магъанасында келирге да боллукъду (бу зат айтымны магъанасына, конструкциясына кере болады):

Артист джырлагъаны ючюн, хакъ алмады (Не зат ючюн хакъ алмады? — джырлагъаны ючюн).

Тенглеш айланч

Тенглеш айланч магъана джаны бла этилген ишни тенглешдириуню кючю бла халисин (халын) берирге боллукъду.

1. Тенглеш айланч бусагъат озгъан заманны, боллукъ эм да болур заманны этимсыфатларына **-ча** деген аффикс кюшулуб, алай кюралады. Быллай тенглеш айланчлары болгъан айтымда **алай** деген кергюзтюучю сёз да келирге болады:

1) **Ол бир ариу тюзню кетиб баргъанча**, анга алай керюне эди. 2) **Къызыл къаяла, таракъ-таракъ тизилиб**, кириш тартыб, **малкъарлыла къачыб кетерикча**, деменгили буруула болгъандыла. (Уллубашланы А., Унутмазбыз.)

2. Тенглеш айланч **-лай, -лей** аффикс кюшулуб да кюралады:

1) **Къыртчыгъа келиб джюджекни ургъанлай**, бизни тулпарла тохтамагъан джауну алай урурла. 2) **Эртденнги туман ёзенни басханлай**, Таусолтанны джюрегин керексиз къайгъы басханды (басханлай деген сёзню басханча деген сёз бла алышындырыргъа боллукъду).

3. Тенглеш айланч **кибик** деген сёзню болушлугъу бла кюралыргъа да боллукъду:

Къарангы, сууукъ кечеде, уясындан аджашхам чыпчыкъ бала кибик, Сафар, къайры барыргъа билмей, ахыр сууукъ кечеледе кълтырай, титирей, хуна джанларында да кёб кечени танга чыкъгъанды. (Хочуланы С., Сафар бла революция.)

4. Тенглеш айланч **чакълы** деген сёзню кючю бла кюралыргъа да боллукъду:

Промышленность, эл мюлк, илму, техника, культура бизни совет къралыбызда ёсген чакълы, джерни башында бир къралда ёсмейди.

Бу айтымда *промышленность, эл мюлк, илму, техника, культура* деген сёзле тенглеш айланчладыла, алай аланы тенглеш айланчдан кёчюрюргеда боллукъду: **Бизни совет къралыбызда ёсген чакълы, промышленность, эл мюлк, илму, техника, культура джерни башында бир къралда ёсмейди.**

5. **-ча** аффикс эм да *кибик, чакълы* деген сёзле тилни башха кесеклерине кёшулуб да тенглеш айланч къурайдыла:

1) *Розаны бууунда сагъаты накъут-налмасча джылтырайды.* 2) *Кечги джолоучуча, терезебизни ингирги джел къагъады.*

БОЛУШЛАНЫ СИНТАКСИС КЪУЛЛУКЪЛАРЫ

Болушланы къауумлагъа юлешиниулери

Къарачай-малкъар тилде болушланы, артыкъсыз да баш болушну, функциялары кёб тюрлюдю. Баш болуш башчыны болушу болгъандан сора да, сансыз членлени къурашдырыб да келеди, сёз ючюн, туура толтуруучу белгили, ачыкъ затны юсюнден болмай, белгисиз затны кёргюзюб келсе, аллай толтуруучу баш болушда (белгисиз болушда) келеди. Сёз ючюн *устаз китаб окъуйду* деген айтымда *китаб* деген сёз белгили китабны тутмайды, *устаз* не болса да бир *китаб* окъуйду, белгили *китаб* туйюлдю.

Магъана джаны бла къарачай-малкъар тилни болушлары эки къауумгъа юлешинедиле: 1. Кенглик болушла; 2. Грамматика болушла.

Биринчи къауумгъа орунлаучу, башлаучу эм да беричю болушла киредиле.

Экинчи къауумгъа баш (белгисиз), иеликчи, тамамлаучу болушла киредиле.

Алай ол эки къауумну арасында чек салыб кёояргъа джармайды. Биринчи къауумну болушлары сёдегей объектни да кёргюзтедиле. Грамматика болушладан кенгликни магъанасын кёргюзтгенле да бардыла.

1. Кенглик болушла асламысына кымылдауну танытхан этимле бла келедиле, кеслери да джер бауурну (узунлукъну, кенгликни, бийикликни) танытхан халда джюрютюлюнедиле.

Орунлаучу болуш статиканы (орундан тебмей тургъан болумну) танытады, кеси да кенгликни танытса, **къайда?** деген соруугъа джууаб этеди, заманны танытса, **къачан?** деген соруугъа джууаб этеди:

1) *Биз элде (къайда?) джашайбыз.* 2) *Терекле апрелде (къачан?) чагъадыла.*

Башлаучу болуш бла бериучю болуш кымылдауну динамикасын кѣргюзтедиле.

Башлаучу болуш кымылдауну къайдан башланганын кѣргюзтеди, кеси да **къайдан?** деген соруугъа джууаб этеди: **Къарачай шахардан Хурзукга автобуслар джюрюб турадыла.**

Бериучю болуш кымылдауну къалайгъа джетиб тохтагъанын кѣргюзтеди, кеси да **къалайгъа? къайры?** деген соруулагъа джууаб этеди:

Бакъсандан Тырныаузгъа автомобиль джол ишленгенди.

Тамамлаучу болушну формасы бла кенглик магъананы берирге да боллукъду. Ол заманда кымылдау юсю бла, ичи бла озгъан зат танылады: **Геологла Гаралы Къолгъа бир тар ёзенни** (къалайны?, къалайтын?) **чыкъгъан эдиле.**

2. Грамматика болушлар грамматика кыраманлы (отношенияны) танытадыла:

а) баш (белгисиз) болуш белгисизликни танытады, аны бла бирча башчыны болушу да болады;

б) иеликчи болуш иеликни эм да белгиликни танытады;

в) тамамлаучу болуш туура объектни (туура толтуруучуну) эм да белгиликни танытады;

г) бериучю болуш сѣдегей объектни (сѣдегей толтуруучуну) эм да муратны танытады;

д) кенглик болушлар (бериучю, орунлаучу, башлаучу болушлар) кенгликден сора да затлары араларында башлар магъаналары тутаргъа да боладыла.¹

Баш болуш

Синтаксис джаны бла б а ш болуш бу магъаналада джюрюрге болады:

1. Башчы: 1) **Колхоз джарлыла, джалчыла, орталыкъла ючюн къуралгъанды.** (Гуртулары Б., Бекир.) 2) **Сен сегиз джылны джалчылыкъда эзилгенсе.** (Гуртулары Б., Бекир.)

Баш болушдагъы сѣз башчы болуб келген сѣз тутушлар кирирге да боллукъду: 1) **Устаз айтхан сабийлеге ангылашынды.** 2) **Мурат джырлагъан эски джырлары бири эди.** 3) **Мен окъугъан Л. Н. Толстойну «Анна Каренина» деген романынды.**

2. Толтуруула:

а) Туура толтуруучу (бу кезинде толтуруучу белгили затны кѣргюзтмейди, не зат болса да, бир белгисиз затны кѣргюзтеди): 1) **Алгъын совет властхалар кѣб хайыр этгенме деб, бюгюнлюкде законсузлукъ этерге джарамайды.** (Гуртулары Б., Бекир.) 2) **Джетеулен сыртда бичен чаладыла.**

б) Сѣдегей толтуруучула: **Депутат халкълар сѣлешди.**

¹ Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка. М.—Л., 1940, стр. 55.

Сёдегей голтуруучуну магъанасында келген сёз баш болушну формасында сёзтутушка кириб къялыргъа да боллукъду: 1) **Устаз айтханныгъа** сабийле суюб тынгъадыла. 2) **Пионерле джырлагъанны** джаратдыкъ. 3) **Доклидчик айтханда** анылашынмагъан зат къалмады. 4) **Сиз айтхандан** уллу магъана чыкъгъанды.

3. Айгъакълаучула: 1) **Турист лагерь чегет** талада къуралгъан эди. 2) **Шахарда китаб** базар болду. 3) **Къарачай-малкъар** тили тюрк тиллеге киреди. 4) **Колхоз малы** джайлыкъгъа чыкъгъанды.

Айгъакълаучуну магъанасында келген ат этимсыфат бла бирге сёзтутуш къураб келирге да боллукъду: 1) **Мурат ишлеген завод социалист эришуде биринчи орунну алды.** 2) **Сиз джырлагъан** джырны биз бек джаратдыкъ.

4. Болумла:

а) Орунну болуму (сонграла къошулуб): 1) **Булутла тау таба** барадыла. 2) **Чыпчыкъчыкъ, терезе бла** кириб, **эшик бла** чыкъды.

Бу кезиуледе сонгралагъа болуш афиксле къошулургъа боллукъдула: 1) **Экспедиция Огъары Чегем таба** айланган эди. 2) **Тав табадан** бир ариу аяз кзагъады.

б) Заманны болуму: 1) **Орта кюч ай** тутулгъан эди. 2) **Автобусну сау сагъат** сакъладыкъ. 3) **Ишден сора отуз минут** солудукъ.

Тамамлаучу болуш

Т а м а м л а у ч у болуш быллай магъаналада джюрюрге болады:

1. Туура толтуруучу:

Белгили затны юсюнден сёлешинсе, туура толтуруучу тамамлаучу болушда келеди. Бетлеучю алмашла, энчи атла белгили затланы танытханлары себебли, аладан къуралгъан толтуруучула къуру да тамамлаучу болушда келедиле: 1) **Кюн джерни джылытады.** Туура толтуруучу башчыны аллында, артында болса да, туура толтуруучу, баш болушда келмей, кёбюсюнде тамамлаучу болушда келеди: **Джерни кюн джылытады.** 2) **Зулму сууугъу тюшген къаныбыз санларыбызны джылыта** тебрген эди. (Хочуланы С., Сафар бла революция.) 3) **...джукъудан, ичгиден кёбген кёзлерин ууа, бир бирде аузун** ачыб, **хирис тишлерин** кёргозе, **Биймырза** къабтал **илгиклерин** эте эснеди. (Аппаланы Х., Къара кюбюр.)

2. Заманны болуму: 1) **Биз поездни сау сагъатны** сакъладыкъ. 2) **Колхозну терек бахчасын Мурадин бир джылны** сакълады. 3) **Сау ыйыкны** сууукъ шаушалмай турду.

3. Орунну болуму: **Туристле Чегем ёзенни ёрге айланган** эдиле.

Иеликчи болуш

Къарачай-малкъар тилде и е л и к ч и болушну формасы субстантивленген (атны магъанасында келген) сёзлеге байланыб келеди, кеси да, кенг магъанада алсакъ, иеликни кёргюзтеди, ол себебден, айгъакълаучу халда келеди (3-чю изафет):

Дорбунну аллырагъына, жарыкъгъа чыгъыб, Ибрагим къарачай сёзлени айтыб, аланы Семён, бир-эки кере да къайтарыб айтыб, китабчыгъына джазады. Дорбунну ичинде эски тулукъгъа деричи атларын джазыб, Ибрагим баш бармагъын бюгюб, бармакъларыны атларын джаздырады. (Аппаланы Х., Къара кюбюр.)

Иеликчи болушда иеликни кёргюзюб, ат (не да аны магъанасында субстантивлениб келген сёз), бир болуб къалмай, талай болургъа да боллукъду: 1) *Бадимат Къанаматны тешиген къабталыны хурджунларын къармай кетиб, сынгар бир патрон табды...* (Аппаланы Х., Къара кюбюр.)

Бетлеучю алмашла (3-чю бетде кёблюк сандан къалгъанла) сонграла бла келселе, иеликчи болушда тюрлю-тюрлю магъаналаны тутуб келирге боллукъдула: 1) *Заводну баш инженерни техниканы юсюнен бизни бла ушакъ этти* (толтуруучу). 2) *Сизни амалтын биз ише бираз кечигиб келдик* (сылтауну болуму). 3) *Биз сени ючюн бир артыкъ норма толтуруубу* (муратны болуму).

Бериучю болуш

Айтымда бериучю болушда келген атла (не да аланы магъанасында джюрюген сёзле) быллай магъаналада джюрюрге боллукъдула:

1. Сёдегей толтуруучу (аллай толтуруучула кимге? неге? деген соруулагъа джууаб этедиле): 1) *Илмуну кючю бла бизни агрономларыбыз джерге уста къарай биледиле.* 2) *Ариу халны сабийге гитчеликден юйретиб башларгъа керекди.* 3) *Бизни къралыбызгъа уллу окъуулу адамла багъалыдыла.* 4) *Кертиге ёлум джокъду.* (Нарт сёз.)

2. Орунну болуму (бу кезиуде бериучю болушдагъы сёзле къайры? деген соруугъа джууаб этедиле): 1) *Эл мюлкню алчылары Москвагъа кетгендиле.* 2) *Тикге чыгъыб тебрегенлей, атла къара дуу джаныб, атджерле артына кетерге къалгъанларында, алларында узайыб баргъан Мыртазны ызындан джаяу тизилиб, чегетден айырылыб джаланнга чыкъгъанларында, тау киришни башын къара булутла къуршалаб, сууукъ, хыны джел уруб тебреди.* (Аппаланы Х., Къара кюбюр.)

3. Заманны болуму (бу кезиуде ишни не заманга этиллиги, заман къаллай бирни барлыгъы танылалы): 1) *Апрелге терекле чагъыб башлайдыла.* 2) *Школну мастерскою къачха би-*

терикди. 3) *Ветеринар курсланы Добай эки джылгъа бошаб келгенди.*

Заманны аллы бла ахыры танытылыргъа керек болса не да этиллик ишге болджал салынныкъ болса, бериучю болушда келген сёзю аллында башлаучю болуш келеди: 1) *Экскурсиягъа барыуну июлдан августха кёчюрюрге керек болду.* 2) *Къачдан джылгъа сууукъ этгенлей турду.* 3) *Июндан сентябрьгъа дери сабийле пионер лагерде болдула* (ючюнчю юлгюден белгили болгъанча, бериучю болушдан сора сонгра келирге да болады).

Орунлаучю болуш

Орунлаучю болушда келген сёзле айтымда быллай членле болуб келирге боллукъдула:

1. Сёдегей толтуруучула: 1) *Октябрь революциядан сора урунган халкъны джашауунда, культурасында уллу тюрленмекликле болдула.* 2) *Сабийни педагогика айтханча ёсдюрмекликде уллу магъана барды.* 3) *Тюшде ышан барды деб, айтыу алайды, алай болса да ол зат илму джаны бла белгили туюлдою.*

2. Орунну болуму (бу кезиуде орунлаучю болушда келген сёзле къайда? къалайда? не джерде? къаллай бирде? деген соруулагъа джууаб этедиле): 1) *Къая киришледе джашагъан къанатлыла сууукъну истемегенча, хауаны тюрлю тауушдан толтуруб, къая киришни тегерегинден узакъ кетмей учайдыла.* *Кюн батхан джанында уллу акъ сабанны ортасында, ёзенледе нарат чегетле, акъ къагъытха къара шакъа тегюлгенча, къараладыла...* *Сыртда ургъан къаты джелни тылпыуу джетиб, бийик наратланы башларын силкиб, къарларын агъызады.* (Аппаланы Х., Къара кюбюр.) 2) *Тёртюню килмезтед: чегет башланды.*

3. Заманны болуму (бу кезиуде орунлаучю болушда келген сёзле къачан? не кезиуде? не заманда? деген соруулагъа джууаб этедиле: 1) *Джаз кюнледе табигъатда джанджаныуар къозгъалыб башлайды.* 2) *Майда дерсле бошалыб, экзаменле башланадыла, июнда уа тамата классланы окъуучулары производство практикагъа кетедиле.* 3) *Чыбыкълыкъда бюгюлмеген къазыкълыкъда бюгюлмез.* (Нарт сёз.)

Башлаучю болуш

Башлаучю болушда келген сёзле айтымда быллай членле болургъа боллукъдула:

1. Сёдегей толтуруучу (кеси да кимден? неден? киминден? несинден? дегенча соруулагъа джууаб этеди): 1) *Уллу Октябрь революцияны кючю бла, бизни къралыбызда*

тюшюб, уллу суугъа къошулургъа ашыгъыб, баш энишге джор-урунган халкъ **ачлыкъдан, джиланнгачлыкъдан, къыра-нгылыкъдан** къутулгъанды. 2) Бадимат эки аягъын, къара джерде боюн агъачны сюйрегенча сюйре, бир бирде *уа суу ашагъан джаргъамллоан* атласа, **хатхусундин** тута, дуп-пурда сабийле ойнаучу сипалакъ ташха олтургъанында, эл къол аяздача кёрюнюб, аяз ургъан кезиуде тары сууургъанча, уллу сууну тауушу келеди. (Аппаланы Х., Къара къюбюр.)

2. Орунну болуму (кеси да къайдан? къалайдан? къалай тындан? къалайындан? къаллай бирден? деген соруулагъа джууаб этеди): 1) *Посылка Киевдан* келгенди. 2) *Тауушла клуб табадан* келедиле (бу юлгюледе башлаучу болушну аффикси сонгра бла келгенди). 3) **Къулакъдан** тюшген суу, сютден тойгъан улакъча, ташдан ташха секире, уллу суугъа эришгенча шууулдаргъа кюреше, тегерегинде битген джашил кырдыкга сууукъ силегейлерин чача, ёзеннге тюшюб, уллу суугъа къошулургъа ашыгъыб, баш энишге джор-гъалайды. (Аппаланы Х., Къара къюбюр.) 4) **Эки километрден** шахарны къыйыры кёрюннюкдю.

3. Заманны болуму. Бу кезиуде сонграла къошулургъа ёч-дюле. Аны тышында да башлаучу болуш заманны болумун къураб келир ючюн, аны ызындан бериучю болуш келиб, алай бла бир сёзтутуш къуралыргъа да болады: 1) **Октябрдан бери** джауунла тутхандыла. 2) *Сабий яслиде эртденден ингерге дери* сабийле тюрлю-тюрлю джубанча бла, оюнла бла заманларын ашырадыла. 3) **Джауундан сора** тёрт джаны кегерди. 4) **Джантемир джаздан къачха дери** кюрешиб, таи тюбюнде битдирген арпачыгъын эки джаш ууанык бла кёк эшекни аякъ тюбюне атыб, бир бирде мангылайын эски тери бёрк бла сюрте да бёркюн белине сугъа, агъач сенекни бойнундан тюшюрмегенлей, ындырны тегерегине айланады. (Аппаланы Х., Къара къюбюр.) 5) **Сабаннга къышдан** хазырланыб башлагъандыла.

4. Сылтауну болуму (субстантивленген этимсыфатдан): 1) **Уялгъандан** къонакны бети къызаргъан эди. 2) **Къаты ауругъандан** къарт къалкъыялмады. 3) **Асыры сыркыудан** бу сабий не этерин билмейди.

Бир бирде башлаучу болушда келген сёзню толтуруучу болгъаны бла орунну болуму болгъанын айырмакълыкъ алай тынч болмайды: анга экисини да соруулары келиширге боллукъду:

Джашчыкъ терекден джыгъылгъанды.

Бу айтымда *терекден* деген сёзге **не ден?** не да **къайдан?** деген соруулары бирин салыргъа боллукъду: *къайдан джыгъылгъанды?* деб сорсакъ, *терекден* деген сёз орунну болуму боллукъду; *неден джыгъылгъанды?* деб сорсакъ, толтуруучу боллукъду.

Айтымда сёзле белгили джорукъ бла орун аладыла, алай логика басымгъа не да стиль излегеннге кёре, айтымда сёзлени орунлары тюрленирге да боллукъду. Алай болса да тюз адетиндеча къуралган айтымлада (башында эскерилгенча) сёзле белгили джорукъла бла тизиледиле:

1. Джайылмагъан бош айтымда аллында башчы, аны ызындан хапарчы келеди: 1) *Кюн тийгенди*. 2) *Джер джылыннганды*. 3) *Чыпчыкъла джырлайдыла*. 4) *Биз студентлебиз*. 5) *Чалгъычыла оналты эдиле*.

2. Толтуруучу башчы бла хапарчыны арасына тюшеди: 1) *Назифат дерслерин хазырлайды*. 2) *Фатимат письмо джазады*.

3. Болумла башчыны аллында не да башчыдан сора келирге боладыла: 1) *Быйыл къачда сууукъла уллу болгъан эдиле*.— *Сууукъла быйыл къачда уллу болгъан эдиле*. 2) *Тау джайлыкъллада малла дженгил семиредиле*.— *Малла тау джайлыкъллада оженгил семиредиле*.

4. Толтуруучула не да болумла бериучю эм да башлаучу болушланы формаларында келселе, алгъы бурун башлаучу болуш, аны ызындан бериучю болуш келедиле: 1) *Ишчиле заводдан клубха келедиле*. 2) *Совхозчула тюзден юйге къайтдыла*.

5. Соруу магъанасы болгъан сёзле хапарчыны аллында салынадыла: 1) *Машинала къайдан келедиле?* 2) *Сиз орус тилден экзаменлеригизни къачан берликсиз?*

Соруу не сёзге салынган эсе, соруу кесекчикле (*-мы, -му ми, -мю*) аны бла келедиле; соруу кесекчири болгъан сёз кеси да хапарчыны къатына тюшерге излейди.

Библиотека тюнене Москвадан китабла алдымы? Библиотека тюнене Москвадан китаблары алды? Библиотека тюнене Москвадан китаблары алды? Библиотека тюнене Москвадан китаблары алды?

6. Айгъакълаучу айгъакъланган сёзю аллына салынады: 1) *Бизни элибизде джангы школ ишленгенди*. 2) *Бийик кзар таулары башларындан кюн таякъла тийгендиле*. 3) *Нурий бышлакъ заводда мастер болуб ишлейди* (джангы деген айгъакълаучу школ деген башчыны айгъакълайды; бийик, кзар деген айгъакълаучула таулары деген толтуруучуну айгъакълайдыла, бышлакъ деген айгъакълаучу заводда деген орунну болумун айгъакълайды).

7. Туура толтуруучу баш болушда келсе, сёдегей толтуруучу аны аллында келеди: 1) *Тенгимден письмо алдым*. 2) *Устаз сабийлеге джомакъла, таурухла окъуду* (тенгимден деген сёдегей толтуруучу письмо деген туура толтуруучуну аллында келгенди; сабийлеге деген сёдегей толтуруучу джомакъла, таурухла деген туура толтуруучуланы алларында келгенди).

8. Заманны бла орунну болумлары бирге келселе, алгъы бурун заманны болуму, аны ызындан орунну болуму келирге ёч-дю: 1) **Былтыр быллайда** мал джармалыкъ болгъан эди. 2) **Тюнене стадионда** физкультурниклени эришулери болду.

9. Эки не да андан артыкъ бирча болумла бирге келселе, алгъы бурун кенг магъананы тутхан болум, аны ызындан тар магъанасы болгъан, биринчини магъанасын айгъакълагъан болум келеди: 1) **Былтыр, джай, биз Кремлни театрында болдукъ.** Бу айтымда эки заман болум барды: биринчи болум — *былтыр* кенг магъананы тутады (сау джылны), экинчи болум — *джай* андан эсе тар магъананы тутады (джылны бир кезиуюн). 2) **Тамбла, ингирде, джети сагъатда,** кинотеатрда «В. И. Ленин» деген картина боллукъду (бу айтымда юч заман болум барды: *тамбла, ингирде, джети сагъатда*; *тамбла* деген болум сау кюнню тутады, *ингирде* деген болум кюнню не кезиую болгъанын танытады, *джети сагъатда* деген болум заманны кесегин кёргюзтеди). 3) **Элде, школчу аллында, уллу митинг болду** (бу айтымда эки орун болум барды: *элде, школчу аллында*; биринчи болум кенг магъананы береди, элни бютеуден тутады; экинчи болум тар магъананы береди, биринчи болумну кесгин этеди).

10. Бир талай айгъакълаучу бир бири ызларындан келселе, затны таймазлыкъ ышанларын танытхан айгъакълаучу айгъакъланган сёзчю тюз аллына салынады; затны тюрлене баргъан ышанларын танытхан айгъакълаучула айгъакъланган сёзден арлакъдан арлакъгъа салына барадыла: 1) **Былайда бир джангы кирпич юй ишленгенди** (бу айтымда юйню неден ишленгени таймазлыкъ ышаныды, джангы, эски болгъаны тюрлене барлыкъ ышаныды; ол себебден, *юй* деген сёзню къатына неден этилгенин танытхан *кирпич* деген сёз салынганды. андан арлакъда аны тюрлене барлыкъ ышанын танытхан *джангы* деген сёз салынганды). 2) **Тюнене бир семиз къой эт сатыла эди** (бу айтымда да этни таймазлыкъ ышаны къой эт болгъаныды, семиз болгъан ышаны тюрленирге да боллукъду; ол себебден, айгъакъланган сёзчю тюз къатына *къой* деген сёз келгенди). 3) **Бизни тауларыбызда къалын, нарат чегетле кёбдюле** (былайда да алайды: чегет нарат эсе, ол алайлай къаллыкъды, къалын не да джукъа боллугъу тюрлене турургъа боллукъду).

Аффикслери болмагъан айгъакълаучула аффикслери болгъан айгъакълаучуладан айгъакъланган сёзге джууукъ салынадыла: 1) **Къачхы сууукъ джелле келдиле.** 2) **Булутлу салкъын** кюнде иш къоратыргъа иги болады (бу юлгюледе айгъакълаучула бир бирлерине магъана джаны бла джууукъ болгъанлары себебден, орунлары алышыныб келселе да, табсызлыкъ болмайды: *Сууукъ къачхы джелле келдиле. Салкъын булутлу кюнледе иш къоратыргъа иги болады*).

11. Сёзтутушдан кьуралгъан (джайылгъан) айгъакълаучу айгъакъланган сёзню аллына бютеуден салынады: 1) **Сен окъу-**

гъан *китаб библиотекакыкыды* (бу айтымда *сен окъугъан* деген сѣзтутуш *китаб* деген сѣзню айгъакълайды, къ а й с ы к и т а б? деген соруугъа джууаб этеди, кеси да чачылыргъа болмагъан сѣзтутушду: *сен китаб* дегне не да *окъугъан китаб* дегне болмайды). 2) **Биз джашагъан** *эл Къобанны бойнундады* (*биз джашагъан* деген сѣзтутуш айгъакълаучуду, *эл* деген сѣзню айгъакълайды, къ а й с ы э л? деген соруугъа джууаб этеди, анга кирген эки сѣзню бир бирлеринден айырыргъа болмайды; ала бир сѣзтутуш къурайдыла). 4) **Билими уллу адам багъалыды** (бу да анычады).

Атладан къуралгъан айгъакълаучула айгъакъланнган сѣзню аллында келедиле: 1) **Къарачай-Черкес пединститут** *Къарачай шахардады*. 2) **Къарачай-Черкес пединститутну студентлери**, *кѣб тюрлю кружокла къураб, алада хар не затха да юйренедиле*. 3) **Къарачай-Черкес пединститутну студентлери** *асламысы иги бла айырмагъа окъуйду* (бу юлгюледен белгили болгъанча, атдан къуралгъан айгъакълаучу бир бирине чалыша баргъан атладан къуралыргъа да болады: биринчи айтымда *Къарачай-Черкес* деген сѣз айгъакълаучуду, *пединститут* айгъакъланнган сѣздю; экинчи айтымда *Къарачай-Черкес пединститутну* деген сѣзтутуш айгъакълаучуду, *студентлери* айгъакъланнган сѣздю; ююнчю айтымда *Къарачай-Черкес пединститутну студентлерини* деген сѣзтутуш айгъакълаучуду, *асламысы* деген сѣз айгъакъланнган сѣздю). 4) **Совет Социалист Республиканы** *Союзу бизни Ата джуртубузду* (бу да анычады).

Айтымда сѣзлени къалайда болгъанларына, орунларына кѣре аланы магъаналары тюрленирге болады, аны бу юлгюледен кѣрюрге боллукъду: 1) **Агъач кѣпюр** *джангыды*. Бу айтымда *кѣпюр* башчыды, айгъакъланнган сѣздю, не? деген соруугъа джууаб этеди, баш сѣздю; *агъач* айгъакълаучуду, кѣпюрню неден этилгенини танытады, къ а л л а й? деген соруугъа джууаб этеди, бойсунгъан сѣздю. 2) **Кѣпюр агъач** *былайгъа джыйылгъанды*. Бу айтымда *агъач* башчыды, не? деген соруугъа джууаб этеди, айгъакъланнган сѣздю, баш сѣздю; *кѣпюр* айгъакълаучуду, къ а л л а й? деген соруугъа джууаб этеди, бойсунгъан сѣздю.

Иги сабий тырмашыб (къармашыб) *окъуйду*.— **Сабий иги окъуйду**.

Биринчи айтымда *иги* айгъакълаучуду, сабий деген сѣзню айгъакълайды, къ а л л а й? деген соруугъа джууаб этеди. Экинчи айтымда *иги* халны болумуду, *окъуйду* деген сѣзню айгъакълайды, кеси да къ а л а й? деген соруугъа джууаб этеди.

Башында келген юлгюлеге кѣре къарасакъ, бир къауум кезиуледе айтымда сѣзню орну тюрленнгени бла бирге магъанасы да тюрленирге боллукъду.

Инверсияны кезиуюнде бу параграфда айтылгъан джорукъла тюрленирге боладыла, анга кѣре айтымны магъанасында да тюрленмеклик болургъа боллукъду.

Логика басымгъа не да соруу салыныугъа кёре, инверсия да алай болады (аланы юсюнден башында эскертилгенди). Инверсия назмулада да кёб тубейди: *Октябрды къынгыр белни тюз этген, Унукъгъанны къууандыргъан, джарытхан...* (Къобанланы Д., Октябрь.)

Былайда инверсияны кючю бла хапарчы строфаны эм аллында келгенди, не ючюн десенг логика басым анга тюшеди, автор къалгъан сёзледен эсе хапарчыгъа артыкъ магъана бергенди.

БОШ АЙТЫМЛАНЫ ТЮРЛЮЛЕРИ

Бош айтымланы тюрлюеринден хапар бериу

Айтымда баш членлени барлыгъына, джокълугъуна кёре, бош айтымла төрт тюрлюге юлешинедиле:

1. Башчылы айтымла: 1) *Осман ол сермешде кесини ала-мат джигерлигин кёргюзтдю.* (Къудайланы Х., Ол кюнледе.) 2) *Мен сабанларыгъызгъа къараб, болумну кёрюрге келген-ме.* (Байрамукъланы Х., Къарчаны юдегиси.) 3) *Бюгюн сиз ишни тындырыгъыз. Тамбла солурсуз.*

2. Башчысыз айтымла: 1) *Джауумсурайды.* 2) *Алыктын джарыккъды.* 3) *Ишге чыгъаргъа керекди.*

3. Белгисиз башчылы айтымла: *Бизни джерледе мартда сабанга чыгъадыла.*

4. Аталгъан айтымла: *Джазгъы джылы ингир. Къалын чакъгъан терекле. Ариу ийис этген тюрлю-тюрлю гокка хансла*

Башчылы айтымла

Башчысы да, хапарчысы да болгъан, не да, къуру хапарчысы болуб, хапарчыны кючю бла башчысы табыллыкъ айтымгъа башчылы айтым деб айтабыз:

Биз къартланы съездинде болгъанбыз. Калмыковну бизге айтыуун зитгенбиз. Кёб сагъыш этгенбиз. Эндиге дери джашау-убузну эсге тюшюрюгюз! Бусагъатда къууанчадыз. (Гуртуланы Б., Бекир.)

Биринчи айтымда башчы, хапарчы да бардыла, къалгъан айтымланы башчылары джокъду, алай хапарчыланы формалары бла башчыланы табаргъа боллукъду.

Къысха: хапарчыланы бет аффикслерини болушлукълары бла башында келген айтымлада башчыланы табаргъа болабыз. 1-чи эм да 2-чи бетлени алмашлары (бирлик эм да кёблук санда) айтымда келмей къалсала да, аны ючюн деб магъана чыгъары къалмайды. Ол себеден, 1-чи не да 2-чи бетни алмашындан къуралгъан башчы болмагъанлыкъгъа, айтым башчылы айтымгъа саналады.

Башчысыз айтымла

Хапарчысы болуб, башчысы болургъа болмагъан айтымгъа башчысыз айтым деб айтылады:

- 1) *Эшикде джаумсурайды.* 2) *Ишге чыгъаргъа керекди.*
- 3) *Джарый башлагъанды.* 4) *Къарангыды.* 5) *Сууукъду.* 6) *Эртденли джылыды, шошду, ырахатды.*

Бу айтымлада башчы болургъа мадары болмагъан себебден, хапарчыгъа ким? не? деген сорууланы салыргъа болмайды (кереклиси да джокъду).

Башчысыз айтымла джайылгъан, джайылмагъан айтымла болургъа да боладыла:

- 1) *Сууукъду.*— *Эшикде сууукъду.* 2) *Джарыйды.*— *Энди эртде джарыйды.* 3) *Джаумсурайды.*— *Тюненеден бери джаумсурайды.*

Башчысыз айтымны хапарчысыны къуралуу

Башчысыз айтымны хапарчысы бу джорукъла бла къуралыргъа болады:

1. Этимни белгисиз формасына бу тукъум сёзле къошулуб: боллукъду, боллукъ туююлдо, керекди, керек туююлдо, тыйышлыды, тыйышлы туююлдо, джарарыкъды, джарарыкъ туююлдо, ушагъыулуду, ушагъыулу туююлдо д. а. к. 1) *Манга тебсерге ушагъыулу туююлдо.* 2) *Мурукгу этерге керек туююлдо.* 3) *Ишге чыгъаргъа тыйышлыды.* 4) *Алагъа къалай болушургъа боллукъду?* 5) *Планны толтурургъа керекди.*

2. Сыфатлагъа эм да этимчалагъа хар заманда бирлик санда 3-чю бетде *-ды, -ду, -ди, -дю, -эди* кесекле къошулуб къуралады: 1) *Орамда къарангыды сууукъду. Алыкъын джарыкъды, джылыды. Чегетде салкъын эди.* 2) *Тауда къаралыбды. Езенде кёгерибди.*

Эскертну. Сыфатла бла этимчаладан къуралгъан хапарчыла бла башчылы айтымла къураргъа да боллукъду. Сёз ючюн: 1) *Гёзен къарангыды. Шорпа джылыды. Суу сууукъду.* 2) *Чегет къаралыбды. Кырдык кёгерибди.*

3. Этимни белгисиз формасы буйрукъ магъанада келиб къуралады: 1) *Орамга чыкъмазгъа!* 2) *Хансланы теблемезге!* 3) *Даурну тохтатыргъа!*

4. Этимча бла этимни туура турушуну формаларындан къуралады: 1) *Джарыб башлагъанды.* 2) *Кюкюреб тебрегенди.*

Бу тукъум хапарчы башчылы айтымлада да кёб тубейди: 1) *Кырдык чыгъыб башлагъанды.* 2) *Танг джарыб келеди.*

5. Этимлени тюрлю-тюрлю формаларыны болушлугъу бла къуралады: 1) *Инджилген адамгъа болушмай къалай болсун.* 2) *Алагъа ол ишни юсюнден айтылгъанды* д. а. к.

Белгисиз башчылы айтымла

Башчысы болмай хапарчысы белгили, адамланы айырмай, барысына да бирча тийишген айтымгъа белгисиз башчылы айтым деб айтылады: *Кёб джат да бек чаб.*

Бу айтымны хапарчысы 2-чи бетни формасында болса да, ол *сен* деген муратда бир белгили адамны айтмайды, аны магъанасы хар кимге да барыргъа боллукъду, хар адамны юсюнден да айтыргъа боллукъду.

Белгисиз башчылы айтымлагъа башчыны салыргъа болмайды, не ючюн десенг, башчы салынса, ала башчылы айтымла болуб кетерикдиле, аланы хар кимни да юсюнден айтылган магъаналары тас болуб къаллыкъды:— *Атны къамчи бла сюрме да, зынтхы бла сюр.* (Орус нарт сёз.)— *Сен атны къамчи бла сюрме.*

Биринчи айтым белгисиз башчылы айтымды, экинчи айтым башчылы айтымды.

Белгисиз башчылы айтымлада хапарчылары къуралулары

Белгисиз башчылы айтымланы хапарчылары асламысына былай къураладыла:

1. Буйрукъчу этимни 2-чи бетини бирлик санындан: 1) *Уллу сёлешме да, уллу къаб.* (Нарт сёз.) 2) *Биреуню бёркюн алсанг, бёркюнге сакъ бол* (Нарт сёз.) 3) *Кийиминги сакъла джангы кезиуден, намысынгы сакъла джаш кезиуден башлаб.* (Орус нарт сёз.)

2. Боллукъ заманны 2-чи эм 3-чю бетлерини формасындан: 1) *Аманга игилик этсенг, юйюнге сау бармазса.* (Нарт сёз.) *Джырдан сёзню алмазса.* (Нарт сёз.)

3. Этимни бусагъат заманыны 3-чю бетинден: 1) *Джюджеклени къачда санайдыла* (Нарт сёз.) 2) *Тюкенде китабла сатадыла.* 3) *Мартда сабан сюрюрге чыгъидыла.*

Белгисиз башчылы айтымлада хапарчыла этимни башха формаларындан болургъа да боллукъдула.

Аталгъан айтымла

Баш членледен къуру башчысы болгъан айтымгъа аталгъан айтым деб айтылады:

Къарачайда, Малкъарда табигъат ариуду. Салкъын чегетле. Кирсиз къар суула (2-чи эм 3-чю айтымла аталгъан айтымладыла).

Аталгъан айтымла белгили интонация бла айтыладыла. Бу тукъум айтымлада башчыла кёргюзтген затла керти болгъанлары бегитилинеди, аланы юсюнден башха зат айтылынмайды.

Аталгъан айтымла асламына ары-берини суратлагъан заманда джюрютюлюнедиле: 1) *Волгоград. Иссилик. Букъу. Орам ташла. Къургъакъ джер. Юйчюкле...*

Аталгъан айтымлада *ма, майна, майна ма* деген сёз кесекчикле туберге боладыла: 1) *Ма тирмен. Ол энди хылеу болгъанды.* (Пушкин.) 2) *Майна отчукъ. Элге дженгил джете-рикбиз.*

Толмагъан айтым

Баш членледен бири, таб экиси да ычхыннган айтымгъа толмагъан айтым деб айтылады.

Толмагъан айтымда ычхыннган членлени къоншу айтымладан айырыргъа къыйын туююлдо. Сёз ючюн: эки адам бир бирлери бла сёлешген заманда (диалогда) айтымланы толусу бла айтмазгъа боллукъдула, не ючюн десенг аланы магъаналары къоншу айтымланы кючлери бла ачыкъланадыла:

— *Мени джашларым къралларын сакъларгъа кетгендиле.*

— *Кимден сакъларгъа?*

— *Джауладан, — деб Мусса таукел джууаб берди.* (Хубийланы О., Аманат.)

Былайда биринчи айтым толу айтымды. Экинчи айтым толмагъан айтымды: биринчи айтым болмаса, ангылашынмайды. Ючюнчю айтым да (джауладан) башында айтымла болмаса, магъана бермейди, аны не ючюн айтылгъанын адам ангылаялыкъ туююлдо.

Толмагъан айтымны магъанасы тегерекде болумдан ачыкъ болуб да къалады. Сёз ючюн: адамла станцияда поездни алына къараб, сакълаб тургъанлай, биреулен: «Келеди», — десе, аны поездге айтылгъанын барысы да ангыларыкъдыла; былайда *келеди* деген толмагъан айтым болады; *поезд келеди* деген толу айтымны магъанасында болады.

Айтымда хапарчы 1-чи не да 2-чи бетде келсе, айтымда башчы келмей къалыргъа да болады: 1) *Дерслерими хазырлайма. Школдан келебиз. Китабны келтир. Колхозгъа болушугъуз.* Бу айтымланы башчылары джокъду, алай бу айтымланы башчылары хапарчыларыны формалары бла табыладыла: *Дерслерими хазырлайма* (мен). *Школдан келебиз* (биз). *Китабланы келтир* (сен). *Колхозгъа болушугъуз* (сиз). Бу тукъум башчысыз айтымла толу айтымлагъа тергеледиле.

АЙТЫМНЫ БИРТУКЪУМ ЧЛЕНЛЕРИ

Биртукъум членледен хапар берю

Айтымны эки не да андан артыкъ члени бир бирлери бла тенгджарашхан халда байланыб, бирча соруугъа джууаб этиб, бирча синтаксис къуллукъну толтуруб, айтымны къайсы болса

да бир члени бла байланыб келирге боллукъдула. Айтымны алай членлерине биртукъум членле деб айтылады.

Ол халдан къарасакъ, биртукъум членлени быллай ышанларын белгилерге боллукъду:

а) биртукъум членле айтымда бирча синтаксис къуллукъну толтурадыла;

б) айтымда биртукъум членле барысы да алагъа битеу келишген бир член бла байланадыла, магъана джаны бла ол сёзге бирча къуллукъ толтурадыла;

в) биртукъум членлени барысына да бирча соруу салыныргъа болады;

г) биртукъум членле тенгджарашдыручу байлаула бла байланадыла не да байланыргъа боллукъдула;

д) биртукъум членле тизген интонация бла айтыладыла.

Биртукъум членле болургъа боллукъдула:

1. Бир хапарчылары болгъан талай башчы: *Кёк, джер, суу эм таш да жарлы халкъны кёлуна келирге керекдиде.* (Хочуланы С., Сафар бла революция.)

2. Бир башчыгъа байланган талай хапарчы: *Хар миллетни душманы джарлыланы хакъларын ашагъан байла, бийледиде.* (Хочуланы С., Сафар бла революция.)

3. Талай толтуруучу: *Майда колхоз тууарларын, атларын, кёйларын джайлыкъгъа чыгъарады.*

4. Талай айгъакълаучу: *Мурат къара, кызыл, кёк, джашил, мор карандашла бла сурат салады.*

5. Талай болум: *Алгъын Хасанны кёшунда тургъан Сафар бюгюн кызыл партизанла бла агъачлиои, кёллада, таулада, дорбунлада айланады.* (Хочуланы С., Сафар бла революция.) *Былыр, бурунгу джыл быйылча суукъ болмагъан эди.*

Биртукъум членлени къралыулары

Асламысына биртукъум членле тилни бирча кесеклеринден эм да бирча формаларындан къраладыла:

1) *Бизни халкъыбызны билими, окууу, культурасы ёсгенден ёсе барады* (атладан). 2) *Биченликде кызыл, джашыл эм да сары гокка хансла кёрюнедиде* (сыфатладан).

3) *Ингирде сабийле школ клубда ойнадыла, тебседиде, джырладыла* (этимледен). 4) *Бешинчи, алтынчы, джетанчи, сегизинчи* класслада ана тилден окъутадыла (санауладан). 5) *Сен да, мен да* дырың джыяргъа чыгъайыкъ (алмашладан). 6) *Бюгюн да, тамбла да, бюрсюкюн да* солугъан этерикбиз (сёзлеуледен).

Башында келген югюледеча болмай, бир бирде айтымны биртукъум членлери тилни тюрлю-тюрлю кесеклеринден къралыргъа да боладыла: *Джалан аякъ, ожылтыргъан кёлеги бла* аллыбыздан бир адам чыкъды (бу айтымда бир тукъум членле сыфат бла атдан къралгъандыла).

Джайылган биртукъум членле

Айтымда биртукъум членле къуру кеслери келиб къалмай, аланы айгъакълагъан сёзлери болургъа да боллукъду; аллай айгъакълагъан сёзле биртукъум членлеге бойсунган этедиле

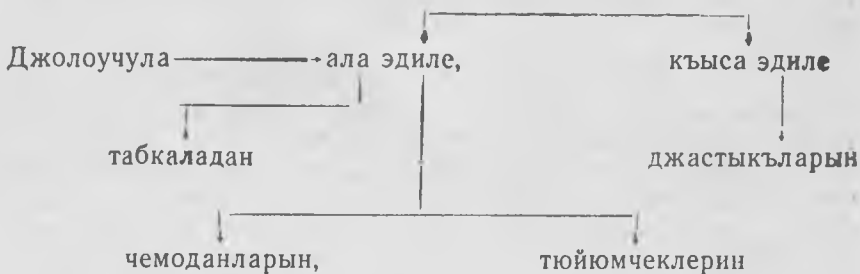
Айгъакълагъан сёзлери болгъан биртукъум членлеге д ж а й - ы л г а н биртукъум членле деб айтылады:

1) *Бизни чегетлерибизде субай наратла, базыкъ эменле, шатык кюйрючле* ёседиле. *Наратла, эменле, кюйрючле* биртукъум членледиле. Быланы хар бирини айгъакълагъан сёзлери барды: *субай, базыкъ, шатык*.

2) *Джыйын азыкъ ашады, чалгъы таблады, иги солуду, сора чалгъы ызгъа чыкъды*. Биртукъум хапарчыла *ашады, таблады, солуду, чыкъды* деген сёзледиле; аланы хар бирини айгъакълаучу сёзю барды: *азыкъ, чалгъы, иги, чалгъы ызгъа* деген бойсунган сёзле хапарчыланы айгъакълагъан членлери болуб келгендиле; *азыкъ, чалгъы* толтуруучуладыла; *иги* — халны болумуду; *чалгъы ызгъа* орунну болумуду.

Биртукъум членлени тизгинлери

Бир айтымны ичинде биртукъум членлени талай тизгинлери болургъа боллукъду: *Джолоучула табкаладан чемоданларын, тюйюмчеклерин ала эдиле, джастыкъларын кыса эдиле*. Айтымда эки къауум биртукъум членле бардыла; биринчи тизгин — хапарчыла: *ала эдиле, кыса эдиле*; экинчи тизгин — толтуруучула: *чемоданларын, тюйюмчеклерин, джастыкъларын*. Ол айтымда биртукъум членлени тизгинлерин бу тюрюнде келген схемадан кёрюрге боллукъду:

Биртукъум членлени байланыулары

Айтымда биртукъум членле байлаусуз, интонацияны кючю бла не да байлаулары болушлукълары бла байланадыла.

Биртукъум членлени бир бирлери бла келишиу халилери тюрлю-тюрлю магъаналаны тутаргъа боллукъдула.

Байлаула биртукъум членлени бир бирлерине байлагъан бла къалмай, аланы магъана бла байланыуларын да танытадыла, кеслери да магъана джаны бла бу юч къауумгъа юлешинедиле:

1) джалгъаучу байлаула: *бла, не, да, эм да, сора, дагъыда;*

2) айрыучу байлаула: *не-не, не да, бир-бир, огъесе;*

3) къаршчы байлаула: *а, уа, алай, алай болса да, алай болгъанлыкъгъа, алай болгъаны ючюн, угъай (угъай-да), угъай эсе да, къой да.*

Джалгъаучу байлаула

Джалгъаучу байлауну себеби бла байланган биртукъум членле тизилдирген интонация бла айтыладыла. Джалгъаучу байлаула биртукъум членлени бир бирлерине байлагъандан сора да, аланы орталарында тюрлю-тюрлю магъаналаны джюрютюрге боладыла. Джалгъаучу байлаула быладыла: *бла, да (да-да), не-не, эм, эм да, сора, дагъыда.*

Байлау бла

Бла деген байлау эки башчыны не да эки сансыз членни байлайды (эки хапарчыны байламайды), кеси да эки биртукъум членни арасында келеди, бир кереге бирден кёб да салынмайды:

1) *Москва бла Ленинград СССР-ни эм уллу шахарларыдыла (башчыла).*

2) *Москва бла Ленинградда фабрикала, заводла кёбдюле (орунну болумлары).* 3) *Москва бла Ленинградны дуниягъа айтылгъан, мермер таш бла джасалгъан алапат метролары адамланы сейирсиндиредиле (айгъакълаучула).* 4. *Устаз Роза бла Фатимагъа иги отметкала салды (толтуруучула).*

Байлау бла эки сансыз членни (толтуруучулары) байлаб келсе, аланы биринчисини болуш аффикси болмай, баш болушда келеди; алай болса да болуш аффикс экисинде да болургъа боллукъду:

Москвада бла Ленинградда алапат метрола ишленгендиле.

Байлау бла айтымда биртукъум членлени экишер-экишер байлаб келирге да боллукъду:

1) *Миллион джылланы ичинде суу бла джел, исси бла суукуъ Урал таулары тишегендиле, алаша этгендиле.* 2) *Эчкиле бла къойланы, тууарла бла атланы совхоз эки къош этиб кютеди.*

Биринчи айтымда парала башчыладыла, экинчи айтымда парала толтуруучуладыла.

Бла байлагъан эки параны бириндеги биртукъум членле башчыла болуб, экинчидеги биртукъум членле сансыз членле болургъа да боллукъдула:

Бююн Роза бла Айшат Халимат бла Патиядан иги ишледиле.

Бла деген байлауну *бла* деген сонгра *бла* къатышдырмазгъа керекди: *бла* байлау болса, эки биртукъум членни арасында келеди; алай болмай *бла* сонгра эсе, эки членни артында келеди:

Махмут бла Азрет Ташлы Сыртда къойла кютедиле. Бу айтымда *бла* эки башчыны байлайды, ол себебден хапарчы да кёблук сандады.

Махмут Азрет бла Ташлы Сыртда къойла кютеди. Бу айтымда *Махмут* башчыды, *Азрет* толтуруучуду, *бла* сонграды; ол хыйсабдан ол айтымда хапарчы да бирлик сандады.

Бир бирде *бла* эки атны арасында келгенлей, экинчи ат башчы болуб, биринчи ат'а толтуруучу болуб келирге боллукъдула: *Алий бла Осман чабышдыла.*—*Алий бла Осман чабышды.*

Биринчи айтымда логика басым *чабышдыла* деген хапарчыгъа тюшеди, экинчи айтымда уа басым *Османнга* тюшеди; биринчи айтымда эки башчы барды, хапарчысы да ол себебден кёблук сандады, *бла* мында байлауду; экинчи айтымда *Осман* башчыды, *Алий* толтуруучуду, ол хыйсабдан хапарчысы да бирлик сандады, *бла* — сонграды.

Бла деген сёз, байлау болмай, сонгра болуб келсе, талай магъананы тутады:

1) биргесине деген магъананы тутады: *Сюлемен Мурат бла къошха чыккъды.* Бу кезиуде *бла*-ны к' а т ы ш деген сёз *бла* алышындырыргъа да боллукъду: *Сюлемен Мурат къатыш къошха чыккъды;*

2) бир зат бир затха иш сауутлукъ этген магъананы тутады. *Атам балта бла отун джарды.* Бу айтымда балтаны атагъа сауутлукъ этгени *бла*-ны болушлугъу *бла* ангылашынады (*балта* кеси да баш болушну формасындады);

3) ю с ю *бла* деген магъананы береди: *Бийчесыннга Джалан Къол бла чыккъдыкъ;*

4) Джангы сёзле къуаргъа джарайды: *тамбла, эртденбла.*

Б а й л а у д а

Байлау *да* эки не да андан артыкъ биртукъум членлени байлайды.

Биртукъум членлени айырыб, алгъа тутаргъа керек болса, байлау *да* хар биртукъум членни ызындан тюшюб барады.

Таулада нарат да, назы да, кюйрюч да, эмен да кёб тюбейдиле. *Хурзук суу да, Учкулан суу да, Ныхытны огъары джанында бир бирлерине къошулуб, Къобанны къурайдыла.*

Байлау *да* айтымда бир кере келиб къалыргъа да боллукъду.

1. Биртукъум членле атладан (не да субстантивленнген сёзленден) къуралсала, бир кере келген *да* байлау, эки биртукъум членни арасында келмей, экисинден сора келеди:

Къууанчыбызгъа джууукъларыбыз, танышларыбыз да джыйылган эдиле. Адамгъа туугъан джери багъалыды: ол аны ташын, агъачын да сюеди.

Байлау да эки биртукъум хапарчыны байлаб келсе, ол ала-ны араларында келеди:

Джел къобду да тереклени аудурду. Кюн тийди да чыкъ-ны кебдирди.

Байлау да, былайда келген юлгюледеча, эки биртукъум этимни байлаб келсе, биринчи этимде кѣргюзтюлюнни сн экинчи этимде кѣргюзтюлюннгенге сылтау болады, чурум болады: те-реклени аугъаныны сылтауу джелни къобханыды; чыкъны кеб-генини сылтауу кюнню тийгениди.

Быллай кезиуледе байлау да магъана бла эки биртукъум членнге да бирча тенг болмай, аллындагъы биртукъум членнге байланады. Ол сеbebден, быллай кезиуледе да байлау орнун-да къоюб, биртукъум членлени орунларын ауушдурсакъ, ма-гъана чыкъмай къалады:

Джел тереклени аудурду да къобду дерге джарамайды, болмайды. *Кюн чыкъны кебдирди да тийди* десек да магъана чыкъмайды. Алай аллындагъы биртукъум членни да байлау бла бирге артына кѣчюрюб, артындагъы биртукъум членни ал-лына кѣчюрсек, ол заманда, айтыргъа алай таб болмаса да, ма-гъана чыгъады:

Джел тереклени аудурду къобду да. Кюн чыкъны кебдир-ди тийди да.

2. Байлау да бир магъана берген эки сѣзден къуралгъан бир сѣзтутуш бла да келирге болады:

Уллу-гиче да, къарт-джаи да, аман-иги да, кече-кюн да, эртден-ингир да, таш-агъач да, къаргъа-къузгъун да, джаяу-атлы да д. а. к.

Бу кезиуледе байлау да эки биртукъум членни ызындан ке-леди.

3. Байлау да бир бирде эки биртукъум членни байлаб кел-мей, айтымда айтылгъан затха айтымда келмеген, алай'а бизге белгили бир затны магъана бла байлаб келирге боллукъду:

Хасан дерсине ингирде да кѣб кюрешеди,— десек, бу ай-тымда да байларча эки биртукъум член джокъду, ол *ингирде* деген сѣзге байланыбды. Алай бу айтымда болмаса да, Хасан ингирден башха заманда да дерс этгенди, сѣз ючюн, эртденбла, алай эсе уа, да байлау айтымда келген *ингирде* деген сѣзню ай-тымда келмеген эртденбла деген сѣзге магъана бла байлаб кел-генди. Андан мурат: *Хасан дерсин эртденбла да этгенди, энди ингирде да кюрешеди.*

4. Да байлау болуб келсе, анга басым тюшмейди, ол сингар-монизмге бой салмайды, кеси да сѣзледен башха джазылады; алай болмай, да орунлачу болушну аффикси болуб келсе, ба-сым анга тюшеди, ол сингармонизмге бой салады, кеси да сѣз бла бирге джазылады:

1) *Бизде окъуу да, джарыкълыкъ да дженгил ёседи.— Бизде джаш тёлю окъууда, джарыкълыкъда ёседи.* 2) *Эски заманлада къарачай-малкъар халкъланы ичинде билимсизлик да, джахиллик да уллу эди.— Эски заманлада къарачай-малкъар халкъланы джашаулары билимсизликде, джахилликде кетгенди.*

Б а й л а у л а э м, э м да

Бу байлаула айтымда биртукъум баш членлени, аны кибики биртукъум сансыз членлени байлаб джюрюйдюле; кеслери да айтымда бир кере не да талай кере келирге да боллукъдула.

1. *Эм, эм да* байлаула айтымда бирер кере келиб, эки биртукъум членни байлайдыла: *Азамат джырлады эм тебседи. Азамат джырлады эм да тебседи.*

2. *Эм, эм да* байлаула айтымда бирден артыкъ келирге да боллукъдула: *Азамат джырлады эм тебседи, эм да къарс урду.*

3. Биртукъум членле талай джолда келселе, эм артында *эм* байлаудан эсе, *эм да* келирге ёчдю: *Паркда къызыл, сары, мор, эм да кёк гокка хансла кёб эдиле.*

Б а й л а у не

Айтымда байлау не бир кере келиб хазна джюрютюлмейди; асламысына хар биртукъум членни аллында салыныб келеди. Байлау не айтымны баш членлери бла, аны кибики сансыз членлери бла джюрютюледи. Байлау не угъайлаучу айтымлада келеди; кеси да биртукъум членлени кючлю этеди, алагъа къарыу береди: *Ауругъан не ашамайды, не ичмейди, не джукъ-лаялмайды.* Эм арта биртукъум членни аллында не байлау орнуна не да деген къош байлау келирге да боллукъду; бу артагъы байлау салынса, биртукъум членлени бошалгъанларын танытады: *Ауругъан не ашамайды, не ичмейди, не да джукъламайды.*

Джалгъаучу не байлау бла келген биртукъум членле башчыла болсала, хапарчы кёблукъ санда келеди: *Не атам, не анам, не къарындашым мени окъурума угъай демейдиле* (айырыучу не байлау бла келсе, хапарчы бирлик санда келеди: *Бюгюн бизге Хасан, не Исса келликди*).

Б а й л а у сора

Байлау сора бир ишни ызындан бир иш этилгенин танытхан хапарчылары байлайды, кеси да айтымда бир кере келирге ёчдю: *Аякъ тауушла чыкъдыла, сора мычмай тохтадыла.*

Айтымда талай хапарчы болса, байлау сора арта экисини арасында келеди: *Чалгъычыла чалгъы ызгъа чыкъдыла, чалгъы*

чалдыла, сора азыкъгъа олтурдула (былайда юч хапарчы барды, байлау *сора* артда экисини арасында келгенди).

Байлау *сора* эм артда келген хапарчыны аллында келген хапарчыгъа тагъаргъа джюрютюлгени себебли, ол бир бирде башха байлаулары ызларында келирге да боллукъду: *Мен тенгиме киргенимде, ол не ышармады, не кюлмеди, сора манга мудах къарады.*

Сора деген байлауну сонгра *сора* бла къатышдырыгъа керек туююлдо: сонгра *сора* сёзню башлаучу болушха салады: *Къышдан сора джаз болады. Ала бизден сора келдиле.*

Б а й л а у д а г ы д а

Байлау *дагъыда* биртукъум членлени (хапарчыланы) кезиулеб келгенлерин кёргюзтеди; андан мурат: эки хапарчыны кёргюзтген ишлери бир бирлерин алышындырыб келирге боллукъдула: *Сабий джыгъылды да къобду, дагъыда джыгъылды, дагъыда къобду.*

Байлау *дагъыда* бир бири ызындан келген эки ишни кёргюзтуб къояргъа да боллукъду. Ол заманда ол *сора* деген байлауну магъанасына джууукъ болады: *Азан фермагъа чыкъды, дагъыда ызына тигеледи (Азан фермагъа чыкъды, сора ызына тигеледи).*

Байлау *дагъыда* бир бирде эки биртукъум членни байлаб келмей, айтымда джангыз хапарчыгъа байланыб келирге да боллукъду. Ол заманда байлау *дагъыда* айтымда келген хапарчыны магъана джаны бла айтымдан тышында бир ишге байлайды; бу кезиуледе байлау *дагъыда* *энтда* деген сёзню магъанасын тутады.

Артист сценагъа чыгъыб, дагъыда джырлады — десек, бу айтымда *дагъыда* деген сёз байларча эки биртукъум член джокъду, ол *джырлады* деген сёзге байланыбды. Алай'а бу айтымда болмаса да, артист бу джырлагъаныны аллында да джырлагъанды. Ол хыйсабдан байлау *дагъыда* магъана бла артистни эки джырлагъанын да бир бирлерине байлаб келеди; андан мурат: башында келген айтымда джангыз бир джырлагъанны юсюнден сёлешинсе да, *дагъыда* байлауну кючю бла аны аллында да бир джырлагъаны белгили болады.

Джыйылыуда эл советни председатели чыгъыб, дагъыда сёлешди.

Дагъыда-ны кючю бла, бу айтымдан чыкъгъан магъанагъа къарасакъ, советни председатели бир кере сёлешиб къоймагъанды.

А й ы р ы у ч у б а й л а у л а

А й ы р ы у ч у байлаула бла байланган биртукъум членле кёргюзтген ишле бирден толургъа болмайдыла: ол ишлени къайсысы болса да бири болургъа боллукъду: *Комсомолчулары*

джыйылыуунда **не** Хамит, **не** Қзасым сёлешсин — десек, къайсысы болса да, бири сёлеширикди.

Айырычу байлаула: *не, не да, бир-бир (бир бирде), огъесе.*

Айырычу байлаула не, не да

Айырычу **не** байлау джалгъаучу **не** байлау бла къатышдырыргъа керек туююлдо: джалгъаучу **не** байлау талай биртукъум членни бир бирлерине байлаб хар бири бла келеди, кеси да угъайлаучу айтымлада джюрютюледи: *Аны **не** къарындашы, **не** эгечи джокъ эди. (Аны къарындашы да, эгечи да джокъ эди).*

Айырычу **не** байлау айтымда келген биртукъум членлени къайсысы болса да бири керти болурун кёргюзтеди. *Не* байлау айтымда бир кере эки биртукъум членни байлаб келирге дж боллукъду, алай кёбюсюне хар биртукъум членни аллында келирге ёчдю.

Бюгюн ингирде *Кемал* бла мен киногъа **не** театргъа барлыкъбыз. *Керекли* китаб библиотекада **не** школда табылыргъа болур (бу юлгюледе байлау **не** бирер кере келиб къалгъанды).

Кюн бузулгъанды: **не** къар джауарыкъды, **не** боран этерикди (бу айтымда айырычу байлау **не** эки кере келгенди).

Айтымда эм артда биртукъум членни аллында **не** байлау орнуна **не да** келирге боллукъду: *Тереклени **не** къачда, **не да** джаз орнатадыла.*

Былайда **не да** биртукъум членле бла кеси келирге да боллукъду: *Сохталаны бригадасы нартюх сындырыргъа сентябрда, **не да** октябрда чыгъарыкъдыла.*

Не байлауны ызындан **не да** келсе, биртукъум членлени бошалгъанлары танылады: ***Не** Ибрагим, **не да** Исхакъ манга хапар билдириб къойсун. Османнга не телеграмма ур, **не** письмо джаз, **не да** баргъандан айтдыр.*

Байлау бир-бир

Байлау *бир-бир* къош байлауду, бир кере экиден аз келирге болмайды (къуру джангыз *бир* деген бла эки биртукъум членни толтурургъа болмайды), хар биртукъум членни аллында келеди, кеси да бир зат бир затны кезиулетиб, алмашдырыб келгенин кёргюзтеди. Байлау *бир-бир* айтымда биртукъум баш членле бла, аны кибик биртукъум сансыз членле бла да келирге боллукъду:

- 1) *Джел **бир** гюрюлдей эди, **бир** шош бола эди.*
- 2) *Джауун джауегъан заманда къушла джаууннга **бир** сыртларын, **бир** кёкюреклерин, **бир** къабыргъаларын тутадыла.*
- 3) *Джулдузла **бир** мутхуз джылтырайдыла, **бир** тас боладыла.*

Биртукъум членлени саналгъанлары бошалгъанын танытыр ючюн, эм артда *бир* деген байлауну орнуна *бир да* келирге болады:

Ит бир юре, бир да улуй эди. Шыбыла бир джылтырай эди, бир да къара булутлагъа ташая эди.

Б а й л а у о г ъ е с е

Байлау *огъесе* айтымда эки биртукъум членни байлайды, кеси да бир кере келеди. *Огъесе* байлагъан биртукъум членледе айтылгъан затла экиси да болургъа болмайды, къайсы болса да аланы бири болургъа боллукъду. Байлау *огъесе* къуру сооручу айтымлада джюрютюледди, ол байлагъан биртукъум членле соруу халда келирге боладыла.

Соруу танытхан *-мы, -му, -ми, -мю* аффиксле *огъесе* байлагъан биртукъум членлеге тюшедиле.

Айтымда биртукъум членле экиден артыкъ болсала, байлау *огъесе* эм артда келген эки биртукъум членни байлаб келеди:

Бююн хант юйге къарагъан Розамыды, Айшатмыды, огъесе Умармыды?

Огъесе деген сѣз байлау магъанада болмай, башха магъанада джюрютюлюрге да болады:

Огъесе санга ант джетмесин, былай кечге къалдынг эсе!

Къаршчы байлаула

Къаршчы байлаула биртукъум членлени бир бирлерине къаршчылыкъларын танытадыла, ол себеден, кеслери да къайтарылыб джюрютюлмейдиле.

Къаршчы байлаула: *а, уа, алай, алай болгъаны ючюн, алай болгъанлыкъгъа, алай болса да, угъай* (угъай да), *къой* (къой да);

а, уа байлаула биртукъум хапарчыла бла келмейдиле; *алай, алай болса да, алай болгъанлыкъгъа, алай болгъаны ючюн* деген байлаула биртукъум хапарчыла бла джюрютюле (была кеслери да сѣзтутушладан къуралгъандыла);

а, уа байлаула экинчи биртукъум членледен сора келедиле, къалгъанла уа эки биртукъум членни арасында келедиле:

1) *Автомат ручканы перосуну къынчыгъын алды, алай, аны дагъыда кийдириб, къагъытны да арлакъ тюртдю.* (Байрамукъланы Х., Къарчаны юдегиси.) 2) *Юй тубюнде бир-эки айланыб* (Сурат), *дагъыда ызына олтурду, бу джол а, къагъытны аллына таукел тартыб, джаза башлады.* (Байрамукъланы Х., Къарчаны юдегиси.) 3) *Мараучу кюнню кюн узуну таулада уугъа айланды, алай болгъанлыкъгъа* (алай болса да, алай болгъаны ючюн) *атаргъа джукъ табмады.* 4) *Кюнлюмлени къой, таб чегетледен окъуна къар думп болгъанды.* (Гуртуланы Б., Бекир.) 5) *Биченлик къой, ёлген адамны бастырыгъа джер табылмагъаны ёлгенни ачыуун унутдуруучу эди.* (Хочулананы С., Сафар бла революция.)

Айтымда биртукъум членле болгъан эм да биртукъум членле болмагъан айгъакълаучула

Айтымда бир затны айгъакълаб, бир бири ызындан талай айгъакълаучу келсе, аллай айгъакълаучула биртукъум членле болургъа, болмазгъа да боллукъдула (биртукъум членле болсала, аланы араларына запятой салынады, алай болмай, ала биртукъум членле болмасала, аланы араларына запятой салынмайды).

Айгъакълаучула айтымда биртукъум членле болуб бу кезиуледе келедиле:

1. Айгъакълаучула айтымда бир затны тюрлю-тюрлю тюрсюнлерин, ышанларын, агъачларын танытыб келедиле:

Бизни совхозда къара, кёк, сары, кызыл тууарла кёбдюле. Магазинде джюн, чилле, мамукъ чындайла сатыладыла.

2. Айгъакълаучула айтымда бир затны бирча ышанларын тизиб келирге боладыла; аллай кезиуде айгъакълаучула бир бирлерине синоним халда келишедиле.

1) *Эм артында суукъ, боран кыш келеди.* 2) *Добайгъа джангы, джумушакъ, джылы тон этдиле.* 3) *Бир джаныбыздан бир къуджур, ачы, хыны таууш чыкъды.* 4) *Кишили батмакълы, къарангы кече болду.*

3. Айгъакълаучула айтымда хапарчыла болуб, айгъакъланган сёзден сора келирге боладыла:

1) *Чегет шошду, салкъынды, ырахатды.* 2) *Малла джарыкъдылы, семиздиле, чарпуусуздула.* 3) *Джол узакъды, ташлыды, тарды, къоркъунчлуду.*

Айгъакълаучула айтымда биртукъум членле бу кезиуледе болмайдыла:

1. *-лы, -лу, -ли, -лю* аффикслени бири бла къуралгъан айгъакълаучуну аллында аффикси болмагъан айгъакълаучу келсе, бу эки айгъакълаучу биртукъум членле болмайдыла (бир къуралгъан айгъакълаучулагъа саналадыла):

1) *Татлы тилли* къозу эки ананы эмер. (Нарт сёз.)
2) *Джылкъыда акъ туякълы атла бардыла.* 3) *Джети башлы* эмеген сууну башын кесиб, тюрюнде элли суусуз этиб, *инджите эди* (джомакъ).

Бу тукъум айгъакълаучулагъа ючюнчю да бир айгъакълаучу къошулургъа да боллукъду: *джети башлы къарт* эмеген сууну башын сакълайды. *Бурма чачлы назик сабий* юй аллында ойнайды.

Башында эскерилген аффикслени (*-лы, -лу, -ли, -лю*) болушлукълары бла къуралгъан айгъакълаучула (*къанджал башлы, чал сакъаллы, бухар бёркю, бурма чачлы*) айтымда экиден аз келмеселе, ала биртукъум членле боладыла: *Узун бойлу, акъ сакъаллы бир къарт ныгъышда олтуруб тура эди.*

2. Биртукъум болмагъан айгъакълаучула затны тюрлю-тюр-

лю джанындан, тюрлю-тюрлю х а л и л е р и н , ы ш а н л а р ы н айгъакълайдыла:

1) *Тар срамны бир къыйырында гитче агъач юйчюк ишленген эди* (юйню ёлчеси бла неден этилгени танылады). 2) *Мени кзоншум деменгили таш фундамент салдыргъановы* (фундаментни кыйматы бла не материалдан этилгени танылады). 3) *Джассы джашил чапракъла терекни тубюн салкъын эте эдиле* (чапракъланы формалары бла тюрсионлери танылады).

Бир-бир кезиуледе талай айгъакълаучу айтымда биртукъум членле болуб келирге боладыла, бир-бир кезиуледе уа айгъакълаучула биртукъум членле болмай къаладыла (анга кёре интонация да тюрленген этеди):

1) *Манга башха, джютю бичакъ керекди*, — десек (запятой салыб), аны аллында манга дуппукъ бычакъны бергендиле, мен энди джютю бичакъ берсинле деб тилейме.

Манга башха джютю бичакъ керекди, — десек (пауза да этмей, запятой да салмай), аны аллында манга бир керек джютю бычакъ бергендиле, мен энди башха джютю бычакъ берсинле деб тилейме.

2) *Бизни элде уллу таш школ ишленгенди* (запятой джокъду, пауза да уллу туйюлдо, айгъакълаучула кеслери да юйню ёлчеси бла неден этилгенин кёрюзтедиле). Бу айтымда *уллу таш* деген айгъакълаучула биртукъум членле туйюлдоле.

Бизни элде уллу, таш шок ишленгенди (эки айгъакълаучуну арасында запятой барды, пауза этиледи, *уллу, таш* деген сёзлеге и ги деген битеу магъана берилгенди). Бу айтымда эки айгъакълаучу биртукъум членле болуб келгендиле.

Биртукъум членле бла джыйышдырыучу сёзле

Биртукъум членлени биргелерине джыйышдырыучу сёзле болургъа боладыла. Биртукъум членлени барысыны да магъаналарын джыйышдырыучу сёз тутханча болады, ол аланы битеу магъаналарын береди. Джыйышдырыучу сёз не соруугъа джууаб эте эсе, биртукъум членле да ол соруугъа джууаб этедиле.

Джыйышдырыучу сёз айтымда не член болуб келген эсе, биртукъум членле да аныча боллукъдула. Джыйышдырыучу сёз биртукъум членлени алларында не да аладан сора келеди:

1) *Юй къанатлыла быладыла: тауукъ, къырым тауукъ, баппуш, къаз.* 2) *Ат, тууар, къой, эчки — была бары да юй малладыла.*

Биринчи айтымда *юй къанатлыла* деген джыйышдырыучу сёзледиле: *юй къанатлыла* деген магъанагъа *тауукъ, къырым тауукъ, къаз, баппуш* деген сёзлени магъаналары битеуден киреди. Экинчи айтымда *была бары да* деген джыйышдырыучу сёзледиле. *Ат, тууар, къой, эчки* деген сёзлени магъаналары *была бары да* деген сёзлени магъаналарын тутады.

Джыйышдырыучу сёзле кёб тюрлю болургъа боллукъдула.

1) *Кертиси да, не зат* джокъду анда: алтын къамала, от алтын салынган кюмюш уллу бичакъла, алтын бла джасалган эски тау шокла, от къуйган мюйюзле, бёрю тонла, тыйын тонла. (Аппаланы Х., Къара кюбюр.) 2) Тюзледе, талалада, къулакълада, чебетледе — *хар къайда* рахатлыкъ уллу эди. 3) Къараб къарагъынчы *хар зат* къозгъалды: чебетле, тюзле, кёлле. 4) Суу да, суу джагъа да, булут да — *барысы да* чарс болган эди.

Джыйышдырыучу сёзню ызындан келген биртукъум членле бла айтым бошалмай, аланы ызларындан айтымны башха членлери, сёз ючюн, хапарчы келирге боллукъду: *Колхозну маллары: джылкъысы, тууарлары, кёйлары* — майда джайлыкълагъа чыгъадыла.

Биртукъум членле бла хапарчыланы санда келишулери

Айтымда биртукъум членле эм да джыйышдырыучу сёзле бир соруугъа джууаб эте, барысы да башха сёзлеге (сёз ючюн, хапарчыгъа) бирча байланганы себебли, хапарчыланы санда биртукъум членле бла келишулери тюрлю-тюрлю болургъа боллукъду: бир кёблукъ санда, бир да бирлик санда:

1. Айтымда джыйышдырыучу сёз да, биртукъум членле да башчыны магъанасында келселе, хапарчы не бирлик санда, не да кёблукъ санда келирге боллукъду; бу зат джыйышдырыучу сёзге кёре болады:

а) джыйышдырыучу сёз бирлик санда эсе, хапарчы да бирлик санда боллукъду; б) джыйышдырыучу сёз кёблукъ санда болса, хапарчы да кёблукъ санда боллукъду:

Тёгерекде болган къараб-къарагъынчы багъыр бет алды: тийреле, кырдыкла эм джер. Колхозну малы: джылкъысы, тууары, кёю джаз джайлыкълагъа чыгъады. (Тенг-леш-диригиз: *Колхозну маллары: джылкъысы, тууары, кёю* — джаз джайлыкълагъа *чыгъадыла*)

Башчысыз айтымда хапарчы бирлик санда келеди:

Тюзде, сууну ары джанында, джоллада — *хар къайда да* къуу-шуу эди.

Кёгет терекле: алма, кертме, эрик, шаптал, балли бизни джерледе иги битеди. (Тенг-леш-диригиз: *Кёгет терек: алма, кертме, эрик, шаптал, балли бизни джерледе иги битеди*).

2. Къарачай-малкъар тилде хапарчыны баш орну айтымны аягъында, башчы уа андан алгъа келеди. Ол себебден, айтымда бирлик санда талай башчы болса, ала бла байланган хапарчы не бирлик санда, не да кёблукъ санда келирге болады.

1) Айтымда башчыла, джаны болган затны танытыб, байлаусуз келселе не да ала джалгъаучу байлау бла байлансала, хапарчы кёблукъ санда келеди:

Хангерий, Шаухал, Данай ныгъышда олтурадыла (Хангерий да, Шаухал да, Данай да ныгъышда олтурадыла) Тууар, эчки, къой адамгъа эт, сют, джюн бередице (тууар да, эчки да, къой да адамгъа эт, сют, джюн бередице).

2) Айтымда башчыла джансыз атланы танытыб, байлаусуз не да джалгъаучу байлаула бла байланыб келселе, хапарчы бирлик санда (асламысына) не да кёблук санда келирге болады:

Таулада темир, къоргъашин, кюмюш табылады. Таулада темир, къоргъашин, кюмюш табыладыла (таулада темир да, къоргъашин да, кюмюш да табыладыла).

3) Айтымда башчыла не, бир деген айырычу байлаула бла байланыб келселе, хапарчы къуру да бирлик санда келеди:

Комсомолчуланы джыйылыуларында не Марзият, не да Шамил доклад этерикди. Тюненеден бери бир къар, бир джауук джауады. Сценагъа чыгъыб, бир Марзият, бир Роза джырлады. (айтылгъан иш къайтарылыб этилсе, хапарчы кёблук санда келеди: Сценагъа чыгъыб, бир Марзият, бир Роза джырладыла — десек, Марзият бла Роза бирер кере джырламай, кезиу-кезиу талай кере джырлайдыла.

АЙТЫМНЫ ДЖАЯКЪЛАГЪАН САНСЫЗ ЧЛЕНЛЕРИ

Джаякълагъан сансыз членледен хапар бериу

Айтымда бир къауум сансыз членлени магъанасын кючлю этер ючюн, алагъа артыкъ эс бердирир ючюн, сёлешген адам аланы айырыб, кётюрюб, аланы интонация бла эм да пауза бла айырыб айтыргъа болады. Алай айтылгъан сансыз членлени магъаналары кючлю, къарыулу болады.

Айтымны магъана эм да интонация джаны бла айырылыб айтылгъан сансыз членлерине айтымны джаякълагъан сансыз членлери дейдиле. Бу тукъум членле айтымны кългъан членлеринден бир кесек айырылгъанча, джаякълагъанча, кеслери башларына тартханча боладыла. Джаякълагъан членле деб алагъа ол себебден айтылгъанды. Айтымны хар бёлюннген кесегини (джаякълагъан сансыз членлерини) фраза басымы, паузасы, тауушлугъу (тональность) болады.

Джаякълагъан сансыз членлени джаякъламагъан сансыз членледен айырыр ючюн, былайда аланы тенгleshдириб кёрюрге болукъду: бир-бир кезиуледе сансыз членлени джаякълагъан членле этер ючюн, аланы орунларын алышындырыргъа керек болады. Ол затны бу тубюнде келген примерле кёрюзтедиле:

Джаякъламагъан сансыз членле	Джаякълагъан сансыз членле
<p>1. <i>Сохталаны джыйылыуларында школну директору Чагъарланы Умар сохта бригадаланы юсюнден уллу доклад этди.</i></p> <p>2. <i>Экинчи курсну студенту Мусса отличникди.</i></p> <p>3. <i>Бюгюн ингирде клубда той боллукъду.</i></p>	<p>1. <i>Сохталаны джыйылыуларында Чагъарланы Умар, школну директору, сохта бригадаланы юсюнден уллу доклад этди.</i></p> <p>2. <i>Мусса, экинчи курсну студенту, отличникди.</i></p> <p>3. <i>Бюгюн, ингирде, клубда той боллукъду.</i></p>

Сол джанында биринчи айтымда *школну директору* деген къошакъ сёзле джаякълагъан сансыз член туююлдо, не ючюн десенг, интонация бла эм да пауза бла айгъакъланган сёзден (Чагъарланы Умар) айырылмайды, кеси да аны аллында келгенди.

Онг джанында биринчи айтымда уа ол сёзле джаякълагъан член боладыла, не ючюн десенг, ала айгъакъланган сёзледен сора салыныб, аланы айтхан заманда пауза болады, интонация да тюрленеди, алагъа артыкъ эс бёлюнеди.

Экинчи айтым да алайды. *Экинчи курсну студенту* деген сёзле (сол джанында) джаякълагъан членле туююлдоле: аланы айтхан заманда хазна пауза да болмайды, интонация да тюрленмейди. Онг джанында уа ол сёзле *Мусса* деген сёзден сора келедиле, аланы айтхан заманда пауза болады, интонация да кётюрюледди.

Сол джанында ючюнчю айтымда заманны болумлары *бюгюн, ингирде* деген сёзле бир бири ызларындан бирча макъам бла, пауза да этмегенлей, алай айтыладыла.

Онг джанында ючюнчю айтымда уа *ингирде* деген сёз, эки джанындан да пауза этилиниб, интонация да кётюрюлюб, анга эс бёлюнюрча, алай айтылынады. Ол хыйсабдан *ингир* деген сёз джаякълагъан член болады.

Сансыз членлени асламысы джаякъларгъа боладыла, кёбюсюне къошакъ сёзле джаякълайдыла.

Къошакъ сёзлени джаякълаулары

Къошакъ сёзле бу кезиуледе джаякълаб келедиле:

1. Бетлеучю алмашдан сора келген къошакъ сёз (тукъум ат болса да, энчи ат болса да, джайылмагъан сёз болса да) къуру да джаякълайды:

1) *Биз, къалмай джарлы халкъ*, аны ызындан отха окъуна секирирге хазыр эдик (джайылган тукъум ат). (Хочуланы С., Сафар бла революция.) 2) *Сиз, комсомолчула, саулай джаш тёлюге юлгюсюз* (джайылмагъан тукъум ат). 3) *Биз,*

Азамат бла Исса, чабышыуда баш ёчню алдыкъ (джайылмагъан энчи ат). 4) **Мен, Семенланы Халитни джашы, заводда ишлейме** (джайылгъан энчи ат).

2. Бетлеучю алмашланы аллында келген къошакъ сёз джакълайды:

Усталыгъы болгъан адам, сен бу аппаратны бир джарашдыр.

3. Энци атдан сора келген джайылгъан къошакъ сёз джакълайды:

1) **Багъыр улу Къасбот, Къарачайны халкъ джырчысы, кёб ариу назмула этгенди.** 2) **Л. Н. Толстой, саулай дуниягъа аты айтылгъан уллу орус джазыучу, «Война и мир» деген сейирлик романны авторуду.**

4. Энци атдан сора келген джайылмагъан къошакъ сёз джакълайды:

1) **Мечиланы Кязим, назмучу, малкъар халкъда аты чыкъгъан биринчи назмучуду, аны назмулары бла джырлары джаш джазыучулагъа энгда да юлгюдю.** 2) **Корчагин, комсомолчу, белгилли совет джазыучу Николай Островскийни «Къурч къалай къатханды» («Как закалялась сталь») деген романны баш героюду.**

5. Айгъакълаучу сёзю болгъан тукъум атны ызындан келген джайылмагъан къошакъ сёз джакълайды:

1) **Мени тамата къарындашым, темирчи,** темир ишлерге бек устады. 2) **Аны атасы, хирург,** операцияны бек иги этеди.

6. **Артыкъсыз да, ол угъай эсенг, къалгъан, аланы ичинде д. а. к. сёзлени болушлукълары бла байланган къошакъ сёзле джакълайдыла:**

1) **Адамла барысы да, артыкъсыз да комсомолчула, дырын джыйыуда айырма ишледиле.** 2) **Пионерле, аланы ичинде Роза да,** пионер лагерге кетгендиле. 3) **Элибизни адамлары, ол угъай эсенг къартла,** «Таулада танг джарыкъ» деген пьесегъа къараргъа клубха джыйылдыла.

Къошакъ сёз биртукъум членлени къуру бири бла байланыб къалса, къошакъ сёзню биртукъум членле бла къатышдырмаз ючюн, (къошакъ сёз) т и р е бла айырылады:

Чалгъы чалгъанлада атам, Рамазан — мени тамата къарындашым, мен бар эдик.

Бу айтымда юч биртукъум член барды: **атам, Рамазан, мен; мени тамата къарындашым** деген сёзле **Рамазан** деген сёзню ачыкълайдыла, аны къошакъ сёзю боладыла. Былайда тирени орнуна запятой салынса, биртукъум членле тёрт болуб кетерикдиле, не ючюн десенг, **мени тамата къарындашым** деген сёзле да биртукъум членча ангылашынныкъдыла (интонацияда тизгинлеген, санагъан халда тюрлениб келликди).

Къошакъ сёз айтымны аягъында келсе, аллында айтылгъанны кесгин этиб, ачыкъ этиб келеди; бу кезинуде да тире салынады:

Джырлагъан Ибрагимди — драмтеатрны солисти (Джырлагъан драмтеатрны солисти Ибрагимди. Былайда джаякълагъан член джожьду).

Заманны болумларыны джаякълаб келиулери

Айтымда заманны болумлары джаякълаб келирге боладыла, ол да бу кезиуледе болады:

Айтымда заманны болумлары эки болуб, артында келген заманны болуму аллында келген заманны болумуу маъанасын кесгин этиб, ачыкълаб келсе, арта келген заманны болуму джаякълайды, пауза бла айтылады: 1) *Бир джыл, биченнге чыгъар заманда, элни ичинде джер иелеге бир дыгалас джортдургъан ауруу тийген эди.* (Хочуланы С., Сафар бла революция.) 2) *Бизни юйдегибиз алгъын, бу шахаргъа кѣчгюнчю, элде джашай эди.* 3) *Эки джыл мындан алгъа, къачда, бу бийик тауну башына туристле чыкъгъан эдиле.*

Башында келген айтымлада айырылыб джазылгъан заманны болумлары алларында келген заманны болумларын ачыкъ, кесгин этедиле.

Орунну болумларыны джаякълаулары

Айтымда орунну болумлары эки болуб, артында келген орунну болуму аллында келген орунну болумун кесгин этиб келсе, арта келген орунну болуму пауза бла айтылады, джаякълайды:

1) *Къоншу элибизде, школну аллында, спорт площадкада, физкультурниклени эришуулери болду.* 2) *Былайда, Бородино тюбюнде, орус аскер ёмюрледе унутулмазлыкъ сый алды.*

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан орунну болумлары алларында келген орунну болумларын ачыкъ, кесгин этиб келедиле.

Бир бирде, кесгин, ачыкъ этген артында келген болум болмай, аллында келген болум болургъа да боллукъду:

Къашбакъ тюбюнде, эшик аллында аякъ тауушла чыкъдыла. (Л. Толстой., Хаджи-Мурат.)

Былайда аллында келген *къашбакъ тюбюнде* деген орунну болуму аны ызындан келген *эшик аллында* деген орунну болумун кесгин этеди (*къашбакъ эшик аллында болгъанды ансы, эшик аллы къашбакъ тюбюнде болмагъанды*).

Этимчаланы джаякълаулары

Этимчаладан къуралгъан болумла айтымда джаякъларгъа боладыла. Была тюрлю-тюрлю болумланы танытадыла: заманы, сылтауну, муратны, шартны, халны. Этимчаладан къуралгъан болумла асламысына джаякълаучула боладыла:

1. Этимча айланч (бойсунган сёзлери болгъан этимча) айтымны аллында, ортасында болса да (айтымны аягында хазна тюбемейди) джаякълайды:

1) *Зыккыл кёнчекциги эншге тюше да, аны тарта, бир кёлу бла да бурунчугъун сюрте, Ибрагим дерседен юйге джортуб кирди.* (Аппаланы Х., Къара кюбюр.) 2) *Джолну башында мазаллы къара къая, дёрденин тургъузуб, эзиб къойым дегенча, джолоучулагъа алай къарайды.* (Байрамукуланы Х., Къарчаны юйдегиси.) 3) *Сафар, не этерин да билмей, джер излеб, тегерегине бек кёб къарагъан эди.* (Хочуланы С., Сафар бла революция.) 4) *Джазгъы кюн, джер юсюне нюрюн теге, тауну артындан къарагъан эди.*

Башында келген юлгюледен къарасакъ, хапарчы кёргюзтген ишни да, этимча кёргюзтген ишни да бир башчы этеди. Сёз ючюн:

Джазгъы кюн, джер юсюне нюрюн теге, тау артындан къарады,— десек, нюрюн чачхан да, тау артындан къарагъан да кюн болады. Алай болса да, къарачай-малкъар тилде хапарчы танытхан ишни бир башчы этиб, этимча танытхан ишни да башха башчы этерге да боллукъду.

Мен школгъа бара, манга Идрис тюбеди,— десек, школгъа баргъан мен болама, тюбеген'а Индрис болады. Бу айтымда *мен школгъа бара* деген кесек этимча айланч болады, *манга Идрис тюбеди* деген кесек айтым кеси болады. *Мен школгъа бара* деген этимча айланч *къачан?* деген соруугъа джууаб этеди, заманны болумуду, *манга Идрис тюбеди* деген айтымны хапарчысын айгъакълайды. Быллай кезиуледе да этимча айланч, джангыз башчысы болгъан айтымдача, болум болуб келеди (бойсунган айтымгъа саналмайды).¹

2. Бир не да андан артыкъ этимча (бойсунган сёзлери болмагъан) магъанасыны кючюне кёре эм да айтымда толтургъан къуллугъуна кёре джаякъларгъа, джаякъламазгъа да боллукъду.

Бойсунган сёзле болмагъан этимча, хапарчыны тюз къатында болмаса (артыкъсыз да бек башчыны аллында болса), джаякъланады:

1) *Умар къойну къакъ этинден, чырылдатыб, шишлик этди.* (Лайпанланы Х., Таулу къызчыкъ.) 2) *Туманла, букъусурай эм чулгъана, кзоншу къаяладан салыннгандыла.* 3) *Чабаджорта, ала сыртха чыкъдыла.*

Бойсунган сёзю болмагъан этимча бу кезиуледе джаякъламайды:

1. Этимча, болушлукъчу этимге къошулуб, къуралгъан хапарчыны болдуруб келсе:

1) *Уллу догъура кёзлерин манга джандырыб, Гоша, омакъ,*

¹ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого и литературного языка. 1956, стр. 474, §966.

кука сѣлешиб башлады. (Лайпанланы Х., Таулу кызычыкь.) 2) Къошну башы «этернит» атлы акъ гыйыла бла джабылыб эди. (Гуртуланы Б., Бекир.) 3) Ай батаргъа джаллаб тура эди. (Гуртуланы Б., Бекир.) 4) Альпинистле Минги Таугъа чыгъа кѣрме.

2. Айтымда хапарчыны кесини толу энчи магъанасы болса да, этимча аны тюз аллында келе эсе, ол заманда да этимча джаякъламайды (бу кезиуледе этимча асламысына халны не да сылтауну танытады):

1) Капиталист къраллада ишчиле кыйналыб джашайдыла. 2) Эртденбладан беричи Къаншаубийден бир-эки адам чакъыра келгенди... (Аппаланы Х., Къара кюбюр.) 3) Сабий джюрексиниб джылайды.

3. Эки этимча бирге келиб, биринчи экинчини магъанасын толтуруб, анга кысха байланыб келсе, ала экиси бирден бир магъана бередила, ол себебден биринчи этимча джаякъламай, экинчиге байланады (биртукъум этимчалача ангылашынмайды):

Эски топракъбаш юйледен джаланкѣлек, къарабыдыр сабийле, чартлаб чыгъыб, юй аллы тырхыклагъа басыныб, кечеден кѣлгъан къаты нартох гырджынны ууатыб кемире, бурунларындан къуюлгъанны бууунларына сюрте, ашыкъ ойнайдыла. (Аппаланы Х., Къара кюбюр.)

4. Этимча этимсыфатха не да **-ча** бла къуралгъан сѣзлеуге байланыб келсе (кеси да аланы алларында келликди), ол этимча айланч къурамайды, ол себебден джаякълагъан член да болмайды.

Меджитни къабыргъасына кысылыб ишленген медирседе къуранны саргъалгъан, букъу къонган къагъытларын, къачда терекден тюшген чапракълача, таууш этдире адуруб, магъанасын билмегенлей, ауузлары юйренген бла сохтала окъуйдула. (Аппаланы Х., Къара кюбюр.) Сѣзге къошулмай, башларын силкиб тынгылагъан къатынланы бири, джукълана тебреген отну **ышырыб джандыргъанча**, хапарны къозгъар джанындан сѣз къошду. (Аппаланы Х., Къара кюбюр.)

5. Бир къауум этимча айланч сѣзлеуге бурулуб, сѣзлеуну магъанасында джорютюлюрге болады; ол заманда аллай этимча айланч хапарчыны тюз аллында келсе, джаякълаучу член болмайды:

1) Хусейни бурну салыныб келгенди. 2) Ол адамны тили тутулуб сѣлешди. 3) Къарт Алийни аузу от чагъа сѣлеше эди.

6. Магъана джаны бла сѣзлеуге айланыб кѣлгъан этимча айланч (башында келген айтымладача) айтымда башчыны аллында келсе, джаякълаучу член болады:

1) Аузу от чагъа, Алий бир къаты тукъум сѣлешди. 2) Тили тутулуб, ол джаш бизге алай саламлашды. 3) Бурну салыныб, Ажгерий одджагъада олтурады.

7. Джаякъялагъан этимча айланчла этимчаны башында келген формаларындан сора да башха формаларындан да къуралыргъа боладыла:

а) Этимча бусагъат озгъан заманны **-гъан, -ген** формасына **-лы, -ли** аффиксле къошулуб къуралады (кеси да айтымда хапарчы кѣргюзтген замандан алгъа кезиуню танытады):

Уллу Октябрь социалист революция болгъанлы, бизни къралыбызны экономикасы, наукасы, техникасы эм да культу-расы мардасыз уллу ёсгенди.

б) Этимни 2-чи бетде бирлик санда формасына **-гъынчы, -гъунчу, -гинчи, -гюнчю** аффиксле къошулуб къуралады (кеси да айтымда хапарчы кѣргюзтген замандан сора кезиуню танытады):

Тур, иги джаш Ибрахим, от ёчилюб къалгъынчы, эки джаркъа сал, Байдымат башын джууаргъа суу саллыкъды. (Аппаланы Х.)

в) Башында эскерилген аффикслеге **-н** къошулуб: **-гъынчын, -гъунчун, -гинчин, -гюнчюн** болургъа да боллукъду:

Совет власть болгъунчун, къарачайлыланы, малкърарлыланы ичлеринде окъууу болгъан адам болмагъанча эди.

Былайда эскерилген аффикслени къыйырларына бериучю болушну аффикслери къошулургъа да боллукъдула: **-гъынчын-нга, гинчин-нге:**

1) *Къар эриб башлагъынчыннга тау суула къобмайдыла.* 2) *Биз ёзеннге энггинчиннге, кюн батхан эди.*

Айгъакъялачуланы джаякъялаулары

Бетлеучю алмашны айгъакъялагъан айгъакъялачу, бетлеучю алмашны аллында, артында болса да, джаякъялайды. Айгъакъялачу биргесине айгъакъялагъан сѣзле болургъа болмазгъа да боллукъду; андан мурат: ол джайылгъан, джайылмагъан айгъакъялачу болургъа да боллукъду.

Бетлеучю алмашны айгъакъялаб келген айгъакъялачу асламысына халны магъанасында келеди, аны бла бирге хапарчыны да айгъакъялайды.

Айгъакъялачула сыфатла, этимсыфатла боладыла; аланы биргелерине бойсунган сѣзлери болургъа да боллукъду. Биргесине бойсунган сѣзю болгъан этимсыфатха этимсыфат айланч деб айтылады.

1) *Ол, къайгъылы, боранны излейди, боранлада ырахатлыкъ болгъанча.* (М. Ю. Лермонтов.) 2) *Орта бойлу, кенг джауурунлу, ол тутушууда барысын джыккъды.* 3) *Хар не ишге башчылыкъ этиучю, аны РСФСР-ни Баш Советине депутатха айырдыла.* 4) *Татлы тилли, таб сѣлешген, аны айтхан сѣзюне хар барысы суйюб тынгылай эдиле.*

ГРАММАТИКА ДЖАНЫ БЛА АЙТЫМНЫ ЧЛЕНЛЕРИНЕ БАЙЛАНМАГЪАН СЁЗЛЕ

Грамматика джаны бла айтымгъа байланмагъан сёзледен хапар берю

Айтымда сёзле, бир бирлери бла байланыб, сёзтутушла кьурайдыла. Алай болса да, айтымда грамматика джаны бла аны членлерине байланмай, сёзтутушха кирмей келген сёзле болургъа боллукъдула; быллай сёзле кеслери да ма г а г а н а д ж а н ы б л а саулай айтымгъа тагъыладыла.

Джолдашла, джетиджыллыкъ планны артыгъы бла эм да болджалындан алгъа толгурургъа къарыуубузну аямайыкъ!

Бу айтымда *джолдашла* деген сёз айтымны членлерини бири бла да байланмайды, бу сёз магъанасы бла айтымгъа саулай бирден тагъылады.

Айтымгъа член болмай, аны членлерини бири бла да байланмай джюрютюлюучю сёзле быладыла: 1) а й л а н ы у ; 2) к и р и ш с ё з л е ; 3) *хоу, угъай* деген сёзле; 4) м е ж д о м е т я л а .

АЙЛАНЫУ

1. Сёлешген адам айтхан сёзлерине эс бёлдюрюр ючюн, айлану сёлешген адамыны (не да затны) атын айтыб сёлеширге боллукъду. Аллай сёзлеге а й л а н ы у дейдиле. Сёз ючюн: *Устазла, билмигизни ёсдюрюрге тохтамайын кюрешигиз*. Бу айтымда айлануу *устазла* деген сёздю, айтымны айтхан адам устазлагъа айланыб, аланы атлары бла айтханды (бу айтымны айтхан сагъатда *устазла* алайда болургъа болмазгъа да боллукъдула, андан мурат: айлануу алайда болмагъан адамлагъа барыргъа да боллукъду).

Айлануу, башчыча, баш болушда келсе да, аны интонациясы башчыны интонациясындан башха болады: башчыны интонациясы асламысына хапарлагъан халда, кётюрюлмегенлей бирча макъам бла келеди; айланууну интонациясы уа кётюрюлген халда, ат айтхан халда келеди, кеси да паузаны излейди (башчыгъа пауза алай керек болмайды).

2. Айлануу баш болушда келген атладан кьуралады: аллай атла энчи атла, тукъум атла, миллетликни, санагъатны (профессияны, усталыкъны д. а. к. башха затланы) танытхан сезле болургъа боллукъдула. Кёб кезиуде айлануу болуб бу сёзле джюрюйдюле: *джолдашла, джамауат, урунганла, алан, джуу-угъум, джаным, къарындашым, эгечим* д. а. к.

Къарачай-малкбар тилде айланууну аллында аны айгъакълаб келген сёзлери болмай, кеси башына келсе, б а с ы м а н ы э м аллында бёлюмюне тюшеди:

1) *Байкзул*, айыб этме, джалынга уа неге деб, ненча джылгъа джарашханса? — деб сордум мен. (Залиханланы Дж., Таулада.)

2) *Махмут*, энди джашыргъандан хайыр джокъду, биз сорлукъ затлагъа толу тюз джууаб эт,— деди Нанаш. (Этезланы О., Тарда.)

Айлану атладан башха сёзледен да болады; ол алай болур ючюн, ала атны магъанасында келирге керекдиле; асламысына атланы магъаналарында э тим с ы ф а т л а, с ы ф а т л а келедиле:

Джырларыкъла, сиз бир джерге джыйылыгъыыз (айлану э тим с ы ф а т д ы). *Эссиз*, чарыкъларынгы къайда унутуб келесе? — деб анасы гитче Ибрагимчикге урушду (айлану с ы ф а т д ы).

3. Айтымда айлану кзуру кеси келиб къалмай, аны айгъа кълаучу сёзлери болургъа да боллукъду (джайылгъан айлану). Айлану айгъакълаучу сёзлери бла келсе, басым айланууну ал бёлюмюнден арт бёлюмюне тюшеди: *Мени багъалы устазым*, сиз берген билим мени ёмюрлюк байлыгъымды, мен ол затны сизге ёмюрюмде да унутмазма.

Айлану бирден артыкъ болса, ала бир бирлерине биртукъум айлануула боладыла.

Къартла, джашла, джамауат! Биз, совет аскерчиле, таза джорекден сизге салам иебиз.

4. Башында эскертилгенча, айлану грамматика джаны бла айтымны членлерини бири бла да байланмайды, ол хыйсабдан аны башчы бла къатышдыргъа керек туюлюдю: *Туугъан джуртум* джылтырайды, джашнайды (башчы). *Туугъан джуртум*, джылтырачы! (айлану).

Айтымда айланууну къуллугъу айтымны членлерини къуллукъларындан башхады: айтымны членлери барысы да не болса да бир магъананы танытыргъа джюрюйдюле; айланууну баш магъанасы уа тынгылагъан адамны (айлану къатылгъан адамны) эсин бёлюрге, аны сёзге тынгылатыргъады. Ол хыйсабдан айлану халда энчи атла кёб тубейдиле.

Айлану кеси э р к е л е т м е к л и к н и, к ё л к ё а л д ы л ы к ё н ы, ы р а з ы с ы з л ы к ё н ы танытыргъа да боллукъду. Сёлешген адам бу затланы кесини интонациясы бла, тюрюлю-тюрюлю магъана берген аффикслени болушлукълары бла эм да айлануугъа бойсунган сёзлени болушлукълары бла танытыргъа болады:

1) *Къарындашчыгъым*, чаб да таналаны бери бир тый (-чыкъ) деген аффиксни болушлугъу бла айлану эркелетмекликни танытады. 2) *Хадауус*, бузоуланы эмизиб кзойдунг да (айлану сёлешген адамны ыразысызлыгъын, гурушха этгенин танытады).

5. Айлану кзуру адамгъа, инсанга айлануб къалмай, ол джаны болмагъан затлагъа айланургъа да боллукъду. Ол за-

манда айланыу айланган затла джанланганча, аланы джанлары болганча ангылашынады. Бу зат кеси да поэзияда бек тубейди:

Кавказ таула, салам айтама сизге, Тюрлю-тюрлю бийик ариу таулагъа... (Къаракетланы И., Кавказ таула.)

Айланыу адамдан башха джаны болган затланы тутуб келирге да боллукъду; ол да асламысына назмулада, баснялада, джомакълада, таурухлада дагъыда ала кибик затлада келирге ёчдю:

Тели каска! джай узуну сен джырладынг эсе, къыш узуну хайда тебсе, хайда тебсе... (И. А. Крылов, Каска бла Къумурсха.)

6. Айланыу айтымны аллында, ичинде аягъында да келеди (асламысына аллында келеди):

1) **Джолдаш!** Алгъыш сёз айтыргъа сёз Павка Корчагинге бериледи. (Н. Островский.) 2) **Сиз, таматала**, бери тёрге ётююз. 3) — **Сен айтханлай болсун, Атай**, — дедим. (Залиханланы Дж., Таулада.)

7. Кёб тубемесе да, талай сёзден къуралган айланыу, айтымда бир джерде келиб къалмай, эки бёлюнуб келирге да боллукъду:

Малчыла, малчыла, ой малкъар малчыла, джашагъыз, джашнагъыз, Сиз совет малчыла!.. (Шахмурзаланы С., Малчыла.) **Хасан**, бу токълучукълагъа иги къара, **къарындашчыгъым**: была бир кесек джунчугъандыла.

8. Айланыу адамла бир бирлери бла сёлешген заманда кёб тубейди. Ол себебден, бир къауум атла айланыуну магъанасында кёб джюрюйдюле, сёз ючюн: *эгечим, къарындашым, алан, амма д. а. к.*

Бу тукъум сёзле кеслерини энчи магъаналарын бираз тас этедиле; сёз ючюн, бир адам танымагъан бир тиширыугъа тубеб: *Эгечим, Мыртазланы юйлери къалайдады? Эгечим десе да, ол эгечи туююдю, ол угъай эсенг, ол аны таныгъан да этмейди.*

9. Айланыу бла бирге кётюртюучю кесекчикле да джюрюйдюле.

1) **Ай Хомух!** «Сен кишилик этсенг, мен атлыкъ этерме», — деген эдинг да. (Кичи джашны джигитлиги. Джомакъ.) 2) **Эй джигит джаш**, сен бизни кесинге джумушха ал, джангылмазса. (Быжмапах. Джомакъ.) 4) **О Халит!** былай бир кел. 5) **А джаш**, былай бурул да бу томуроучукъну бир джара бар.

Кириш сөзле

1. Кириш сөзле айтымгъа член болмайдыла, ол себебден ала айтымны магъанасына джангы зат къошмайдыла, магъанасын тюрлендирмейдиле. Кириш сөзлени магъаналары: айтымда айтылгъан затны юсюнден аны акъылы къалайды, келюне не келеди — кириш сөзлени магъаналары буду.

Кириш сөзле грамматика джаны бла айтымны членлерине байланмайдыла: ала бла айтымны членлерини арасында не келишиу, не сыйындыруу, не тагъылыу джокъду.

2. Асламысына кириш сөзле магъана джаны бла саулай айтымгъа тийишедиле. Кириш сөзлени грамматика джаны бла айтымда байланмагъанларын аланы интонациялары кёрюзтеди: кириш сөзле айтымны джарашыб келген битеу интонациясын бёлген этедиле, кеслери айтымны членлеринден эсе дженгилирек, къарыусузуракъ, мутхузуракъ айтыладыла, ол себебден интонацияны кючю бла кириш сөзле айтымгъа къошакъ халда тагъылгъанлары ангылашынады.

Кириш сөзле айтымгъа джангы зат, джангы магъана къошмай, айтымда айтылгъан затха сёлешген адам (айтымны айтхан) къалай къарагъанын танытханларын бу юлгюледен айырыргъа боллукъду:

Тамбла кюн иги боллукъду деген тюз хапарлаучу айтымда айтылгъан затха аны айтхан адам кеси къалай къарагъанын кириш сөзлени болушлукълары бла танытыргъа боллукъду, сөз ючюн: *эшда, бир, сёзсюз, аджымсыз, мени акъылым бла, насыбха* д. а. к.:

1) *Тамбла, аджымсыз, кюн иги боллукъду.* Бу айтымгъа *аджымсыз* деген сөзню къошханлыкъгъа, анга джангы магъана къошулмайды, алай'а ол айтымны айтхан адам айтымда айтылгъан затха къалай къарагъаны танылады. Бу айтымда ол тамбла кюн иги боллукъдуна тамам ийнаннганын танытады. 2) *Эшда, тамбла кюн иги боллукъ болур,*— десек, сёлешген адам кюнню иги боллукъдуна алай аджымсыз туююлдо.

3) *Атам айтханнга кёре, тамбла кюн иги боллукъду,*— десек, *атам айтханнга кёре* деген сөзле айтымгъа джангы магъана къошмайдыла; алай ол сөзле кюнню иги боллукъдуна хапары кимден чыкъгъанын танытадыла.

4) *Насыбха, тамбла кюн иги боллукъду,*— десек, *насыбха* деген сөз айтымгъа джангы магъана къошмайды, алай'а ол сёлешген адамны тамбла кюн иги боллукъдуна къууаниганын танытады.

3. Асламысына кириш сөзле магъана бла саулай айтымда айтылгъан затха битеуден тагъыладыла:

Насыбха, биз автостанциягъа заманында джетген эдик.

Бир бирде кириш сёзле битеу айтымда айтылгъан затха болмай, аны бир кесегине тийиширге боллукъдула:

Къзызыу бара тургъанлай, арбаны чархы сыныб къалды, насыбыбызгъа, тюз джерде эди. Былайда *насыбыбызгъа* деген кириш сёз магъанасы бла айтымны тюз джерде эди деген кесегине байланады.

4. Кириш сёзле бир сёзден не да сёзтутушладан къураладыла:

1) *Мен бусагъатда айтхан сёздеде, ийнан, бир ётюрюк сёз джокъду.* 2) *Мени сартын, джолгъа бюгюн чыкъмай, тамбла не бюрсюкюн чыкъсакъ, иги боллукъ эди.*

Былайда биринчи айтымда кириш сёз *ийнан* деген бир сёзден, экинчи айтымда *мени сартын* деген сёзтутушдан къуралгъандыла. Къарачай-малкъар тилде асламысына кириш сёзню магъанасында джангыз сёзден эсе, сёзтутуш кёб тюбейди.

5. Бир къауум сёзле айтымда бир кириш сёзле болуб, бир айтымны членлери болуб келирге боладыла, анга кёре аланы интонациялары да алай тюрленеди; ол затны тюбюнде келген айтымладан кёрюрге боллукъду (сол джанында айтымгъа член болуб келген сёзле онг джанында айтымлада кириш сёз болуб келгендиле):

1) *Арабин, ол ауругъан сабийни хапарын ким билсин?*

2) *Мадар болса, ишни къысхасы бла этиб къойгъандан игиси джокъду.*

3) *Бу биз сёлешген ишни юсюнден мени акъылым бла сени акъылынг бир бирлерине келишмейдиле.*

4) *Отуз лоторей билет алгъанма: насыбыма кёре болур!*

5) *Тас этген китабынгы иги изле, аджымсыз бол.*

!) *Ким билсин, тамбла ол джетиб къалыргъа да болур.*

2) *Ким кёб айтыр, ким аз айтыр, къысхасы, сизни кёлюгюзге не келеди?*

3) *Мени акъылым бла, экскурсиягъа, бюгюнден эсе, тамбла барыргъа иги боллукъду.*

4) *Насыбыма, суу къобмагъан эди да, къыйналмай ётдюм.*

5) *Китабны, аджымсыз, Али-Солтан алгъанды.*

Кириш сёзлени къауумлары

Айтымда кириш сёзле тюрлю-тюрлю магъаналаны тутадыла. Магъаналарына кёре, кириш сёзле быллай къауумлагъа юлешиндиле:

1. Айтымда айтылгъан зат сёлешген адамны кесини джанындан айтылгъан зат болмай, къайдан болса да тышындан алынганын танытхан кириш сёзле:

1) *Уучуланы айтханларына кёре, турна кючлю къанатлыды.* 2) — *Алан, Сейин, сени акъылынг бла, халкъгъа уруш деген зат неге керекди?..* (Залиханланы Дж., Таулада.)

3) **Мени сартын**, кирген кюнюнде окъуна къайын атасыны, къайын анасыны къачын этмей, бетчигин тургъузуб, сѣлешиб тебреген келинни ушатырыкъ туююлме. (Хубийланы О., Аманат.)

Башында келгенча, айтымда айтылган зат къайдан чыкъгъанын танытхан кириш сѣзлени магъанасында асламысында быллай сѣзле джурюйдюле: *бизни акъылыбыз бла, мени сартын, муратларына кѣре, сизни айтханыгъызгъа кѣре, мен эштгеннге кѣре, сени муратынг бла, устазла билдиргеннге кѣре, хапарлагъа кѣре, комиссияны айтханына кѣре, джырда айтылганнга кѣре* д. а. к. (бу тукъум кириш сѣзле кѣре, бла, сартын дегенча сѣзлени болушлукълары бла къураладыла, кеслери да бек кѣб тюрлю болуб келирге боллукъдула).

2. Айтымда айтылган затланы (муратланы) сѣлешген адам керти болгъаннга, боллукъгъа тергегенин танытхан кириш сѣзле:

1) *Огъартын сууда бир къарелди келеди, энди ол ара бедженде тохтай эсе, бир ишексиз, кѣнюр кетерикди.* (Аппаланы Х., Къара кюбюр.) 2) **Баям**, дедим кесиме, мен не эсе да бир бек ауруйма, джалымы алгъынчы ёлюб къалмагъай эдим деб кторкъуб окъуна башладым. (Залиханланы Дж., Таулада.) 3) *Бизни къралыбыз мюлкню ёсдюрюуде, бир сѣзсюз, къралланы барысындан алгъады.*

Сѣлешген адам айтылган затланы керти, аджымсыз болгъаннга, боллукъгъа тергегенин танытхан кириш сѣзле асламысына быладыла: *аджымсыз, бир аджымсыз, сѣзсюз, бир сѣзсюз, ишексиз, бир ишексиз, кертиси да, ийнан, кертиси, баям, баям* да д. а. к.

3. Айтымда айтылган затланы сѣлешген адам алай аджымсызгъа тергеген, алай болса да болургъа да боллугъун танытхан кириш сѣзле:

1) **Эшда**, тамблагъа кюн аязырыкъ болур. 2) **Бюгюн ала, ким билсин**, ызларына къайталмай къалыргъа да болурла.

Сѣлешген адам айтымда кѣргюзтюлген, айтылган затны болурун алай аджымсызгъа тергегенин, алай болса да болургъа да боллугъун танытхан кириш сѣзле: *эшда, ким билсин, дейме* д. а. к.

4. Айтымда айтылган затны кючю бла сѣлешген адам сынагъан тюрлю-тюрлю сезимлени: къууанчны, бушууну, мудахлыкъны, сейирсинмекликни, ачуланмакълыкъны, джан аурутмакълыкъны дагъыда ала кибик башха сезимлени танытхан кириш сѣзле:

1) **Насыбха**, бир джанында бир мутхуз джарыкъ джылтырады. (Лермонтов.) 2) **Бизни ырысхыбызгъа кѣре**, бир машина келген да джокъду. (Бу айтымда бизни насыбыбызгъа кѣре деген кириш сѣзле ырысхыбыз тутду, насыбыбыз болду деген магъанада келирге да боллукъдула: **Бизни ырысхыбызгъа кѣре**, бир машина джетди да, анга миниб келдик).

Айтымда айтылгъан затны кючю бла сёлешген адам сынагъан тюрлю-тюрлю сезимлени танытхан кириш сёзле: *насыбха, насыбыма, насыбыма кёре, насыбыгъызгъа, насыбыгъызгъа кёре, ырысхыызгъа кёре, ырысхынга кёре, къара балахха, къара балах д. а. к.*

5. Аллында сёлешиниб келген затлагъа, айтылыб келген муратлагъа артда айтымда айтылгъан зат магъана джаны бла къалай байланнганын, аланы орталарында не къарамлары болгъанын танытхан кириш сёзле:

1) *Бу айтылгъан затла барысы, узун сёзню къысхасы бизге джарарыкъ затланы юсюнден айтылгъандыла.* 2) *Сёз ючюн айтыргъа, кёб алай-былай десек да, бу ишни юсюнде мен Харунну тюзсюнеме.* 3) *Биз, школагъа къарай, элге бардыкъ, аны бла бирге, анда джарыкълыкъ ишлени къалай баргъанларын тинтиб къарадыкъ.*

Муратланы бир бирлерине магъана джаны бла къалай тукъум тийишиб келгенлерин (къаллай къарамлары болгъанын) танытыб келген кириш сёзле: *узун сёзню къысхасы, сёз ючюн айтыргъа, биринчиси, экинчиси, ючюнчюсю, аны бла бирге, аны бла бирча, къысха сёз, къысхасы, алай бла, эм ахырында, сёзден айтыргъа, эскертилгенча, эскертилгеннге кёре, къалай-алай болса да, не десенг да, бир джаны бла, экинчи джанындан д. а. к.*

6. Кириш сёзле башында пунктлада айтылгъан кезиуледен сора да башха магъаналада келирге да боллукъдула:

1) *Мен, ийнанамыса, юйюбюзден письмо алмагъанлы талай ай болду.* 2) *Билемисе, Роза экзаменлерин барысын бешлеге бергенди.* 3) *Хусей, ийнан, мен сени тенглигинги бек багъалы кёреме д. а. к.*

Кириш айтымла

Айтымда кириш сёзлени магъанасында кириш айтымла джюрюге да боллукъдула. Кириш сёзле не магъаналада джюрюй эселе, кириш айтымла да ол магъаналада джюрюге боладыла. Интонация бла да кириш айтымла кириш сёзлеге джууукъдула, андан мурат: алача айтылынадыла (пауза алаша этиледи, алаша тон бла, алаша ауаз бла дженгилирек айтылады).

Кириш сёзлеча, кириш айтымла да магъана джаны бла айтымгъа саулай, не да башха членлерини бирине тийиширге боладыла.

Къарачай-малкъар тилде кириш айтымла, кириш сёзлеча, сёлешу тилде кёб джюрютюледиле, кеслери да бек кёб тюрлю болургъа боладыла.

Бир-бир кезиуледе кириш сёзле бла кириш айтымланы араларын айырмакълыкъ алай тынч да болмайды. Бир къауум кириш айтымла, кёб кере айтыла, хазыр формулала кибик

болуб, кеслерини тюз магъаналарын тас этгенча болуб, фразеологизмалагъа айланыб къаладыла. Сёз ючюн:

Мен бу адамгъа, эл кёрген ишди, къаллай бир ахшылыкъ атдим.

Бу айтымда *эл кёрген ишди* деген кириш айтым кимге да белгилиди, ачыкъ затды деген магъанада келгенди.

Бир къауум кириш сёзле да этимни туруш формаларында келген себебден, предикатлыкъларын тас этмей, айтымгъа ушаш болуб келирге боладыла:

Бу ишден, ийнан, мени бир хапарым джокъду. Бу айтымда кириш сёз этимни буйрукъ формасында келгенди, сансыз члени болмагъан башчылы айтымгъа ушайды, алай болса да, бу кириш сёзге саналады.

Къарачай-малкъар тилде кириш айтымла бойсунмагъан айтымны формасында келирге да боллукъдула:

Чегетни кетиб баргъанлайыбызгъа, бир да унуталмайма, аллыбызгъа бир мазаллы айыу чыкъгъан эди. Айыу аллыбыздан чыкъгъанында, кертисин айтсам, джюрегибизни къоркъуу алгъан эди.

Биринчи айтымда *бир да унуталмайма* деген кириш айтым бойсунмагъан айтымды; экинчи айтымда келген *кертисин айтсам* деген кириш айтым бойсунган шарт айтымны формасындады, алай бойсунган шарт айтымны магъанасында туююлдю, айтымгъа грамматика джаны бла байланмагъанды, аны бир кесеге туююлдю, сёлешген адамны айтымда айтылгъан затха къалай къарагъанын кёрюзтеди:

1) *Былыр бу заманда, мен аны энтда унутмайма, бир терен къар тюшген эди.* 2) *Дадаш, гюнахы кесини болсун, ол кюн бек абзырагъан эди.* 3) *Бизни малчыларыбыз, мени аджымым джокъду, социалист эришиуде боюнларына алгъан борчларын толтурурла.* 4) *Мен ёлюб тебресем,—ийнан, сен аны кёб сакъларыкъ туююлсе,—мени терек бачхабызгъа чыгъарт.* (Лермонтов, Мцыри.) 5) *Бир джолда ингирде (ол 1773 джылда октябрь айны аллында эди) мен юйде кесим джангыз олтуруб эдим.* (Пушкин.)

Хоу, угъай дегенча сёзлени айтымда джюрютюлюнюулери

Хоу, (хау), угъай (огъай), хо, хоу, угъай деген сёзле айтымны магъанасында джюрютюлюнююрге боладыла:

1) *Сиз бизге келирмисиз? — Хоу* (андан мурат: «Биз сизге келирбиз»). 2) *Сен письмо джазгъанмыса? — Угъай* (андан мурат: «Мен письмо джазмагъанма»).

Хоу, угъай деген сёзле аяны магъаналарын ачхан айтымны аллында келирге да боллукъдула:

1) *Хоу, биз ингирге къайтырыкъбыз.* 2) *Угъай, мен сиз-*

ге бюгюн келмезме. 3) **Угъай!** Сизни бла сѣлеширге заманым джокъду.

Хоу, угъай деген сѣзле экишер айтылыргъа да боллукъдула:

1) **Хо. хо!** Къоркъмагъыз, кюн ортагъа келмей къалмам.

2) **Угъай, угъай!** Бюгюн киногъа барыргъа амалым джокъду.

Хоу, угъай деген сѣзледен сора да айтымны магъанасында баша сѣзле да джюрюрге боллукъдула, сѣз ючюн: *хайыр, къайдам, эшда-эшда, къайдам акка сау, тобаста, хайда, ма д. а. к.*

Бу тукъум сѣзле аууздан сѣлешиде бек тубейдиле, кеслери да адамны тюрлю-тюрлю сезимлерин, эмоцияларын танытадыла:

Хайыр — айтылгъан затха адамны ыразы болмакълыгъын танытады:

— *Сен бу ишни бир маджарсанг'а.*

— *Хайыр.*

Былайда *хайыр* деген сѣз «Мен бу ишни маджарырма» деген айтымны магъанасын тутады.

Хайда-хайда — дженгил тебре деген магъананы тутады:

— *Хайда, хайда!*

Былайда *хайда-хайда* демеклик *дженгил джетигиз* деген магъананы тутады.

Тобаста — сейирсингенни танытады:

— *Алан, тюнене январны онунда Балыкъ Башында буз уллу джаугъанды дейдиле.*

— *Тобаста.*

Бу тукъум айтымла бирер сѣзден къуралыб къалмай, сѣзту-тушдан къуралыб къалыргъа да боллукъдула; сѣз ючюн, *къайдам акка сау* деген сѣзтутуш адамны айтылгъан затха асыры бек ийнанмагъанын, аккылы болгъанын танытады:

— *Тюнене мараучу Хасан джети бѣрю ѳлтюрюб келгенди дейдиле.*

— *Къайдам акка сау!?*

Былайда *къайдам акка сау* деген сѣзтутуш «Бу хапаргъа мен асыры ийнанмайма» деген айтымны магъанасын тутады.

КЪОШ АЙТЫМ

Къош айтымны къурамакълыкъда бу затланы эсге алыргъа керекди:

1. Къош айтымгъа кирген бош айтымла керти айтымла болур ючюн, аланы предикативликлери болургъа керекди; къарачай-малкъар тилде предикативлик кеси да белгили морфология хыйсабла бла къуралады.

2. Къарачай-малкъар тилде баш болушда келген сѣзле къуру да башчы болуб, айтымны къураб келмейдиле. Кѣб кезиуде баш болушда сѣзле (атла, алмашла, дагъыда аланы магъаналарында келген субстантивленген сѣзле) сѣзтутушлагъа кириб, айтымны сансыз членлери болуб келирге боллукъдула:

Бу письмо эгечим джазгъанды.

Бу айтымда эки сёз баш болушдадыла (письмо, эгечим), алай былайда эки айтым джокъду, бир айтым барды; аны алай болгъанын айтымны айырсакъ кёрлюкбюз:

письмо — башчыды, *эгечим джазгъанды* — хапарчыды; *эгечим* хапарчыны къурагъан сёзтутушха киреди, быланы бир бирлеринден айырсакъ, магъана чыкъмай къаллыкъды; аны сынар ючюн, башчыны хапарчыгъа кирген сёзле бла бирем башха байлаб кёрейик: *письмо джазгъанды* — десек, чюйре магъана чыгъады: *письмо* кеси джазмайды, *письмону* джазгъан этедиле; *письмо эгечим* — десек да, магъана джокъду.

Хапарчыгъа эки сёзню да битеуден салсакъ, ол заманда барысы да орнун табады: *эгечим* деген сёз баш болушда болса да, башчы тьююлдю.

Рашид окъугъан китаб сейир китаб кёре эдим.

Бу айтымда *китаб* башчыды, *Рашид* баш болушда болса да, башчы тьююлдю: ол башчы болур кирик, аны хапарчысы джокъду; анга тагъылгъан *окъугъан* деген сёзню хапарчы аффикси болмагъан себебден, хапарчы болалмайды (предикативлиги джокъду); бу эки сёз бирден (*Рашид окъугъан*) бир сёзтутуш къурайдыла, экиси да бирден китаб деген башчыгъа айгъакълаучу боладыла, кеслери да **к а й с ы к и т а б**? деген соруугъа джууаб этедиле. Бу эки сёзню бирем башха башчы бла байлаб кёрсек, магъана чыкъмай къалгъанын кёрлюкбюз:

окъугъан китаб — десек, китаб кеси окъугъанча болады, китаб кеси окъумазлыгъы ачыкъды;

Рашид китаб — десек да, магъанасызды; алай болмай:

Рашид окъугъан китаб десек, сёзле орунларын табадыла. Айтылгъандан мурат: башында келген айтымда *Рашид* деген сёз баш болушда болса да, башчы тьююлдю, сансыз членди, айгъакълаучуну къурагъан сёзтутушха киреди.

3. Къарачай-малкъар тилде атла бла (не да аланы магъанасында келген, субстантивленнген этимсыфатла бла) *бери, сора, сайын* д. а. к. сонграладан къуралгъан сёзтутушланы предикативликлери джокъду. ала хапарчы болмайдыла, ол себебден айтым да къурамайдыла:

Къар тохтагъандан сора кюн тийди.

Бу айтым бош айтымды: *кюн* — башчыды; *тийди* — хапарчыды; *къар тохтагъандан сора* — заманны болумуду, сёзтутушду, кеси да **к а ч а н**? деген соруугъа джууаб этеди. Бу сёзтутушда *къар* баш болушда болса да, аны хапарчысы болмагъаны себебли, айтым къурамайды: *тохтагъандан сора* деген сёзле хапарчы болмайдыла, не ючюн десенг, *тохтагъандан* деген этимсыфат башлаучу болушдады, атны магъанасында (субстантивлениб) келгенди, кесини да хапарчы аффикси джокъду; *сора* деген сонгра да аны кирикди; хапарчы аффикси джокъду, ол хый-

сабдан аны да предикативлиги джокъду; алай бла, *къар тохтагъандан сора* деген сѣзтутуш заманны болумуду, *тийди* деген хапарчыгъа бойсунады, аны айгъакълайды.

Сонграла алларында келген сѣзню бир белгили болушха салыргъа джюрютюледиле. Кертиси: сонграгъа хапарчы аффикс къошуб, сонграны да, аны аллында келген сѣзню да хапарчы этерге боллукъду, алай ол заманда была айгъакълагъан хапарчы хапарчылыкъдан чыгъыб къалады; башында келген айтымны былай тюрлендирирге боллукъду: *Кюнню тийгени къардан сорады*, алай бу айтым да бош айтымды: *кюнню тийгени* — башчыды, *къардан сорады* — хапарчыды.

Джаз келгени сайын таула ариу бола эдиле. Бу айтым да бош айтымды: *таула* — башчыды; *ариу бола эдиле* — хапарчыды; *джаз келгени сайын* — заманны болумуду, хапарчыгъа бойсунады, кеси да *къачан? не кезиуде?* деген соруулагъа джууаб этеди. Бу сѣзтутушда *джаз* баш болушда болгъанлыкъгъа, ол башчы болмайды; аны хапарчысы джокъду: *келгени сайын* хапарчы болмайды: субстантивленген этимсыфатды: аны аягъында 3-чю бетники болгъанын танытхан *-и* деген иелик аффикс келиб турады (этимсыфатлагъа иелик аффиксле къошулсала, этимсыфатла атланы магъаналарында джюрюйдюле); *сайын* сонграды, аллында келген сѣзню баш болушха салады, бу да, хапарчы аффикси болмагъаны сеbebден, хапарчы болмайды. Қъысхасы: *джаз келгени сайын* заманны болумун къурагъан сѣзтутушду, айтым туююдю.

Сайын деген сѣзге хапарчы аффикс салынса, ол аллында келген сѣз бла бирге хапарчы къуаргъа боллукъду: *Таулары ариу болгъанлары джаз келгени сайынды*; алай бу да бош айтымды: *таулары ариу болгъанлары* — башчыды; *джаз келгени сайынды* — хапарчыды.

4. Қъош айтымгъа кирген баш айтым бла бойсунган айтымны хар бирини энчи башчысы болмай къалгъанлыкъгъа, аны ючюн деб бойсунган къош айтымны къурауагъа мусхамлыкъ болмайды: айтымны къурамакълукъда баш кереклиси аны предикативлигиндеди; ол сеbebден баш айтымда да, бойсунган айтымда да бир башчы болуб къалыргъа боллукъду:

Хасан шахаргъа келсе да, Османга тюбемеген эди.

Бу бойсунган къош айтымда *Хасан шахаргъа келсе да* деген кесеги бойсунган айтымды, *Османга тюбемеген эди* деген кесеги баш айтымды; алай эки айтымны да башчысы бирди, ол да *Хасан* деген сѣздю: шахаргъа келген да, Османга тюбемеген да *Хасанды*.

Былайда келген къош айтымгъа кирген эки айтымны да кеслерини энчи башчылары болурча этерге боллукъду:

Хасан шахаргъа келсе да, Осман анга тюбемеди.

Былайда биринчи айтымда башчы *Хасанды*, экинчи айтымда башчы *Осанды*. Алай болса да, эки тюрлюсю да бойсунган къош айтымгъа тергеледи.

5. Къарачай-малкъар тилде (орус тилдеча болмай) этимча айланчны кесини логика башчысы болургъа боллукъду, алай болса да, аны ючюн деб, аллай этимча айланч бойсуннган айтым болмайды, этимча айланчлай къалады¹.

Кюн бата, биз сыртха чыкъдыкъ.

Бу айтымда этимча айланчда субъект *кюн* болса да, ол бойсуннган айтым болмайды, бош айтымда заманны болумуду.

Къош айтымдан ангылам

Эки не да андан артыкъ бош айтымдан къуралгъан айтымгъа къош айтым деб айтылады; къош айтымгъа кирген бош айтымла магъаналары эм да интонация джаны бла бирикген этедиле, бир битеу затны къурайдыла.

Эскертиу. Интонация бу элементледен къуралады:

1) логика басымдан;

2) ауазны мелодикасындан (ауазны кетюрюлгенинден не да алаша болгъанындан);

3) сёлешиуню темпинден (сёлешиуню дженгил не да акъырын барыуундан, дагъыда аны кибик аны паузаларындан).

Бош айтым бла къош айтымны эм уллу башхалыкълары ала ны къуралыу формаларынданды: бош айтымда джангыз бир предикативлик болады, къош айтымда уа эки не да андан артыкъ предикативлик барды (къош айтымгъа ненча бош айтым кире эсе, анда анча предикативлик боллукъду).

Бош айтым сёзледен эм да сёзтутушладан къуралады, къош айтым'а бош айтымладан къуралады:²

1) *Кюн тийди, джер джылынды, чыкъ кебди.*

2) *Кюн тийген эсе, чыкъ кеберикди.*

Биринчи къош айтымда юч бош айтым барды, ала ючюсю да бирден бир суратны бередила, магъана джаны бла да ала бир бирлерине байланыбдыла, аны бла бирге ала юч муратны танытадыла.

Экинчи къош айтым эки бош айтымдан къуралгъанды, анда эки мурат танылады (биринчиси: кюнню тиерик шарты; экинчиси: чыкъны кебериги).

Къош айтымгъа кирген бош айтымла бирем башларына бирер муратны тутсала да, ала къош айтымгъа кириб, бир бирлери бла байланнган себебден, къош айтым бир бош муратны танытыб къоймайды: ол къош муратны танытады.

Эки не да андан артыкъ бош айтымдан къуралыб, бир къош муратны танытхан айтымгъа къош айтым деб айтылады.

¹ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, § 966, бет 474.

² «Синтаксис современного русского языка», под редакцией Галкиной-Федорун, бет 342.

Къош айтымда тенг джарашдырыу бла бойсундуруу

Къош айтымгъа бош айтымла юч тюрлю хыйсаб бла кирирге боладыла, ала да быладыла:

- 1) тенг джарашдырыучу байлаула бла;
- 2) бойсундуруучу байлаула бла не да байлау сёзле бла;
- 3) интонация бла (байлаусуз).

1. Тенг джарашдырыучу байлаулары кючю бла къош айтымгъа кирген бош айтымла бир бирлерине бой салмайдыла, энчи магъаналары эм да формалары сакъланады.

Бир бирлерине бойсунмагъан, тенг магъаналы бош айтымладан кюралгъан къош айтымгъа тенг джарашхан къош айтым деб айтылады:

1) *Шыбыла чартлады, сора аны ызындан кёкню ачы кюкюрегени эшилди.* (Арсеньев.) 2) *Кюн батхан джанындан джел къакъды эм да кёбген акъ булут тёрт джанындан горизонтну басды.* 3) *Булут ууакъ бускаклагъа юзюлдү, сора аны кесеклери джел ургъан джаны таба сюзюлюк тебредиле.* 4) *Ай булутлагъа чулгъанды, тенгизде да туманла кюзгъалдыла.*

2. Бойсундуруучу байлаулары не да байлау сёзлени кючю бла къош айтымгъа кирген бош айтымлары бири бирине бойсунады, энчилигин тас этеди, бирси айтымны айгъакълаб келеди.

Къош айтымгъа кирген бош айтымлары бири бирине бойсунуб, аны айгъакълаб келсе, аллай къош айтымгъа бойсунган къош айтым деб айтылады.

Бойсунган къош айтымда энчи магъанасын эм да формасын тас этмеген бош айтымгъа баш айтым деб айтылады; баш айтымгъа бойсунуб, аны айгъакълаб келген эм да толу энчи магъанасы болмагъан бош айтымгъа бойсунган айтым деб айтылады.

1) *Мен чабакъгъа барсам да, чабакъ туталмадым.* 2) *Къалайда иги отлау болса, иги сюрюучю малларын алайгъа элтиб кютеди.* 3) *Былтыр бир-бир джерледе джаз алай таб келмесе да, бизни малчыларыбыз тёлюню чалпытмай сакълагъандыла.* 4) *Лекцияла бошалсала, битеу джыйылыу боллукъду.*

3. Байлаулары не да байлау сёзлери болмагъан, талай бош айтым интонацияны кючю бла бир къош айтым кюругъа боладыла. Алай кюралгъан къош айтымгъа байлаусуз къош айтым деб айтылады.

Интонация байлаулу къош айтымлада да барды, алай ала кюру интонацияны кючю бла кюралмайдыла, алада байлаула не да байлау сёзле да боладыла.

Байлаусуз къош айтымлада уа бош айтымлары бир бирлерине келишдирген, къош айтымны кюрашдыргъан интонация кеси болады:

Кёк ариуланды, джудузла мутхуз болдула, танг джарыб

башлады. Кёк ариуланды. Джулдузла мутхуз болдула. Танг джарыб башлады.

Биринчи юлгюде бла экинчи юлгюде интонация бирча тьююдю: биринчи юлгюде байлаусуз кьош айтымны кесеклерини араларында этилген паузала экинчи юлгюде келген юч бош айтымны арасында этилген паузаладан кысхаракдыла; байлаусуз кьош айтымда интонация аллында бийик тон бла (ауаз) башланыб, айтымны аягына (бирча тюше-тюше) алаша тон бла тауусулады.

Экинчи юлгюде (юч бош айтымда) интонация хар бош айтымны аллында бийик тон бла башланыб, аягына алаша тон бла тауусулады. Алай бла, экинчи юлгюде юч энчи бош айтым болган себебден, интонация юч кере кётюрюлюб, юч кере да алаша болады.

Бир бирледе интонациягъа кёре айтымны магъанасы тюрленеди:

1) *Китаб окъурса, билим алырса.* Бу айтым биртукъум членлери болган бош айтымды, интонация тизген, санаган халда келеди.

2) *Китаб окъурса — билим алырса.* Бу байлаусуз кьош айтым шарт магъананы танытады (*китаб окъусанг, билим алырса* деген магъананы тутады). Бу айтымда бу тукъум магъана интонацияны кючу бла болады.

Интонацияны кючу бла байлаусуз кьош айтымны кесеклерини арасында тюрлю-тюрлю магъанала болурча боллукъдула: заман, сылтау, шарт д. а. к. Бу айтымны интонацияларын тенг-лешдиригиз:

1) *Мен кёзлерими ачдым: танг сызылыб башлагъан эди.*
2) *Танг атар — джолгъа чыгъарбыз.* 3) *Сампалны тартдым — шок чарлады.* 4) *Джай джыяды — къыш ашайды.* 5) *Кёгде ай джокъ эди: бу кезиуде ол кеч чыгъа эди.* 6) *Къоркъма — джара хаталы тьююдю.*

Тенгджарашхан кьош айтымла

Башында эскертилгенча, тенг джарашдыручу (джалгъаучу, айыручу, къаршы) байлаулары болушлукълары бла эки не да андан артыкъ бош айтымдан къуралган кьош айтымгъа тенгджарашхан кьош айтым деб айтылады.

Тенгджарашхан кьош айтымны кесеклери (анга кирген бош айтымла) къуру джарашдыручу байлаулары кючу бла байланыб къалмайдыла: аланы бир бирлерине тагъаргъа, алада кьош айтымны къурашдырыргъа интонация да болушады.

Тенгджарашхан кьош айтымда джарашдыручу байлаула кьош айтымны кесеклерин байлагъан бла къалмай, ол кесеклени (кьош айтымгъа кирген бош айтымы) бир бирлерине къалай тукъум келишгенлерин да танытадыла.

Сёз ючюн: *да, эм, эм да...* джалгъау, тизиу магъананы тута-

дыла; *не-не, не да, бир-бир...* айыргъан магъананы тутадыла; *а, уа, алай...* къаршчы магъананы тутадыла.

Ол себебден магъана джаны бла тенг джарашдырыучу байлаула барысы да юч къауумгъа юлешинедиле:

1) джалгъаучу байлаула: *да, эм, эм да, сора, андан сора, не-не, дагъыда;*

2) айырыучу байлаула: *не, не да, бир-бир, огъесе;*

3) къаршчы байлаула: *а, уа, алай, алай болса да, алай болгъаны ючюн, алай болгъанлыкъгъа, алай болмаса, ансы.*

ТЕНГДЖАРАШХАН КЪОШ АЙТЫМДА ДЖАЛГЪАУЧУ БАЙЛАУ

Джалгъаучу байлаулары ангыламы

Бош айтымны биртукъум членлерин байлаб не байлаула джюрюй эселе, тенгджарашхан къош айтымда да бош айтымлары бир бирлерине байлаб джюрюген ол байлауладыла. Аны алай болгъаныны себеби: биртукъум членле бир бирлери бла, тенгджарашхан къош айтымда бош айтымла да бир бирлери бла бойсундуруу халда болмай, тенгджарашдырыу халда байланадыла (ол джаны бла ала бир бирлерине ушайдыла).

Алай болса да, биртукъум членле бла тенгджарашхан къош айтымны бош айтымларын къатышдырмазгъа керекди, пунктуация джаны бла былада башхалыкъ уллуду; сёз ючюн, джалгъау байлау эки биртукъум членни арасында бир кере келиб къалса, алайгъа запятой салынмайды, эки бош айтымны арасына запятой салынады:

1) *Джауун джауду да джерни джибитди.* Бу айтымда байлауну аллында запятой джокъду, не ючюн десенг, *да* деген байлау былайда *джауду, джибитди* деген биртукъум членлени байлайды; бу айтымны кесинде да бир башчы барды (джауун).

2) *Джауун джауду, джер да джибиди.* Бу айтымда *да* байлау эки бош айтымны байлаб келгенди, ала да:

а) *джауун джауду* (башчысы хапарчысы да барды);

б) *джер джибиди* (башчысы хапарчысы да барды).

Ол себебден эки бош айтымны арасына запятой салынганды.

Б а й л а у д а

Тенгджарашхан къош айтымда *да* деген байлау къуру да бир джерде келиб турмайды, ол себебден, ол бир бирине байлагъан айтымлары араларында магъаналары да анга кёре тюрленирге болады:

1. Байлау *да* тенгджарашхан къош айтымда эки не да андан артыкъ бош айтымны байлаб келирге болады:

1) *Чакъгъан балди тереклени бутакълары тереземе къарайдыла, джел да* аланы акъ чакъгъанчыкълары бла столуму

толтурады. (Лермонтов.) 2) Къалын чегет джангыз кеси къаралады, нызыла **да** къырау тубюнден кёгереди. (Пушкин.) 3) Бусагъатда комиссар айырайыкъ, ол **да** законну джарылагъа иги болурча алай бардырыгъа керекди. (Залиханланы Дж., Таулада.)

2. Къош айтымда алгъы бурун бош айтымла байлаусуз келиб, эм артындагъы айтым **да** бла байланса, айтымны бошалгъаны танылады:

Кюяле кетерле, кетерле джылла, Сиз **да** этерсиз джылкъыма джырла.

3. Байлау **да** болгъан къош айтымланы магъаналары асламысына заманны танытадыла.

1) Биз тебдиребиз таулары эм суулары, Джомакъ заманла тубюбюзде келдиде, Емюрлюкге эркин болгъан Волга бла **да** Москвагъа джюзюб келедиде кемеле. (Лебедев-Кумач.)

2) Къайыкъ суу юсюнде чайкъала эди, шулну джауунчукъ **да** мудах халда себелей эди. 3) Оркестр согъула эди, джырчыла **да** хор болуб джырлай эдиде. 4) Печорин Бэладан кёзюн алмай къарай эди, ол **да** дженгил-дженгил аны таба къашын-башын тубюб къарай эди. (Лермонтов.) 5) Тёгерек шош эди, зауукъдан тойгъан чыпчыкъла **да** джюреклерин таралтыб, кеслерини тиллеринде ариу джырла джырлай эдиде.

4. **Да** байлау болгъан къош айтымда эки бош айтымгъа да бирден тагъылгъан сансыз член не да бойсунган айтым болургъа боллукъду (аллай кезиуде эки бош айтымны арасына запятой салынмайды):

✓ 1) **Бизни къралыбызда** джангы шахарла ёседиле уллу заводла **да** ишленедиле (бизни къралыбызда деген сансыз член эки бош айтымгъа да бирча тагъылыбды: шахарланы ёсгени да, заводланы ишленгени да бизни къралыбызда болады).

2) **Апрелни аллында** къарылгъачла хауа тенгизде джюзедиле къолан гёбелекгечикле **да** хансан хансха секире айланадыла (къарылгъачланы хауа тенгизде джюзгенлери да, гёбелекелени айланганлары да апрелни аллында болады).

3) **Булутладан ай къарагъанында**, тёгерек джарыкъ болду тенгизни **да** юсю кюмюшча джылтырады (бойсунган айтым эки бош айтымгъа да бирден бойсунады, экисин да айгъакълайды).

5. Байлау **да**, бир заманны ичинде болмай, бир бирини ызындан болуб келген затланы танытыргъа да болады; андан мурат: тенгджарашхан къош айтымны ал кесегинде айтылгъан алгъа болады, аны ызындан келген кесегинде айтылгъан аны ызындан болады, андан ары да алай бола барады:

1) Арбачы джюгенлени силкди, юч ат джегилген арба **да** аллына тебреди. 2) Дженгил окъуна къарангы тутду, орам **да** ууакъ-ууакъ къуу-шуу болду. 3) Старшиналары бири багъыр ачхалары бла хызенни Пугачёвха узатды, ол **да** ууучу бла аланы бюркюб башлады. (Пушкин.) 4) Тифлисден сора жени

акъылым тюрленди, мен да хан къатын бла джаш ханланы (аны джашларын) дин къазауат ачарларына тюшондюрюб башлады. (Л. Толстой., Хаджи-Мурат.)

6. Да деген байлау, башында келген юлгюледеча, бир кере келиб къалмай, тенгджарашхан къош айтымгъа кирген бош айтымланы хар биринде болургъа да боллукъду:

1) *Къонгуроу да* къагъылды, *сабийле да* классларын-дан переменагъа чыкъдыла. 2) *Джиз да* болду, *джер да* джылынды, *колхозчула да* сабаннга чыгъыб башладыла. 3) *Джылы аяз да* шош-шош къагъады, *терек чапракъла да* ёбелекге къанатлача акъырын-акъырын къалтырайдыла, *баргъан суучукъ да*, *ташчыкъла* бла татлы ушакъ этгенча, *шорхулдайды.*

7. Да байлау башчыны ызындан экинчи айтымда келеди:

Бюгюн къар джауду, уллу боран да болду (бюгюн къар джауду, уллу боран болду *да* — деб айтыргъа джарамайды).

Алай болмай, *да* байлау, башчыны ызындан келмей, хапарчыны ызындан келсе, ол заманда да биринчи айтымда келеди:

1) *Эшик ачылды да*, андан *Татаркъанны тамата джашы Абдуллах чыкъды.* (Залиханланы Дж., Таулада.) 2) *Бюгюн къар джауду да*, *уллу боран болду.*

Б а й л а у л а э м , э м да

1. *Эм, эм да* деген джалгъаучу байлаула тенгджарашхан къош айтымда бирер кере келиб, аны кесеклерин (къош айтымгъа кирген эки бош айтымны) бир бирлерине байлайдыла; магъана джаны бла бир ишни юсюне экинчи бир башха иш этиле баргъанын не да аланы бирге этиле, бола баргъанларын кёргюзтеди:

1) *Терекле толу чапракъландыла эм да* назик джазгъы кырдык, *джашил къатапача, джерни джасады.* 2) *Кече тауланы юслерин басды эм* мылы туман ёзенлеге этеклерин кенг джайды. 3) *Ачы суучукъ терек бутакъланы, кёкенлени мылылары чыгъарды эм да* терекле къалын кыырау бла джасандыла. 4) *Къара булут кесеклеге юзюлдю эм да* ала тёрт джанына чачылдыла. 5) *Элде юйлени от джарыкъчыкълары чыкъды эм да* аланы терезеледен ургъан тунакы джарыкълары арбазланы, *орамланы мутхуз халда джарытдыла.* 6) *Джел къакъды эм* терекни чапракълары шууулдадыла.

2. *Эм, эм да* байлаула бир кере келиб, эки бош айтымгъа тийишген битеу сансыз член не да бойсунган айтым болургъа боллукъду:

1) *Бизни къралыбызда* межам ишлеу мардасыз дженгил ёседи *эм да* урунган халкъны джашауу игиден иги бола *барды* (бу айтымда эки бош айтымны экинине да бирча тийишген ара сансыз член барды, ол да бизни къралыбызда деген орун болумду: *межам ишлеу да, джашауну иги болуу да бизни къра-*

лыбызда болады). 2) *Джай кезиуде эртденги кюнню таякълары тауну артындан тийгенлеринде, тегерек, кезюнго кзамата, жарыды эм да Кзобанны шорхаларындан тамчыла жанкылышча джылтырадыла.* Бу кшош айтымны эм аллында келген джайылгъан заман болум (айланч) аны ызындан келген эки бош айтымны бирден айгъакълайды, аланы эки-сине да бирден бойсунады (ол сеbebден, арта келген эки бош айтымны арасына запятой салынмагъанды).

Б а й л а у л а не-не (не — не да)

1. Джалгъаучу не-не байлау джалгъаучу байлауну къул-лугъун да толтурады, аны бла бирге, айтылгъан затны къарыу-лу да этеди; не-не байлау къуру угъайлаучу бош айтымланы байлаб келеди (хапарчы угъайлаучу болады). Байлау не-не кшош байлауду: бир кере айтылыб къалыргъа болмайды, аны кесеги (не) хар бош айтымны аллында салынады (айтымны аллында келмеген кезиую да болады); не-не байлау болгъан кшош айтым эки, юч не да андан артыкъ бош айтымдан къуралыргъа боллукъду:

1) *Бу джерледе не наныкъ битмейди, не джилек тубе-мейди, не гургум джокъду.* 2) *Не ол кишиге джорюмейди, не киши анга бармайды.*

2. Селешген заманда эки не байлауну орнуна не бла не да келиучюдо. Бу форманы алай тюзге санаргъа да кыйынды, не ючюн десенг, не да деген байлау джалгъау магъанадан эсе айы-рыу магъанагъа дженгиб кетеди:

1) *Не ол манга писмо джазмайды не дз мен анга джукъ джазмайма.* 2) *Март сицукъ ай болду: не къар эриб бошаймайды, не джер джумушаймайды, не да кырдык чыгъалмайды.*

3. Бир-бир кезиуледе кшош айтымгъа кирген бош айтымланы аллында аланы барысына да бирча байланган, барысын да бирча айгъакълагъан ара сансыз членле келирге боллукъдула. Ол заманда биринчи байлау не, айтымны эм аллында салынмай, ара сансыз членлеринден сора салыныб башланады. Асламысына айтымны аллында, ара сансыз член болуб, орунну не да заманны танытхан сансыз членле болуб келеди; аны кибик толтуруучу келирге да боллукъду:

1) *Бюгюн эртденбла не къырау тюшмеген эди, не суу бузламагъан эди, не аяз джокъ эди.* Бу тенгджарашхан кшош айтымда юч бош айтым барды, ала ючюсю да не деген байлау бла байланадыла. Бюгюн эртденбла деген сансыз член бош айтымны ючюсюне да бирча, тенгден байланады, юч айтымгъа да заман болум болады, къырауну тюшгени да, сууну бузламагъаны да, аязны болмагъаны да бир заманны ичинде болады (бюгюн эртденбла).

2) *Бир къауум тау элдеде не нартюх битмейди, не помидор джетмейди, не харбыз болмайды.*

3) **Бизни ишибизге не** Солтан болушмады, **не** Алий бурулуб къарамады. Бу айтымда ара, сансыз член толтуруучуду (бизни ишибизге); Солтанны болушмагъаны да, Алийни къарамагъаны да бизни ишибизге барады.

Ара сансыз членни магъанасында бойсунган айтым келирге да боллукъду:

Кюн тийсе да, не джылы болмайды, **не** буз эрмейди, **не** аяз тохтамайды. Джаун болса, **не** дырын джыймайдыла, **не** гебен къаламайдыла.

Б а й л а у с о р а (андан сора)

1. Байлау сора тенгджарашхан къош айтымда бир бирлерине эки бош айтымны байлайды. Сора бла байланган айтылмада кѣргюзтюлген ишле бир бири ызларындан келирге боладыла, андан мурат: экинчи бош айтымда кѣргюзтюлген иш биринчи бош айтымда кѣргюзтюлген ишден сора келеди:

1) Алгъы бирин кѣкню къара булутла басдыла, сора бир кесекден джаун джауб башлады. 2) Бизни къралыбыз джерни тегерегине айланган спутникле джибергенди, сора эм артында биз Кюнню тегерегине ёмюрлюкге айланыб турлукъ спутникни ийгенбиз.

2. Эки бош айтымны бир бирлерине байларгъа сора деген байлаугъа да деген байлау къошулургъа да боллукъду (экинчи бош айтымны ичинде):

Булутла чачылыб, кюн тийди, сора къысха окъуна джер да джылынды.

3. Сора деген байлауну сора деген сонгра бла къатышдырыргъа керек туююлдо: сора байлау болса, эки бош айтымны бир бирлерине байлаб келеди; алай болмай, сора сонгра эсе, аллында келген атны (не да атны магъанасында келген башха сѣзню) башлаучу болушха салыргъа джюрютюлюнеди:

Булут ууакъ кесеклеге юзюлдо, сора аны бускаклары джел баргъан джанына сюзюлюб тебретиле. Бу айтымда сора байлауду, эки бош айтымны бир бирлерине байлаб келеди.

Ишден сора адамла клубха джыйылдыла. Бу айтымда сора сонграды, иш деген атны башлаучу болушха салыб келеди.

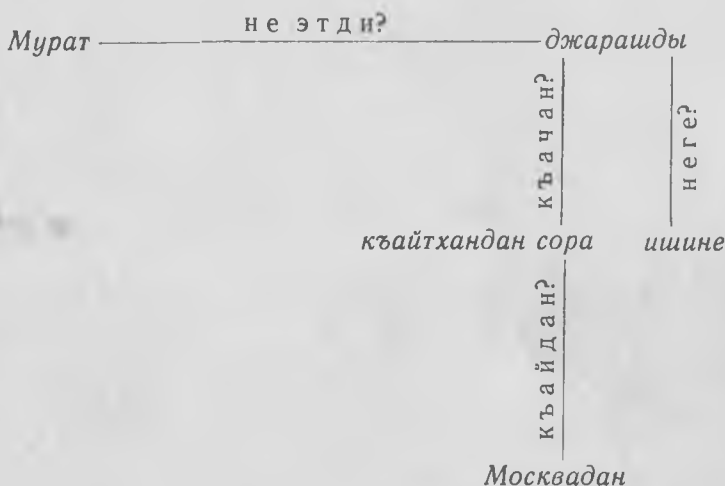
Байлау сора бла сонгра сора-ны бир бирлери бла къатышдырмаз ючюн, бу тубюнде келген ышанны да эсге алыргъа боллукъду: сора байлау эсе, аны аллында хапарчысы болады, пауза да аны аллында этиледиди, запятой да алайгъа салынады, алай болмай ол сонгра эсе, аны аллында ат не да атны магъанасында келген сѣз башлаучу болушда болады, пауза сонградан сора этиледиди (алайгъа запятой'а салынмайды):

Сора деген сонгра **-гъан, -ген, -нган, -нген** деген аффикслени болушлукълары бла къуралгъан этимсыфатланы башлаучу болушха салыб келирге болады. Ол заманда этимсыфатла атны магъанасында келедиле (субстантивлениб келедиле). Ал-

лай этимсыфатланы биргелерине бойсунган сёзлери болуб келирге боладыла. Бу кезинде этимсыфат айланч бойсунган айтымгъа ушайды, алай болса да ол бойсунган айтым болалмайды: башлаучу болушда келген этимсыфат атны орнуна келген себебден, бойсунган айтымны къуарча аны предикативлиги джокъду:

Москвадан къайтхандан сора, Мурат ишине джарашды.

Бу айтым бош айтымды, муну бир башчысы бла бир хапарчысы барды (*Мурат джарашды*), мында бойсунган айтым джокъду. Бу айтылгъан зат иги ачыкъ болур ючюн, айтымны схемасын да салыб, аны членлери бир бирлерине къалай байланганларын эм да не членле болгъанларын айырайыкъ.

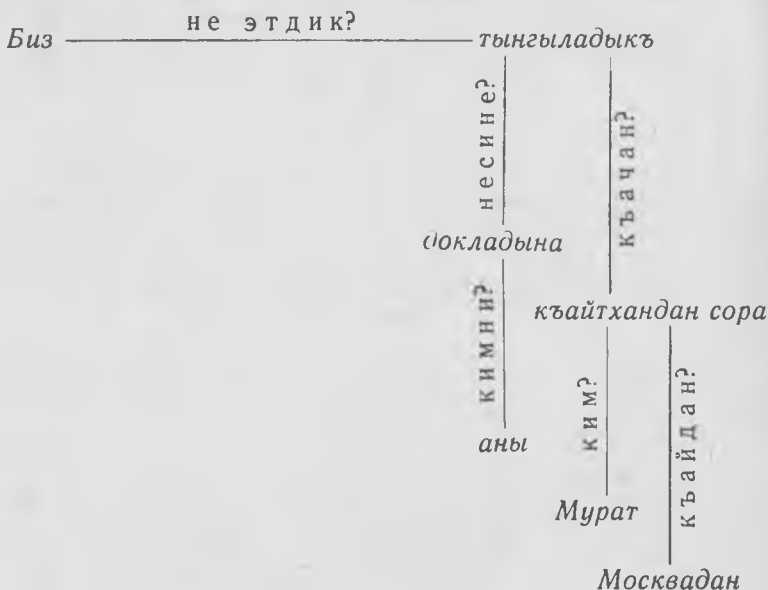
Мурат — башчыды; *джарашды* — хапарчыды; *къайтхандан сора* — заман болумду, хапарчыны айгъакълайды, *Москвадан* — орун болумду, заманчы болумну айгъакълайды; *ишине* — толтуруучуду, хапарчыны айгъакълайды.

Бу айтымда аны членлери бир бирлерине былай байланыбдыла:

- 1) *Мурат джарашды;*
- 2) *Москвадан къайтхандан сора джарашды;*
- 3) *ишине джарашды.*

Башында келген юлгюледе джангыз бир субъект барды. Айтымны анда эки болурча этерге да боллукъду, ол заманда да ол бош айтымлай къаллыкъды. Энтда биягъы юлгюню (бир кесек тюрлендириб) алайыкъ: *Мурат Москвадан къайтхандан сора, биз аны докладдына тынгыладыкъ.*

Бу айтымны схемасы да былай боллукъду:

Биз — башчыды; *тынгыладыкъ* — хапарчыды; *докладына* — толтуруучуду; *аны* — докладына деген толтуруучуну ачыкълайды; *къайтхандан сора* — заман болумду; *Мурат* — (атаучу болушда болса да) *къайтхандан сора* деген заман болумну айгъакълайды, анга бойсунады (толтуруучуду), *Москвадан* — орун болумду, *къайтхандан сора* деген заман болумгъа байланыбды.

Мурат деген сансыз член да, *Москвадан* деген сансыз член да *къайтхандан сора* деген сансыз членнге бирча бойсунадыла. Ол себебден бу айтымда да бир башчы (*биз*), бир хапарчы (*тынгыладыкъ*) барды.

Такъмакъ айтымла

Тенгджарашхан къош айтымгъа кирген бош айтымны экинчиси джалгъанган халда келмей, биринчи айтымгъа такъмакъ халда, къошакъ халда тагъылыб келирге боллукъду. Быллай кезиуледе экинчи айтымны магъанасы биринчи айтымны магъанасына тюгел тенглик эталмайды, алай болса да, экинчи айтым биринчиге бойсунмайды, тенг джарашдырылган халда келеди:

Эгешчигим айырма окъуйду, къарындашчыгъым да аман окъумайды.

Бу къош айтымда магъананы ауурлугъу биринчи айтымдады, экинчи айтым къошакъ, такъмакъ халда келеди: бу айтымны айтхан адам *эгешчигим айырма окъуйду* деген айтым-

гъа, къарындашчыгъым да аман окъумайды деген айтымдан эсе, артыкъ эс бѣлюб айтады.

Тенгджарашхан къош айтымда биринчи бош айтымгъа экинчи бош айтымны т а к ъ м а к ъ халда тагъар ючюн, да, *дагъы-да* деген байлаула эм аны бла бирге, аны бла бирча, аны кибик деген сѣзтутушла джюрютюлюнедиле:

1. Б а й л а у да: Мени юйге барлыгъым келмей эди, барыргъа керекли зат **да** джокъ эди. Мында, шахарда, сени киши айыралмайды, айырыр адам **да** джокъду. (Чехов.) Ашаргъа джукъ джокъ эди, ашарым **да** келмей эди. (Арсеньев.)

2. Б а й л а у дагъыда: Октябрь революцияны байрамына клубда концерт салдыла, той-оюн этдиле, **дагъыда** кино болду.

Дагъыда деген байлау гъа да деген байлау къошулуб келирге да боллукъду: Джер-джерден футбол ойнар гъа Къарачай шахар гъа кѣб адам келген эди, **дагъыда** бизни элден **да** бир талай адам келген эди.

3. С ѣ з т у т у ш аны бла бирге: Бизни совет джуртубузда окъуу, культура, байлыкъ дженгил ёседи, **аны бла бирге** халкъны джашауу ырахатлы, зауукълу болады.

Аны бла бирге деген сѣзтутушха да деген байлау къошулур гъа да болады: Бизни къралыбызда фабрикала, заводла кѣб ишленедиле, **аны бла бирге** ишчилени санлары **да** ёседи.

4. С ѣ з т у т у ш аны бла бирча: Завод планын артыгъы бла толтурады, **аны бла бирча** аны чыгъаргъан продукциясыны агъачы бек игиди.

Аны бла бирча деген сѣзтутушха да деген байлау къошулур гъа да болады: Джазгъа эл мюлк машиналагъа ремонт этилиб башланган эди, **аны бла бирча** колхозчула **да** ишге чыгъаргъа хап-хазыр болгъан эдиле.

5. С ѣ з т у т у ш аны кибик (да байлау бла бирге): Колхоз «Къзыл партизанла» малчылыкъны дженгил ёсдюредиле, **аны кибик** къалгъан ишлери да джетишимли барады.

ТЕНГДЖАРАШХАН КЪОШ АЙТЫМЛАДА АЙЫРЫУЧУ БАЙЛАУЛА

Б а й л а у л а не, не да

Айырыучу не байлауну джалгъаучу не байлау бла къатышдырыргъа керек туююлдо: джалгъаучу байлау не талай бош айтымны бир бирлерине джалгъайды, аны бла бирге аланы магъаналарын къарыулу этеди, кеси да къуру угъ а й л а у ч у айтымла бла келеди:

Не кюнню джарыгъы манга кѣрюнмейди, **Не** тамырларыма бошлукъ берилмейди... (Крылов.)

Бу эки бош айтымны хапарчылары угъайлаучуладыла, аланы бири болуб, бири къалмайды; ала экиси да болмайдыла. Айырыучу не байлауну магъанасы башхады.

1. Айырыучу не байлау болгъан тенгджарашхан къош ай-

тым айыргъан магъананы береди, андан мурат: бир бош айтымда айтылгъан зат экинчи бош айтымда айтылгъан зат бла сыйындайды, биринде айтылгъан зат болса, экинчиде айтылгъан зат болургъа болмайды:

Бюгюн ала бизге келликдиле, не биз алагъа барлыкъбыз.

Бу эки айтымны биринде айтылгъан зат болса, экинчисинде айтылгъан зат болургъа болмайды: ала бизге келлик эселе, биз алагъа барыргъа керек болмайды; алай болмай, биз алагъа барлыкъ эсек, ала бизге келирге джол чыкъмайды.

2. Байлау *не*, башында келген айтымдан белгили болгъаныча, къош айтымда бир кере келиб къалыргъа да боллукъду; алай болса да, асламысына ол эки не да андан артыкъ болуб келеди:

1) *Бюгюн не ала бизге келликдиле, не биз алагъа барлыкъбыз.* 2) *Не сен кел да дерсибизни бизде окъуюкъ, не мен барайым да сизде окъуюкъ.*

3. Айтымда *не* бирден артыкъ келсе, эм артда келген *не* байлауну орнуна *не да* деген байлау келирге ёчдю; кеси да айтымланы тауусулгъанларын танытады:

Ол ауангы не бёрюдю, не да мал аджашыб айланады.

4. *Не* деген байлау бла келген айтымланы аллында аланы барысына да битеуден тийишген ара сансыз членле не да толу айтымла келирге боладыла.

Не байлаулары болгъан эки бош айтымгъа ара сансыз членле кёб тюрлю болуб келирге боллукъдула:

Бу баргъан суучукъну къатында тауукъ ферма ишленникди не (не да) *кёгет терекле салынныкъдыла.* Бу айтымда *не* байлау бла байланган эки бош айтым барды; магъана джаны бла аланы экисине да бирча тийишген, экисине да бирча тагъылгъан сансыз член барды, ол да: *бу баргъан суучукъну къатында* деген орун болумду.

Къошдан Алийни келгенин не *Добаш айтдырыргъа керек эди, не* *Алий кеси билдирирге керек эди* (ара сансыз член толтуруучуду).

Санга, мени акъылым бла, бу эки затны бири боллукъду: не экзамен берликсе да аспирантурагъа кирликсе, не да ызынга къайтыб келиб, эски орнунга джарашырыкъса.

Бу къош айтымда *санга, мени акъылым бла, бу эки затны бири боллукъду* деген биринчи айтым *не* деген байлау бла башланган айтымланы экисине да бирча тагъылады, джыйышдырыучу сёзню магъанасында келгенди; *не* байлау бла башланыб келген айтымла биринчи айтымны магъанасын айгъакълаб, ачыкъ кесгин этиб келедиле. (Бу зат тамам биртукъум членледеча болады: биртукъум членле джыйышдырыучу сёзню ачыкълаб келгенча, башында, къош айтымда да *не* байлаулары болгъан айтымла эм алда келген айтымны ачыкълаб келедиле).

Ол энди башха хыйсаб къалмагъанын ангылай эди: не сахарны алыргъа керек эди, не да барысына да былайда къырылыргъа керек эди. (А. Н. Толстой, Онсегизинчи джыл.)

Бу айтымда байлаула бла келген эки айтым аланы алларында келген биринчи айтымны магъанасын ачыкъ, кесгин этедиле.

5. Айырычу *не* байлау да деген байлау бла аралашыб келирге да боллукъду: **Не** кюн ачылыр **да** джолгъа чыгъарбыз, **не** батмакъ болур **да** бюгюн былайда кталырбыз.

Б а й л а у бир-бир (бир бир да)

1. Байлау *бир-бир* къош байлауду: аны бир кесеги бла (бир) байлау къуралмайды, андан мурат: ол айтымда бир кере джюрютюлюб келмейди, муну айтымда экиден аз салыргъа болмайды; бу байлау къош айтымгъа кирген бош айтымны аллында салыныб келеди.

Къош айтымда бир-бир деген байлау бир бири ызыларындан болуб келген затланы суратлайды:

1) **Бир** кюн джылтырай эди, **бир** джауумсурай эди.
2) **Бир** бёрю улугъан тауушла чыгъадыла, **бир** тегерек шош болады, **бир** тууайлагъан тауушла эштилинедиле.

2. Аллында айтымланы араларында *бир* келиб, эм артда айтымны аллында *бир* деген кесекни орнуна *бир да* келирге да боллукъду, бу кеси да андан ары айтым келмезлигин танытады.

Бир шош бола эди, **бир** аяз джумушакъ-джумушакъ къагъа эди, **бир да** къаты джел уруб, букъу кётюрюле эди.

3. Бош айтымла кёруу да *бир* деген байлау бла башланыб да келмейдиле: биринчи *бир-ни* аллында айтымланы барысына да тийишген, барысына да ара сансыз член болгъан сёзле не да сау айтымла келирге да боллукъдула:

1) **Тюнене сахарда бир** тутушуу болду, **бир** чабышыу болду, **бир да** футбол ойнау болду. Бу айтымланы ючюсюне да битеу ара сансыз член болгъан *тюнене сахарда* деген сёзле айтымланы барысына да бирча тийишген себебден, къош айтымны аллында келгендиле. 2) **Кесек заманны ичинде хауа джюз тюрлю болду: бир** сууукъсуратды, **бир** кюн джылтырады, **бир** туман басыб, шулпу этди. Бу къош айтымда *бир* деген байлау бла башланган юч бош айтымны аллында бир толу айтым барды, магъана джаны бла ол аланы ючюсюне да байланыбды: *бир* деген байлау бла башланган юч бош айтым да биринчи айтымны магъанасын ачыкъ, кесгин этиб келгендиле.

4. **Бир бир да** деген байлауну *бир да* деген кесеги байлау халда келмей, сансыз членни (халчы болумну) магъанасында келирге да боллукъду; бу кезиуде *бир да-ны чыртда* деген халчы сёзлеу бла алышындырыргъа боллукъду. **Бир да** сёзлеу магъанада келсе, ол айтымда аны *бир* деген байлау къошагъы боллукъ туюкюлду, ол кеси джангызлай келеди:

Окъугъуз сиз бир да талмай, эрикмей, сизден врачла, инженерле... чыгъарла, сиз окъугъан усталыкъла, билимле ата

джуртда халктыгызыгъа джарарла. (Сюйюнчланы А., Къарачай студентлеге письмо.)

Былайда бир да деген сёз сёзлеудю, айтымда халчы болумду, кеси да *чыртда* деген сёзлеуно магъанасында келгенди.

Б а й л а у о г ъ е с е

1. Тенгджарашхан къош айтымда байлау *огъесе* эки бош айтымны араларында келеди; пауза биринчи айтымны аягында (*огъесе* байлауно аллында) этиледи.

Былайда *огъесе* къуру соруучу айтымла бла джюрюйдю; *огъесе* байлагъан бош айтымла экиси да соруучу айтымла болгъанлары себебли, аладан къуралгъан тенгджарашхан къош айтым да соруучу айтым болады.

Огъесе байлагъан эки айтымда айтылгъан затладан бири болургъа боллукъ туююдю:

Социалист эришюде биринчи бригадамы озду, огъесе экинчи бригадамы озду?

2. Байлау *огъесе* байлагъан эки айтымны аллында джыйышдырыучу сёзю магъанасында бир соруучу айтым келирге боллукъду:

Арабин, къалай этсек иги болур: малла Бийчесыннга чыкъсаламы иги болур, огъесе аланы Къая Башында къойгъанмы иги болур?

3. Къош айтымда бош айтымла экиден кёб болсала (аллай кезиу аз тюберге боллукъду), *огъесе* байлау эм артда айтымны аллында бир кере келиб къалады:

Сабийлеми джырласынла, тебсеумю болсун, огъесе ньеса-мы салсынла?

ТЕНГДЖАРАШХАН КЪОШ АЙТЫМЛАДА КЪАРШЧЫ БАЙЛАУЛА

Байлаула а, уа

1. Бу эки байлауно магъаналарында башхалыкъ джокъду, экиси да бирдиле. Джап-джангыз быланы башхалыкълары айтхан заманда эм да джазгъан заманда болады: аллында келген сёз тунакы таууш бла тауусулса, *а* байлау келеди, алай болмай, аллында келген сёз ачыкъ таууш бла тауусулса, *уа* байлау келеди.

Биртукъум членледеча, айтымланы байлаб келген заманда да бу байлаула к ѡ а р ш ч ы л ы к ѳ н ы к ѳ р г ю з т е д и л е. Бу байлаула экинчи айтымны ичинде к ѡ а р ш ч ы л а н н г а н с ѳ з н ю ы з ы н д а н к е л е д и л е.

а, уа байлаулары кючу бла байланган айтымла белгили интонация бла айтыладыла: бу айтымланы алларында келген сёз артыкъ кётюрюлюб, логика басымны кесине тартыб, къарыуланган интонация бла айтылады:

1) Джай джыяды, кыш'а ашайды. (Нарт сёз.) 2) Тенгинг джокъ эсе — изле, табсанг'а — сакъла. (Нарт сёз.) 3) Суюмеклик дертни билмейди, тенглиг'а харамлыкъны суюмейди. (Нарт сёз.) 4) Уруш ариуду джигитлик бла, тенг'а ариуду джёнгерлик бла. (Нарт сёз.) 5) Таукел ёлор бир кере, кыызбай'а ёлор минг кере. (Нарт сёз.) 6) Билгенинги кзуру да айтма, айтханыгъы **уа** билиб айт. (Нарт сёз.)

2. **а, уа** байлауаны кючю бла асламысына эки бош айтым байланады, кяршчылыкъ ол эки бош айтымны арасында болады (башында келген югюледен белгили болганча). Алай болса да, бир бирде бу кяршчы байлау бир кере келиб къалмай, ала эки кере келиб, экиси да бирден аллында келген айтымгъа кяршчы болургъа боллукъдула:

Алгъын атам да, мен да ишлей эдик, энди **уа** кзуру мен кесим ишлейме, атам'а тынчаяды. Бу кшош айтымда юч бош айтым барды; экинчи бла ючюнчюде эки кяршчылаучу байлау да барды. Алгъын атам да, мен да ишлей эдик деген биринчи айтым энди **уа** кзуру мен кесим ишлейме деген экинчи айтымгъа кяршчы болуб къалмайды, ючюнчюге да кяршчы болады; аны бла бирге экинчи айтым бла ючюнчю айтым да бир бирлерине кяршчы келедиле; айтылгъандан мурат:

а) экинчи айтым бла ючюнчю айтым бир бирлерине кяршчыдыла;

б) экинчи айтым бла ючюнчю айтым бирден биринчи айтымгъа кяршчыдыла.

Алай бла бу башында келген кшош айтымда, джангыз кяршчылыкъ болуб къалмай, эки кяршчылыкъ болады.

Кёб заманны бир кзарындашлача джашадыкъ, артда **уа** мен окъургъа кетдим, ол'а башха джерге кёчдю. Бу айтымда эки кяршчылыкъ барды: экинчи айтым бла ючюнчю айтым бир бирлерине кяршчы халда келедиле, аны бла бирге экиси да биринчи айтымгъа кяршчыланадыла.

Б а й л а у л а алай, алай болганлыкъгъа, алай болганы ючюн, алай болса да

Бу байлаула магъана джаны бла бир бирлерине джууукъдула, айтымны болумуна кёре аланы къайсысы таб келишсе да, сёлешген адам аны джюрютеди; бу байлауаны бирини орнуна бирин салганлыкъгъа, айтымны магъанасы аны ючюн уллу тюрленмейди.

Асламысына бу байлаула да кяршчылыкъны, бир бирине эби келишмеген, бир бирине чюйререк келген затланы магъаналарын тутадыла, аллында айтылгъан затха кёре, артында келген зат болмазгъа тийишли болганлай, болуб къалгъанын да танытадыла:

1) Хар бири кесини джарсыуундан сорургъа кюреше эди, алай асыры дауурдан бири бирин зштирге онг джокъ эди.

(Залиханланы Дж., Таулада.) 2) Ётюрюкню аягъы джокъду, **алай** ол къанатлыдан дженгилди. (Нарт сѣз.) 3) Биз салкъын-нга олтургъан эдик, **алай болгъанлыкъгъа**, алайда да тылыпъусуз эди. 4) Шапа отну ышырыб кюреше эди, **алай болгъаны ючюн**, юй бир да джылынмай эди. 5) Пугачѳв атдан джыгъылды, **алай болса да**, кийимлерини тюрбюнден ктуру да кийиучю кюбеси аны джанын кутхарды. (Пушкин, Пугачѳвну исторысы.)

Б а й л а у а л а й б о л м а с а д а

Алай болмаса да деген сѣзтутуш, муну аллында келген байлаулача, къаршчы байлауду; алай муну магъанасы аладан иги окъуна да башхаракъды; айтымда бу байлау да ол байлаула бла (*алай, алай болгъаны ючюн, алай болса да, алай болгъанлыкъгъа* деген байлаула бла) алышындырсакъ, айтымны магъанасы бузулуб къалыргъа боллукъду.

Письмо джаза тур, алай болмаса мудах боллукъма. Бу айтымда *алай болмаса* деген байлауну, сѣз ючюн, *алай* деген байлау бла алышындырабыз десек, магъанасы бузулуб къалады (*Письмо джаза тур, алай мудах боллукъма* деб айтмайдыла).

Алай болмаса да деген байлауну магъанасы: биринчи айтымда айтылгъан зат эсге алынмаса, экинчи айтымда не болургъа боллугъун танытады:

1) *Солтан, сен бюгюн, кечге къалмай, къайтыргъа кюрей, алай болмаса* ананг бек къайгъы этерикди. 2) *Бюгюн комсомолчуланы джыйылыуларына келмей къалмагъыз, алай болмаса* иш джарсырыкъды.

Б а й л а у а н с ы

1. *Ансы* деген къаршчы байлау магъана джаны бла *алай болмаса* деген байлаугъа джууукъду, асламысына аланы бири бла бирин алышындырыргъа боллукъду:

Мал ашны заманында болур кирик хазырларгъа керекди, **ансы** этни, сютню планы толмай къалыргъа боллукъду.— *Мал ашны заманында болур* кирик хазырларгъа керекди, **алай болмаса** этни, сютню планы толмай къалыргъа боллукъду.

2. *Ансы* деген байлау къош айтымда ктуру бир кере келирге болады; бу айтылгъан эки айтымны биринчисинде айтылгъан зат экинчи айтымда айтылгъан затны толурна чырмау болады, сылтау болады, къаршчы халда келеди:

1) *Кюн бузулду ансы, чабакъ тутаргъа боллукъ эди.*
2) *Ала бери келиб къалдыла ансы, биз алагъа барлыкъ эдик.*

3. *Ансы* деген байлау айтымны аягъында келирге да болады (къѳ тубемесе да):

1) *Мамматха барыргъа тебреген эдик, кюн бузулуб къалды*

ансы. 2) *Туристле Тау Артына ётерге умут этген эдиле, аууш бегиб кгалды ансы.*

4. Кёб айтылмаса да, бир-бир кезюуледе пауза *ансы* деген байлауну аллында этилиб, интонация бла ол экинчи айтымгъа тагъылыб келирге да боллукъду:

1) *Сакълаучу бахчаны иги сакълагъан эди, ансы аны малла теблеб кетерге эдиле.* 2) *Бу хапар алагъа билинсин, ансы мен арда аладан уяллыкъма* (бу кезиуде запятой байлауну алына салынады).

БОЙСУННГАН КЪОШ АЙТЫМЛА

Бойсуннган къош айтымны джайылгъан сёзтутушдан айырыр ючюн, аны талай ышанын былайда айыыргъа керек болады, ала да быладыла:

1. Бойсуннган айтымны баш ышаны аны предикативлигиндеди (хапарчылыгъындады). Не тукъум сёзтутуш да айтым болуб бармайды, сёзтутуш айтым болур ючюн, аны предикативлиги болургъа керекди, ол айтым ол заманда болургъа боллукъду. Къарачай-малкъар тилде предикативлик этимни тюрлю-тюрлю формаларындан къуралады: асламысына бетни, заманны танытхан формалада, аны кибик этимсыфатны аягъында тюрлю-тюрлю аффиксле къошулуб, анга предикативлик берген формалада болургъа боллукъду.

2. Асламысына бойсуннган айтымны башчысы болады; алай, аны энчи башчысы болмай, аны башчысы да, баш айтымны башчысы да бир башчы болуб къалыргъа да боллукъду. (Сёз ючюн: *Мен ненча тиледим эсем да, сен ол китабны келтиралмадынг.* Бу бойсуннган къош айтымда баш айтымны да, бойсуннган айтымны да кеслерини энчи башчылары барды: *мен, сен. Мен не кёб изледим эсем да, ол айтханынгы табалмадым.* Бу бойсуннган къош айтымда баш айтымны да, бойсуннган айтымны да башчылары бирди: *мен*).

3. Бойсуннган айтымны баш айтымгъа байларча байлаула, байлау сёзле не да тюрлю-тюрлю аффиксле боладыла (этимсыфатха къошулгъан аффиксле анга предикативлик берген бла бирча бойсуннган айтымны баш айтымгъа джалгъаргъа джарайдыла. Аланы юсюнден тюбюнде сёлешинникди).

Бойсуннган къош айтымны къалай къуралгъанын сюзген заманда, бойсуннган айтымны башында айтылгъан ышанларын эсге алыргъа керекди.

Башында эскертилген затладан оюм алсакъ, къарачай-малкъар тилде да бойсуннган айтымны баш ышанлары: аны предикативлиги эм да аны баш айтымгъа байлагъан тюрлю-тюрлю мадарларыды (байлаула, байлау сёзле, бойсуннган айтымны хапарчысын къурагъан аффикс комплексле).

Байлаула, байлау сёзле, бойсуннган айтымны хапарчысы

Къарачай-малкъар тилде бойсуннган айтым баш айтымгъа юч тюрлю хыйсаб бла байланады:

1) байлаула бла: *Джер джумушады эсе, биз сабаннга чыгъарыкъбыз;*

2) байлау сёзле бла: *Сиз къачан хапар билдирдигиз, биз ол заманнга хазырбыз;*

3) бойсуннган айтымны хапарчысы бла: *Тёбентин салкъын аяз къакъса, биз солуубузну аллыкъбыз.*

Бойсуннган айтымны баш айтымгъа байлагъан байлаула, байлау сёзле эм да аны хапарчысы байлаурукъ этгенден сора да бойсуннган айтымлагъа тюрлю-тюрлю магъанала бердиле (заманны, шартны туракъламакълыкъны дагъыда аны кибик башха затланы танытадыла).

Бойсуннган айтымланы къауумлары

Бойсуннган айтымланы къауумлагъа юлешмекликде, аланы халлерин, характеристикаларын айырмакълыкъда эки джол барды: биринчи джол — бойсуннган айтымланы къалай къуралгъанларыны, джюрюгенлерини юсю блады; экинчи джол баш айтымгъа кёре бойсуннган айтымланы функциялары, не къуллукъ толтургъанлары, не магъана джюрюгенлериди.

Бойсуннган айтымлагъа биринчи джол бла къаралса, аланы характеристикалары толу болмайды, баш айтымгъа аланы не магъаналары, не функциялары болгъаны ачыкъ болмай къалады. Ол хыйсабдан бойсуннган айтымланы айырыуда аланы толтургъан функцияларына кёре къарамакълыкъны табсынабыз.

Бойсуннган айтымла толтургъан функцияларына кёре бош айтымны членлерине бек ушайдыла; андан мурат: бош айтымда аны членлери не къуллукъ толтура эселе, бойсуннган айтымла да баш айтымгъа ол къуллукъну толтурадыла; аны бу затдан кёрюрге да боллукъду: бош айтымны членлери не соруулагъа джууаб эте эселе, бойсуннган айтымла да ол соруулагъа джууаб этедиле.

Алай болса да, быланы эки къаууму да бир бирлерине тенгдиле, быланы араларында башхалыкъ джокъду деб айтыргъа джарарыкъ туююлдю: магъана джаны бла бойсуннган айтымла, айтымны тюз членлеринден эсе, кенгдиле, терендиле. Ол хыйсабдан бойсуннган айтымлагъа къаралгъан заманда, аланы къуллукълары бла бирге къуралууларын да эсге алыргъа керкиди.

Джюрютген кзуллукуларына эм да кзуралыуларына кере бойсуннган айтымланы бу кзауумлагза юлеширге боллукуду:

1. Бойсуннган башчы айтымла.
2. Бойсуннган толтуруучу айтымла.
3. Бойсуннган айгзакзлаучу айтымла.
4. Бойсуннган болумчу айтымла.

Бойсуннган башчы айтым

1. Баш айтымда келмей кзалгзан башчыны кзуллукун толтуруб не да, баш айтымны башчысы ал маш эсе, аны айгзакзлаб, аны магзанасын ачыкз этиб, бойсуннган айтым келирге боллукуду. Алай бойсуннган айтым ким? не? деген соруулагза джууаб этиб келеди; аны кесине да бойсуннган башчы айтым деб айтылады.

Ата джуртуна ким кзуллукуз эте эсе, ол халкзны эсинден кетмез.

Бу бойсуннган кзош айтымда *ол халкзны эсинден кетмез* деген кесек баш айтымды, аны башчысы, хапарчысы да барды: *ол башчыды, эсинден кетмез* хапарчыды. Алай а *ол* деген башчы кимни юсюнден селешингенин ачыкз этмейди; ол хыйсабдан аны магзанасын ачыкз этер ючюн. **Ата джуртуна ким кзуллукуз эте эсе** деген бойсуннган башчы айтым келеди: *ол* деген башчыны магзанасы Ата джуртуна ким кзуллукуз эте эсе да демекликди; былайда сзз Ата джуртуна кзуллукуз этген адамны юсюнден селешинеди; **Ата джуртуна ким кзуллукуз эте эсе** деген бойсуннган айтым ким? деген соруугза джууаб этеди, баш айтымда *ол* деген башчы да ким? деген соруугза джууаб этеди.

Былайда айтылган затны кзыхса магзанасы: **Ата джуртуна ким кзуллукуз эте эсе** деген бойсуннган айтым *ол халкзны эсинден кетмез* деген баш айтымны башчысын айгзакзлаб келгенди, кеси да аны сорууна джууаб этеди.

Ата джуртуна ким кзуллукуз эте эсе деген бойсуннган айтым баш айтымгза ким деген байлау сззню болушлугзу бла байланганды.

Кимле иги тебсеселе, ёчню ала алырла.

Бу кзош айтымда *кимле иги тебсеселе* деген бойсуннган башчы айтым баш айтымда *ала* деген башчыны айгзакзлайды.

Башында юлгюледен белгили болганча, бу тукзум бойсуннган башчылы айтымланы хапарчылары этимни шарт турушуну формабында келедиле, алай ала шартлыкз магзананы джюрютмейдиле.

2. Башында юлгюледеча болмай, бойсуннган башчы айтым башчысы болмаган бош айтымгза башчыны орнун тутуб, башчылыкз этиб да келеди.

Иш устадан кзоркзды деб, бошуна айтылмайды.

Бу кьош айтымда *бошуна айтылмайды* деген баш айтымны башчысы джокьду; анга башчылыкь этген *иш устандан кьоркьады* деген бойсуннган айтымды. Аны башчыны кьуллаугьунда келген формасындан белгилиди: ол баш болумну **не?** деген сорууна джууаб этеди; сорууну былай салыргьа боллукьду: *бошуна не айтылмайды?* Анга бойсуннган айтым битеуден джууаб этеди.

Джырлауда ким озар, ёчню ол алып (болур заманны формасында).

Бойсуннган башчы айтымны хапарчысы туура турушну формасында келирге да боллукьду:

Джырлауда ким озду, ёчню ол алды (а тлыкьды).

Бойсуннган башчы айтымны хапарчысы *озду* деген этим озган заманны формасында болса да, боллукь заманны магьанасын тутаргьа да боллукьду.

Бойсуннган башчы айтымла баш айтымны хапарчысына *ким, не* деген болджаллы (байлаучу) алмашланы эм да *деб* деген (байлауну кьуллаугьун толтургьан) сёзню болушлукьлары бла байланадыла.

Кьарачай-малкьар тилде бойсуннган башчы айтымла алай кёб да джюрютюлюнмейдиле.

Бойсуннган толтуруучу айтымла

1. Бойсуннган толтуруучу айтымла асламысына баш айтымны хапарчысын толтурадыла, кеслери да бош айтымда толтуруучулача, тюрлю-тюрлю болушланы сорууларына джууаб этедиле.

Бойсуннган толтуруучу айтым баш айтымгьа *деб* деген байлаулукь этген сёзню болушлугьу бла тагьылады:

Сиз бу ишни джарты кьоймазсыз деб, биз бек ийнабыз.

Бу кьош айтымда *биз бек ийнабыз* деген кесек баш айтымды, бу айтымдан бериучю болушну **неге?** деген соруу салынады; анга *сиз бу ишни джарты кьоймазсыз деб* деген бойсуннган айтым джууаб этеди.

Тамбла стадионда футбол ойнашырыкьдыла деб, спортчула кьадалыб хазырланадыла.

Бу айтымда *спортчула кьадалыб хазырланадыла* деген баш айтымдан **неге?** деген соруу салынады; анга *тамбла стадионда футбол ойнашырыкьдыла деб* деген бойсуннган айтым джууаб этеди, бу баш айтымны хапарчысын айгьакьлайды.

1959-чу джылда 4-чю октябрда СССР-ден джиберилген космос ракета Айны бизге кёрюн чеген бетини суратын алгьанды деб, газетледе окьугьан эдик.

Бойсуннган толтуруучу айтымла баш айтымны аллында келедиле. Алай таб болмаса да, бойсуннган толтуруучу айтымны баш айтымны ичине салыргьа да боллукьду:

Спортчула, тамбла стадионда футбол ойнашырыкь-

дыла деб, к̄вадалыб хазырланадыла (бойсуннган айтым арагъа тюше, аны эки джанында запятой салынады).

2. С̄едегей соруу. Тюз соруу с̄едегей соруугъа айланса, бош айтым к̄урайды.

Тюз соруу бла с̄едегей сорууну бир биринден айырыр ючюн, былайда бир-эки юлгю келтирейик:

Тюз соруу	С̄едегей соруу
1. Устаз: „К̄вара к̄юбюр деген романны ким джазгъанды?“ — <i>деб сорду.</i>	1. Устаз «К̄вара к̄юбюр» деген романны ким джазгъанын сорду.
2. „Назифат, дерслеринги этгенмисе?“ — <i>деб анасы сорду.</i>	2. Назифат дерслерин этгенин анасы сорду.

3. С̄едегей соруу **-мы, -му, -ми, -мю** деген соруу аффикслени болушлукълары бла к̄уралыргъа да боллукъду. Ол кезиуде толтуруучу бойсуннган айтым к̄уралады. Бу соруу аффиксле с̄едегей сорууну к̄урагъан бла бирге бойсуннган айтымны баш айтымгъа байларгъа да джарайдыла (бу тукъум к̄уралгъан бойсуннган айтымла сылтау магъананы к̄ргюзтюрге да боллукъдула):

К̄юмю к̄ууурду, джелми ийирди, джерни мылысы к̄алмады. Бу к̄ош айтымда аллында эки бош айтым с̄едегей сорууладыла, аланы к̄урагъан **-мю, -ми** аффикследиле.

Башында юлгюде к̄ерюннгенча, **-мы, -ми, му, -мю** аффиксле бла к̄уралгъан с̄едегей соруула эки не да андан артыкъ болуб келирге ёчюрекдиле. С̄едегей соруу бир болуб келирге да боллукъду; ол заманда аны аягъында **да** деген байлау келеди:

1) **К̄юмю к̄ууурду да,** джерни мылысы к̄алмады.

2) **Бизгеми с̄елеширкиди да,** ол адам бизни таба бурулуб теб-регенди.

Бойсуннган айгъакълаучу айтымла

Бойсуннган айгъакълаучу айтым (бош айтымда айгъакълаучулача) баш айтымда атны айгъакълайдыла, аны к̄ а л л а й болгъанын танытадыла.

Бойсуннган айгъакълаучу айтымла **к̄ а л л а й?** деген соруугъа джууаб этедиле, баш айтымда аллай деген к̄ргюзтюучю с̄ез келеди; бойсуннган айгъакълаучу айтым кеси да ол с̄езге байланады:

Алий аллай адамды, аны к̄аллай болгъанын айырмакълыкъ к̄ыйынды.

Бойсуннган болумчу айтымла

Магъаналарына эм да кьуллукъларына кёре бойсуннган болумчу айтымла бу кьауумлагъа юлешинедиле:

- 1) бойсуннган заманчы айтымла;
- 2) бойсуннган орунчу айтымла;
- 3) бойсуннган сылтаучу айтымла;
- 4) бойсуннган муратчы айтымла;
- 5) бойсуннган шартчы айтымла;
- 6) бойсуннган туракълаучу айтымла;
- 7) бойсуннган халчы айтымла;
- 8) бойсуннган такъмакъ айтымла.

Башында эскерилгенча, бойсуннган айтымла баш айтымлагъа тюрлю-тюрлю хыйсабла бла байланадыла: байлаула бла, байлау сёзле бла эм да бойсуннган айтымны хапарчысыны кючу бла.

Бойсуннган болумчу айтымла да баш айтымлагъа байлаулары, байлау сёзлени эм да бойсуннган айтымланы хапарчыларыны болушлукълары бла байланадыла.

Бойсуннган заманчы айтым

Асламысына айтымда заманны танытыб келген сёзле, айтымны сансыз членлери болуб, заманны болумлары халда келедиле, быллагъа бош айтымны сансыз членлерине кьаралгъан джерде кьаралгъанды.

Бойсуннган заманчы айтымла баш айтымны хапарчысын не да заманны болумун айгъакълайдыла, кеслери да **къачан?** **не заманда?** **не кезиуде?** деген соруулагъа джууаб этедиле.

Бойсуннган заманчы айтымла баш айтымгъа *къачан, не заманда, не кезиуде* деген байлау сёзлени болушлукълары бла байланадыла. Бу байлау сёзлеге бош айтымда *ол заманда, ол кезиуде* деген кёргюзтюучю сёзле келедиле (бу кёргюзтюучю сёзле орунлаучу болушдан башха болушланы формаларында келирге да боллукъдула):

1) Сиз **къачан** хапар билдирсегиз, биз **ол заманнга** хазырбыз. 2) Биз ишибизни **не заманда** бошасакъ, сен **ол заманнга** келирсе. 3) Иш **не кезиуге** битерик эсе, джыйылыу-ну **ол заманнга** кьояргъа керекди.

Башында юлгюледен белгили болгъанча, бойсуннган заманчы айтымны хапарчысы шарт турушну формасында келеди. Алай болса да, анда шарт магъана джокъду; анда шарт магъананы болдурмагъан байлау сёзле бла кёргюзтюучю сёзледиле. Байлау сёз заманчы айтымдан кьораса, заманчы айтым шарт айтымгъа кечеди:

1) Сиз **къачан** хапар билдирсегиз, биз **ол заманнга** иш-

ге чыгаргъа хазырбыз. 2) Сиз хапар билдирсегиз, биз ишге чыгаргъа хазырбыз.

Биринчи айтымда бойсуннган айтым заманчы айтымды, экинчи айтымда уа бойсуннган айтым шарт айтымды.

Бойсуннган орунчу айтымла

Бойсуннган орунчу айтымла баш айтымны хапарчысын не да орунну болумун айгъакълайдыла, кеслери да къайда? къалайда? къайры? къалайгъа? къайдан? къалайдан? къалайтын? къалайны? деген соруулагъа джууаб этедиле.

Орунчу айтымла баш айтымгъа къайда, къалайда, къайры, къалайгъа, къайдан, къалайдан, къалайтын, къалайны деген байлау сёзлени болушлукълары бла кшошудайдыла; бу байлау сёзле кеслери да бойсуннган орунчу айтымлада членле болуб (орунну болумлары болуб) келедиле. Бу байлау сёзлеге джараша, баш айтымда кёргюзтюучю сёзле келедиле, ала да быладыла: анда, алайда, ары, алайгъа, андан, алайдан, алайтын, алайны.

Бу кёргюзтюучю сёзле кеслери да байлау сёзлеге нёгерле болуб келедиле, андан мурат: хар байлау сёзню кесини формасы бла келишген кёргюзтюучю сёзю барды; аны бу таблицачыкдан кёрюрге боллукъду:

Байлау сёзле	Кёргюзтюучю сёзле
къайда	анда
къалайда	алайда
къайры	ары
къалайгъа	алайгъа
къайдан	андан
къалайдан	алайдан
къалайтын	алайтын
къалайны	алайны

Бойсуннган орунчу айтымда къайсы байлау сёз келсе, баш айтымда да анга джёнгерлик этиб, кесини кёргюзтюучю сёзю келеди. Алай къуру да алай болуб бармазгъа да боллукъду: айтымны магъанасына кёре, байлау сёзле кеслерини нёгерлери бла келмей, башха бла келирге да боллукъдула.

Бойсуннган орунчу айтымла баш айтымны аллында, ичинде да келедиле.

1) Бир къауум джаныуарла, къайда кеч болса, анда къалыб кетедиле. 2) Къалайда джашай эсенг, алайда мекямлан. 3) Къайры тебресенг да, хар ненги заманында хазырла. 4) Китабларынгы къалайгъа салгъан эсенг, ары къара.

5) *Джел къайдан урса, джауун андан келеди.* 6) *Къалайдан таууш чыкъса, алайгъа чабарсыз.* 7) *Къалайтын къысха эсе, алайтын кетерикбиз.* 8) *Къалайны келген эсегиз, алайны кетигиз.*

Башда юлгюледен белгили болгъаныча, орунчу айтымны хапарчысы шарт турушну формасындан келеди. Ол себебден орунчу айтымны баш айтымгъа байларгъа, байлау сёзле къылы къалмай, хапарчыны шарт формасы да болушады.

Бойсуннган орунчу айтымны хапарчысы шарт турушну формасында болса да, андан шарт магъана джокъду, анда шарт магъананы болдурмагъан байлау эм да кёргюзтюучю сёзледиле: (*къайда, къалайда, къайры, къалайгъа, къайдан, къалайдан, къалайтын, къалайны, анда, алайгъа, андан, алайдан, алайтын, алайны*). Байлау сёзню орунчу айтымдан, кёргюзтюучю сёзню да баш айтымдан къоратсакъ, орунчу айтым ш а р т айтымгъа бурулуб кетеди:

1) *Къайдан таууш чыкъса, алайгъа чабарсыз.* 2) *Таууш чыкъса, биз къычыргъаныбызны билирсиз.*

Биринчи айтымда бойсуннган айтым орунчу айтымды, экинчи айтымда уа бойсуннган ш а р т айтымды¹.

Бойсуннган сылтаучу айтымла

Баш айтымда айтылгъан затны сылтауун, не ючюн, не себебден болгъанын танытхан айтымгъа бойсуннган сылтаучу айтым деб айтылады.

Бойсуннган сылтаучу айтымла **нек? не ючюн? не хыйсабдан? не себебден?** деген соруулагъа джууаб этедиле.

Бойсуннган сылтаучу айтымла баш айтымгъа *не ючюн десенг, нечик десенг, нек десенг* деген байлаулары болушлукълары бла байланадыла, кеслери да баш айтымны саудан не да аны хапарчысын айгъакълайдыла.

Бойсуннган сылтаучу айтымла къуру да баш айтымдан сора келедиле.

Бойсуннган сылтаучу айтымланы хапарчылары этимни туура турушну тюрлю-тюрлю заманларында келирге боллукъдула:

1) *Андан бир адам да керти болушлукъну умут этмей эди, не ючюн десенг, аны саулугъу къолай тъююл эди.* 2) *Доклад этгенге киши джукъ сормады, не ючюн десенг, аны айтханы алайсыз да ачыкъ эди.* 3) *Апрелде да гяхиник ктарыусуз эди, нек десенг, быйыл джыл кеч келген эди.*

Бойсуннган сылтаучу айтым этимни бусагъат заманына *деб* къошулуб къуралыргъа да болады: *Лётчик болама деб, Азрет бек къууанады.*

¹ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка М.—Л., 1956, 532 бет, § 1065.

Муратчы айтымла

Баш айтымда айтылган затны муратын танытхан бойсунган айтымлагъа бойсунган муратчы айтым деб айтылады.

Бойсунган муратчы айтымла **нек? не ючюн? не мурат бла?** деген соруулагъа джууаб этедиле. Бойсунган муратчы айтымла баш айтымда хапарчыны айгъакълайдыла.

Бойсунган муратчы айтымны хапарчысы туура не да шарт турушну боллукъ не да бусагъат заманларында эм инфинитивини формасында *деб* деген сёзню болушлугъу бла къураладыла (бу тукъум форма сёдегей сёзню бир тюрлюсюча болады):

1) *Летчик боллукъма деб*, Азрет авияция школга киргенди. 2) *Бу исси кюнледе джайлыкъгъа чыгъыб, бир зауукъ этейим деб*, артмакъларымы да кёгетледен толтуруб, джолгъа чыкъдым. (Залиханланы Дж., Таулада.) 3) *Этни, сютню, аны кибик башха продукталаны джан башына Америкадан эсе кёб этерге деб*, бизни малчыларыбыз малгъа къарау усталыкъларын ёсдюрюб кюрешедиле.

Бойсунган муратчы айтымны хапарчысы озган заманны формасында келсе, ол заманда муратчы айтымны магъанасы сылтаучу айтымны магъанасына айланыб кетеди:

Летчик болганма деб, Азрет къууаныб сёлеше эди.

Бу юлгюде бойсунган айтым муратны танытмайды, сылтауну танытады; ол хыйсабдан муну сылтаучу бойсунган айтымгъа тергерге керекди.

Бойсунган шарт айтымла

Бойсунган айтым баш айтымда кёргюзтюлюннген иш не кезиуде не шартда этилирге боллугъун кёргюзтюрге боллукъду; аллай айтымлагъа бойсунган шарт айтымла деб айтылады.

1. Бойсунган шарт айтымланы эки къауумгъа юлеширге боллукъду:

а) Бойсунган шарт айтымда келген шарт керти болургъа болурча, толлукъча кёрюнеди, баш айтымда кёргюзтюлген иш да керти болургъа боллукъду, толтурулукъду:

Элни ичине кирсенг, алгъы бурун къулагъынга келген тауушла — Къобан сууну, аны кибик джел уруб, нарат тереклене чайкълалган тауушларыды. (Аппаланы Х., Къара кюбюр.)

Ингирде къошха келсем, ушхууур ашаргъа кёлюм бармай, аузума къабын алыб башлагъанлай, Махайны узун сары къашлары мангылайына дери джетиб, кёк кёзлерин джандырыб, мени къабыныма къарагъанча, кёзюме алай кёрюне эди. (Залиханланы Дж., Таулада.)

б) Бойсунган шарт айтымда кёргюзтюлген иш керти болалмайды, толтурулалмайды, ол хыйсабдан баш айтымда кёргюз-

тюлюннген иш да керти болалмагъанча болады: алай муну айтхан аны болуруна ыразылыгъын танытханча болады:

1) *Къарангыда не азчыкъ да бир джарыкъчыкъ кёрсем эди, мен алайгъа бурулуб къаллыкъ эдим.* 2) *Бу затны мен этсем эди, джууукъларым, сиз къаллай дауур этер эдигиз.* (Крылов.) 3) *Джол кёргюзген адам болса эди, аны къатына джанган отну джырыб барыр эдик, деб термиле эдик.* (Хочуланы С., Сафар бла революция.)

2. Бойсунган шарт айтымда хапарчылыкъ этген эм да аны баш айтымгъа байлагъан шарт турушну этимлеридиле. Была бетлени, санланы эм да заманланы тюрлю-тюрлю формаларында келирге боллукъдула:

1) *Заманыгъыз бар эсе, джёнгерлеригизге болушугъуз.* 2) *Туман басды эсе, хар не джибгил боллукъду.* 3) *Кюн тийген эсе, чыкъ мычымай кеберикди.* 4) *Уллу Камгъа баргъан эдигиз эсе, анда туристлени лагерлерин кёрген болурсуз.* 5) *Былайгъа кётюр ишленник эсе, суу къобхунчу бедженлени салыб башларгъа керекди.* 6) *Институтха кирлик эдигиз эсе, заманында документлеригизни берсегиз'а.*

3. Къалгъан бойсунган айтымладача, бойсунган шарт айтымлада да хапарчысы аягында келеди. Алай болса да, бир бирледе, артыкъсыз да назмулада, хапарчысы шарт айтымны ичинде келирге да боллукъду (ол заманда запятой, хапарчыдан сора салынмай, бойсунган айтым бла шарт айтымны араларына салынады):

Окъуб кёрюб, джамагъатым сакаса Бу китабны бир мекамны ташына, Не бир ишин тындырыргъа джараса, Санар эдим насыбымы башына. (Сюйюнчланы А., Къобанны минчакълары.)

4. Кёбюсуне бойсунган шарт айтым баш айтымны аллында келеди, алай бир бирледе баш айтымны ичине да тюшеди:

Бизни къралыбыз, къалгъан къралла келиширге унасала, халкъла арасында айырылыб бошалмагъан ишлени барысын да джарашыулукъ халда айырыргъа хар заманда хазырды эм ыразыды.

5. Бир-бир кезиуледе бир къауум членле магъана джаны бла не баш айтымгъа не да бойсунган айтымгъа бирча тагъылыргъа боллукъдула. Ол зат паузагъа эм да интонациягъа кёре боллукъду:

Эртденбла джукълаб къалмасакъ, чабакъ тутаргъа Махаргъа кетерикбиз.

Бу къош айтымда заманны болуму эртденбла деген сёз бойсунган шарт айтымны члениди, аны бла джукълаб къалмасакъ деген сёзлени арасында пауза этилмейди, интонация да уллу кётюрюлмегенлей бирча халда барады (ол себебден алайгъа запятой да салынмагъанды).

Эртденбла, джукълаб къалмасакъ, чабакъ тутаргъа Махаргъа кетерикбиз.

Бу къош айтымда заманны болуму эртденбла деген сёз баш

айтымны члениди, аны бла *джукълаб къалмасакъ* деген бойсунган шарт айтымны арасында пауза этиледи, *джукълаб къалмасакъ* деген бойсунган айтым кетюрюлюннген интонация бла айтылады.

6. Экинчи пунктда айтылгъанга кёре, бойсунган шарт айтымны хапарчысы шарт турушну этимлерииден кьуралады. Алай болса да, бир бирледе хапарчы тилни башха кесеклеринден кьуралыргъа да боллукъду; ол алай болур ючюн, *эсе* деген болушлукъчу этим кьошулады. Бу кезиуде да *эсе*-ни эки функциясы барды:

1) хапарчы болуб келлик сёзге предикативлик береди, аны бла бирге хапарчыны кьурайды;

2) бойсунган шарт айтымны баш айтымгъа джалгъайды:

Доклад этерик директор эсе, керекли материалланы анга берирге керекди. Шуулдагъан джел эсе, терзелени этерге керекди. (Бу эки айтымда бойсунган шарт айтымны хапарчылары атла бла болушлукъчу этимледен кьуралгъандыла).

Дырынла алыктын чий эселе, джыяргъа джарарыкъ тьююлдо. Элтир боз эсе, бёркеге джарамаз. (Бойсунган айтымлада хапарчыла сыфатла бла болушлукъчу этимледен кьуралгъандыла).

Студентле джыйырма сегиз эселе, аланы эки кьауумгъа юлеширге боллукъду. Тебсерикле алтаулан эселе, костюмла, чарыкъла барысына да джетерикдиле.

Бойсунган айтымлада хапарчыла санаула бла болушлукъчу этимледен кьуралгъандыла.

Экскурсиягъа барлыкъла биз эсек, хар небизни да хазырлаб, тамбла джети сагъатха автостанциягъа джыйылыргъа керекбиз. (Бойсунган айтымда хапарчы алмаш бла болушлукъчу этимледен кьуралады).

Бахсан кзобуб эсе, андан адам кириб ёталлыкъ тьююлдо. Булут басыб эсе, джауаргъа боллукъду. Чыкъ кебе эсе, дырын джыйылыб башлансын. (Бу юлгюледе бойсунган айтымланы хапарчылары этимча бла болушлукъчу этимледен кьуралгъандыла).

Муратынг мединститутха кирирге эсе, химия бла физикадан айырылыб кючлю хазырларыгъа керексе. Оноуугъуз тау-гъа барыргъа эсе, джылы кийимле алыргъа унутмагъыз. (Бойсунган шарт айтымны хапарчысы этимни белгисиз формасы бла болушлукъчу этимден кьуралгъанды).

7. Бир бирде бойсунган шарт айтымны формасында келген айтым шарт магъанадан эсе заман магъанагъа дженгиб кетерге да болады.

Боран уруб, акъ кзарны суурса, Мал бойик да ышыкъгъа кирелле; Чилле да, чууакъ чарслаб, кьуурса, Бек джунчууну малчыла кёрелле. (Отарланы С., Къыш.)

Баш айтымда кӗргюзтюлген иш бойсуннган айтымда айтылган затха кӗре болмай, анга кӗаршчы затны тутаргӗа боллукӗду: *Кюн тийсе да, хауа сууукӗду*. Бу айтым кӗош айтымды: ал кесеги бойсуннган айтымды, арт кесеги баш айтымды. Бойсуннган айтымда айтылганнга кӗре, баш айтымда айтылган зат болмазгӗа керек эди, алай, аны ючюн деб кӗарамай, болуб кӗалады: *кюн тийсе, джылытхан этеди*, алай болса да, бизни юлгюбюзде айтылганнга кӗре, хауа джылы болур орнуна сууукӗлай кӗалыб кетеди.

Айтылгандан быллай чыгым (вывод) этерге боллукӗду: баш айтымда айтылган затны болмазлыгына чурум болургӗа керек болганлай, анга чурумлукӗ эталмай кӗалган бойсуннган айтымгӗа бойсуннган туракӗлаучу айтым деб айтылады.

Бойсуннган туракӗлаучу айтымлагӗа неге кӗарамай? деген сорууну салыргӗа боллукӗду: *Хауа неге кӗарамай сууукӗду? — Хауа, кюн тийсе да, сууукӗду*.

1. Бойсуннган туракӗлаучу айтымны хапарчысын кӗуарар ючюн, бойсуннган шарт айтымны хапарчысыны аягына да байлау кӗошулуб кӗалады:

1) *Айтыргӗа суймей, Ибрагим баш тӗбенине кӗарады, алай, ол джукӗ айтмаса да, от джарыкӗ бла Мӗлехан джаркӗалада кӗан бармакӗ ызланы эслеб кӗарагӗанында, джащчыкӗны бир кӗолу кӗара кюлтюм болуб, бир кӗолуну аязында эки узун джарадан кӗан чыгӗа тура эди.* (Аппаланы Х., Кӗара кюбюр.)

2) *Уллу кӗалны агӗачны бир-бир джерлеринде тереклени чапракӗлары саргӗалсала да, асламысы кӗклей тура эдиле.* (Кӗудайланы Х., Ол кюлдеде.) 3) *Кюн бийикде не бек джылытыраса да, кӗарыуу аз эди, окопну ичинде бизге андан джылыу джокӗ эди.* (Залиханланы Дж., Хасанны байрагӗы.)

2. Бойсуннган туракӗлаучу айтымда кӗргюзтюлюннген ишни айырыб кӗарыулу этер ючюн, аны хапарчысыны аллында алмаш не да сӗзлеу келирге боллукӗду: *ким, не, кӗалай, кӗайры, кӗайда, ненча* (логика басым да бу сӗзлеге тюшеди):

Капиталист кӗралла не кюрешселе да, мюлкню, илмуну, культураны есдюрюуде бизни кӗралыбызгӗа джеталлыкӗ тююлдюле. Кӗалайгӗа барса да, кӗайда кӗалса да, ол кесин джукӗдан инджитирге суймей эди. Ненча кӗычырдыкӗ эсе да, ол баргӗаннга джукӗ эштдиралмадыкӗ.

3. Бойсуннган туракӗлаучу айтым баш айтымны ичинде келирге да боллукӗду:

1) *Башлагӗа тюшген кӗар, кюн джарыкӗ тийсе да эри-мегенлей кӗалды.* 2) *Автобус, джол гызых болса да, бек дженгил бара эди.* 3) *Сурутхан докладны, заманы аз болса да, ариу тукӗум джарашдырыб айтды.*

4. Туракӗлаучу айтымлары болган бойсуннган кӗош ай-

тымла магъана джаны бла кършчы байлаулары болгъан джарашхан кърш айтымлагъа джууукъдула; ол себебден туракълагъан айтымны хапарчысыны байламлыгъына кърарамай, баш айтымда да кършчы байлау келирге боллукъду:

1) *Заман кеч болса да, къронакъла уа кетер акъыллы кърюнемдиле.* 2) *Джаун себелесе да, сабанла уа суудан тоймагъандыла.* 3) *Роза айырма окъуса да, Назифат да андан артха къралмайды* (былайда да деген байлау магъанасы бла кършчы байлауа джууукъ болады).

Бойсуннган халчы айтымла

Бойсуннган халчы айтым баш айтымда къргюзтюлген ишни халын, болумун, мардасын, дараджасын танытады, кеси да **къалай?** деген соруугъа джууаб этеди. Бойсуннган халчы айтым баш айтымгъа *къралай, къралай десенг* деген байлау сълзлени болушлукълары бла байланады; баш айтымда алагъа тийишген *алай* деген къргюзтюучю сълз келеди:

1) *Сиз къралай айта эсегиз, биз алай этейик.* 2) *Устаз къралай буюрса, сохтала алай этедиле.* 3) *Ол алай ишлейди, къралай десенг, аны ишине адам сълз табмаз.*

Башында келген юлгюледен эсерилгенча, бойсуннган халчы айтымны хапарчысы шарт этимледен къруралады; алай болса да *къралай* деген байлау сълзю кючю бла хапарчы туура турушну этимлерини магъанасында келеди (бойсуннган айтымдан *къралай* деген сълзю къроратханлай, хапарчы шарт турушну формасында эм да магъанасында болуб къралады).

Къралай деген сълз болгъан халчы айтым бла айтымны аллында келеди; *къралай десенг* деген сълзтутуш болгъан халчы айтым'а баш айтымдан сора келиучюдю (башында келген юлгюледеча).

Бойсуннган такъмакъ айтым

Бойсуннган такъмакъ айтым магъана джаны бла баш айтымгъа битеуден байланады; андан мурат: ол баш айтымны, кърайсы болса да, бир сълзю айгъакълаб къроймайды, аны саулай магъанасына байланыбды.

Бойсуннган такъмакъ айтым баш айтымда айтылгъандан чыгъым (вывод) этеди, анга кършакъ магъана береди. Баш айтымда айтылгъан затдан чыгъым этгени себебли, бойсуннган такъмакъ айтым баш айтымдан сора келеди.

Бойсуннган такъмакъ айтым баш айтымгъа *ол себебден, ол хыйсабдан* деген байлаулары болушлукълары бла байланады:

1) *Директорну школда табмадым, ол себебден мен анга запискыкъ кърюб кетдим.* 2) *Мазан кърышны кърыш узуну 10-чу классда окъугъан да этиб, ишлеген да этиб тургъанды, ол хыйсабдан ол джай иги солургъа керекди.*

Ол хыйсабдан, ол сеbebден деген байлаула бойсуннган айтымны баш айтымгъа байлагъан кибик, къош айтымгъа кирмеген, къош айтымны къурамагъан башха айтымланы магъаналарын бир бирине тутдурургъа да джарайды. Бу кезиуледе байлаулары араларына запятойну орнуна точка салынады:

1) *Мен юйде джокъ эдим, хапар да билдирмеген эдиле. Ол хыйсабдан мен джыйылыуда болмагъанма* (бойсуннган такъмакъ айтым былайда кеси башха келсе да, аллында келген айтым болмай къалса, ол кеси башына толу магъана чыгъаралмайды. Ол сеbebден, ол точка бла айырылса да аны бойсуннган айтым болгъаны ачыкъ болады).

ТАЛАЙ БОЙСУННГАН АЙТЫМЫ БОЛГЪАН КЪОШ АЙТЫМЛА

Талай бойсуннган айтымны болгъан къош айтымладан хапар бериу

Къарачай-малкъар тилде бойсуннган къош айтымда бир джангыз бойсуннган айтым болуб къалмай, эки не да андан артыкъ бойсуннган айтым болургъа да боллукъду.

Талай бойсуннган айтымны болгъан къош айтымгъа кирген бош айтымла биз былайгъа дери айыргъан типледен боладыла; сёз ючюн, аланы ичлеринде бойсуннган башчы айтымла, толтуруучула, заманчыла, орунчула, сылтаучула, шартчыла, туракълаучула дагъыда ала кибик бойсуннган айтымла болургъа боллукъдула.

Къош айтымгъа кирген бойсуннган айтымланы бойсунуулары эки тюрю болады:

- 1) талай бойсуннган айтым бир баш айтымгъа байланады;
- 2) бойсуннган айтымла бир бирине бойсуна барыб, эм ахырында баш айтымгъа алай байланадыла.

Бир къош айтымда бирча бойсуннган талай бош айтым

Бойсуннган къош айтымда талай бойсуннган айтым бир баш айтымгъа бойсунуб келирге боллукъдула:

Кюн ачылмаса да, трактористле тракторларына ремонт этиб бошасала, ала сабан сюрюрге чыгъарыкъдыла.

Бу бойсуннган къош айтымды, мында юч айтым барды:

- 1) *Кюн ачылмаса да* (бойсуннган туракълаучу айтым);
- 2) *трактористле тракторларына ремонт этиб бошасала* (бойсуннган шарт айтым);
- 3) *ала сабан сюрюрге чыгъарыкъдыла* (баш айтым).

Бу бойсунган къош айтымда 1-чи бла 2-чи айтымла 3-чю айтымгъа бойсунадыла, аны хапарчысына байланыб келедиле.

Бойсуннган къош айтымда бир баш айтымгъа бойсуннган бош айтымлагъа бирча бойсуннган айтымла деб айтылады.

Бирча бойсуннган айтымла да эки къауумгъа юлешинедиле:

- а) бирча бойсуннган биртукъум айтымла;
- б) биртукъум болмагъан бирча бойсуннган айтымла.

Бирча бойсуннган биртукъум айтымла

Бирча бойсуннган биртукъум айтымла бирча магъаналы, бирча типли бойсуннган айтымла боладыла; сёз ючюн, бир талай бойсуннган заманчы айтымла не да бир талай шартчы айтымла, не да бир талай сылтаучу айтымла д. а. к.

Бирча бойсуннган биртукъум айтымла баш айтымда къайсы болса да бир членни (асламысына хапарчыны) бирден айгъакълайдыла, кеслери да бир соруугъа джууаб этедиле. Быллай бойсуннган айтымла бир бирлери бла тенгджарашхан халда келишедиле, сора барысы да бирден баш айтымгъа бойсунадыла.

Бойсуннган къош айтымда баш айтымны бир членин бирча айгъакълаб, кеслери да бир соруугъа джууаб этиб келген бойсуннган айтымлагъа бирча бойсуннган биртукъум айтымла деб айтылады.

Сёз ючюн: *Джауун тохтаса, кюн ачылыб, джылы болса, барысы сыйынырча машина да табылса, ючюнчю курсну студентлери тамбла Нарсанагъа экскурсиягъа кетерикдиле.*

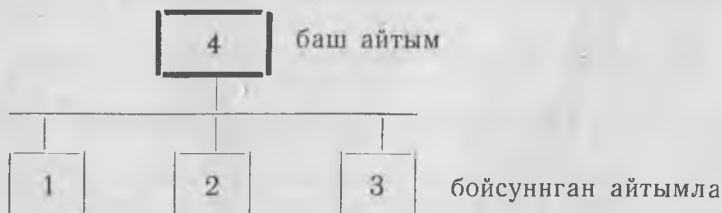
Бу къош айтымда тёрт бош айтым барды:

- 1) *Джауун тохтаса* (бойсуннган шарт айтым);
- 2) *кюн ачылыб, джылы болса* (бойсуннган шарт айтым);
- 3) *барысы сыйынырча машина да табылса* (бойсуннган шарт айтым);
- 4) *ючюнчю курсну студентлери тамбла Нарсанагъа экскурсиягъа кетерикдиле* (баш айтым).

Ал юч айтым бойсуннган шарт айтымладыла, тёртюнчю айтым баш айтымды; шарт айтымланы ючюсю да баш айтымны хапарчысына байланадыла, аны айгъакълайдыла.

Бирча бойсуннган биртукъум айтымла (биртукъум членледеча) бир бирлери бла джарашдыручу байлауланы кючлери бла да байланадыла (башында келген къош айтымдача).

Бу къош айтымда бойсуннган айтымла баш айтым бла къалай байланнганларын бу схемадан керюрге боллукъду.

Биртукъум болмагъан бирча бойсуннган айтымла

Биртукъум болмагъан бирча бойсуннган айтымланы магъаналары, соруулары бирча болмайды, ала бойсуннган айтымланы тюрлю-тюрлю типлеринден боладыла; ол хыйсабдан ала бирча бойсуннган айтымла болсала да, биртукъум айтымла болмайдыла:

Шахаргъа барсам, заманым аз болса да, институтха барыб, анда тенглерими кърмей къоярыкъ тьююлме.

Бу къош айтымда юч бош айтым барды:

1) *Шахаргъа барсам* (бойсуннган шарт айтым);

2) *заманым аз болса да* (бойсуннган туракълаучу айтым);

3) *институтха барыб, анда тенглерими кърмей къоярыкъ тьююлме* (баш айтым).

Бойсуннган айтымла биртукъум айтымла болмайдыла, не ючюн десенг, была бир типли тьююлдюле эм да бир соруугъа джууаб этмейдиле.

Бир бири ызындан бойсуннган айтымла

Къош айтымда бойсуннган айтымланы биринчиси экинчи бойсуннган айтымгъа байланыб, экинчи ючюнчюге байланыб, эм артындагъы да баш айтымгъа байланыб келирге боллукъдула.

Бойсуннган айтымла бир бирлерине байлана келиб, эм артындагъы баш айтымгъа байланнган халилерине бир бири ызындан бойсуннган айтымла деб айтылады.

Баш айтымгъа байланнган бойсуннган айтымгъа 1-чи дараджалы бойсуннган айтым деб айтылады; 1-чи дараджалы бойсуннган айтымгъа байланнган айтымгъа 2-чи дараджалы бойсуннган айтым деб айтылады; 2-чи дараджалы бойсуннган айтымгъа байланнган айтымгъа 3-чю дараджалы бойсуннган айтым деб айтылады; андан ары да аны кибик бола барады:

Колхозну алчыладан этейик деб, бригадала къадалыб ишлеселе, колхозну мирзеу джыйыу ишлери иги маджарыллыкъдыла.

Бу къош айтымда юч бош айтым барды; ала да быладыла:

1) *Колхозну алчыладан этейик деб* (бойсуннган муратчы айтым);

2) *бригада къадалыб ишлеселе* (бойсуннган шарт айтым);

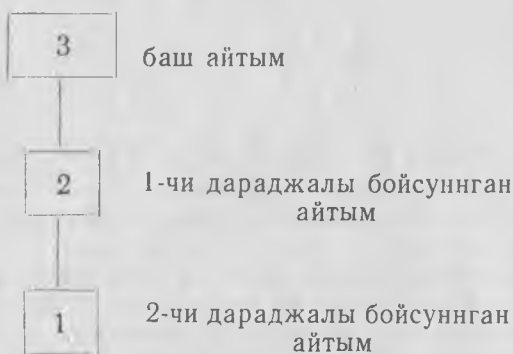
3) *колхозну мирзеу джыйыу ишлери иги маджарыллыкъдыла* (баш айтым).

Бу къош айтымда 2-чи айтым *бригада къадалыб ишлеселе*, — баш айтымны айгъакълаб, анга бойсунуб келеди; 1-чи ай-

тым — колхозну алчыладан этейик деб 2-чи бойсуннган айтымны айгъакълаб, анга бойсунуб келеди.

Алай бла, 1-чи айтым 2-чи айтымгъа бойсунуб, 2-чи айтым да 3-чю айтымгъа бойсунуб, сынджырчыкълача, бир бирлерине байланыб келгендиле.

Бу къош айтымны схемасын былай берирге боллукъду:

Бирча бойсуннган эм да бир бири ызларындан бойсуннган айтымланы къатышыб келиулери

Алай кёб айтылмаса да, бирча бойсуннган айтымла бла бир бири ызындан бойсунуб келген айтымла бир бирлери бла къатышыб, бир къош айтымны ичинде келирге боллукъдула:

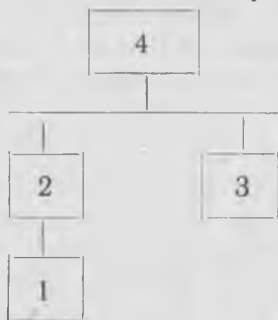
Доктор боллукъма деб, Исса умут этсе да, химия бла физиканы иги билмесе, мединститутха киралмазгъа боллукъду.

Бу къош айтымда тёрт бош айтым барды:

- 1) *Доктор боллукъма деб* (муратчы айтым);
- 2) *Исса умут этсе да* (туракълаучу айтым);
- 3) *химия бла физиканы иги билмесе* (шарт айтым);
- 4) *мединститутха киралмазгъа боллукъду* (баш айтым).

Бу къош айтымда 1-чи айтым 2-чи айтымгъа бойсунады (бир бири ызындан бойсуннган халда), 2-чи айтым да, 3-чю айтым да 4-чю айтымгъа бойсунадыла; 2-чи айтым бла 3-чю айтым бирге бойсуннган айтымла боладыла; 1-чи бла 2-чи уа бир бири ызындан бойсуннган айтымла боладыла; ол хыйсабдан бу къош айтымда бирча бойсунуу да, бир бири ызындан бойсунуу да барды (эки къаууму да баш айтымны хапарчысына байланадыла).

Бу айтымны схемасын салсакъ, ол бу халда кёрюннюкдю:

Тенг джарашдыруу бла бойсундуруу болгъан къош айтымла

Алгъаракъ айтылгъаннга кёре, къош айтымла эки къауумгъа юлешиндиле: 1) тенгджарашхан къош айтымла; 2) бойсунган къош айтымла.

Тенгджарашхан къош айтымла да, бойсунган къош айтымла да къатышыб, бир къош айтым къуараргъа боллукъдула; андан мурат: къош айтымда тенг джарашдыруу эм да бойсундуруу болургъа боллукъду; къош айтымлагъа бош айтымланы бир къаууму бир бирлерине тенгджарашхан, бир къаууму да бойсунган халда байланыб келирге боллукъдула.

Бу тукъум къатышхан къош айтымланы ичлеринде этимча айланчла, этимсыфат айланчла, тенглеш айланчла, джаякълагъан сансыз членле дагъыда аны кибик башха сансыз членле келирге да боллукъдула.

Тенгджарашханы, бойсунганы да болгъан къатышхан айтымланы юсюнден юлгюле:

1. *Къатынла кёб къаргъадыла, алай болгъанлыкъгъа Мыртазны къарны бекден бек ёсюб баргъан болмаса, бир да къатын къаргъышланы къулагъына алмайды.* (Аппаланы Х., Къара кюбюр.)

Бу къош айтымда юч бош айтым барды:

- 1) *Къатынла кёб къаргъадыла* (баш айтым);
- 2) *алай болгъанлыкъгъа Мыртазны къарны бекден бек ёсюб баргъан болмаса* (бойсунган туракълаучу айтым);
- 3) *бир да къатын къаргъышланы къулагъына алмайды* (баш айтым).

2. *Ол не айтхан эсе, мен былайда аны джазама, мен джедирмей къоймасам, бир да ётюрюк сёз къошулгъанды деб акъылым джокъду.* (Аппаланы Х., Къара кюбюр.)

Бу къош айтымда тёрт бош айтым барды:

- 1) *Ол не айтхан эсе* (бойсунган толтуруучу айтым);
- 2) *мен былайда аны джазама* (баш айтым);
- 3) *мен джедирмей къоймасам* (бойсунган шарт айтым);
- 4) *бир да ётюрюк сёз къошулгъанды деб акъылым джокъду* (баш айтым).

Бу кьош айтымда 1-чи бойсуннган толтуруучу айтым 2-чи баш айтымгъа бойсунады, 3-чю бойсуннган шарт айтым 4-чю баш айтымгъа бойсунады; 2-чи бла 4-чю айтымла тенгджарашхан (бойсунмагъан) айтымладыла.

3. *Бирер къазыкъ алыб тебресек, оноучула тюйюшюгюз деб къоймазла, алыб барырла да Темрукъа нёгерлери бла тургъан гёзеннге атарла, былайгъа джыйылгъанлада юй бла бир юйдегиси болмагъан хазна адам джокъду, биз джоюлуб кетсек, аланы ким тутар.* (Аппаланы Х., Къара кюбюр.)

Бу кьош айтымда беш бош айтым барды, аланы бир къауумлары тенгджарашхан бош айтымладыла, бир къауумлары да бойсуннган айтымладыла:

1) *Бирер къазыкъ алыб тебресек* (бойсуннган шарт айтым);

2) *оноучула тюйюшюгюз деб къоймазла, алыб барырла да Темрукъа нёгерлери бла тургъан гёзеннге атарла* (баш айтымды);

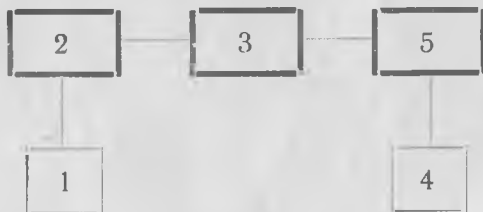
3) *былайгъа джыйылгъанлада юй бла бир юйдегиси болмагъан хазна адам джокъду* (баш айтым);

4) *биз джоюлуб кетсек* (бойсуннган шарт айтым);

5) *аланы ким тутар* (баш айтым).

Бу кьош айтымда бойсуннган шарт айтым (1) баш айтымгъа (2) бойсунады, 3-чю баш айтымгъа бойсуннган айтым джокъду; бойсуннган шарт айтым (4) эм ахырында келген баш айтымгъа (5) бойсунады.

Бу кьош айтымны схемасы да былай боллукъду:

Башында берилген кьош айтымладан эм да аланы схемаларындан белгили болгъанча, джарашдырыу бла бойсундуруу халда бойсуннган эм да баш айтымладан къуаралгъан кьош айтымла бек кёб тюрлю болургъа боллукъдула. Аланы ичлеринде бойсуннган айтымла бирге бойсуннган халда, не да бир бири ызындан бойсуннган халда, не да эки тюрлюсю да бир бирлерине чалыша келген халда тюберге боллукъдула.

БАЙЛАУСУЗ КЪОШ АЙТЫМЛА

Байлаусуз кьош айтымладан хапар беруу

Былайгъа деричи джарашхан кьош айтымлагъа эм бойсуннган кьош айтымлагъа къаралгъанды. Джарашхан кьош айтымлада бош айтымланы бир бирлерине байлаб джюрюген

джарашдырыучу (джалгъаучу, айырыучу эм да къаршычылаучу) байлаулагъа къаралгъанды.

Бойсунган къош айтымлагъа кирген бош айтымланы бир бирлерине байлагъан байлау сёзлеге, байлаулагъа эм да байлаулукъ этген аффикслеге да къаралгъанды.

Айтылгъандан мурат: къош айтымгъа кирген бош айтымланы бир бирлерине байлау сёзлени, байлаула, байлаулукъ этген аффиксле байлаб келгендиле. Къуру да былай болуб да бармайды: къош айтымгъа кирген бош айтымланы байлаулары болмай, ала бир бирлерине байлаусуз къуру интонацияны кючю бла байланыб келирге да боллукъдула.

Бош айтымларыны араларында байлаулары болмай къуралгъан къош айтымлагъа байлаусуз къош айтымла деб айтылады.

Байлаусуз къош айтымлагъа кирген бош айтымла кеслерини энчиликлерин тас этедиле, алай болса да ала бир бирлери бла байлаула, байлау сёзле бла байланмагъан себебден, аллай байлаусуз къош айтымланы не тенгджарашхан къош айтымлагъа, не да бойсунган къош айтымлагъа санаргъа керек туюлюду.

Булутла чачылдыла, кюн тийди, джер кебди.

Бу къош айтымгъа кирген бош айтымла магъана джаны бла бир бирлерине къысха байланыбдыла, барысы да бир халны суратлайдыла, синтаксис джаны бла къуралгъан формалары да бирчады, интонация да санагъан халда келеди; ол хыйсабдан бу бош айтымла былайда кеслерини энчиликлерин мусхам, кем этедиле, бир бирлерине къысха байланган, тенг магъаналы кесекле болуб, байлаусуз къош айтымны къураб келгендиле.

Насыб ат туюлюду: джюген салалмазса. (Нарт сез.)

Бу къош айтымда эки кесеги бир бирлерине магъана джаны бла къысха байлангандыла, ол хыйсабдан аланы бир бирлеринден айырсакъ, бирем башха ала толу магъана чыгъармайддыла.

Джай джыяды — къыш ашайды.

Бу байлаусуз къош айтым да алайды: аны эки кесегин бир биринден айырсакъ, ала толу магъана бермейдиле, не ючюн десенг, ала магъана джаны бла бир бирлерине къысха тагъылыбдыла, анга кёре аны паузасы да, интонациясы да алайды (эки кесекни арасында уллу пауза этиледиле, интонация да къаршы халда келеди).

Байлаусуз къош айтымгъа кирген баш айтымланы арасында тюрлю-тюрлю магъанала болургъа боллукъду:

1. Бир заманны ичинде болгъан затланы кёргюзтедиле:

...Зейтун-эфенди табчанда, джукъусурагъан халда, кёзлерин джумуб, башын эки джанына ийилте, намаз мынчакъларын санайды; дырыннга хазырланган Абу агъач сенекни отда къатдырыргъа, айры бутакъларына эчки мюйюзлени кийдирирге

кюрешеди; къалын чачлы, акъ тегерекбет Зулейха, тегенени артыни чегюб, гырджынлыкъ элейди. (Этезланы О., Тарда.)

2. Бир бири ызындан бола баргъан затланы кёр-жюздедиле:

1) Къонгуроу къагъылды, станокла тохтадыла, ишчиле азыкъгъа чыкъдыла. 2) Кёзлерим къарангы этдиле, башым тегерек айланды, кёлюм булгъанды, юсюмю сууукъ тер басды. 3) Аны (Байкъулну) зыбыр чепкеннге ушагъан бети къаралдым болду, бурун сюеклери къобдула, эки кёзю тыпыр ташха джютю къараб къалды. (Залиханланы Дж., Таулада.)

3. Бир бирине къаршчы келген затланы кёржюздедиле:

1) Хасан малчыды — Исса сабанчыды. 2) Джай джыяды — къыш ашайды. 3) Джырлагъанла студентле туююлдюле — джырлагъанла Култура юнню артистлеридиле.

4. Ишни этилгенин эм да этилген ишден не чыкъгъанын кёржюздедиле:

1) Мараучу сампалны тартды — шок чарлады. 2) Къатым-дагъы къабыргъамдан тюртдю — мен элгениб уяндым. 3) Къарт зижкни къаты-къаты къакъды: киши джууаб этмеди.

5. Экинчи айтым биринчи айтымда айтылгъан затны сылтауун кёржюздеди:

1) Мен мудахма: тенгим биргеме джокъду. (Пушкин.) 2) Павел къач бла къышны суюмей эди: ала аны санларын кёб инджите эдиле. (Н. Островский.) 3) Бир джанына аз къалагъыракъ кетген уллу бухар бёркю (старшинаны) кимден эсе да ултхагъа алыннганы белгили эди: бёрк асыры уллудан кёзлерине терк-терк тюше, ол да хар минутдан аны ёрге-ёрге эте тура эди. (Залиханланы Дж., Таулада.) 4) Алай болса да мекамланы башларын джабар зат алыкъын табылмагъанды: район организацияла, ненча кере барсала да, ал бурун юй мекамланы башларын джабмай, фермалагъа кезиу джетерик туююлдю деб къоядыла. (Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси.)

6. Биринчи айтым шарт халда келеди, экисини да хапарчысы буйрукъчу ийилиуню формасында болады; бу кезиуде экинчи айтымда ол заманда деген заманчы болум келирге болады, хапарчысы да болур заманны формасында болады:

1) Бир кюнню былай къал — ол заманда нени да кесинг кёрюрсе (шарт халда: Бир кюнню былай къалсакъ, хар нени кесинг кёрюрсе). 2) Эринме, окъу, тырмаш — ол заманда мен санга болушурма (Эринмесенг, окъусанг, тырмашсанг мен санга болушурма).

7. Экинчи айтым биринчи айтымны магъанасын ачыкъларгъа, кесгин этерге боллукъду:

1) Школгъа барыб окъургъа амал джокъ эди: Мазанны джыл саны бла Фёдор юйретген адыргы билими бир бирлерин тутмай эдиле. (Залиханланы Дж., Таулада.) 2) Джыл саны Андрейни аслам болгъанлыкъгъа, Мазан онглуракъ кёрюнеди:

ол уллу суюкли джашды. (Залиханланы Дж., Таулада.) 3) Харун да, хариб, мени узагъым туююлдо: ол тамата къарындашдан, мени атам'а кичи къарындашдан туугъандыла. (Залиханланы Дж., Таулада.) 4) Джети джыллыкълай мен ёксюз къалгъан эдим: атам юй агъач алыргъа деб таугъа чыкъганлай, агъач тийиб ёлген эди. (Залиханланы Дж., Таулада.) 5) Къарачы бу элни шахардан не башхасы барды: къанджал, шифер, къошун башы болмагъан, мияла коридору болмагъан хазна юй табарыкъ туююлсе. (Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси.)

Къош конструкцияла

Былайгъа дери къарачай-малкъар тилде айтымланы тюрю-тюрюлерине къаралгъанды: бош айтымлагъа, тенгджарашхан эм да бойсунган къош айтымлагъа, джаякълагъан сансыз членлеге, кириш сёзле бла кириш айтымлагъа, талай бойсунган айтымы болгъан къош айтымлагъа д. а. к. Была бир бирлери бла чалышыб, бир бирлерине къатышыб келирге да боладыла. Бу тукъум къуралгъан айтымлагъа къош конструкцияла деб айтылады.

Былайда аллай къош конструкциялагъа бир талай юлгю бериледи:

1) Сылхыр къойча, не этерге билмей, дыгаласха кирдим, сора башымы кётюрюб, чырпыланы ичи бла къарагъанлай, абын-сюрюн эте, ёрге таяныб келген немец солдатны кёрюб, болугъу бирди да бирди, бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме деб, кесиме кёл этиб, ёрге къобаргъа таукел болуб, силкине башлагъанлай, къайдан эсе да шок атылыб, алда келген солдат бойну кесиле тургъан ууаныкча хырылдаб, артына джыгылды. (Хубийланы О., Аманат.)

2) Къыш айлада кюнню кёзю, Тотургъа кёрюмегенлей бугъунуб, деменгили къар тауланы арты бла шош джюзе батады, джаз болса да, ол бирси элlege кесини джарыкъ нюрюн онбёш — оналты сагъатны чомарт тегюб турса, тотурчулагъа бир кесекчикге кёз къысханча кёрюнюб, къая артларына бугъунады эм, ол кезиуде башха джерледе дуняны джарыгъы ктууатлы тегюлсе, табигъатда джанлы, джансыз да кюнню бутакъларына джууунганда Тотурну юсюнде не эртденлик, не ингирлик болгъанлай, экинди уухатыны бояуу тохтайды. (Этезланы О., Къаяла унутмагъандыла.)

3) Темрукъа, эркинликге, кюнню джарыгъына, ишге термилб дыгалас эте, багъана артында салам мулджарындан чыгъыб, чыгъалмаз буруугъа тюшген кийикча, бауну тёрт мюйюшюне барыб, тешиклеринден къарай, терен ахсына айланады; кюн бузулургъа джел ауруу этгенча, бюгюн джюреги асыры бек къозгъалгъандан, бауда тёзалмай, эшикге чыгъыб, кюнню джылтырагъанына къууана, терен солуй, тегерегине къараб тургъанлай, Токъалны Къыямытладан юйюне бир къабчыкъны кё-

тюрюб баргъанын кёрюб, ишге термилгенинден юйюне бериб кетерча не да огъары джанында сюелген хунаны ишлеб тебрерча болуб, аллына бир кесек да атлады, алай болгъанлыкъгъа, темир бугъоула эсине тюшюб, баргъанын тохтатыб, Токталны къабчыкъны тубюнден, сейирсиниб, къынгыр къараб турмагъа кёюб, ызына айланыб, кёзю боюн агъач этиучю дуппуруна джете, терен ахсыныб, кёлегини эзиуонден чал бола тебреген кёкюреги кёрюне, къангалары джарты джабылгъан къабырча, мутхуз баугъа кирди. (Аппаланы Х., Къара кюбюр.)

ТУУРА ЭМ СЕДЕГЕЙ СЕЗ

Туура эм сёдегей сёзден хапар бериу

Адам джазгъанында не да сёлешгенинде биреуню (ким болса да бир башха адамны) айтхан сёзлерин келтирирге, джюрютюрге болады. Биреуню сёзюн айтхан адам аны эки тюрлю формада айтыргъа боллукъду:

- а) туура сёзню формасында;
- б) сёдегей сёзню формасында.

Биреу биреуню айтхан сёзюн тюрлендирмей, къошмай, къоратмай айтханына туура сёз деб айтылады:

Къанамат Бийнёгерни къулагъына шыбырдады:

— Ой алан, иги сагъан Апанасча семиз болуб, къачда бир ирик кесек эди. Аяусуз къуру къарын джауу бир джылгъа боллукъ эди. (Апалланы Х., Къара кюбюр.)

Былайда Къанаматны айтхан сёзлери тюрлендирилмей, ол айтханча, алай берилгендиле.

— Къайнайды, джетген джеринде аныча сыйланыб турсанг, сен да болур эдинг семиз. Ол мени бла джыйында джангыз бир ыйыкъны чалгъы тутхай эди, аны къарнындан не къалса да кёрюр эдинг, — деди Бийнёгер. (Апалланы Х., Къара кюбюр.)

Былайда Бийнёгерни айтхан сёзлери тюрлендирилмегенлей келгендиле.

Биреу биреуню айтхан сёзюню магъанасын кесини сёзлери бла джарашдырыб бере эсе, аллай сёзге сёдегей сёз деб айтылады:

Атасы джашына сорду: „Сен къошха къачан чыгъарыкъса?“ Бу айтымда *Сен къошха къачан чыгъарыкъса?* деген кесек туура сёздю; *атасы джашына сорду* деген кесек авторну сёзлеридиле.

Туура сёз бла авторну сёзлери

Туура сёз кимники болгъанын, аны не кезнуде, не болумда айтылгъанын, къысхасы, туура сёзню ачыкъ ангылар ючюн, керекли болгъан затланы авторну сёзлери ангылатадыла, ала туура сёзге магъана джаны бла къысха байланыб, аны бла бирге бир айтым къураб келедиле.

Авторну сёзлери туура сёзю а) аллында; б) аягында; в) ичинде; г) джартысы аллында, джартысы аягында келирге боладыла.

а) Авторну сёзлери туура сёзю аллында келгенлери:

Солтан иги кесек заманны ичинде, бир сёз да айтмагъанлай, тынгылады, джерге къарады, сора джаз башында сюрдюден бери бир ишге да къатышмай, алайда арбазда тургъан тракторну къолу бла кёргюзтуб, председателге: „Билемисе, балам, мен да ма мунуча болурма деб къоркъама... Трактор бахчалада ишлеген заманында, адамны кесине сукъландыргъан эте эди, кёзге суйдюмлю кёрюне эди, тракторчу анга асыры иги къарагъандан машина джылтырагъан эте эди, къарагъан адамны кёзюн къамата эди. Шендю уа ишсизди да, къарачы аны сыфатына—тёгерегин ханс басыб, юсю уа тот болуб къалгъанды“. (Рахайланы И., Огъурлу къарт.)

б) Авторну сёзлери туура сёзю аягында:

„Бизни тиширыуланы ичлеринде къадалыб ишлегенле кёбдюле. Эринчеклик этгенле да бардыла. Асыры эрингенден, таб кесини энчи тауукъларын окъуна гедешден тышына заманында бошламай кюн ортагъа дери джырлата тургъанла бардыла. Ол тукъум къатынла колхоз ишге тюз кёзден къарамайдыла. Ма бери келгенсиз! Гызылай, Нурджаба, къалайды умутугъуз? Бекир бламы эришесиз?“— деди Ахшыкъыз. (Гуртуланы Б., Бекир.)

в) Авторну сёзлери туура сёзю ичинде келирге боладыла:

„Джер башында быллай аман ауруу болмаз. Киши артал да онгсуз болуб, джеринден къобалмай къалгъанды,—дей эди таматаны юйдегиси.—Биргесине, ызындан таймай, бахчалада айланыучу парийибиз да, иесини ауругъанын сезиб, зат ашаргъа унамай, мудахланыб, юй таба къараб сынсыйды“. (Рахайланы И., Огъурлу къарт.)

г) Авторну сёзлерини джартысы туура сёзю аллында, джартысы да туура сёзю аягында келирге боладыла:

Къоз терекни фашистле къалай кесгенлерини толу хапарын Саматчыкъ Степанга айтханда, ол джашчыкъгъа: „Сен Саматчыкъ, джаз башы болгъанлай, бирледен бир къоз ал да арбазда орнат. Атанг фашистлени хорлаб, сауэсен келсе, къууаныр, алай къоз табармыса?“— деди. (Тёппеланы С., Къоз терек.)

Диалог

Авторну сёзлери кшошулмай, эки не да андан артыкъ адамны бир бирлери бла сёлешген сёзлерине диалог деб айтылады. Диалог туура сёзге саналады:

— «Да не этейик да сора, Федор Иванович?» — «Эртденликге дери тѣзейик да, кюндюз энтда да бир кере тынгылы кѣраб, кечесинде уа адамланы тюшюрюб башларбыз». — «Биз тѣзгенликге, бу сабий тѣзаллыкѣ туююлдю». — «Бютюн да палах этиб кѣоярбыз деб кѣоркѣама». — «Мен кесим тюшюб кѣрейим!» — «Угѣай, алай джарарыкѣ туююлдю». — «Алай болмай эсе, Салихден бошайбыз». — «Угѣай! Кѣоркѣуусуз болгѣанын билгинчи, тюшерге джарарыкѣ туююлдю». — «Тамбла бу заманнга дери сау кѣалса да, бек кѣарыусуз боллукѣду». — «Кѣарыусуз болгѣанлыкѣгѣа, сау кѣаллыгѣына биз ишексиз боллукѣбуз. Бусагѣатда бу бау бла бошласакѣ, ол ийнанылулукѣ джокѣду. Ашыкѣмасакѣ игиди». (Залиханланы Дж., Тау кѣушла).

Диалогда сѣлешген адамны хар бирини сѣюу джангы тизгинден башланьргѣа да боллукѣду. Ол кезиуде башын-да келген диалог бу халда боллукѣду:

— Да, не этейик да, Федор Иванович?

— Эртденликге дери тѣзейик да, кюндюз энтда да бир кере тынгылы кѣраб, кечесинде уа адамланы тюшюрюб башларбыз дейме.

— Биз тѣзгенликге, бу сабий тѣзаллыкѣ туююлдю.

— Бютюн да палах этиб кѣоярбыз деб кѣоркѣама.

— Мен кесим тюшюб кѣрейим!

— Угѣай, алай джарарыкѣ туююлдю.

— Алай болмай эсе, Салихден бошайбыз.

— Угѣай! Кѣоркѣуусуз болгѣанын билгинчи, тюшерге джарарыкѣ туююлдю.

— Тамбла бу заманнга дери сау кѣалса да, бек кѣарыусуз боллукѣду.

— Кѣарыусуз болгѣанлыкѣгѣа, сау кѣаллыгѣына биз ишексиз боллукѣбуз. Бусагѣатда, бу бау бла бошласакѣ, ол ийнанылулукѣ джокѣду. Ашыкѣмасакѣ игиди.

Туура сѣзню сѣдегей сѣзге айландыруу

Биреуню сѣзлерине туура сѣз деб айтабыз, биреуню сѣзлерин айтханны сѣзлерине уа авторну сѣзлери деб айтабыз. Туура сѣзню тюрлендирмей, биреу кеси кѣалай айтхан эсе, алай айтыргѣа боллукѣду. Туура (киши) сѣзню тюрлендирилиб айтылгѣанына сѣдегей сѣз дейбиз.

Туура сѣзню сѣдегей сѣзге айландыргѣан заманда, туура сѣз бла авторну сѣзлери бош айтымгѣа айланыб, хапарчысы да этимсыфатны формасына бурулады.

Туура сёз	Сёдегей сёз
<p>1) Джолоучула: „Минги Таугъа джол къалай барарды?“ — деб сюрюучю джашха сордула.</p>	<p>1) Джолоучула Минги Таугъа джол къалай баргъанын сюрюучю джашха сордула.</p>
<p>2) Директор студентлеге: „Тамбла мамматха (воскресникге) чыгъаргъа хазыр болугъуз“, — деди.</p>	<p>2) Директор студентлени тамбла мамматха (воскресникге) чыгъаргъа хазыр болукъларын айтды.</p>

СЕЗ КЪУРАУЧУ БЛА СЕЗ ТЮРЛЕНДИРИУЧЮ АФФИКСЛЕ¹

- а, -е (86, 87, 88, 157, 173, 174, 180, 184, 193, 197);
- ай (174);
- акъ (94);
- ал, -ел (175, 182, 202, 205, 206, 214, 215);
- ар, -ер (130, 175, 178, 188, 210, 213);
- ау, -еу, -оу, ёу (129);
- аулан, -еулан, -оулан, -ёулан (129);
- б, -ыб, -иб, -уб, -юб (180, 181, 182, 184, 193);
- быз, -биз, -буз, -бюз (83, 151, 195, 279);
- гъа, -ге, -ха, -хе, -ига, -нге (86, 87, 88, 157, 175, 187);
- гъай, -гей, -хай, -нгай, -нгей (218, 219, 278);
- гъал (176, 177);
- гъан, -ген, -хан, хен, -нган, -нген (94, 175, 185, 187, 201, 205);
- гъанлай, -генлей (192);
- гъанлы, -генли (191, 192);
- гъы, -ги, -гъу, -гю, -хы, хи, -ху, -хю, -нгы, -нги, -нгу, -нгию (93);
- гъыз, -гиз, -гъуз, -гюз (83, 178);
- гъын, -гин, -гъун, -гюн -хын, -хин, -хун, -хюн (94, 278);
- гъынчы, -гинчи, гъунчу, -гиюнчу (192);
- гъар, -гер, -хар (175);
- гъыр, -гир, -гъур, -гюр, -кюр (175);
- гъыч, -гич, -гъуч, -гюч, -хыч, -хич, -хуч, -хюч (77);
- да, -де (86, 87, 88, 157);
- дан, -ден (87, 88, 157);
- дагъы, -деги (148);
- даш (77);
- ди (175);
- дыр, -дир, -дур, дюр (178);
- и (180, 181, 182, 193, 197);
- йым, -йим, -йум, йюм (217);
- йыкъ, -йик, -йукъ, -йюк (217, 279);

¹ Скобкалада аффикс къайсы бетледе тубегени кѣргюзтюледи.

-къ, -к, -ыкъ, -ик, -укъ, -юк (78, 94, 172, 182);
-къа (175);
-къай (175);
-ки (78);
-л (175, 176);
-ла, -ле (81, 150, 156, 174, 196);
-лаб, -леб (121);
-лай, -лей (103, 148, 191, 192, 297);
-лайына, -лейине (103, 149, 155, 185, 192, 293);
-лан, -лен (174);
-лаш, -леш (174);
-лдым (97);
-лы, -ли, -лу, -лю (76, 92, 121, 191);
-лыкъ, -лик, -лукъ, -люк (76, 93, 211);
-м, -ым, -им, -ум, -юм (78, 82, 83, 157, 158, 162);
-ма, -ме (78, 151, 182, 196, 202, 205, 209, 216, 279);
-май, -мей (182);
-майына, -мейине (193);
-макъ, -мек (78);
-макълыкъ, -меклик (79);
-мы, -ми, -му, -мю (183, 198, 200, 203, 208, 210, 211, 319);
-н (85, 87, 88, 157, 172, 176, 178);
-на, -не (87, 88, 157, 175, 187);
-нда, -нде (86, 87, 88, 157);
-ндан, -нден (87, 88, 157);
-ны, -ни, -ну, -ню (85, 87, 88, 157, 175);
-ныкъы, -ники, -нукъу, -нюкю (84, 148);
-нг, -ынг, -инг, -унг, -юнг (82, 83, 157, 158, 162);
-ракъ, -рек, -ыракъ, -ирек, -уракъ, -юрек (97, 110);
-ры, -ри (155);
-са, -се (151, 165, 215, 216, 219, 279);
-сы, -си, -су, -сю (83);
-сыз, -сиз, -суз, -сюз (93, 108, 148, 151, 195, 279);
-сыл, -сул, -сылдым, -сулдум (97);
-сын, -син, -сун, -сюн (175);
-сыра, -сире, -сура, -сюре (175);
-т (172, 178);
-тын, -тин (103);
-тыр, -тир, -тур, -тюр (178);
-у, -уу, -юу, -ыу, -иу (78, 155, 186, 288);
-хакъ, -гек (94);
-ч (78);
-ча (103, 149, 155, 185, 192, 293);
-чакъ, -чек (94);
-чы, -чи, -чу, -чю (76, 93, 186, 189, 190, 191, 197, 289);
-чыкъ, -чик, -чукъ, -чюк (77, 149);
-чылыкъ, -чилик, -чулукъ, -чюлюк (79);
-ш, -ыш, -иш, -уш, -юш (78, 177, 179);

-ы, -и, -у, -ю (82, 157, 158, 162, 175);
-ыбыз, -ибиз, -убуз, -юбюз (83, 157, 158, 163);
-ыгъыз, -игиз, -угъуз, -югюз (83, 157, 197);
-ыз, -из (178);
-ылда, -илде, -улда, -юлде (174);
-ын, -ин, -ун, -юн (176, 177, 179);
-ынчы, -инчи, -унчу, -юнчю, -нчы, -нчи (128);
-ыр, -ир, -ур, -юр (175, 178, 188, 210, 213);
-ырда, -ирде, -урда, -юрде (179);
-ыучан, -иучен, -уучан, -юучен (209);
-ыучу, -иучю, -уучу, -юучю (209);
-ышар, -ишер, -ушар, -юшер, -шар, -шер (130).

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Абаев В. И.* Общие элементы в языке осетин, балкарцев и карачаевцев (Из материалов Балкаро-Карачаевской экспедиции Академии Наук СССР 1930—1931) «Язык и мышление», 1, Ленинград, 1933, 71—89 бет.
2. *Акбаев И.* Ана тили, Тифлис, 1916.
3. *Акбаев И.* Тылмач. Русско-карачаевский словарь. Баталпашинск, 1926.
4. *Акбаев Ш. Х.* Қъарачай-малкъар диалектле эм да школда ана тил. Сб. Материалы научно-практической конференции преподавателей русского, кабардинского, балкарского языков и литератур, Нальчик, 1963, 180—203 бет.
5. *Алейников М.* Карачайские сказания. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, т. 3, Тифлис, 1883.
6. *Алиев У. Б.* Грамматика балкарского языка, часть I-я, Фонетика и Морфология (малкъар тилни грамматикасы, 1-чи кесек, Фонетика бла Морфология), Нальчик, 1939; 2-е издание, Нальчик, 1958.
7. *Алиев У. Б.* Грамматика балкарского языка, часть 2-я, Синтаксис (малкъар тилни грамматикасы, 2-чи кесек, Синтаксис), Нальчик, 1939; 2-е издание, Нальчик, 1958.
8. *Алиев У. Б.* Употребление вопросительного аффикса в карачаево-балкарском языке. «Ученые записки Кабардино-Балкарского государственного педагогического института, вып. 1, Нальчик, 1940, 125—131 бет.
9. *Алиев У. Б.* Балкарский язык. Грамматика и правописание. Учебник для 3-го класса начальной школы, 2-я часть (малкъар тил, грамматика бла тюз джазыу. Башланган школлада малкъар тилни учебниги, 2-чи кесек), Нальчик, 1942; 2-е издание, Нальчик, 1957.
10. *Алиев У. Б.* Причастие карачаево-балкарского языка. Ученые записки Кабардино-Балкарского государственного университета, вып. 4. Нальчик, 1958.
11. *Алиев У. Б.* О некоторых синтаксических схождениях и расхождениях между сложными предложениями русского и карачаево-балкарского языков. Сборник трудов Карачаево-Черкесского государственного педагогического института, вып. 2, Нальчик, 1959, 121—146 бет.
12. *Алиев У. Б.* Вопросы сложного предложения в русском и тюркских языках, часть I-я, Черкесск, 1959, 120 бет; часть II, Нальчик, 1959, 90 бет.
13. *Алиев У. Б.* Залог в глаголе русского и балкарского языков. Ученые записки Кабардино-Балкарского государственного университета, вып. 9, Нальчик, 1960.
14. *Алиев У. Б.* Слово и части речи. Ученые записки Кабардино-Балкарского государственного университета, вып. 7, Нальчик, 1960.
15. *Алиев У. Б.* Проблема основы и окончания в карачаево-балкарском языке. Сб. Материалы научно-практической конференции преподавателей русского, кабардинского, балкарского языков и литератур, Нальчик, 1963, 117—136 бет.
16. *Алиев У. Б.* Проблема придаточного предложения в карачаево-балкарском языке. Сб. Вопросы описательных грамматик языков Северного Кавказа и Дагестана, Нальчик, 1963, 130—135 бет.
17. *Алиев У. Д.* Карачай. Историко-этнологический очерк, Ростов н/Д, 1917.

18. Алиев У. Д. О принципах составления карачаево-балкарской грамматики. Записки Северо-Кавказского Краевого Горского научно-исследовательского института, вып. 1, Ростов н/Д, 1928, 129—135 бет.
19. Алиев У. Д. Карачаево-балкарская грамматика. (Горско-тюркский язык), Кисловодск, 1930, 197+6 бет.+1 таблица.
20. Антонов-Саратовский В. П. Русско-балкарский разговорный справочник, Нальчик, 1930, 160 бет.
21. Аппаев А. М. Диалекты балкарского языка в их отношении к карачаево-балкарскому литературному языку, тезисы, Ленинград, 1941, 4 бет.
22. Аппаев А. М. Диалекты балкарского языка в их отношении к балкарскому литературному языку, Нальчик, 1960, 78 бет.
23. Базиев А. Ю. Балкарский язык. Грамматика, правописание, развитие речи. Учебник для 2-го класса начальной школы (Малкъар тил. Башлангган школлагъа китаб, экинчи класс), Нальчик, 1957, 76 бет.
24. Байрамкъулланы А. М. Къарачай тилни грамматикасы, 1 кесек, Фонетика бла Морфология; Черкесск, 1958.
25. Байрамкъулов А. М. Къарачай тилде къош айтым. Труды Карачаево-Черкесского педагогического института, вып. 3, Нальчик, 1960.
26. Байрамкъулов У. Грамматика карачаевского языка (Горско-тюркский язык), Кисловодск, 1930.
27. (Байрамкъулланы У.) *Vajramqullany U. Qaracaj tilni grammatikasъ kesek, Narsana, 1930.*
28. (Байрамкъулланы У.) *Vajramqullany U. Al skolla ucyn qaracaj tilde usebник. Grammatika] bla tyz çazъv, 1 kesek, Kislovodsk, 1935; 2-ci съqqany, Mikojan-Saxar, 1936; II kesek, Narsana, 1935; 2-ci съqqany, Mikojan-Saxar, 1936.*
29. (Байрамкъулланы У.) *Vajramqullany U. Qaracaj tilni grammatikasъ,, Ekinci kesek, sintaksis, Narsana, 1931; Birinci kesek, Morfoloгија, Narsana, 1935, 2-ci съqqany, Mikojan-Saxar, 1936.*
30. Балкаро-Карачаевская лингвистическая экспедиция. Отчет о деятельности Академии Наук СССР за 1929 год (ч. II-я, Отчет о научных командировках и экспедициях), Ленинград, 1930, 75—77 бет.
31. (Балкарский язык) *Balkar turkçesi Turk Ansiklopedisi, 5, N. 35 Ankara, 1951, 167—169 бет.*
32. Баскаков Н. А. Тюркские языки, М. 1960.
33. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков, М. 1962.
34. (Бенцинге И.) *J. Benzing. Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie, Wiesbaden, 1935.*
35. Библиографический указатель литературы по языкознанию изданной в СССР с 1918 по 1957 г., вып. 1, М. 1958.
36. Богородицкий В. А. Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию, Казань, 1933.
37. Богородицкий В. А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками, Казань, 1934; изд. 2-е, Москва, 1953.
38. Бозиев А. Ю. Малкъар тил. Башлангган школлагъа китаб. Биринчи класс, Нальчик, 1957.

39. *Бозиев А. Ю.* К вопросу о склонении имени существительного в карачаево-балкарском языке. Сб. Вопросы описательных грамматик языков Северного Кавказа и Дагестана, Нальчик, 1963, 115—120 бет.
40. *Бозиев А. Ю.* Къарачай-малкъар тилни бир-бир этим формаларыны юсюнден. Сб. Материалы научно-практической конференции преподавателей русского, кабардинского, балкарского языков и литератур, Нальчик, 1963, 157—179 бет.
41. *Боровков А. К.* Карачаево-балкарский язык. Яфеетический. Сборник, т. VII, Ленинград, 1932. 37—55 бет.
42. *Боровков А. К.* Очерки карачаево-балкарской грамматики. Языки Северного Кавказа и Дагестана. Сборник лингвистических исследований I, Москва — Ленинград, 1935, 11—40 бет.
43. *Боровков А. К.* Об единой карачаево-балкарской орфографии.— Известия АН СССР, Отдел общественных наук, № 5, Ленинград, 1935, 501—518 бет.
44. *Боровков А. К.* Карачаевский язык. Малая советская энциклопедия, т. 5, М. 1936, 290 бет.
45. *Боровков А. К.* Карачаевский язык. Большая советская энциклопедия, т. 21, М. 1937, 480—481 бет.
46. *Будаев А. Дж.* Малкъар тилни къысыкъ тауушларын окъутууну методикасыны вопрослары. Сб. Материалы научно-практической конференции преподавателей русского, кабардинского, балкарского языков и литератур, Нальчи, 1963, 137—156 бет.
47. Вопросы описательных грамматик языков Северного Кавказа и Дагестана. Материалы объединенной научной сессии института языкознания АН СССР и Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института. Нальчик, 1963.
48. (*Вурм Ст.*) *Wurm St.* Turkic peoples of the USSR, their historical backround, their languages and the development of Soviet linguistic polict, London, 1954.
49. *Гаджиева Н. З.* Карачаево-балкарский язык. Сборник младописьменных языков народов СССР, Москва, 1959, 100—105 бет.
50. (*Дени Ж.*) *Deny J.* Langues turques, langues mongoles et langues tongouses. Les langues du monde par un group de linguistes sous ledirection qe A. Meillet, et M. Cohen, Paris, 1924; 2-ci сьққань, Paris, 1952.
51. (*Джафероглу А.*) *Caferoglu A.* Turk dili tarihi notlari, I—II, Istambul, 1943—1947.
52. *Джикия С. С.* Об одном рукописном «Русско-карачаевском словаре». Сборник трудов Карачаево-Черкесского гос. пединститута, вып. 2, Нальчик, 1959 г.
53. (*Дирр А.*) *Dirr A.* Kaukasische Märcchen Ausgewählt und übersetzt von A. Dirr, Jena, 1920, XI—294 p. Karachai № 57, p. 199, tatar № 59, p. 219.
54. (*Дирр А.*) *Dirr A.* Caucasian folk-tales; Selected ans translation from the originals by Adolf Dirr tr. into English by Lucy Menries, London—Toronto, 1925. XIII—305 p.—Karachaj, p. 203, tatar, p. 230.
55. (*Дистель Л.*) *Distel L.* Die Bergtataren des Baksantalls im Zentralen Kaukasus, geist des Ostens, Bd. 1, 1914, S. 336—359.

56. *Жабоев М. Т.* Русско-балкарский словарь к хрестоматии для VI класса национальных школ, Нальчик, 1963; его же. Русско-балкарский словарь для V класса, Нальчик, 1963.

57. *Жарахин А. Д., Байрамкулов У. Ш., Чанкаев А. К.* Учебник по изучению карачаевского языка. Микоян-Шахар, 1941.

58. Итоги научной сессии, посвященной проблеме происхождения балкарцев и карачаевцев. Сб. трудов Карачаево-Черкесского государственного педагогического института, вып. 2, Нальчик, 1959, 331—340 бет.

59. (*Кантемир А.*) *Kantemir A.* The Caucasus (Der Caucasus); monthly organ of independent national thought, in three languages: English, Turkish and Russian, publ. in Munich (Germany) establ. in 1951.

60. *Караулов Н. А.* Болкары на Кавказе. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, № 38. Тифлис, 1908, 131—180 бет; краткое изложение в Известиях общества Археологии, Истории и Этнографии, т. XI, вып. 6, Казань, 1909, 49—66 бет.

61. *Караулов Н. А.* «Краткий очерк грамматики горского языка болкар». Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, т. 42, Тифлис, 1912—60 бет. Рец. А. Самойловича «Записки Восточного Отдела русско-го археологического общества», т. XXI, СПб, 1913, 0152—0162 бет.

62. Карачево-балкарская орфография (Проект). Под редакцией Г. П. Сердюченко. Кисловодск, Кароблнациздат., 1934.— (Северо-Кавказский Краевой комитет нового алфавита — Северо-Кавказский горский историко-лингвистический институт).

63. (*Карча Р, Кошай Х. З.*) *Karça R.—Kosay H. Z.* Karacay-Malkar Türklerinde hayvansılık ve bununla ilgili genelekler, Ankara, Üniversitesi Dil ve Tarih—Coğrafya Fakültesi Yayınlarından Dil, 101, Ankara, 1954, VIII, 150 (4), 17 Taf.

64. *Катанов Н. Ф.* Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня, Казань, 1903.

65. (*Кланрот И.*) *Klaproth J. V.* Reise in den Kaukasus, Halle—Berlin 1812, Bd. 2; Tatarischen Stämme im Kaukasus, S. 503—536.

66. (*Кланрот И.*) *Klaproth J. H. v.* Reise in den Kaukasus und nach Georgien, in den Jahren 1807 und 1808, auf Veranstaltung der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg, 2 Bd. Berlin, 1814; француз тилге кёчюрюлгени: Voyage au Caucase et en Georgie, Paris, 1832.

67. (*Котвич В.*) *Kotwitz W.* Studia nad językami, altajskimi, Rocznik Orientalistyczny, t. XVI, Warszawa, 1953.

В. Котвич. Исследование по алтайским языкам, перевод А. И. Толкачева под редакцией с предисловием и примечаниями Н. А. Баскакова, Москва, 1962.

68. *Кримский А. Е.* Тюрки їх мови та літератури, I. Тюркські мови, Вып. 2, Київ, 1930.

69. (*Лёвенталь Р.*) *Loewental R.* The Turkic languages and literatures of Central Asia. A bibliography. S-Gravenhage, 1957.

70. *Март Н. Я.* Балкаро-сванское скрещение.— Доклады АН СССР — В, № 3, Ленинград, 45—46 бет, а также избранные работы, т. 4, Ленинград, 1937, 196—197 бет.

71. Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике

и фольклору. Тексты. Переводы. Комментарии. Словарь. Под ред. А. Ю. Бозева, Нальчик, 1962, 200 бет.

72. *Миллер В. Ф.* Осетинские этюды 1—3, Москва 1881—1887.

73. *Миллер В. Ф.* Кавказские языки. Энциклопедический словарь, т. 26, 1894, 814—818 бет.

74. *Мильх М. К.* Об изучении карачаево-балкарских, кумыкских и погайских говоров. Труды первой диалектологической конференции, Ростов н/Д, 1939, 118—120 бет.

75. (*Мырза Бала*) *Mirza Bala.* Karacaj ve Balkarlar, in: *Islam Ansiklpedisi* N. 57, Istanbul 1952, 217—221 бет.

76. (*Мэтьюс В. К.*) *Mathews W. K.* Languages of the USSR, Cambridge, 1951.

77. (*Немет Ю.*) *Németh G.* Kumük tanılmányok, I. Reisz.: Kumük es Balkâr szöjegtizék [Kumükisches und Balkarisches Wörterverzeichnis], Keleti Szemle, 12, Budapest, 1911.

78. О происхождении балкарцев и карачаевцев, Нальчик, 1959.

79. Къарачай-малкъар тилни орфографиясы, Нальчик, 1961.

80. *Отаров К.* Малкъар тилни учебниги, 1 кесек, Нальчик, 1938.

81. (*Прёле В.*) *Prohle W.* Karatschajisches Wörterverzeichnis, Keleti Szemle, Bd. X, Budapest, 1909, S. 83—150.

82. (*Прёле В.*) *Prohle W.* Karatschajisches Studien Keleti Szemle, Bd X, Budapest, 1909, S. 215—304.

83. (*Прёле В.*) *Prohle W.* Balkarische Studien I, Keleti Szemle Bd. XV Budapest, 1914—1915, S. 164—276.

84. (*Прёле В.*) *Prohle W.* Balkarische Studien II, Keleti Szemle, 16, Budapest, 1915—1916, S. 104—243.

85. (*Прицак О.*) *Pritsak O.* Di ursprünglicher türkischen Vokallängen im Balkarischen, in J. Deny Armagam, Istanbul, 1956.

86. (*Прицак О.*) *Pritsak O.* Das Karatschajische und Balkarische Philologiae Turcicae Fundamenta, I. Wiesbaden, 1959.

87. Программа по собиранию лингвистических (языковых) материалов, необходимых для составления словаря балкарского (малкарского) — тюркских говоров балкарского округа. Кабардино-Балкарская Автономная область. Б. М. 1925. (Кабардино-Балкарское Общество изучения местного края).

88. Проект нового балкарского алфавита на основе русской графики. Составлено Алфавитной комиссией. Нальчик, 1937. (Кабардино-Балкарский Отдел народного образования).

89. Против анархии в языке (за улучшение языка национальной печати). «Революция и горец», 1929, № 6 (8), 24—31 бет. (О грамматических особенностях карачаево-балкарского языка).

90. (*Рамстедт Г. И.*) *Ramsted G. I.* Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, Helsinki I, 1957, II, 1952.

Г. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание, II, перевод Л. С. Слоним под редакцией с предисловием и примечаниями Н. А. Баскакова, Москва, 1957.

91. Русско-балкарский справочный словарь, Нальчик, 1940.

92. (Рясанен М.) *Räsänen M.* Materialien zur Morfologie der türkischen Sprachen, *Studia Orientalia*, Bd. XXI, Helsinki, 1957.

93. (Рясанен М.) *Räsänen M.* Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen, *Studia Orientalia*, Bd. XV, Helsinki, 1949.

М. Рясанен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Перевод А. А. Юлдашева, под редакцией с предисловием и примечаниями Н. А. Баскакова, Москва, 1956.

94. *Самойлович А. Н.* Некоторые дополнения к классификации турецких языков, Петроград, 1922.

95. *Самойлович А. Н.* Кавказ и турецкий мир. Известия. Общества обследования и изучения Азербайджана, т. 2, Баку, 1926.

96. *Сарахан Д. А.* Библиография Кабарды и Балкарии, Нальчик, 1930.

97. (Советико-Турцика) *Sovetico-Turcica*, Budapest, 1960.

98. *Соттаев А. Х.* Методика балкарского языка в начальной школе, Нальчик, 1940.

99. *Соттаев А. Х.* Русский язык в балкарской школе. Нальчик, 1940. (Важнейшие особенности балкарского синтаксиса, морфологии и фонетики, 92—103 бет.)

100. *Соттаев А. Х.* К вопросу преподавания русского языка в балкарской национальной школе, Нальчик, 1960.

101. *Соттаев А. Х.* Ана тил. Башланган школну 1-чи классына окъуу китаб. Нальчик, 1962.

102. *Соттаев А. Х.* Башланган школда малкъар тилни методикасыны бир къауум вопрослары, Нальчик, 1962.

103. *Соттаев А. Х.* К проблеме придаточных предложений в карачаево-балкарском языке. Сб. Вопросы описательных грамматик языков Северного Кавказа и Дагестана, Нальчик, 1963, 136—143 бет.

104. *Сухотин В. П.* К характеристике говоров балкарского языка. По предварительным данным экспедиции 1939 г.— Ученые записки факультета языка и литературы Кабардино-Балкарского государственного педагогического института, вып. 1, Нальчик, 1940, 132—138 бет.

105. *Сухотин В. П.* Строение слога в балкарском и русском языках.— Ученые записки факультета языка и литературы Кабардино-Балкарского государственного педагогического института, вып. I, Нальчик, 1940, 116—124 бет.

106. *Сысов В. М.* Карачай в географическом, бытовом и историческом отношении. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, т. 43, Тифлис, 1913.

107. (Топчибашы А.) *Topchibachy A.* Les Balkars et les Karatschais (Résumé) Astes du Congres International des Orientalistes, XXI, Paris, 1948 p. 176—177.

108. *Урусбиев И. Х.* Спряжение глагола в карачаево-балкарском языке, Черкесск, 1964 г.

109. (Урусбиев И.) *Орусбиев И.* Къарачай-малкъар тилде грамматикалыкъ союзюну юсюнден. Сб. Материалы Научно-практической конференции преподавателей русского, кабардинского, балкарского языков и литератур, Нальчик, 1963, 204—222 бет.

110. *Фалев П. А.* Введение в изучение тюркских литератур и наречий, Ташкент, 1922.

111. (Филология Турцика фундамента) *Philo ologiae Turcical Fundamenta*, I, Wiesbaden, 1959.

112. *Филоненко В. И.* Грамматика балкарского языка. фонетика и морфология. Нальчик, 1940.

113. *Филоненко В. И.* Вопросы синтаксиса балкарского языка. Ученые записки Пятигорского гос. педагогического института, т. XXI, Пятигорск, 1960.

114. *Хабичев М. А.* Местоимения в карачаево-балкарском языке, Черкесск, 1961.

115. *Хаджилаев Х. И.* О послелогох в карачаево-балкарском языке. Сборник «В помощь учителю балкарской школы», Нальчик, 1961.

116. *Хаджилаев Х. И.* О послелогох в карачаево-балкарском языке. Сб. «В помощь учителю балкарской школы», Нальчик, 1961.

117. *Хаджилаев Х. И.* К вопросу исследования и истории карачаево-балкарского языка. Ученые записки Азербайджанского государственного университета им. С. М. Кирова, серия общественных наук № 1, Баку, 1961.

118. *Хаджилаев Х. И.* Послелогои и послеложно-именные слова в карачаево-балкарском языке. Черкесск, 1962.

119. (*Чагатай С. Ш.*) *Çagatay S. S. Ktraçay'ca birkaç metin*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarich Cografya Fakultesi Dergisi IX, 3, Ankara, 1951, 277—300 бет.

120. (*Чагатай С. Ш.*) *Çagatay S. S. Karaçay Halk Edebiyatında Avci Vineger*, Fuad Korulu Armagam, Istanbul, 1953.

121. *Шаумян Р.* Балкарская лексика.— Материалы для балкарско-русского словаря.— Языки Северного Кавказа и Дагестана, т. 1, М.—Л., 1935. 67—86 бет.

122. (*Шмидт Г.*) *Schmidt G. Über die ossetischen Lehnwörter im Karatschajischen*, Annales Akademiae Scientiarum Fennicae, B—27: 43, Helsinki, 1932.

123. (*Шмидт Г.*) *Schmidt G. Über die Kaukasischen Lehnwörter des Karatschajischen*, Memoire de la Societé finno-ongrienne, 67, Helsinki, 1933, S. 465—471.

124. *Шор. Р. И.* К вопросу о яфетическо-турецком языковом смешении, М., 1930, 43—44 бет.

125. (*Эмре А. Дж.*) *Emre A. C. Türk lehçelerinin mukayesli grammeri*, I, Fonetik, Istanbul, 1949.

126. (*Эмре А. Дж.*) *Emre A. C. Türkçenin yapilisi*, Istanbul, 1942.

127. (*Эрен Х.*) *Eren H. Anadolu'da Kafkasya türkleri. Türk dili arastirmalarь yilligi*, Belleten, 1961, Ankara, 1962, 319—357 бет.

128. (*Эрккерт Р.*) *Erckert R. Der Kaukasus und seine, Volker*, Leipzig, 1888.

129. *Яковлев Н. Ф.* Языки и народы Кавказа. Тифлис, 1930.

БАШЛАРЫ

Ал сөз	5
Кириш сөз	7
Фонетика	
Кириш эслеуле	23
Тауушла эм аланы юлешиниулери	24
Тауушланы юлешиниулери	25
Ачыкъ тауушла	26
Ачыкъ тауушланы юлешиниулери	26
Ачыкъ тауушланы характеристикалары	27
Эринсиз ачыкъ тауушла	27
Эринли ачыкъ тауушла	29
Ачыкъ тауушланы таблицасы	30
Къысыкъ тауушла	30
Къысыкъ тауушланы юлешиниулери	30
Сонорла-бурундула	32
Базыкъ эм назик къысыкъла	32
Къысыкъ тауушланы таблицасы	33
Сингармонизм	34
Ассимиляция	35
Прогрессив ассимиляция	36
Регрессив ассимиляция	37
Метатеза	37
Сөзню бөлүмю	38
Сөзню бөлүмлери кечюу къылыкълары	38
Басым	38
Басымны кечюу	39
Фраза басым	40
Къарачай-Малкъар тилни алфавити бла орфографиясы	40
Орфографиялы белгиле	42
Орфографияны юсюнден	42
Ачыкъ тауушланы тюз джазыу	42
Къысыкъланы тюз джазыу	44
Сөзлени бирге, дефис бла эм да башха джазыу	46
Бирге джазылган сөзле	46
Дефис бла джазылган сөзле	47
Башха джазылган сөзле	49
Уллу харфла	50
Харфладан къуралган аббревиатурала, къысхартылган къош сөзле, къысхартылган джазыула	51
Башха тилледен кирген сөзле	51
Кечюрююнню джорукълары	53
Морфология	
Кириш эслеуле	55
Ат	72
Атны магъанасы	72
Энчи эм бош атла	72
Энчи атла	72
Тукъум атла	74
Атланы къуралуулары	75
Морфология джол бла къуралган атла	76
Атдан ат къурау	76
Этимден ат къурау	77
Джийымдыкъ аффиксле	79
Къош атла	79
Экиленген атла	80
Къысхартылган сөзле	81

Атланы тюрлениулери	81
Атны саны	81
Бетлеучю аффиксли атла	81
Къарачай-малкъар тилни бетлеучю аффикслерини таблицасы	83
Атланы болушлада тюрлениулери	84
Баш болуш	85
Иеликчи болуш	85
Тамамлаучу болуш	85
Бериучю болуш	86
Орунлаучу болуш	86
Башлаучу болуш	86
Сыфат	89
Сыфатны магъанасы	89
Сыфатланы къауумлары	90
Тюз сыфатла	90
Болджаллы сыфатла	91
Сыфатланы къуралыулары	92
Морфология джол бла къуралгъан сыфатла	92
Атдан сыфат къурау	92
Этимден сыфат къурау	94
Синтаксис джол бла къуралгъан сыфатла	94
Кюч сыфат	95
Сёзлеу	98
Сёзлеуню магъанасы	98
Сёзлеулени къауумлары	99
Болумлаучу сёзлеуле	99
Орунлаучу сёзлеуле	100
Заманлаучу сёзлеуле	101
Сылтаулаучу эм муратлаучу сёзлеуле	102
Мардалаучу сёзлеуле	102
Сёзлеулени къуралыулары	102
Сёзлеулени морфологияны мадарлары бла къуралгъанлары	103
Сёзлеулени синтаксисни мадарларын бла къуралыулары	105
Сёз тамалланы джалгъашханларындан къуралгъан сёзлеуле	105
Сонграланы болушлугъу бла къуралгъан сёзлеуле	106
Экиленген тамалладан къуралгъан сёзлеуле	107
Эриклеген сёзледен къуралгъан сёзлеуле	108
Идиомаладан къуралгъан сёзлеуле	109
Этим формаладан къуралгъан сёзлеуле	109
Сёзлеулени тенгleshдириу мардалары	110
Сёзлеулени тюрлениулери	111
Сёзлеуню айтымда къуллугъу	111
Санау	113
Санауню магъанасы	113
Санауланы разрядлары	120
Санчы санау	120
<i>Бир</i> деген сёзню энчи магъанасы	123
<i>Бир</i> деген сёзню башха къуллукълары	124
Тизгинчи санау	128
Къауумчу санау	129
Юлюшчю санау	130
Кесекчи санчы санаула	131
Онлукъ кесекчи санаула	134
Джууукъ санау	134
Тергеу	135
Къошуу	135
Къоратыу	135
Керелеу	135
Юлешуи	136
Ахча санау	136

	Малкъардыланы малчылыкъда джюрютген санаулары	136
Междометие	Междометияны магъанасы	140
	Междометияланы къуралуулары	140
	Междометияланы магъаналарына кѳре юлешиниулері	141
	1. Адамны кѳргенине, эштгенине тюрлю-тюрлю къарамларын кѳргюзтген междометияла	141
	2. Адамны биреуге айланыб сѳлешгенин, джаныуарланы чакъыргъанын, къыстагъанын кѳгюзтген междометияла	143
	Эриклеу сѳзле	143
Алмашла	Алмашланы магъаналары	146
	Бетлеучю алмашла	146
	Сѳз къурау	147
	Тартыучу форма	148
	Орун форма	148
	Ушашдырыучу форма	148
	Тенглеш форма	149
	Джокълукъ форма	149
	Гитчелик форма	149
	Сѳз тюрлениу	149
	Къайтарыб бетлеучю алмашла	151
	Сѳз къурау	152
	Тартыучу форма	152
	Орун форма	152
	Тенглик форма	153
	Сѳз тюрлениу	153
	Кѳргюзтюучю алмашла	154
	Сѳз къурау	154
	Сѳз тюрлениу	156
	Кѳргюзтюучю алмашла иелик джалгъаула бла	158
	Соруучу-байлаучу алмашла	159
	Белгилеучю алмашла	161
	Угъайлаучу алмашла	162
	Сѳз къурау	162
	Сѳз тюрлениу	162
	Белгисиз алмашла	163
	Сѳз къурау	164
Этим	Этимни магъанасы	167
	Этимни айтымда къуллугъу	170
	Этимчи сѳз къурау	171
	Атладан къуралгъан этимле	174
	Этимледен къуралгъан этимле	176
	Айырмала	176
	Баш айырма	176
	Зорлаучу айырма	176
	Къайтыучу айырма	177
	Араш айырма	177
	Къатланыучу айырма	178
	Бир ненча айырмалы аффикслери болгъан этимле	179
	Сѳз къошуб, атладан этим къурау	179
	Этимледен къуралгъан джыйымдыкъ этимле	180
	Хоулаучу, угъайлаучу этимле	182
	Онглукъну, онгсузлукъну кѳргюзтген этимле	182
	Этимни соруучу формасы	183
	Этим тюрсюнле	183
	Этимни модальностлукъ магъана джюрютген формалары	185
	Этимни ат формасы эм инфинитив	186
	Этимсыфат	187

Этимсыфатланы тюрлениулер	190
Этимча	193
Этимни заман, бет, сан категориялары	194
Туруш	195
Буйрукъчу туруш	196
Туура туруш	197
Этимни джегилиулер	197
Бусагъат заман	197
Озгъан заман	200
Узайгъан заман	201
Озгъан заманны <i>эди</i> деген этимни болушлугъу бла къуралгъан формалары	204
1. Эртде болгъан заман	204
2. Озгъан бошалмагъан заман	206
3. Озгъан болумчу заман	207
4. Озгъан кёб къатланнган заман	209
Боллукъ заманны 1-си	210
Боллукъ заманны 2-си	212
Шарт туруш	215
Алгъышчы туруш	217
Алгъышчы турушну къуралуу	217
Шартчы, буйрукъчу, алгъышчы турушланы заман кёргюзтюулер	219
Кесекчикле	220
I. Кючлендириую кесекчикле.	221
<i>Да</i>	221
<i>Окъуна</i>	221
<i>Артыкъ да, артыгъыракъ да</i>	222
<i>Бютюн да</i>	222
<i>Не</i>	222
<i>Таб</i>	223
II. Кёргюзтюую кесекчикле	223
III. Угъайлаучу кесекчикле	223
IV. Хоулаучу кесекчикле	224
<i>Хау</i>	224
<i>А</i>	224
V. Соруучу кесекчикле	224
VI. Шартчы кесекчикле	225
VII. Тилекчи кесекчикле <i>-чы, -чи, -чю, -а</i>)	225
VIII. Санчы кесекчикле (<i>тамам, тюгел, хазна, кёб къалмай, кёб, битеу да</i>)	225
IX. Кётюрюучу кесекчикле	226
Сёз эм форма къураучу кесекчикле	226
Айыртыучу (модальный) сёзле	227
Айыртыучу сёзлени магъанасы	227
Айыртыучу сёзлени морфологиясы	227
Айыртыучу сёзлени тутхан магъаналарына кёре къауумлары	229
Сонграла	231
Сонграланы классификациялары	232
Сонграланы болушлада сёзле бла джюрюулер	235
Айтымда сонграла кёргюзтген къарамла	237
<i>Ючюн</i>	238
<i>Кибик</i>	238
<i>Сайын</i>	239
<i>Сартын</i>	239
<i>Къылы</i>	239
<i>Дери</i>	240
<i>Амалтын</i>	240
<i>Къадар</i>	240
<i>Тенгли, чакълы</i>	240
<i>Таба</i>	241

Кёре	241
Сора	241
Себебли	241
Юсюнден	242
Алында (аллына)	242
Арасында, ортасында	242
Ичинде	242
Биргесине (бла бирге, бла бирча)	242
Тышында	243
Къалса	243
Бетден	243
Келгенде, болгъанда	243
Туурасында	243
Кем	243
Ауа, оза	243
Байлаула	244
Байлаулары магъанасы	244
Байлаулары морфологиялы къуралулары	244
Байлаулары грамматикалы магъаналарына кёре юлешинюлер	245
Тенг джарашдыруучу байлаула	245
Джалгъаучу байлаула	245
Да	246
Эм	248
Бла	248
Не	249
Айырыучу байлаула	250
Къаршычу байлаула	252
А, уа	252
Алай	253
Бойсундуруучу байлаула	253
Байлау сёзле	253

Синтаксис

Бош айтым	256
Айтымдан хапар бериу	256
1. Сёзлени формалары	256
2. Болушлукъчу сёзле	257
3. Айтымда сёзлени орунлары	257
4. Интонация	257
а) Пауза	258
б) Мелодика	259
в) Логика басым	259
Сёзтутуш	259
Атрибутивли-субстантивли сёзтутушла	263
А. Бош айгъакълаучу сёзтутушла	263
Б. Иеликчи айгъакълаучу сёзтутушла	265
В. Къатышхан (къош) айгъакълаучу сёзтутушла	267
Атрибутивли-айгъакълаучу эм да атрибутивли-болумчу сёзтутушла	268
А. Бош атрибутивли-айгъакълаучу эм да атрибутивли-болумчу сёзтутушла	268
а) Объектсиз сёзтутушла	268
б) Объектли сёзтутушла	269
Б. Къатышхан (къош) атрибутивли-айгъакълаучу эм да атрибутивли-болумчу сёзтутушла	270
Айтымда сёзлени байланыулары	270
Айтымны баш членлери бла сансыз членлери	272
Хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу эм да кётюрюучю айтымла	272
1. Хапарлаучу айтымла	273
2. Соруучу айтымла	273

3. Буйрукъчу айтымла	274
4. Кётюрюучю айтымла	274
Башчыны къуралыуу	275
Хапарчыны къуралыуу	277
Этим хапарчыла	277
Атладан къуралгъан хапарчыла	279
Сыфатдан къуралгъан хапарчыла	280
Санауладан къуралгъан ат хапарчыла	281
Алмашдан къуралгъан ат хапарчыла	282
Сёзлеуден къуралгъан ат хапарчыла	282
Къурам хапарчыла	283
Этим къурам хапарчыла	283
Ат къурам хапарчы	284
Сёзтутушдан къуралгъан хапарчы	284
Айтымны сансыз членлери	286
Сансыз членлени къауумлары	286
Толтуруучула	286
Айгъакълаучу	287
Къошакъ сёз	289
Болумла	289
Орунну болуму	290
Заманны болумлары	291
Сылтауну болумлары	294
Муратны болумлары	295
Халны эм да мardаны болумлары	296
Туракълаучу айланч	296
Тенглеш айланч	297
Болушланы синтаксис къуллукълары	298
Болушланы къауумлагъа юлешиниулери	298
Баш болуш	299
Тамамлаучу болуш	300
Иеликчи болуш	301
Бериучю болуш	301
Орунлаучу болуш	302
Башлаучу болуш	302
Айтымда сёзлени орунлары	304
Бош айтымланы тюрлюлери	307
Бош айтымланы тюрлюлеринден хапар бериу	307
Башчылы айтымла	307
Башчысыз айтымла	308
Башчысыз айтымны хапарчысыны къуралыуу	308
Белгисиз башчылы айтымла	309
Белгисиз башчылы айтымлада хапарчыланы къуралыуулары	309
Аталгъан айтымла	309
Толмагъан айтым	310
Айтымны биртукъум членлери	310
Биртукъум членледен хапар бериу	310
Биртукъум членлени къуралыуулары	311
Джайылгъан биртукъум членле	312
Биртукъум членлени тизгинлери	312
Джалгъаучу байлаула	313
Байлау <i>бла</i>	313
Байлау <i>да</i>	314
Байлаула <i>эм, эм да</i>	316
Байлау <i>не</i>	316
Байлау <i>сора</i>	316
Байлау <i>дагъыда</i>	317
Айырыучу байлаула	317
Айырыучу байлаула <i>не, не да</i>	318
Байлау <i>бир-бир</i>	318

Байлау <i>огъесе</i>	319
Къаршчы байлаула	319
Айтымда биртукъум членле болгъан эм да биртукъум членле болмагъан айгъакълаучула	320
Биртукъум членле бла джыйышдырыучу сёзле	321
Биртукъум членле бла хапарчылары санда келишиулери	322
Айтымны джаякълагъан сансыз членлери	323
Джаякълагъан сансыз членледен хапар бериу	323
Къошакъ сёзлени джаякълаулары	324
Заманны болумларыны джаякълаб келиулери	326
Орунну болумларыны джаякълаулары	326
Этимчаланы джаякълаулары	326
Айгъакълаучулары джаякълаулары	329
Грамматика джаны бла айтымны членлерине байланмагъан сёзле	330
Грамматика джаны бла айтымгъа байланмагъан сёзледен хапар бериу	330
Айланыу	330
Кириш сёзле бла кириш айтымла	331
Кириш сёзле	333
Кириш сёзлени къауумлары	334
Кириш айтымла	336
<i>Хоу, угъай</i> дегенча сёзлени айтымда джюрютюлюшюулери	337
Къош айтым	338
Къош айтымдан ангылам	341
Къош айтымда тенг джарашдырыу бла бойсундуруу	342
Тенгджарашхан къош айтымла	343
Тенгджарашхан къош айтымда джалгъаучу байлау	344
Джалгъаучу байлаулары ангыламы	344
Байлау <i>да</i>	344
Байлаула <i>эм, эм да</i>	346
Байлаула <i>не-не (не — не да)</i>	347
Байлау <i>сора (андан сора)</i>	348
Такъмакъ айтымла	350
Тенгджарашхан къош айтымлада айырыучу байлаула	351
Байлаула <i>не, не да</i>	351
Байлау <i>бир-бир (бир бир да)</i>	353
Байлау <i>огъесе</i>	354
Тенгджарашхан къош айтымлада къаршчы байлаула	354
Байлаула <i>а, а</i>	354
Байлаула <i>алай, алай болгъанлыкъгъа, алай болгъаны ючюн, алай болса да</i>	355
Байлау <i>алай болмаса да</i>	356
Байлау <i>ансы</i>	356
Бойсунган къош айтымла	357
Бойсунган айтымлары къауумлары	358
Бойсунган башчы айтым	359
Бойсунган толтуруучу айтымла	360
Бойсунган айгъакълаучу айтымла	361
Бойсунган болумчу айтымла	362
Бойсунган заманчы айтымла	362
Бойсунган орунчу айтымла	363
Муратчы айтымла	365
Бойсунган шарт айтымла	365
Бойсунган халчы айтымла	369
Бойсунган такъмакъ айтым	369
Талай бойсунган айтымы болгъан къош айтымла	370
Талай бойсунган айтымы болгъан къош айтымладан хапар бериу	370
Бир къош айтымда бирча бойсунган талай бош айтым	370
Бирча бойсунган биртукъум айтымла	371

Биртукъум болмагъан бирча бойсунган айтымла	372
Бир бири ызындан бойсунган айтымла	372
Бирча бойсунган эм да бир бири ызларындан бойсунган ай- тымланы къатышыб келиулери	373
Тенгджарашдырыу бла бойсундуруу болгъан къош айтымла	374
Байлаусуз къош айтымла	375
Байлаусуз къош айтымладан хапар берюу	375
Къош конструкцияла	378
Туура эм сѣдегей сѣз	379
Туура эм сѣдегей сѣзден хапар берюу	379
Туура сѣз бла авторну сѣзлери	379
Диалог	380
Туура сѣзню сѣдегей сѣзге айландырыу	381
Сѣз къураучу бла сѣз тюрлендириучю аффиксле	383
Библиография	386

ГРАММАТИКА

КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО ЯЗЫКА

Редактор *М. Т. Жабоев*

Технический редактор *С. С. Кумукова*

Корректоры: *Н. А. Будаева, З. Г. Гуляева*

Сдано в набор 22/IX 1965 г. Подписано к печати 8/II 1966 г.
Бумага 60×90¹/₁₆. Печ. л. 25. Уч.-изд. л. 23,27. Тираж 1000 экз.
Заказ № 7357. Ч01500

Кабардино-Балкарское книжное издательство
Нальчик, проспект им. Ленина, 33

Типография им. Революции 1905 года
Управления по печати
при Совете Министров КБАССР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33

Цена в переплѣте № 7 1 руб. 52 коп.

ӘСЛЕННГЕН ДЖАНГЫЛЫЧЛА

Бетде	Тизгинде	Басмаланыбды	Окзурга керекди
85	башдан 12-чи	джорюйдю	джорюйдюле
88	башдан 5-чи	анасы ны	анасы-н
88	башдан 11-чи	кёзю-ню	кёзю-н

88-чи бетде тубде таблица терс басмаланыбды. Аны былай окзурга керекди:

Болушла	Болуш аффиксле		
	бетленмеген атлала	бетленген атлада	
Баш			
Иеликчи	<i>ны -ни, -ну -ню</i>	<i>ы -и, -у -ю, -ны -ни, -ну -ню</i>	
Бериучю	<i>гга -ге, -нга -нге, -ха -хе</i>	<i>гга -ге, -на -не, -а -е</i>	
Тамамлаучу	<i>-ны -ни, -ну -ню</i>	<i>-ы -и, -у -ю, -н</i>	
Орунлаучу	<i>-да -де</i>	<i>-да -де, нда -нде</i>	
Башлаучу	<i>-дан -ден</i>	<i>-дан -ден, -ндан -нден</i>	
104	тубюнден 11-чи	Аланй	Алай-
379	башдан 23-чю	Апалланы	Апаланы
379	тубден 16-чы	Апалланы	Апалааны